

(SJIF) Impact Factor-8.575
ISSUE No- (CCCXVIII) 348

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

'Role of Social Sciences in Contemporary Society'

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Prof. Sujata Awati

Editor

The New Miraj Education Society's Kanya Mahavidyalaya, Miraj

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Impact Factor – 8.575

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

ISSUE No- (CCCXLIX) 348 -B

**Sciences, Social Sciences, Commerce,
Education, Language & Law**

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Prof. Sujata Awati

Editor

The New Miraj Education Society's

Kanya Mahavidyalaya, Miraj

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Message

The New Miraj Education Society, Miraj has been established in the year 1960, since the inception we are striving hard to provide quality education to the aspirants of Miraj and surrounding areas. The society is operating different educational institutions like Kanya Mahavidyalaya Miraj, Shri. Balwantrao Marathe High School, Shri. Dinkarrao Gokhale Primary School for Slow learners and Little Orchid Pre International school.

Kanya Mahavidyalaya, Miraj is established in 1983 since then it has been one of the pioneers of government aided private colleges. The college has been started with a vision to cater the needs of girl students from Miraj city and surrounding areas. The college has completed a successful journey of 38 years as on now and during this journey has organised various workshops, Seminars and conferences successfully.

The college is now organising One Day Multidisciplinary National Conference on 'Role of Social Sciences in Contemporary Society' on 28th May 2022. So, on this occasion I would like to congratulate all the participants, researchers and dignitaries and wish them a great success.

Sd/-

Mr. Vinayak Gokhale

President,

The New Miraj Education Society, Miraj

Message

The New Miraj Education Society's Kanya Mahavidyalaya, Miraj is organizing one day Multidisciplinary National conference on '**Role of Social Sciences in contemporary Society**' on Saturday 28th May 2022.

I hope large no of participants will actively participate. The national conference will serve as a platform for research scholars in order to exchange of innovative ideas.

I wish a grand success for the national conference.

Sd/-

Mr. Raju Zadbuke

Secretary,

The New Miraj Education Society, Miraj

From the Desk of Principal

The New Miraj Education Society has started with the motto '**Amrutam Tu Vidya**'. Kanya Mahavidyalaya, Miraj was established in 1983. This is the 38th years of the successful journey of our college. During this journey, our college has achieved a grand success in every field to empower the girl students. Besides academic syllabi we always strive there to provide co-curricular and extra – curricular activities to students in order to develop their overall personality and strength. Majority of the students belong to rural areas as well as minority and economically backward classes. To develop and to achieve inclusive policies and sustainable development of the students, our college organizes different activities through N.C.C., N.S.S, Sports, Cultural and many other departments. We have student Aid Fund, Cycle Bank scheme, and Book Bank scheme.

The college has Junior and Senior wings with Arts and Commerce faculties. Under Arts stream, there are four departments such as Marathi, Hindi, English and Economics. Under Commerce stream, we have three courses like Advanced Accounting, Advanced costing & Advanced Banking. We have also Courses for P.G. Section of M. A.(Economics) and M. Com (Accountancy).

Apart from this, the college has facility of Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University Centre for those students who are out of the flux of education due to some personal problems. We have lately started Centre for Distance Education of Shivaji University, Kolhapur for B.A. & M.A. courses with all special subjects since last year. Our college has 'forum of Social Sciences' that includes subject's like- Economics, History, Psychology, Geography, Political Science, Sociology and Physical Education & Sports. Under this forum many activities are carried out that help to inculcate study, research and enhanced the social values among the students to make them responsible citizen in future.

In 21st century, the role of social sciences is changing with the change in technology, culture, climate etc. Many new and emerging trends are introduced now-a-days. This has made it possible to study humans, social, educational, commercial and family life in different way. The social sciences play an important role in solving problems of society. We are organizing 2nd National Level Conference of Social Sciences on 'Role of Social Sciences in Contemporary Society' on 28th May 2022. Our 1st National level conference had grand success with 180 research papers and published in peer reviewed journal on various important topics. I expect the same in this year as well; our intention is to organize this kind national level conference in order to encourage researchers, scholars, teachers and students from various disciplines.

I cordially welcome the chief guests and all resource persons as well as participants from various parts of our nation. I wish all the very best to this conference.

Sd/-

Dr. Sharwari Kulkarni

I/c. Principal

Kanya Mahavidyalaya, Miraj

Editorial

It gives me an immense pleasure to extend my cordial welcome to our inspiration Hon. Shri. Arvindrao Marathe, Patron, Hon. Shri. Chandrashekhar Marathe, Shri. Vinayak Gokhale, Executive President, Hon. Shri. Raju Zadbuke, Secretary, I/C Principal, Dr. Sharwari Kulkarni & all the Advisory committee members of The New Miraj Education Society. Kanya Mahavidyalaya, Miraj has been architect & main driving force behind this auspicious One Day Multidisciplinary National Conference. On this occasion, it is my greatest privilege & Honor to welcome all the esteem & eminent personalities, delegates & dignitaries

This is a historical moment for us that our institute has given consent to organize national conference entitled as the 'Role of Social Sciences in Contemporary Society'.

I hope that this national conference will provide a very good platform for all the participants to share their experiences & learn more. Extensive discussion & Contribution of eminent personalities is always useful in order to enhance the quality of research. On this occasion I would like to thank all the authorities of The New Miraj Education Society, Miraj. I owe my deepest thanks to Hon. Dr. Smita Awchar, Eminent Sociologist Dept. of Sociology, Aurangabad, Dr. Prabir Kumar Rath Dept. of Geography, Govt. College, Khandola, Marcela, Goa & Hon. Dr. Bharat Naik, Chairman, BOS, Psychology, Shivaji University, Kolhapur & HOD Dept. of Psychology, Mahavir College, Kolhapur for their kind support & co-operation.

I am very much thankful to all the Dignitaries, keynote speakers & resource persons, academicians, Delegates, research scholars, research students & participants for gracing this conference by their valuable guidance & presence.

I am really thankful to Hon. Dr. S. S. Kulkarni I/C Principal, Dr. Sunita Mali, Vice-Principal (Junior Wing), Dr. Madhuri Deshmukh, IQAC Co-coordinator & the heads of all Dept, our Colleagues have invested vigorous efforts to organize this conference successfully.

My colleagues, all the faculty members and supportive staff of Kanya Mahavidyalaya, Miraj for their tireless & unending efforts into a great success & fruitful.

Thank You.

Sd/-

Mrs. Sujata Awati

Editor

Key Note Address

‘The Role of Social Sciences in Contemporary Society’

On this subject World is divided in to two groups –

- 1) Modern, so called developed World where Social sciences gaining more and more importance. Hence Social sciences enjoying high positions to finalizing policies for treating several social problems.
- 2) Developing or such countries who are considering themselves as upcoming power stations, considering Social Sciences are not useful for their development. It's sort of west of investment, which is not consider as a profitable business.

Unfortunately India represents the second group. If we look at our New Education Policy we all came to know that this policy is giving more emphasis on technical, skill oriented and applied subjects than the subjects who taught students how to understand human nature, to understand several social problems and their possible solutions, to live better life.

In India by accepting this New Education Policy role of Social Sciences are shrinking, loosing importance in formulating policies for welfare at large.

We are creating new division of society where majority of students never get education about their role in Society as a Human being. We are slowing down the process of being Human by devaluating role of Social Sciences education.

Sd/-

Dr. Smita Awachar

Eminent Sociologist &

Former Head, Dept. of Sociology

B.A.M.U. Aurangabad.

Our Inspiration

Hon. Shri. Arvindrao Marathe

Patron

The New Miraj Education Society, Miraj

Advisory Committee

Shri. Vinayak Gokhale

President,

Shri. Raju Zadbuke

Secretary,

Shri. Chandrasekhar Marathe

Member,

The New Miraj Education Society, Miraj

Dr. Anil Wavare

BOS, Chairman, Economics, SUK

Dr. Vikas Minchekar

BOS Member, Psychology, SUK

Dr. Avnish Patil

BOS Chairman, History (SUK)

Dr. Sunil Chavan

Vice-Principal and Physical Director
S.K.Patil Mahavidyalaya, Kurundwad

Dr. S. B. Gaikwad

BOS Member, Geography, SUK

Dr. Satish Desai

BOS Member, Sociology, SUK

Dr. Ravindra Bhanage

HOD, Political Science, SUK

Editorial Board

Prof. Virag S. Gawande

Chief Editor

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Prof. Sujata Awati

Editor

The New Miraj Education Society's
Kanya Mahavidyalaya, Miraj

Dr. Sharvari Kulakrni

Organizing Secretary

I/c. Principal, Kanya Mahavidyalaya, Miraj

Members

Prof. Dr. Manjiri Kulkarni

Prof. Mr. Vinayak Vanmore

Prof. Dr. Gangadhar Chavan

Prof. Mr. Ramesh Kattimani

Prof. Mr. Babasaheb Sargar

Prof. Dr. Shabana Halangali

Prof. Dr. Vinayak Pawar

Prof. Mr. Santosh Shelake

Editorial Board

Chief Editor -

Prof. Virag S. Gawande,

Director,

Aadhar Social Research &

Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

❖ **Dr. Dinesh W. Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm, Sci Collage,

Walgaoon. Dist. Amravati.

❖ **Dr. Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S. Tompe Arts Comm, Sci Collage

Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

❖ **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda, Tq-Akola.

❖ **Prof. Dr. Shabab Rizvi**, Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai

❖ **Dr. Udaysinh R. Manepatil**, Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,

❖ **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil**, Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur

❖ **Dr. Usha Sinha**, Principal, G.D.M. Mahavidyalaya, Patna Magadh University. Bodhgaya Bihar

Review Committee -

❖ **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)

❖ **Dr. Suhas R. Patil**, Principal, Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra

❖ **Dr. Kundan Ajabrao Alone**, Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.

❖ **Dr. Gajanan P. Wader** Principal, Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel

❖ **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]

❖ **Dr. Sandip B. Kale**, Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.

❖ **Dr. Hrushikesh Dalai**, Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

Prof. Virag Gawande

Aadhar Publication, Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar,

In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati

(M.S) India _Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com

Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांचे योगदान	लेफ्ट. डॉ. अर्चना टाक	1
2	स्वातंत्र्याची ७५ वर्ष	सहा. प्रा. अस्मिता संजय कोडग	4
3	'हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग या घटकावर टायर प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम: एक अभ्यास'	प्रा. बाबासाहेब म्हाळू सरगर ,डॉ. सुनिल दत्तात्रय चव्हाण	7
4	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्रीय सुरक्षेबाबतचे विचार	प्रा. बाबासाहेब शात्रू पाटील	12
5	प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूतीनंतरच्या तंदुरुस्तीसाठी विशेष परिस्थितींमध्ये व्यायामाचे नियम आणि व्यायामाची पद्धत.	डॉ.भारत राजाराम चालसे	14
6	आदिवासींचे सण व उत्सव	भोई रविंद्र रतिलाल	19
7	सामाजिक समस्या, लिंगभाव आणि समाज	प्रा. बिजली श्रीपाल दडपे	22
8	राजर्षि शाहूंची कोल्हापूर संस्थानातील कामगार विषयक भूमिका	प्रा. डॉ. दत्तात्रय पांडुरंग खराडे	25
9	लिंग,लिंगभाव आणि हिंसाचार	दिपाली शंकर वाघमारे	29
10	छत्रपती शाहू महाराज यांचा सामाजिक न्यायाचा विचार	डॉ. अण्णासाहेब हरदारे	33
11	समकालीन समाज आणि संत साहित्यातील सामाजिक विज्ञान	डॉ. चंदशेखर आत्माराम भगत	36
12	शाहू महाराजांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान	डॉ. गौतम नामदेव ढाले	40
13	सामाजिक चळवळींचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. डॉ. गंगाधर बालू चव्हाण	44
14	शिक्षण व शारीरिक शिक्षणाची कोरोना काळातील भूमिका	डॉ.महादेव सुखदेव सुर्यवंशी	47
15	कोविड-१९ चा भारतीय उद्योगांवरील परिणाम	डॉ.तेजस्विनी बी. मुडेकर	51
16	महिलांच्या सर्वांगीण विकासात क्रीडा व शारीरिक शिक्षणाची भूमिका :एक अभ्यास	डॉ. प्रिया प्रकाश टेळे	55
17	गुणग्राहक राजा छत्रपती शाहू महाराज	डॉ रामदास वैद्य	60
18	जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. सुरेवाड संजय गंगाराम	63

19	फलटण तालुक्यातील शेतीच्या विकासामध्ये कृषी सहकारी सोसायट्यांचे योगदान (सन १९४८-२०००) प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	66
20	महाराष्ट्रातील सामाजिक हिंसाचार: एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप डॉ. शुभांगी सदाशिव माने , प्रा.दिग्विजय दत्तात्रय कुंभार	69
21	छत्रपती शाहू महाराज : सामाजिक विचार व कार्य डॉ.वसंत निवृत्ती बंडे	75
22	जलसिंचनाचा सांगली जिल्ह्यातील पीक प्रारुपावर झालेला परिणामाचा एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. विनायक तुकाराम पवार	77
23	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक योगदान प्रा.डॉ. बिजयसिंग भाबरदोडे	81
24	महिलांच्या सामाजिक समस्या प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर सोनवणे	85
25	शाहू महाराज यांचे आरक्षण धोरण डॉ.लखन दादासो भोगम	89
26	महिला अत्याचार : कारणे आणि उपाय प्रा.डॉ.प्रवीण भोसले	92
27	लिंगभाव,दारिद्र्य,दिव्यांगत्व, आक्रमकता, हिंसा आणि मानसिक आरोग्याबाबतच्या समस्या एकनाथ गंगाराम गायकवाड	97
28	भारतामधील सहकार चळवळीच्या समस्या प्रा.डॉ. गव्हाळे बी.व्ही	100
29	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज : विचार आणि सामाजिक योगदान सहा . प्राध्या. गोपाल यशवंत कबनुरकर	107
30	महिलांच्या विकासामध्ये शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व प्रा. ज्योती तानाजी गावडे	112
31	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण प्रा किशोर लक्ष्मण साळवे	115
32	भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्णायक वळणावर प्रा.एम.एम.सूर्यवंशी	118
33	भारतातील शाश्वत विकास आणि कृषी क्षेत्र कु.माधुरी परशराम देशमुख , डॉ. शिवशंकर सीताराम लेकुरवाळे	122
34	डॉ. वानलेस व राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज स्नेह प्रा.डॉ.मंजिरी कुलकर्णी	126
35	डॉ.वसंतदादा पाटील यांची महाराष्ट्र सहकारी चळवळ व ग्रामीण विकासातील भूमिका: कु. निकिता बसर्गे	129
36	राजर्षी शाहू महाराज आणि जातीभेद निवारण सहा.प्रा. पांडुरंग भिवाजी गोरे	134
37	शेती आणि शाश्वत विकास सौ.प्राची पंकज नांदेकर	136
38	सकारात्मक मानसिकतेसाठी खेळ प्रशांत बिभीषण पाटील	140
39	छत्रपती शाहू महाराजयांचे अस्पृश्य उद्धाराचे कार्य प्रा. आप्पासाहेब नामदेव केंगार	143
40	तैत्तिरीय उपनिषदातील सामाजिक आचाराची तत्वे प्रा रचना सौरभ शहा	148

41	स्त्री उद्धारक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज प्रा.रमेश शंकर माने	150
42	लिंगभाव, समाज आणि महिलांचा बदलता दर्जा डॉ.सोनटक्के रमेश शंकरराव	154
43	ग्रामीण आणि शहरी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूक घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास श्री.रामेश्वर दगडोबा वाघ	157
44	समकालीन समाजात सामाजिक शास्त्रांची भुमिका प्राचार्य. श्रीमती. आर.एल.निर्मळे	165
45	भारतातील ग्रामीण विकासात कृषी प्रक्रिया उद्योगांची भुमिका आणि कामगिरी श्री. रोहिणि गि. देशपांडे , डॉ. अनिल कुमार कृ. वावरे	169
46	भारताच्या विकासासाठी Digital Marketing चे योगदान रोहित भिमराव कुंभारकर	176
47	कृषी आणि शाश्वत विकास प्रा.एस्. एच्. हेरवाडे	180
48	समाजाच्या मूल्यनिष्ठ जडणघडणीत साहित्याचे योगदान डॉ. सागर अशोक पाटील	185
49	ग्रंथालय शास्त्रातील माहितीचे स्रोत/साधने साईचरण व्यंकटेश पेंडकर	191
50	महात्मा गांधीची अहिंसा — आत्मिक शक्ती डॉ. सौ. संगिता संपत पाटील	194
51	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि ग्रामीण विकास (Dr. Babasaheb Ambedkar and Rural Development) प्रा. सतिश अजित कांबळे	197
52	लोकराजा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज - सामाजिक व राजकीय विचार. सौ. सविता रोहित कुंभारकर	201
53	राजर्षी शाहू महाराज आणि त्यांचे बहुजन उद्धार कार्य शहारूख फारूख शेख	206
54	सद्यकालीन भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षे संदर्भात भारताचे परराष्ट्र धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास प्रा.डॉ.टी.एम.पाटील	209
55	भारतीय समाजाचा लिंगभावविषयक दृष्टीकोन प्रा.डॉ.तनश्री भिमराव कुंभारकर	213
56	छत्रपती शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक कार्य डॉ. उर्मिला क्षीरसागर	217
57	सोशल मिडीया आणि समाज सहा. प्राध्या. उर्मिला अनिल पाटील	222
58	पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजना : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण प्रा.व्ही.एन.कांबळे	225
59	कोल्हापूर जिल्ह्यातील पिकपद्धतीतील बदलांचा परिणाम: एक अभ्यास कु. वनिता देवगोंडा पाटील	229
60	क्रीडा क्षेत्रावरती महामारीमुळे झालेले दुष्परिणाम सहा प्रा व्हटकर अनिता मधुकर ,प्रा डॉ कलवले गोविंद केरबा	235

61	प्रसार माध्यमांचा समाजावरील प्रभाव प्रा. डॉ. विनोदकर व्ही. एस.	238
62	भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे प्रा.यशवंत भालचंद्र खैरणार	242
63	Role of Social Sciences in contemporary society Political science and feminist movementsराज्यशास्त्र आणि स्त्रीवादी चळवळी Dr. Appasaheb Shamrao Shelke	246
64	भारतीय दारिद्र्याची संकल्पना आणि शासकीय उपाययोजना गंगा म्हाळू कनप , शितल प्रभाकर तांदळे	249
65	सांगली जिल्ह्यातील पर्यटन व्यवसाय संधी व भवितव्य शशिकला राजाराम बने , अश्विनी तुकाराम जाधव	255
66	राजर्षी शाहू महाराज : शिक्षण व शेतीविषयक धोरण स्वाती सागर मगदूम , संतोषी राकेश चंदनशिवे	259
67	शेती व शाश्वत (संद्रिय) विकास प्रा.श्री.रोहित भुजगोंडा पाटील	263

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांचे योगदान

लेफ्ट. डॉ. अर्चना टाक

इतिहास विभाग प्रमुख राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

Email ID – dept.of.history.rsml@gmail.com

प्राचीन भारतीय हडप्पा संस्कृती ही मातृसत्ताक होती. या काळात समाजात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान होते. त्यासंदर्भातले अनेक पुरावे सुद्धा सापडले आहेत. त्यानंतर ऋग्वेदकाळातही स्त्रियांना समाजामध्ये अतिशय सन्मानाचे स्थान होते. उत्तर वैदिक काळापासून भारतीय समाजातील स्त्रियांचा दर्जा घसरत गेला. परंतु तरीही प्राचीन काळातच कुंती, मंदोदरी, गांधारी, द्रौपदी, सुभद्रा इ. स्त्रिया राजदरबारात चाललेल्या चर्चेत प्रत्यक्ष सहभाग घेत असत. त्या राजकीय विषयांवर आपले मतही मांडत असत. सातवाहन घराण्यातील राणी नागनिका हिने आपल्या दोन अल्पवयीन मुलांना बसवून स्वतः राज्यकारभार केला होता. गुप्त घराण्यातील प्रभावती गुप्त हिनेही राज्यकारभारात भाग घेतला होता. प्राचीन काळाप्रमाणेच मध्ययुगीन काळातही राजपरिवारातील स्त्रियांनी राजकारणात व प्रशासनात आपले वर्चस्व गाजवले होते. त्यामध्ये गुलाम घरातील सुलतान रझिया, अहमदनगरच्या निजामशाही घराण्यातील चांदबीबी, मोगल बादशहा जहांगीरची पत्नी नुरजहान यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. रझिया ही तर कदाचित जगाच्या इतिहासातील पहिली महिला स्वतंत्र राज्यकर्ती असावी. मराठेशाहीतील सुवर्णरत्न राजमाता जिजाऊ, छत्रपती संभाजी महाराजांच्या गैरहजेरीत राजकीय निर्णय घेणाऱ्या महाराणी येसूबाई बलाढ्य मोगल बादशहा औरंगजेबाशी दोन हात करून मराठी राज्य सुरक्षित ठेवणाऱ्या रणरागिणी महाराणी ताराबाई, उमाबाई दाभाडे, गोपिकाबाई, पार्वतीबाई, रमाबाई, गंगाबाई, भागीरथीबाई, अहिल्याबाई होळकर यापेशवे आणि इतर मराठा सरदार घराण्यातील स्त्रियांनी तत्कालीन राजकारणात आपल्या उल्लेखनीय कामगिरीचा ठसा उमटवला आहे.

अठराशे सत्तावनच्या उठावात सहभागी झालेल्या राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, झीनत महल, रामगड ची राणी अवंतीबाई, बेगम अलिया, अझिझन झलकारी, काशी व सुंदर, राणी वेलुंचीयर, राणी ईश्वरी कुमार यांनी मोलाचे योगदान दिले. महात्मा गांधीजींच्या विचारसरणीने भारावून गेलेल्या कस्तुरबा गांधी, मनिबेन नानावटी, सरोजिनी नायडू, स्वरूपा राणी, कमला नेहरू, मृदुला साराभाई, कमलाबेन पटेल, अवंतिकाबाई गोखले, श्रीमती रामेश्वरी नेहरू, उषा मेहता यांनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात बहुमूल्य योगदान दिले. मायभूमीला पारतंत्र्यातून मुक्त करण्यासाठी क्रांतीच्या अग्निकुंडात स्वतःला झोकून देणाऱ्या धैर्यवान महिलांची संख्या देखील कमी नाही. त्यामध्ये प्रामुख्याने मादाम कामा, कल्पना दत्त, प्रीतीलता वडुदार, सुनीती चौधरी, शांती घोष, वीणा दास, उज्वला मुजुमदार, यमुनाबाई दास, रानी गायडीलु, मातांगिनी हाजरा, कॅप्टन लक्ष्मी सहगल, डॉ. बेझंट, भगिनी निवेदिता, नैली सेनगुप्ता यांचा समावेश होतो. त्यानंतर अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकात भारतीय समाजात स्त्री हाच सर्व प्रकारच्या शोषणाचे केंद्र बनला आणि मग नंतरच्या काळात स्त्री बंध मुक्तीच्या चळवळी घडून आल्या.

हैदराबाद मुक्ती लढ्यामध्ये योगदान देणाऱ्या आशाताई वाघमारे, कावेरीताई बोधनकर, दगडाबाई शेळके, काशीबाई किलोस्कर, राजकुंवर काबरा, कुसुमताई जोशी, चंद्राताई जरीवाला, करुणाताई चौधरी, ताराबाई परांजपे, प्रमिलाताई कुलकर्णी. विशेष उल्लेखनीय आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेल्या जनआंदोलनांतील एक महत्त्वाचे आंदोलन म्हणजे संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन होय. मुंबईसह मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र निर्माण करण्यासाठी हे आंदोलन प्रदीर्घ काळ चालले. या आंदोलनामध्ये सुमतीताई गोरे, चारुशीला गुप्ते, शैला पेंडसे, कमलताई भोर, तारा रेड्डी, इंदू साक्रीकर, कमल भागवत, विमला भागवत, गंगुताई पटवर्धन, अनुताई लिमये, शिरीष पै, शांता गोखले, शांता फाटक इ. यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्लंड प्रमाणेच पोर्तुगीज व फ्रेंच यांच्याही भारतात वसाहती होत्या. इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून भारत मुक्त झाला परंतु गोवा व पोंडीच्चेरी येथे पोर्तुगीज व फ्रेंचांचीच सत्ता होती. १९५० मध्ये फ्रेंचांनी पोंडीच्चेरी भारताच्या स्वाधीन केले. मात्र पोर्तुगीजांनी गोवा सोडण्याऐवजी तेथील आपली पकड अधिकच घट्ट केली. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी गोव्याच्या स्वातंत्र्य विषयी असे मत व्यक्त केले होते की, “गोवा ही हिंदुस्थानच्या गालावरची एक लहानशी फुटकुळी आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र होताच फार वेळ लागणार नाही. गोव्यात चळवळ करण्याची गरज नाही.” मात्र ही लहानशी समजली गेलेली फुटकुळी फोडायला नेहरू सरकारला तब्बल चौदा वर्षांहून अधिक काळ लागला. सिंधुताई देशपांडे, दिवेकर भगिनी, शांता हेडे, शशिकला होडकर, विलासिनी प्रभुदेसाई, कुमुदिनी पैगणकर, श्रीमती सुधाताई जोशी, अंबिकाबाई दांडेकर, आशा फडके, शालिन

लोलयेकर, प्रमिला जांबावलीकर, शारदा पाळंदेकर, शशिकला बांदोडकर, वत्सला कीर्तने या गोवा मुक्तीसंग्रामातील रणरागिणी होत्या. गोवा मुक्तीसंग्रामामध्ये सहभागी झालेल्या स्त्रियांमध्ये ९९ टक्के स्त्रिया या अविवाहित मुली होत्या.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतामध्ये झालेल्या हैद्राबाद मुक्तीलढा, गोवा मुक्तीसंग्राम आणि संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन या तीन महत्वपूर्ण आंदोलनांमध्ये पुरुषांच्या खांद्याला खांद्याला लावून स्त्रियासुद्धा लढल्या. परंतु दुर्दैवाने इतिहासाने त्यांची नोंद पाहिजे तशी घेतलेली दिसत नाही. असे असले तरी जसजसे स्त्रीवादी लेखनप्रवाह प्रबळ होत जाईल तसतसे स्त्रियांचे मौलिक योगदान जनसामान्यांपर्यंत पोहोचेल यात शंकाच नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय संविधानाने स्त्रियांना अधिकार बहाल केले. स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्व हा पाया असलेली भारतीय राज्यघटना केवळ एक ग्रंथ नाही तर ती समस्त भारतीयांच्या जीवनाला आकार देणारी, लोकशाहीची जोपासना करणारी एक स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण अशी यंत्रणा आहे. राज्य घटनेने बहाल केलेल्या अधिकारांमुळेच आज भारतीय स्त्री आकाशाला गवसणी घालू शकली आहे. आज जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये भारतीय स्त्रियांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटवलेला आहे. ज्या पाश्चिमात्य देशांच्या राज्यघटनांचा अभ्यास करून, ज्या पाश्चिमात्य देशांच्या राज्यघटनांना आधारभूत मानून भारतीय राज्यघटना तयार करण्यात आली, अमेरिका इंग्लंड सारख्या देशात स्त्रियांना मतदानाच्या अधिकारासाठी अनेक दशके लढा द्यावा लागला. अनेक शतकांच्या लोकशाहीचा वारसा लाभलेल्या इंग्लंडमध्ये पंतप्रधान पदावर महिला विराजमान होण्यासाठी विसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध उजाडावा लागला तर अमेरिकन स्त्रीच्या दृष्टीने राष्ट्राध्यक्षपद हे अजूनही स्वप्नाप्रमाणेच आहे.

मध्ययुगीन काळात केवळ चूल आणि मूल यातच गुरफटलेल्या भारतीय स्त्रियांना आज विकासाची नवी दालने खुली झाली आहेत. ती केवळ आपल्या संविधानाने त्यांना बहाल केलेल्या अधिकारांमुळेच. भारतीय संविधानाने स्त्रियांना दिलेल्या मतदानाच्या हक्कांमुळे लोकसंख्येचा अर्धा भाग असलेल्या स्त्रिया ह्या प्रशासनात, राजकारणात प्रत्यक्षपणे सहभागी होऊ लागल्या. गेल्या 75 वर्षांत स्वतंत्र भारताच्या यशोमयी वाटचालीत प्रशासनातीलच, नव्हे तर राज्यघटनेतील सर्वोच्च पद आपल्या अंगभूत गुणांच्या व हुशारीच्या जोरावर हस्तगत केलेले आहे. सुषमा स्वराज, ममता बॅनर्जी, मायावती, स्मृती इराणी, जयललिता, शालिनीताई पाटील, सुप्रियाताई सुळे, शीला दीक्षित, वसुंधराराजे सिंधिया इ. राजकारणातील ही नावे सुपरिचित आहेत. पहिल्या महिला मुख्यमंत्री सुचेता कृपलानी, पहिल्या महिला न्यायमूर्ती फातिमा बेगम, पहिल्या महिला आयपीएस अधिकारी किरण बेदी, संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या पहिल्या भारतीय महिला अध्यक्ष विजयालक्ष्मी पंडित, पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी, पहिल्या महिला राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांची नावे या संदर्भात विशेष उल्लेखनीय आहेत.

एवढेच नाही तर पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी, समाजसेविका मदर तेरेसा, भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील नेत्या अरुणा असफ अली, कर्नाटक शैलीतील गायिका एम. एस. सुब्बलक्ष्मी, पार्श्वगायिका लता मंगेशकर या पाच स्त्रियांना भारत सरकारने आपल्या देशाचा सर्वोच्च नागरी सन्मान "भारतरत्न" देऊन गौरविले आहे. समस्त भारतीय स्त्रियांसाठी ही निश्चितच भूषणावह बाब आहे.

कुठल्याही देशाची सांस्कृतिक उंची ही त्या देशातील लोक हे साहित्य, संगीत, गायन - वादन, नृत्य, नाटक, चित्रपट, सौंदर्य स्पर्धा, नाटक, क्रीडा अशा विविध क्षेत्रात काय योगदान देतात यावर ठरत असते. विशेषतः या सर्वच क्षेत्रातील स्त्रियांचे योगदान, स्त्रियांची साक्षरता, स्त्रियांना असलेला मानसन्मान, प्रतिष्ठा हे निकष प्रामुख्याने कोणत्याही राष्ट्राच्या सांस्कृतिक उंचीसाठी विचारात घेतले जातात. स्वातंत्र्योत्तर काळात कथालेखन, कादंबरीलेखन, काव्यलेखन, ललित साहित्य, गद्यलेखन, समीक्षा, वैचारिक लेखन, आत्मचरित्रे, चरित्रे अशा सर्वच प्रकारात योगदान देणाऱ्या स्त्री साहित्यिका आपल्याकडे होऊन गेल्या आहेत. शांता शेळके, संजीवनी मराठे, इंदिरा संत, पद्मा गोळे, मलिका अमरशेख, अनुराधा पाटील, हिरा बनसोडे, ज्योत्सना चांदगुडे, प्रभा गणोरकर, अरुणा ढेरे यांनी काव्य लेखनाच्या क्षेत्रात आपल्या नावाचा ठसा उमटवला आहे. गिरिजा कीर, प्रिया तेंडुलकर, अरुणा ढेरे, प्रतिमा इंगोले, विजया राजाध्यक्ष, कमल देसाई, आशा बगे, आनंदीबाई शिर्के, विभावरी शिरूरकर, योगिनी जोगळेकर, गौरी देशपांडे, मोनिका गजेंद्रगडकर इ. यांनी आपल्या काळातील मध्यमवर्गीयांच्या जीवनाचे वर्णन आपल्या कथा लेखनातून केले. त्याच बरोबर विभावरी शिरूरकर, शांता शेळके, सरोजिनी बाबर, सुमती क्षेत्रमाडे, अरुणा ढेरे, सरोजिनी शारंगपाणी, मालती दांडेकर, वृंदा भागवत, ज्योत्सना देवधर, मृणालिनी जोशी, मेघना पेठे, शोभा राजाध्यक्ष इ. कादंबरी लेखनाच्या क्षेत्रात गाजलेल्या स्त्रियांची ही नावे आहेत. वाडःमयीन संशोधन करणाऱ्या स्त्रिया म्हणून आपण सरोजिनी बाबर, दुर्गाताई भागवत, कुसुमावती देशपांडे, विजया राजाध्यक्ष, अरुणा ढेरे, उर्मिला पवार, वीणा देव, लीला दीक्षित, सुभाष चिटणीस इ. यांना ओळखतो. युगांत या ग्रंथाच्या लेखिका असलेल्या इरावती कर्वे ह्या दिनकर कर्वे यांची पत्नी, महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्या सून. समाजशास्त्रज्ञ, मानववंशशास्त्रज्ञ म्हणून त्या ओळखल्या जातात. पुण्यामध्ये स्कूटर चालवणारी पहिली महिला, पतीला दिनू या एकेरी नावाने हाक मारणारी पहिली महिला म्हणून त्यांची खास ओळख आहे.

जयश्री गडकर, लक्ष्मीबाई टिळक, हंसा वाडकर, दुर्गा खोटे, लीला चिटणीस, सीमा देव, गोदावरी परुळेकर, अनुताई वाघ, कमल पाध्ये, सुनिता देशपांडे इ. या कलेच्या क्षेत्रात व सामाजिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या स्त्रियांनी लिहिलेली आत्मचरित्रे रसिक प्रेक्षकांनी डोक्यावर घेतली. नाटक हे समाजमनाचा आरसा असते. प्रारंभीच्या काळात नाटकांमध्ये स्त्री पात्रांची भूमिका पुरुषच करत असत. १९३० नंतर स्त्रिया नाटकात काम करू लागल्या. स्वातंत्र्योत्तर काळात नाट्यलेखिका, नाट्यदिग्दर्शिका, एकपात्री प्रवेशकर्ती, अभिनेत्री, निर्माती सर्वच गोष्टीत स्त्रियांनी योगदान दिले आहे. त्यामध्ये जयमाला शिलेदार, लालन सारंग, विजया मेहता, सई परांजपे, सुधा करमरकर, प्रतिमा कुलकर्णी, डॉ. मीना नेरूरकर, सुलभा देशपांडे, भक्ती बर्वे-इनामदार, वंदना गुप्ते, ज्योत्सना भोळे, स्मिता तळवलकर, रीमा लागू, नीना कुलकर्णी, प्रतीक्षा लोणकर, अमृता सुभाष इ. ही काही ही ठळक नावे आहेत. आशा काळे, बेबी नंदा, सुलोचना, ललिता पवार, संध्या, शोभा खोटे, उषा किरण, पद्मा चव्हाण, उषा नाईक, सरला येवलेकर, रंजना, सुप्रिया पाठक, उषा नाडकर्णी, किशोरी शहाणे, अलका कुबल, वर्षा उसगावकर, पद्मिनी कोल्हापुरे, रेणुका शहाणे, अमृता खानविलकर, सोनाली कुलकर्णी इ. स्त्रियांनी मराठी चित्रपटसृष्टी गाजविली. भारतातील प्रसिद्ध पार्श्वगायिका म्हणून श्रीमती लतादीदी दीनानाथ मंगेशकर यांनी अभूतपूर्व यश संपादन केले. जवळपास ५०,००० गाणी त्यांनी गायिली. अनेक सन्मान त्यांना प्राप्त झाले. याशिवाय आशा भोसले, हिराबाई बडोदेकर, गंगुबाई हनगल, माणिक वर्मा, किशोरी अमोणकर, अनुराधा पौडवाल, उषा मंगेशकर, देवकी पंडित, साधना सरगम, श्रेया घोषाल, सुनिधी चौहान इ. या व अशा अनेक महिलांनी गायनाच्या क्षेत्रात यशोशिखर गाठले आहे. रिता फारिया, ऐश्वर्या राय, डायना हेडन, युक्ता मुखी, प्रियांका चोप्रा यांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विश्वसुंदरी हा सन्मानाचा किताब प्राप्त केला.

याव्यतिरिक्त हॉकी, वेटलिफ्टिंग, धावपटू, बॉक्सिंग, □थलेटिक्स, नेमबाजी, स्विमिंग, बॅडमिंटन, टेनिस, बुद्धिबळ, कबड्डी, चित्रकला, क्रिकेट, वैज्ञानिक अशा विविध क्षेत्रांतही भारतीय स्त्रियांनी बहुमूल्य योगदान दिले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात औद्योगिक क्षेत्र हे स्त्रियांसाठी नसतेच असा गैरसमज होता. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळातील उद्योगाच्या क्षेत्रातील स्त्रियांच्या अभूतपूर्व यशाने हा गैरसमज दूर झाला आहे. स्त्रियांनी अगदी थोड्याशा भांडवलावर उद्योग सुरू करून पुढे त्यांचेच मोठ्या उद्योगात रूपांतर झाल्याची अनेक उदाहरणे पाहायला मिळतात. १९५९ मध्ये मुंबईमधील सात महिलांनी एकत्र येऊन महिला गृहोद्योग लिज्जत पापड हा उद्योग सुरू केला होता. आज हा मोठा उद्योग बनला आहे. डॉ. किरण मुजुमदार यांनी बायोकोन कंपनीच्या चेअरमन व मॅनेजिंग डायरेक्ट पदी काम केले आहे. उषा थोरात व श्यामल गोपीनाथ यांनी रिझर्व बँक ऑफ इंडियाच्या डेप्युटी गव्हर्नर पदावर कार्य केले आहे. चंदा कोचर व ललिता गुप्ते यांनी आयसीआयसीआय या बँकेला जागतिक स्तरावर घेऊन जाण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. चित्कला झुत्सी व चंदा अय्यंगार यांनी महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या वित्त विभागात महत्त्वाच्या पदांवर कार्य केले आहे.

या पृथ्वीवर मनुष्य प्राण्याच्या दोनच जाती आहेत. एक म्हणजे पुरुष व दुसरी स्त्री. यातील स्त्रियांमध्ये जन्मतःच कोणत्याही परीस्थित परिवर्तन घडवून आणण्याचे सामर्थ्य स्त्रियांना निसर्गातःच प्राप्त झालेले असल्यामुळे स्त्रियांनी प्रतिकूल परिस्थिती असली तरीही आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटवला असल्याचे इतिहास सांगतो. स्त्रियांच्या अंगी असलेल्या चिवट वृत्तीमुळेच त्यांच्यामध्ये धैर्य, शौर्य, संयम, पराक्रम हे गुण निर्माण झाले व त्यामुळेच त्यांनी विविध क्षेत्रे काबीज करून पुढील पिढीसाठी अतिशय उच्च असे आदर्श निर्माण केले. थोडक्यात, स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय स्त्रियांनी जगभरातील राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक घडामोडींमध्ये सक्रीय सहभाग घेऊन यशाचे उत्तुंग शिखर गाठले. त्यामुळेच आज भारतीय स्त्रीची प्रतिमा वैश्विक पातळीवर उंचावण्यास मदत झाली आहे.

संदर्भ :

१. प्राचीन भारतीय स्त्रिया व प्रशासन – डॉ. कमल लोहगावकर.
२. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया – डॉ. साहेबराव गाठाळ.
३. हिंदुस्तानातील स्त्री चळवळीचा इतिहास – डॉ. अनिल कठारे.
४. मराठवाड्याचा इतिहास आणि हैदराबाद संस्थान – डॉ. चंद्रशेखर लोखंडे.
५. मराठवाड्याचा इतिहास – डॉ. अनिल कठारे.
६. आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास – डॉ. अनिल कठारे.
७. आधुनिक भारत का इतिहास – संपा. शिवकुमार गुप्त. (भाग १)
८. आधुनिक भारत का इतिहास – संपा. शिवकुमार गुप्त. (भाग २)
९. आधुनिक भारत का इतिहास – संपा. शिवकुमार गुप्त. (भाग ३)

स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे सहा. प्रा. अस्मिता संजय कोडग

गुलाबराव मेमोरियल ट्रस्टचे गुलाबराव पाटील डी.एड. कॉलेज, मिरज ४१६ ४१०

प्रस्तावना—

आज आपला देश अमृतमहोत्सवी वर्षात पदार्पण करत आहे ही घटना अनेकांसाठी महत्वाची आहे. पण या काळाचं परिशीलन करायचं तरी कसे? या काळाचं मूल्यमापन करायचं तरी कसे? या काळाचा लेखाजोखा मांडला तर हाती काय लागतं, म्हणजे भौतिकदृष्ट्या संपन्न होत असताना आणि एकविसाव्या शतकाची दोन दशके पार करून झाल्यावरही आपण आपल्या समाजव्यवस्थेचे निकोप विश्लेषण करू शकतो काय? धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार करणारे आपण, धर्माचे प्राबल्य दूर ठेवून जगू शकतो काय? विशेष म्हणजे ज्या देशाला एक मोठी वैचारिक परंपरा आहे, विचारांचा समृद्ध वारसा आहे त्या, परंपरेचे खरोखरच आपण 'वाहक' आहोत काय? असे एक ना अनेक प्रश्न अमृतमहोत्सवी वर्षात पदार्पण करताना पडतात.

अमृत महोत्सव म्हणजे काय?

७५ आठवडे पूर्ण झाल्यानंतरही देशात कुठेही अमृत महोत्सव साजरा झाला नाही. पण यावेळी भारताच्या स्वातंत्र्याची ७५ वी जयंत अमृत महोत्सव म्हणून साजरी केली जात आहे. स्वातंत्र्याची ७५ वी जयंत २०२२ मध्ये आहे. परंतु त्याचे कार्यक्रम २०२३ पर्यंत चालतील अर्थात पुढील दोन वर्षे देश अमृत महोत्सव साजरा करेल.

अमृत महोत्सव कधी साजरा केला जातो?

स्वाभिमान आणि स्वातंत्र्यानंतर आता देश सातत्याने स्वावलंबनाच्या मार्गावर पुढे जात आहे. स्वातंत्र्याच्या ७५ व्या वर्धापन दिनानिमित्त सुरु झालेला 'आझादी का अमृत महोत्सव' हे स्वावलंबनाच्या दिशेने एक महत्वाचे पाउल आहे. जे भारत सरकारने १५ ऑगस्ट २०२३ पर्यंत साजरे करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे व महाराष्ट्र राज्य शासन निर्णय —

स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे म्हणजे 'आझादी का अमृत महोत्सव' म्हणजेच स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव या अंतर्गत राबवल्या जाणा—या विविध उपक्रमांसाठी समिती तयार करण्यासाठी 16 Oct. 2021 रोजीच्या बैठकीत शासन निर्णयान्वये मान्यता देण्यात आली.

स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे Logo—

याअंतर्गत शासनाच्या सर्व शासकीय पत्र व्यवहारासाठी शासनाचा सर्व कार्यालयात लो गोचा वापर कटाक्षाने करावा व सर्व प्रशासकीय विभागांनी/मंत्रालयीन विभागांनी ही बाब निदर्शनास आणून द्यावी.

स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे व सद्यस्थिती —

१. अन्नधान्य उत्पादनात विक्रमी वाढ.
२. क्रिडा क्षेत्रात आनंदाचे वातावरण कारण ऑलिम्पिक स्पर्धेतील क्षण.
३. शिक्षण — क्षेत्रात यश . शिक्षण दुर्गम भागापर्यंत पोहोचले.
४. उद्योगक्षेत्र कात टाकून नवनवे टप्पे पूर्ण करत आहे.
५. आरोग्य यंत्रणेत आरोग्य क्षेत्र सज्ज. कोरोनावर यश.
६. ७५ वर्षात संरक्षण क्षेत्रात प्रगती केली आहे.
७. कोरोना संकटाचे सावट असतानाही शिक्षण चालू राहिले.

७५ व्या स्वातंत्र्याच्या महोत्सवानिमित्ताने आपले प्रयत्न —

१. एक देशभक्त, नागरिक, चांगला माणूस म्हणून आपणही या ७५ व्या अमृत महोत्सवाचा भाग बनले. पहिले, जे शक्य, चांगले ते करूया.
२. स्वातंत्र्य योद्धे व त्यांचे कार्य स्मरू.
३. गरजू व्यक्तीला यथाशक्ती मदत करून, शासनयंत्रणेचे सर्व आदेश व कायदे पाळून समाजात चांगले काम करणा—यांचे कौतुक करूयात.

४. कोणतेही वाईट काम करायचे नाही, ७५ वर्षांच्या स्वतंत्र देशाला अभिमानास्पद वाटेल तेच काम करायचे असा निश्चय करू.

७५ वे स्वातंत्र्य वर्ष आणि चिंतन —

स्वातंत्र्योत्तर साडेसात दशकात आपण नेमकं काय मिळवलं? आणि काय गमावलं याचाही विचार हवा.

१. देश आणि राज्यात सत्तांतरे झाली.

२. विविध विचारधारांचे पक्ष उदयाला आले.

मूल्यात्मक राकारण हळूहळू बाद होत गेले आणि हितसंबंधाच्या विध्वंसक खेळालाच आपण राजकारण म्हणायला शिकलो. नेहरु ते मोदी हा स्वातंत्र्योत्तर भारताचा प्रदीर्घ प्रवास आहे. हा विविध वाटा व वळणांचा आहे, संघर्षांचा आहे. वर्तमानाचा एक्सरे काढला तर आपल्याला नेमकं काय दिसतं? मतांसाठी जात, धर्म, प्रदेश व महापुरुषांना 'वेठीस' धरण्याचा प्रकार द्वेषपोटी आम्ही एकमेकांवर गोळ्या झाडल्या. नेत्यांना, विचारवंतांना ठार केलं. हिंदू, मुस्लिम, शीख वगैरे तिरस्काराचे शब्द झाले आहेत. प्रादेशिक स्तरावर परस्परविरोधी लढाया सुरू झाल्या आहेत. एकीकडे भौतिक समृद्धीच्या महाकाय इमारती रचल्या जात असतानाच आमच्या आत्मीय संबंधाच्या विटा मात्र आम्ही विस्कटून टाकत आहोत. आज आपल्या समाज जीवनाची प्रत्येक क्षेत्रे दुर्दैवाने बाधित झाली आहेत. निर्भयपणे तटस्थपणे आपल्याला लिहिता येत नाही. सत्य बोलता येत नाही. स्वातंत्र्याचा संकोच करणारा हा काळ आहे पण त्याविषयी उच्चार करण्याचे धैर्यही गोठून गेले आहे.

टागोर, टिळक, गांधी, नेहरु, आंबेडकर ही आपल्या संस्कृतीतील दैदीप्यमान पानं आहेत. सर्वार्थानं पराभूत करणा—या काळात या महामानवांनी इंग्रजी सत्तेच्या बेमूर्ततपणाला प्रत्युत्तर दिले आणि स्वातंत्र्याची गुढी उभारली. याच महापुरुषांची आता झालेली जातनिहाय विभागणी अस्वस्थ करणारी आणि आपल्यातील भेद स्पष्ट करणारी आहे. आपला देश पुष्कळच संपन्न वगैरे असला तरी तो परिपूर्ण नाही. गांव, खेड्याचे वर्तमान बकाल झाले आहे. शाळा, वीज, पाणी, रस्ते, आरोग्य अजून यात सुधारणा गरजेची आहे. आदिवासींचे कुपोषण थांबू शकलेले नाही. सध्याचा काळ अरिष्टांचा भयावह काळ आहे. भ्रष्ट राजकारण आणि भ्रष्ट नोकरशाही या दोन गोष्टींना सामाजिक मान्यता मिळत असेल तर ती दुर्दैवी गोष्ट आहे. सर्वसमावेशक व विधायक दृष्टी असलेल्या नेत्यांचा अभाव ही आपली मोठी समस्या आहे. अशा नेत्यांना जाब विचारण्याची क्षमता नागरिक म्हणून आपण गमावून बसणे हे ही धोकादायक आहे. कधी काळी चळवळींचा, कार्यकर्त्यांचा नैतिक धाक असायचा. आता तो ही दिसत नाही. कारण 'सामाजिक बांधीलकी' म्हणून काम करण्याची वृत्तीच संपुष्टात आली. भय, असुरक्षितता, हिंसा, अत्याचार, बलात्कार, भ्रष्टाचार या गोष्टी जर आपल्या समाजरचनेतून वजा होत नसतील तर मग नव्या समाजाची पुनर्रचना करायची तरी कशी? धर्मनिरपेक्ष समतावादी लोकशाही हे बोलायला छान वाटतं पण आम्हाला अजूनही जुने त्यागता आलेले नाही. ७५ व्या स्वातंत्र्याच्या वर्षात पदार्पण ही घटना अत्यंत आनंददायी असली तरी हा आनंदोत्सव साजरा करताना वास्तवाची जाणीवही ठेवायला हवी.

भारतीय स्वातंत्र्याचे ७५ वे वर्ष व विविध उपक्रम —

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव १२ ऑगस्ट २०२१ ते १५ ऑगस्ट २०२३ या दरम्यान साजरा करण्यात येत आहे. या अनुषंगाने राज्याच्या पर्यटन व सांस्कृतिक विभागाच्या वतीने भारतीय स्वातंत्र्याचा सुवर्ण महोत्सव १५ ऑगस्ट २०२३ पर्यंत जिल्हा स्तरावर विविध उपक्रमांनी साजरा करण्यात येईल. असे शासकीय निर्देश असून यात भारताचा स्वातंत्र्यसंग्राम नाविन्यपूर्ण संकल्पना नवे संकल्प स्वातंत्र्योत्तर फलनिष्पत्ती, अंमलबजावणी या बाबींचा विचार करुन विविध शैक्षणिक उपक्रमांनी साजरा केला जाणार आहे.

स्वातंत्र्यदिनाचे महत्व —

स्वातंत्र्यदिन साजरा करताना आपल्याला आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिलेल्या सर्व स्वातंत्र्य सैनिकांचे स्मरण आणि त्यांच्याबद्दल आदर व्यक्त करण्याची संधी असते. हा दिवस आपण साजरा करताना त्यामागे असंख्य लोकांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली आहे याची

जाणीव आपल्याला असायला हवी. त्यांच्या कामगिरीला देशभरातून आदरांजली वाहिली जाते. शाळा—महाविद्यालयांमध्ये या दिवशी विशेष कार्यक्रम असतात.

स्वातंत्र्यदिन कशा पध्दतीने साजरा करू शकतो?

१. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाबद्दल चित्रपट पहा. उदा. गांधी, द लिजेंड ऑफ भगतसिंग
२. देशभक्ती गीतांची अंताक्षरी खेळा. स्वातंत्र्यदिनाचे औचित्य साधून तुम्ही तुमचे मित्र कुटुंबासोबत देशभक्तीच्या गाण्यांवर अंताक्षरी खेळा.
३. स्वातंत्र्याबद्दल अनेक पुस्तक वाचा.
४. छान जेवणाचा बेत करा.

भारताच्या या ७५ व्या स्वातंत्र्यदिनानिमित्त स्वतंत्र देशाला अभिमानास्पद वाटेल, तेच काम करायचे असा निश्चय करूया.

विसरून जाऊ सर्व निराशा
स्वप्न उद्याचे फलवूया
इतिहासातून धडा घेवूनी
भविष्य आपुले घडवूया।
अक्षर शिकूनी, ज्ञान मिळवूनी
घडवूया नूतन सृष्टी
विज्ञानाचे पंख लावूनी
श्रध्देलाला देवून दृष्टी।
स्वराज्य आले सूरज्य येण्या
वेळ आता ना लागेल
घराघरातून देशभक्ती
आणि समाजभक्ती जागेल।
स्वातंत्र्याच्या अमृत वर्षी
समाज जागृत होईल
जगात सा—या भारतभूचे
स्थान अबाधित राहील ।

समारोप—

देशप्रेम एक पवित्र भावना आहे जी प्रत्येक नागरिकांमध्ये असणां आवश्यक आहे. काही लोक निव्वळ स्वतःच्या स्वार्थापोटी आपल्या देशाला भ्रष्टाचारात व्यापून देशातील भोळ्याभाबड्या जनतेला दिशाभूल करीत आहे. आपल्याला एकत्र होवून अशा भ्रष्टलोकांपासून सावधगिरी बाळगण्याची गरज आहे आणि या भ्रष्टाचाररूपी रावणाचे दहन लवकरात लवकर केले पाहिजे. भारतवर्षाला पूर्वीसारखे सुवर्ण पक्ष्यासारखे बनवायचे आहे आणि स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ समजायचा आहे, प्रत्येक भारतीयाला आपल्या अधिकारांपेक्षा, आपल्या कर्तव्याचे पालन करायला हवं, तरंच आपले देश संपूर्ण जगात एक महासत्ता म्हणून समोर येईल.

उत्सव तीन रंगाचा
अभाळी सजतो
नतमस्तक त्या सर्वांसाठी
ज्यांनी भारत देश घडविला
भारत देशाला मानाचा मुजरा.

संदर्भ—

- स्वातंत्र्याचा अमृतकलश — प्रशांत दिवेकर
MPSC News.in. स्वातंत्र्य दिवस मराठी निबंध (निबंध—२)
४. स्वातंत्र्योत्तर भारताचे अमृत महोत्सवी वर्षात पदार्पण : एक चिंतन —15 Aug.2021 सकाळ वृत्तसेवा.
५. <https://www.esakal.com>.
६. www.google.com

‘हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग या घटकावर टायर प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम: एक अभ्यास’

प्रा. बाबासाहेब म्हाळू सरगर ^१
संशोधक विद्यार्थी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
शारीरिक शिक्षण संचालक
कन्या महाविद्यालय, मिरज
ajay.sargar@gmail.com

डॉ. सुनिल दत्तात्रय चव्हाण ^२
मार्गदर्शक, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
उपप्राचार्य व शारीरिक शिक्षण संचालक
एस.के.पाटील महाविद्यालय, कुरुंदवाड
prinsunilchavan@gmail.com
Mob. No. 9822469696

१. प्रास्ताविक

हॅन्डबॉल खेळाकडे एक प्रगत व लोकप्रिय खेळ म्हणून सध्या सर्व जग पाहते आहे. हा एक परिपूर्ण खेळ आहे. हॅन्डबॉल हा खेळ जगामध्ये सर्वत्र खेळला जातो. या खेळामूळे शरीराच्या सर्व भागांचा व्यायाम तर होतोच त्याचबरोबर मानसिक व भावनिक दृष्ट्याही विकास होण्यास मदत होते. त्यामूळे सामाजिक विकास त्याबरोबर होतो. खेळाच्या वेगावरून असे दिसून येते की, शरीराबरोबरच हा खेळ मेंदूने व विचाराने खेळण्याचा खेळ आहे. बॉलचा वेग, तो अडविण्यासाठी गोलकिपरची प्रतिक्रिया, वेगवेगळ्या युक्त्या, बचाव भेदण्यासाठी व्युहरचना इ. सारख्या बाबींचा प्रयोग खेळ खेळत असताना करावा लागत असतो.

खेळाडू खेळाच्या माध्यमातून त्याच्या जवळ असणाऱ्या शारीरिक क्षमतेत वाढ करण्याचा प्रयत्न करत असतो व त्या मधून शारीरिक क्षमतेची असणारी कमतरता भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो. खेळाडू दररोजच्या खेळाला अनुसरून असणाऱ्या व्यायामाच्या माध्यमातून खेळत असताना त्याला जी क्षमता अपूरी पडते त्यामध्ये तो सतत वाढ करण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्या व्यायामाचा त्याच्या शरीरावर व स्नायूवर प्रभाव पडतो. त्याच्या शरीरातील स्नायूंच्या कार्य करण्याच्या क्षमतेत वाढ होते व त्याबरोबर त्यांच्या विकास घडून येतो. जो खेळाडू खेळाचा नियमित सराव करत नाही अशा खेळाडूंची शारीरिक क्षमता वाढू शकत नाही.

जगातील सर्वात वेगवान खेळ म्हणून हॅन्डबॉल या खेळाकडे पाहिले जाते. या खेळामध्ये वेग घटकाचा उपयोग खेळाडूंना अत्यंत महत्वाचा असतो व त्याचा अनुभवही खेळ खेळत असताना मिळत असतो. खेळात यश मिळविण्यासाठी आवश्यक असणारी शारीरिक क्षमता खेळाडूंच्या अंगी असणे गरजेचे आहे. ही क्षमता मिळविण्यासाठी खेळाडू प्रयत्नशिल असतो. त्यासाठी नियमित, योग्य व आवश्यक सराव करणे गरजेचे आहे.

२. संशोधनाची गरज

शालेय हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या बऱ्याच प्रमाणात समस्या आहेत. या खेळाडूंच्या नवनवीन येणाऱ्या तंत्राचा अभाव मोठ्या प्रमाणात जाणवतो. त्यांच्या कौशल्यांमध्ये खुप मोठ्या प्रमाणात चूका आढळून येतात. या चूका खेळाडूंच्या कारक क्षमतांचा विकास न झालेले होतात व त्यांच्या कारक क्षमतेच्या विकासामध्ये सुधारणाही होत नाहीत. त्यामूळे खेळातील तंत्रांचा विकास होत नाही. हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेगवेगळ्या समस्या मोठ्या प्रमाणात जाणवतात व समस्यांचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. म्हणून संशोधकास वेग या घटकाचा विकास करण्याची गरज वाटते.

प्रत्येक खेळाडूस त्याची वेग या कारक क्षमता माहित असण्यासाठी कसोटीद्वारे शास्त्रोक्त पध्दतीने मापन करणे गरजेचे आहे. हॅन्डबॉल खेळामध्ये अनेक प्रकारची कौशल्य आहेत. ही कौशल्य करत असताना वेग या कारक क्षमता घटकाचा जास्त प्रमाणात वापर केला जातो. या घटकाचा योग्य प्रकारे विकास झाला नसेल तर तो विकास होण्यासाठी प्रशिक्षण देणे गरजेचे असते की ज्यामूळे त्यांच्या कौशल्यामध्ये वाढ होण्यास मदत होईल. हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग क्षमता किती आहे, त्याची योग्यता काय आहे व ती योग्यता सुधारण्यासाठी शास्त्रोक्त पध्दतीने पाया घडविण्यासाठी या संदर्भात अभ्यास करणे संशोधकास गरजेचे वाटते.

३. समस्या कथन

प्रस्तूत संशोधनासाठी “हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग या घटकावर टायर प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम: एक अभ्यास” असा विषय निवडण्यात आलेला आहे.

४. संशोधनाची व्याप्ती

१. प्रस्तूत संशोधन हे सांगली, मिरज व कुपवाड महानगरपालिका क्षेत्रापुरते व्याप्त असेल.
२. प्रस्तूत संशोधन हे किमान शालेय जिल्हास्तरापर्यंत खेळलेले १५ ते १८ वयोगटातील हॅन्डबॉल खेळाडू मुली यांच्या पुरते असेल.
३. प्रस्तूत संशोधन हे प्रशिक्षण हे २० हॅन्डबॉल खेळाडूंचे घेतले जाईल.
४. प्रस्तूत संशोधन हे एक (७ दिवस) आठवड्याचे असेल.
५. प्रस्तूत संशोधन हे ३० मी. प्लाइंग स्टार्ट कसोटीपुरते असेल.

५. संशोधनाचे उद्दिष्टे

१. प्रस्तूत संशोधनात हॅन्डबॉल खेळाडूंची वेग या कारक क्षमतेचे मापन करणे.
२. टायर प्रशिक्षणाचा हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग क्षमतेवर होणारा परिणाम तपासणे.
३. प्रस्तूत संशोधनात टायर प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करणे.
४. प्रशिक्षणाचा झालेला परिणाम तपासण्यासाठी संख्याशास्त्राचा उपयोग करणे.
५. हॅन्डबॉल खेळाडूंची वेग या घटकावर होणाऱ्या परिणामांची तुलना करणे.

६. संशोधनाच्या मर्यादा

- १) निवडलेल्या खेळाडूंच्या सामाजिक व आर्थिक स्तरावर मर्यादा ठेवता येणार नाही.
- २) प्रस्तूत संशोधनात निवडलेल्या खेळाडूंच्या आहारावर मर्यादा ठेवता येणार नाही.
- ३) प्रस्तूत संशोधनात निवडलेल्या खेळाडूंच्या दैनंदिन कार्यक्रमावर मर्यादा ठेवता येणार नाही.
- ४) प्रस्तूत संशोधनात निवडलेल्या खेळाडूंच्या दुखपतींमुळे त्यांच्या कारक क्षमता व कामगिरीवर मर्यादा ठेवता येणार नाही.
- ५) प्रस्तूत संशोधनात निवडलेल्या खेळाडूंच्या प्रेरणा, मार्गदर्शन व बाह्यवातावरण यांच्या परिणामावर मर्यादा ठेवता येणार नाही.

७. परिकल्पना

H0. टायर प्रशिक्षणाचा हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग क्षमतेमध्ये कोणत्याही प्रकारचा परिणाम होणार नाही.

H1. टायर प्रशिक्षणाचा हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग क्षमतेत वाढ होईल.

८. संशोधन पद्धती

प्रस्तूत संशोधनासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला जाईल.

९. नमुना निवड

या संशोधनासाठी सांगली व मिरज शहरातील शालेय संघातील किमान शालेय जिल्हास्तरावर खेळलेले हॅन्डबॉल खेळाडू मुली यांची सुगम यादृच्छित नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून लॉटरी पद्धतीने १५ ते १८ वर्षा वयोगटातील २० खेळाडू मुली यांची निवड करण्यात आली.

१०. प्रायोगिक अभिकल्प

प्रस्तूत संशोधनासाठी प्रायोगिक अभिकल्पातील समान गट अभिकल्पाची निवड केली केली व पुढील टप्प्यानुसार संशोधन केले.

प्रस्तूत संशोधनासाठी प्रायोगिक अभिकल्पातील विशुद्ध प्रायोगिक अभिकल्प मधील पूर्वचाचणी—उत्तरचाचणी समतुल्य गट अभिकल्पाची निवड केली. त्यासाठी प्रायोगिक गटामध्ये १० तसेच नियंत्रित गट १० खेळाडू याप्रमाणे खेळाडूंची निवड केली.

११. चलांची निवड व माहिती संकलनाची साधने

प्रस्तूत संशोधनात स्वाश्रयी चले व आश्रयी चले या दोन चलांची निवड करण्यात आली. निवडलेले चले पुढीलप्रमाणे.

- स्वाश्रयी चले :— टायर प्रशिक्षण कार्यक्रम
- आश्रयी चले :— वेग (३० मी. प्लाइंग स्टार्ट)

तक्ता क्र. १

अ.क्र.	कसोटीचे नाव	कसोटी/चाचणी मापण	उद्देश
१	वेग	३० मी. प्लाइंग स्टार्ट	वेग क्षमतेचे मापन करणे

१२. प्राप्त माहितीचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

वेग या घटकाबाबत नियंत्रित व प्रायोगिक गटातील खेळाडूंच्या वेग क्षमतेचे मापन करणेसाठी ३० मी. प्लाइंग स्टार्ट व्दारे घेतलेल्या कार्यमानाचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण पुढील प्रमाणे

वेग या घटकाबाबत पुर्व चाचणी व उत्तर चाचणीतील गुणांकाबाबत मध्यमाने, प्रमाण विचलने व 'टी' मुल्य दर्शवणारा तक्ता क्र. २

गट	चाचणी	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	सह-संबंध	फरक		स्वाधीन ता मात्रा	'टी' मुल्य
						मध्यमान	प्रमाण विचलन		
नियंत्रित	पुर्व चाचणी	१०	५.३१	०.४४	०.९८	०.०६	०.०७	९	२.०५
	उत्तर चाचणी	१०	५.२५	०.४३					
प्रायोगिक	पुर्व चाचणी	१०	४.७९	०.५६	०.८७	०.७८	०.२७	९	९.१९**
	उत्तर चाचणी	१०	४.००	०.४८					

*Significant at 0.05% Level, ** Significant at 0.01% Level

निरिक्षण व अर्थनिर्वचन

तक्ता क्र. २ वरून असे दिसून येते की, वेग या घटकाबाबत

● नियंत्रित गटातील खेळाडूंच्या पूर्व चाचणी मध्यमान ५.३१ सेकंद व प्रमाण विचलन ०.४४ आहे. तसेच उत्तर चाचणी नंतर मध्यमान ५.२५ व प्रमाण विचलन ०.४३ आहे. पूर्व चाचणी उत्तर चाचणी मध्यमानातील फरक ०.०६ सेकंद इतका असून तो सार्थक आहे किंवा नाही हे तपासण्यासाठी टू टेल्ड परिक्षकेचा वापर केल्यानंतर मध्यमानातील फरकाचे प्राप्त 'टी' मुल्य २.०५ संख्याशास्त्रीय दृष्ट्या सार्थक नाही. (सार्थकता स्तर $p=0.01$) म्हणजेच प्राप्त 'टी' मुल्य ०.०५ व ०.०१ या सार्थकता स्तरावर असार्थक आहे. मध्यमान ('टी'=२.०५, $df=९$, $p>०.०५$, $p>०.०१$)

● प्रायोगिक गटातील खेळाडूंच्या पूर्व चाचणी मध्यमान ४.७९ सेकंद व प्रमाण विचलन ०.५६ आहे. तसेच उपचार मात्रा दिले नंतर उत्तर चाचणी मध्यमान ४.०० व प्रमाण विचलन ०.४८ आहे. पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी मध्यमानातील फरक ०.७९ सेकंद इतका असून तो सार्थक आहे किंवा नाही हे तपासण्यासाठी टू टेल्ड परिक्षकेचा वापर केल्यानंतर मध्यमानातील फरकाचे प्राप्त 'टी' मुल्य ९.१९ आहे. (सार्थकता स्तर $p=0.01$) म्हणजेच प्राप्त 'टी' मुल्य ०.०५ व ०.०१ या सार्थकता स्तरावर सार्थक आहे. मध्यमान ('टी'= ९.१९, $df= २४$, $p<०.०५$, $p<०.०१$)

यावरून असे स्पष्ट होते की, वेग या घटकाबाबत खेळाडूंच्या वेग क्षमतेचे मापन करणेसाठी ३० मी. प्लाइंग स्टार्ट कसोटीव्दारे घेतलेल्या कार्यमानाची नियंत्रित गट पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी मध्यमानात पडलेला फरक हा संख्याशास्त्रीय दृष्टीकोनातून सार्थक नाही. तर प्रायोगिक गट पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी मध्यमानात पडलेला फरक हा संख्याशास्त्रीय दृष्टीकोनातून सार्थक आहे.

म्हणजेच वरील आकडेवारी व विश्लेषनावरून असे दिसून येते की, वेग या घटकाबाबत प्रायोगिक गटातील खेळाडूंच्या वेगात दिशा बदल करणे क्षमतेचे मापन करणेसाठी ३० मी. प्लाइंग स्टार्ट कसोटीव्दारे घेतलेल्या कार्यमानाची पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी कार्यमानात सकारात्मक फरक पडला. म्हणजे बॅटल रोप व टायर ट्रेनिंग व्यायाम प्रकार यांचा एकत्रित सरावाचा सकारात्मक परिणाम दिसून आला आहे.

१३. परिकल्पना क्रमांक H0 व H1 ची तपासणी

H0. टायर प्रशिक्षणाचा हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग क्षमतेमध्ये कोणत्याही प्रकारचा परिणाम होणार नाही.

H1. टायर प्रशिक्षणाचा हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग क्षमतेत वाढ होईल.

तक्ता क्र. २ वरून असे दिसून येते की, टायर प्रशिक्षण कार्यक्रमानंतर वेग या घटकाबाबत वेग क्षमतेचे मापन करणेसाठी ३० मी. प्लाइंग स्टार्ट कसोटीद्वारे घेतलेल्या कार्यमानातील मध्यमानाचे प्रायोगिक गटात ४.०० सेकंद (प्रमाण विचलन ०.४८) व नियंत्रित गटात ५.२५ (प्रमाण विचलन ०.४३) म्हणजेच उत्तर चाचणीनंतर मध्यमानातील फरक १.२५ सेकंद इतका पडलेला दिसून येत आहे. यावरून असे म्हणता येईल की प्रायोगिक गटामध्ये नियंत्रित गटापेक्षा जास्त फरक पडलेला आहे.

तक्ता क्र. ३

प्रशिक्षण कार्यक्रमानंतर नियंत्रित गट व प्रायोगिक गटातील खेळाडूंच्या वेग या घटकाबाबतच्या ३० मी. प्लाइंग स्टार्ट कसोटीद्वारे कार्यमानातील मध्यमानाचे तुलनात्मक 'टी' मुल्य

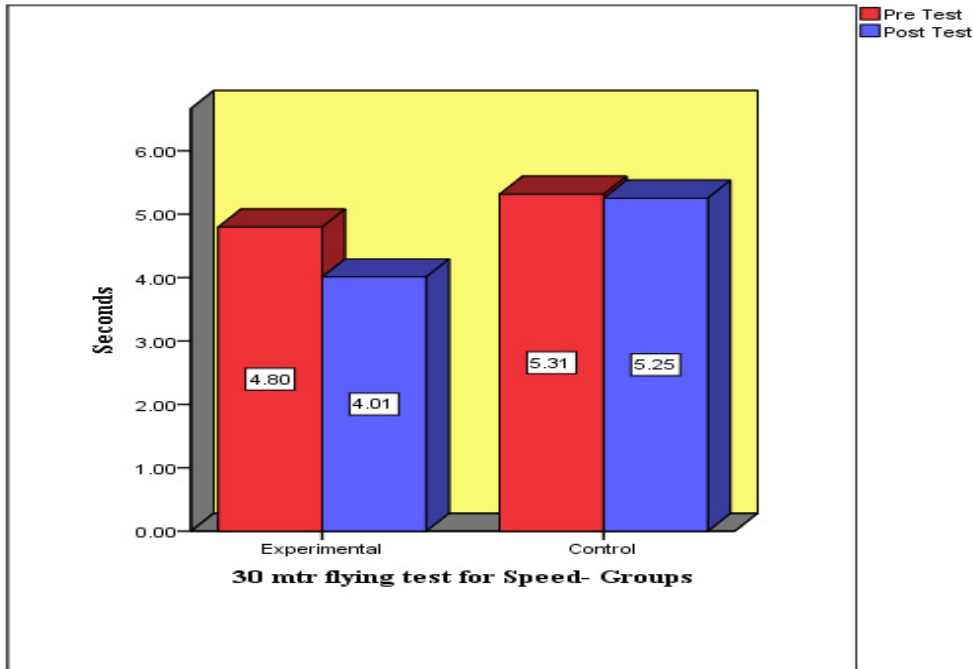
गट	'टी' मुल्य	स्वाधीनता मात्रा	सार्थकता स्तर टु टेल्ड	मध्यमानातील फरक	प्रमाणित त्रुटी	मध्यमान फरकाचे ९९% विश्वातंर	
						कमी	जास्त
नियंत्रित गट — प्रायोगिक	६.०८**	१८	०.०	१.२४	०.२०	०.६५	१.८२

*Significant at 0.05% Level, ** Significant at 0.01% Level

तक्ता क्र. ३ वरून असे दिसून येते की, प्रायोगिक गटातील मध्यमान व नियंत्रित गटातील मध्यमान यामध्ये १.२४ सेकंद इतका फरक आहे. हा फरक संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या तो सार्थक आहे किंवा नाही हे तपासण्यासाठी 'इन्डीपेंडंट टी टेस्ट' परिक्षेचा वापर केला असता त्याचे 'टी' मुल्य ६.०८** आहे ($p=0.01$). याचाच अर्थ असा की, प्राप्त 'टी' मुल्य हे ०.०५ व ०.०१ सार्थकता स्तरावर सार्थक आहे. ('टी'=६.०८, $df=18$, $p<0.05$, $p<0.01$.)

याचाच अर्थ एक आठवड्याच्या टायर प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे प्रायोगिक गटातील हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग घटकामध्ये लाक्षणीय फरक आढळून येतो.

म्हणूनच शून्य परिकल्पना (H_0) अमान्य करण्यात आली. H_1 ही परिकल्पना स्विकारण्यात आली.

टायर प्रशिक्षणाचा हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या वेग या घटकात चांगला बदल झालेला दिसून आला.

आलेख क्र. १

नियंत्रित गट व प्रायोगिक गटातील सिमो वेग ३० मी. प्लाइंग स्टार्ट कसोटीचे कार्यमानातील तुलनात्मक विश्लेषण

१४. निष्कर्ष

टायर प्रशिक्षण कार्यक्रमानंतर ३० मी. प्लाइंग स्टार्ट कसोटीचे (तक्ता क्र. १) प्रायोगिक व नियंत्रित या दोन्ही गटातील पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणी वेग कार्यमानामध्ये ०.०५ व ०.०१ सार्थकता स्तरावर सार्थ फरक आहे. प्रायोगिक गटातील हॅन्डबॉल खेळाडूंच्या ३० मी. प्लाइंग स्टार्ट कसोटी कार्यमानातील झालेला बदल हा नियंत्रित गटातील कार्यमानापेक्षा जास्त असून तो टायर प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे झालेला आहे म्हणून संशोधकाने पुढील प्रमाणे मांडलेली परिकल्पना

१) **H0** बॅटल रोप व टायर ट्रेनिंग व्यायाम प्रकारामुळे फेकी खेळाडूंच्या कारक क्षमतेमध्ये व कामगिरीमध्ये कोणत्याही प्रकारचा परिणाम होणार नाही या परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल.

२) **H1** बॅटल रोप व टायर ट्रेनिंग व्यायाम प्रकारामुळे फेकी खेळाडूंच्या दिशाभिमुखतेमध्ये वाढ होते. या परिकल्पनेचा येथे स्विकार करावा लागेल.

(तक्ता क्र. ३, आलेख क्र. १).

संदर्भ

१. Kothari C.R. (1990), *Research Methodology, Methods & Techniques* (Vol.2 Revised). New Delhi: New Age International Publishers, pages. 398, ISBN(13): 978-81-224-2488-1.

२. Timothy R., Bruce C., Elliott John Bloomfield. (2009). *Applied Anatomy and Biomechanics in Sport* (Vol. 2). Blackwell Scientific Publications. Pages. 366 ISBN (13): 978-0-7360-6338-8

३. Sharma, Jitendra (2015), *COMPLETE TEST AND MEASUREMENT IN PHYSICAL EDUCATION* (Vol. 1). Horizon Books. Pages. 109. ISBN: 978-93-86369-15-4

४. मुळे, रा.शं., उमाठे वि.तु. (१९८७). *शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे*. नागपूर: महाराष्ट्र विद्यापीठ निर्मिती मंडळ.

५. पंडीत, बन्सी बिहारी (१९९७). *शिक्षणातील संशोधन*. पुणे ३०: नुतन प्रकाशन.

६. web site:- <http://shodhganga.inflibnet.ac.in>,

७. web site:- <http://shodhgangotri.inflibnet.ac.in/>

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्रीय सुरक्षेबाबतचे विचार**प्रा. बाबासाहेब शात्रू पाटील**

जयवंत महाविद्यालय , इचलकरंजी जि. कोल्हापूर ,मो.नं ८९५६०७२४७९, babasahebpatil97@gmail.com

प्रस्तावना :-

भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. ब्रिटीश या देशातून निघून गेले आणि भारत सार्वभौम राष्ट्र बनले. अंतर्गत आणि बाह्य धोरण ठरविण्याचा अधिकार सार्वभौम सत्तेमुळे भारतीय शासनाला प्राप्त झाला. भारताचे सार्वभौमत्व टिकवणे ही भारतासमोर प्राधान्यक्रमाने येणारी गोष्ट आहे व होती सभोवतालच्या राष्ट्रांसोबत मैत्री व आपले वर्चस्व यांचा अंतर्भाव असणे. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या बाबतीत बहिर्गत- धोकेसह अंतर्गत सामाजिक , आर्थिक , राजकीय , सांस्कृतिक व इतर घटक महत्वाचे ठरत असतात.

प्रत्येक राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाचे आणि अस्तित्वाचे रक्षण होण्यासाठी प्रत्येक राष्ट्र जी सुरक्षा व्यवस्था करते या व्यवस्थेला राष्ट्रीय सुरक्षा म्हणतात. राष्ट्रीय सुरक्षा म्हणजे पायाभूत मूल्यांचे राष्ट्रीय सामर्थ्य वापरून केले गेलेले रक्षण होय. राष्ट्रीय सुरक्षा ह्या संकल्पनेचा उगम हा राष्ट्रहिताच्या संकल्पनेच्या ऐतिहासिक जडण-घडणीत सापडतो.

उद्दिष्टे:-

- १) राष्ट्रीय संकल्पना या संज्ञेचा अर्थ समजावून घेणे.
- २) भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेबाबत माहिती घेणे.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या भारताच्या सुरक्षेबाबतच्या विचारांचा आढावा घेणे.
- ४) आंतरराष्ट्रीय समुदायात राष्ट्रीय सुरक्षेबाबत विचार पाहणे.
- ५) वर्तमान कालीन स्थितीत राष्ट्रीय सुरक्षाबाबत आढावा घेणे.

गृहीतके:-

- १) स्वातंत्र्य प्राप्तीच्यावेळी भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षा कमकुवत होती.
- २) भारताला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रीय सुरक्षाबाबत योग्य धोरण ठरवावे लागले.
- ३) भारताच्या एकत्मतेसमोर अनेक समस्या वाढत आहेत.
- ४) प्रादेशिक संकुचित निष्ठांचा प्रभाव वाढत आहे. प्रादेशिकवाद निर्माण होत आहे.

संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधन लेखासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे.
ऐतिहासिक पद्धतीचा वापर केला आहे.

अभ्यासाचे महत्व :-

सदर लेख लिहिण्यामागील अनेक निरनिराळी कारणे आहेत. या वेगवेगळ्या कारणांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. ती कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) भारताची स्वातंत्र्यपूर्व स्थिती:-

भारत ब्रिटीश सत्तेच्या अंमलाखाली जवळ-जवळ १५० वर्षे होता. ब्रिटीशांशी सातत्यपूर्ण संघर्ष करून भारत स्वतंत्र झाला. त्यापूर्वी भारत राष्ट्र नसल्याने त्यांच्या रक्षणाची जबाबदारी ब्रिटीश सत्तेची होती, भारताकडे , लोकसंख्या , भूमी होती पण सरकार व सार्वभौमत्व नव्हते. साहजिकच राष्ट्रीय सुरक्षेचा प्रश्न येत नव्हता पण ब्रिटीश आपली सत्ता टिकविण्यासाठी संप , मोर्चे , आंदोलने चिरडून टाकत होते.

२) भारताची स्वातंत्र्योत्तर सुरक्षेबाबतची स्थिती :-

राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर भारतात शासनाने कोणकोणते प्रयत्न केले आहेत. डॉ. विजय खरे यांनी बहिर्गत सुरक्षेच्या दृष्टीने चर्चा करताना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचाही गांभीर्याने विचार त्यांनी आपल्या ग्रंथात मांडला आहे . स्वतंत्र धोरणाचा पाया पंडित जवाहरलाल यांनीच घातला. ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांप्रमाणेच पाश्चीमात्य देशातील फेबियन समाजवादी विचारप्रणालीचे संस्कार घेऊन भारतात परतलेले होते. दुस-या महायुद्धानंतर जेव्हा सोव्हिएत रशिया आणि अमेरिका या दोन्हीही महाशक्तींच्या प्रभावापासून भारतासारख्या उदयोन्मुख राष्ट्राला अलिप्त ठेवायचे होते.

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रीय एकात्मता विषयीचे विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मतानुसार जोपर्यंत भारतात जातिव्यवस्थेमुळे असलेली सामाजिक विषमता दूर होत नाही , तोपर्यंत ख-या अर्थाने भारताची एकता , एकात्मता व अखंडता अबाधित राहणार नाही . त्यांचे राष्ट्रीय एकत्वाविषयीचे सर्व विचार आपणास भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यात पहावयास मिळतात. सामाजिक समता , सामाजिक न्याय , बंधुता या उद्दिष्टांसाठी यांचा कारभार चालेल यामागील प्रत्येक शब्द राष्ट्रीय एकात्मता व अखंडतेसाठी जाहीर केलेला आहे. समता , बंधुता , सामाजिक न्याय हे मूल्य कामगार, शेतकरी , दलित , स्त्रिया यांच्या विकासाबरोबरच त्यांना राष्ट्राच्या विकासात केंद्र स्थानावर आणण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत.

राज्यघटनेत राष्ट्रीय एकत्वाविषयी केलेल्या तरतुदी :-

भारतीय राज्यघटनेत केवळ न्यायव्यवस्था , राज्यव्यवस्था , सामाजिक , आर्थिक विकासाचे मुद्दे नाहीत तर भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेचा , एकात्मतेचा व अखंडतेचा त्यात विचार केला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यात 'बंधुता' चे धोरण अवलंबिले आहे , ज्याद्वारे सर्व जातीधर्माचे लोक एकत्र येऊन भारताच्या सुरक्षेची व एकात्मतेची हमी घेतील. बाबासाहेबांनी 'बंधुता' चा अर्थ स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, बंधुता म्हणजे सर्व भारतीयांमध्ये बंधुत्वाची भावना निर्माण करणे होय. जर अशी भावना निर्माण झाली तर भारतीयामध्ये एकता आणि अखंडता निर्माण होईल.

भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील प्रश्न :-

भारत स्वतंत्र होऊन ७५ वर्षे होत आली आहेत. गेल्या काही वर्षांपासून भारताचे राष्ट्रीय सुरक्षाविषयक प्रश्न विकट होताना दिसत आहेत. भारताच्या बहिर्गत प्रश्नांसह अंतर्गत प्रश्न , त्यात प्रामुख्याने अनेक प्रश्न भेडसावत आहेत. सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर अमेरिकेचे लष्करी सामर्थ्य वाढले आहे. अमेरिकेसह इतर P-5 देशांद्वारे आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता टिकविण्यासाठी परिस्थिती आता राहिलेली नाही.

अंतर्गत सुरक्षेचा विचार करताना भारतात सामाजिक , राजकीय , आर्थिक क्षेत्रात विविध आव्हाने निर्माण झालेली आहेत. गेल्या काही दशकात केंद्रात राजकीय अस्थिर्य , सामाजिक विषमता , जातीय आणि धार्मिक संघर्षात झालेली वाढ बालकामगारांचे प्रश्न , शिक्षण आणि आरोग्य यांचे मुलभूत प्रश्न काश्मीरमधील प्रश्न , गरीब - श्रीमंतामधील वाढती दरी , सीमेपलीकडील दहशतवाद हे सध्याचे राष्ट्रीय सुरक्षेपुढील भेडसावणारे प्रश्न आहेत

सारांश :-

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेबाबत अनेक समस्या उद्भवताना दिसतात प्रादेशिकवाद, प्रांतवाद , जातीय व धार्मिक संघर्ष निर्माण होत आहेत. हे प्रश्न केंद्रीय सरकार कशा प्रकारे सोडविते हे पाहणे आवश्यक व महत्वाचे आहे.

संदर्भ:-

- १) कसबे , डॉ. रावसाहेब (२००१) – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सुगावा प्रकाशन , पुणे भारतीय लोकशाही
- २) कसबे , डॉ. रावसाहेब (१९९४) - हिंदू - मुस्लीम प्रश्न आणि सुगावा प्रकाशन , पुणे सावरकरांचा हिंदू राष्ट्रवाद
- ३) वीर, धनंजय (१९६६) - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पॉप्युलर प्रकाशन , पुणे
- ४) खरे, डॉ. विजय (२०१०) - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सुगावा प्रकाशन , पुणे आणि राष्ट्रीय सुरक्षा
- ५) देशमुख डॉ. अलका (२०१४) - भारतीय लोकशाही प्रक्रिया श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूतीनंतरच्या तंदुरुस्तीसाठी विशेष परिस्थितींमध्ये व्यायामाचे नियम आणि व्यायामाची पद्धत.

डॉ.भारत राजाराम चालसे

(शा.शि.संचालक)सोनामाई शिक्षण प्रसारक मंडळा चे कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय शहादा

जिल्हा :- नंदुरबार

उद्दिष्टे

हा विषय पूर्ण झाल्यावर, एखाद्याला हे समजण्यास सक्षम असावे:

1. व्यायामाचे महत्त्व.
2. गर्भधारणेपूर्वी आणि नंतरच्या कालावधीसाठी प्रिस्क्रिप्शन व्यायामाची संकल्पना.
3. गर्भधारणेसाठी फिटनेस पथ्येची तत्त्वे.

परिचय

प्रसवपूर्व काळजी, ज्याला प्रसवपूर्व काळजी देखील म्हणतात, ही एक प्रकारची प्रतिबंधात्मक आरोग्य सेवा आहे. त्याचे ध्येय नियमित तपासणी प्रदान करणे आहे, जे डॉक्टर गर्भधारणेच्या संपूर्ण कालावधीत संभाव्य आरोग्य समस्यांवर उपचार आणि प्रतिबंध करण्यास परवानगी देतात आणि निरोगी जीवनशैलीला प्रोत्साहन देतात ज्यामुळे आई आणि बाळ दोघांनाही फायदा होतो. तपासणी दरम्यान, गर्भवती महिलांना गर्भधारणेतील मातृ शारीरिक बदल, जैविक बदल आणि प्रसूतीपूर्व जीवनसत्त्वांसह प्रसूतीपूर्व पोषण याविषयी वैद्यकीय माहिती मिळते. नियमित तपासणी दरम्यान व्यवस्थापन आणि निरोगी जीवनशैलीतील बदलांबाबत शिफारसी देखील केल्या जातात. प्रसूतीपूर्व तपासणी आणि निदानासह, नियमित प्रसवपूर्व काळजीची उपलब्धता, माता मृत्यू, गर्भपात, जन्म दोष, जन्माचे कमी वजन, नवजात संसर्ग आणि इतर टाळता येण्याजोग्या आरोग्य समस्यांची वारंवारता कमी करण्यात भूमिका बजावली आहे. प्रसूतीनंतरचा (किंवा प्रसूतीनंतरचा) कालावधी मुलाच्या जन्मानंतर लगेच सुरू होतो कारण आईचे शरीर, संप्रेरक पातळी आणि गर्भाशयाच्या आकारासह, गरोदर नसलेल्या स्थितीत परत येते.

वर्तन सुधारण्यासाठी आणि निरोगी जीवनशैलीचा अवलंब करण्यासाठी गर्भधारणा हा एक आदर्श काळ आहे कारण वाढीव प्रेरणा आणि वैद्यकीय पर्यवेक्षणासाठी वारंवार प्रवेश. जर त्यांच्या डॉक्टरांनी तसे करण्याची शिफारस केली असेल तर रुग्णांनी वजन नियंत्रित करणे, शारीरिक हालचाली वाढवणे आणि त्यांच्या आहारात सुधारणा करण्याची अधिक शक्यता असते. मूलतः धूम्रपान बंद करण्यासाठी विकसित केलेली फाईव्ह ए (विचारणे, सल्ला देणे, मूल्यांकन करणे, सहाय्य करणे आणि व्यवस्था करणे) सारखी प्रेरक समुपदेशन साधने, आहार आणि व्यायाम समुपदेशनासाठी यशस्वीरित्या वापरली गेली आहेत. प्रसूतीतज्ञ-स्त्रीरोगतज्ञ आणि इतर प्रसूती काळजी प्रदाते हे फाईव्ह एचा दृष्टीकोन अवलंबण्याचा विचार करू शकतात ज्या स्त्रियांना व्यायामासाठी कोणतेही विरोधाभास नसतात.

एक वैयक्तिक व्यायाम कार्यक्रम निर्धारित करणे

गरोदर महिलांसाठी व्यायामाच्या प्रिस्क्रिप्शनची तत्त्वे सामान्य लोकसंख्येपेक्षा वेगळी नाहीत. रुग्णाला व्यायाम टाळण्यासाठी वैद्यकीय कारणे नाहीत याची खात्री करण्यासाठी व्यायाम कार्यक्रमाची शिफारस करण्यापूर्वी सखोल क्लिनिकल मूल्यांकन केले पाहिजे. आठवड्यातील बहुतेक किंवा सर्व दिवसांमध्ये किमान 20-30 मिनिटे मध्यम-तीव्रतेच्या व्यायामाचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य करणारा व्यायाम कार्यक्रम विकसित केला जावा. गुंतागुंत नसलेल्या गर्भधारणा असलेल्या महिलांना गर्भधारणेपूर्वी, दरम्यान आणि नंतर शारीरिक क्रियाकलाप करण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे. गरोदर स्त्रिया ज्या गर्भधारणेपूर्वी बसून राहिल्या होत्या त्यांनी व्यायामाची अधिक हळूहळू प्रगती केली पाहिजे. सुरक्षित व्यायामाच्या तीव्रतेचा वरचा स्तर स्थापित केला गेला नसला तरी, ज्या स्त्रिया

गर्भधारणेपूर्वी नियमितपणे व्यायाम करत होत्या आणि ज्यांना गुंतागुंत नसलेली, निरोगी गर्भधारणा आहे त्यांनी उच्च-तीव्रतेच्या व्यायाम कार्यक्रमांमध्ये व्यस्त असावे, जसे की जॉगिंग आणि एरोबिक्स, कोणतेही प्रतिकूल परिणाम न होता. ४५ मिनिटांपेक्षा जास्त तीव्रता किंवा दीर्घकाळ व्यायाम केल्याने हायपोग्लाइसेमिया होऊ शकतो; म्हणून, हा धोका कमी करण्यासाठी व्यायामापूर्वी पुरेसे उष्मांक घेणे किंवा व्यायामाचे सत्र मर्यादित करणे आवश्यक आहे. शेवटी, जरी गर्भधारणेतील शारीरिक हालचाली आणि निर्जलीकरण हे गर्भाशयाच्या आकुंचनामध्ये थोड्या प्रमाणात वाढीशी संबंधित असले तरी, कठोर प्रशिक्षण देखील मुदतपूर्व प्रसूती किंवा प्रसूतीस कारणीभूत असल्याचा केवळ किस्सा पुरावा आहे. याशिवाय, मनोरंजक क्रियाकलापांच्या विस्तृत श्रेणीमध्ये सहभाग सुरक्षित आहे.

विशेष लोकसंख्या

अनेक पुनरावलोकनांनी असे निर्धारित केले आहे की गरोदरपणात बेड रेस्ट लिहून देण्यासाठी कोणताही विश्वासार्ह पुरावा नाही, जो सामान्यतः मुदतपूर्व प्रसूतीच्या प्रतिबंधासाठी निर्धारित केला जातो. हे अमेरिकन कॉलेज ऑफ ऑब्स्टेट्रिशियन अँड गायनॅकॉलॉजिस्टचे स्थान आहे की "अकाली जन्म रोखण्यासाठी अंथरुणावर विश्रांती प्रभावी नाही आणि नियमितपणे शिफारस केली जाऊ नये". प्रदीर्घ पलंगावर विश्रांती किंवा प्रतिबंधित शारीरिक हालचाली निर्धारित केलेल्या रुग्णांना शिरासंबंधीचा श्रोम्बो-एम्बोलिझम, हाडांचे डिमिनेरलायझेशन आणि डी-कंडिशनिंगचा धोका असतो. जरी वारंवार विहित केलेले असले तरी, बेड विश्रांती केवळ क्वचितच सूचित केली जाते आणि बहुतेक प्रकरणांमध्ये, अॅम्ब्युलेशनला परवानगी देणे विचारात घेतले पाहिजे.

लठ्ठ गर्भवती महिलांना गरोदरपणात निरोगी जीवनशैलीत बदल करण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे ज्यामध्ये शारीरिक क्रियाकलाप आणि विवेकपूर्ण आहार यांचा समावेश आहे. लठ्ठ महिलांनी कमी तीव्रतेने सुरुवात केली पाहिजे, कमी कालावधीसाठी व्यायाम केला पाहिजे आणि हळूहळू शक्य तितक्या वाढवा. स्पर्धात्मक ऍथलीट्सना वारंवार आणि जवळून पर्यवेक्षण आवश्यक असते कारण ते संपूर्ण गर्भधारणेदरम्यान अधिक कठोर प्रशिक्षण वेळापत्रक राखतात आणि इतरांच्या तुलनेत उच्च-तीव्रतेचे प्रसूतिपश्चात प्रशिक्षण पुन्हा सुरू करतात. अशा क्रीडापटूंनी हायपरथर्मिया टाळणे, योग्य हायड्रेशन राखणे आणि वजन कमी होण्यापासून रोखण्यासाठी पुरेसे उष्मांक घेणे याकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे, ज्यामुळे गर्भाच्या वाढीवर विपरित परिणाम होऊ शकतो.

गर्भधारणेदरम्यान कार्डिओ व्यायामरक्ताभिसरण, स्नायू टोन आणि सहनशक्ती वाढवण्यासाठी खालील हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी व्यायामांचा विचार करू शकतात.

पोहणे:- पोहणे आणि पाण्याचे एरोबिक्स हे गर्भधारणेसाठी योग्य व्यायाम असू शकतात. पाण्यात, जमिनीपेक्षा वजन कमी, त्यामुळे तुम्हाला हलके आणि अधिक चपळ वाटेल. तलावामध्ये डुबकी मारल्याने मळमळ, मांडीतील वेदना आणि फुगलेल्या घोट्यापासून आराम मिळू शकतो.

चालणे:- गरोदरपणात चालण्यापेक्षा तुमच्या व्यस्त वेळापत्रकात बसण्यासाठी कोणताही सोपा व्यायाम नाही आणि हा एक व्यायाम आहे जो तुम्ही तुमच्या प्रसूतीच्या तारखेपर्यंत आणि प्रसूतीच्या दिवशीही सुरू ठेवू शकता, जर गर्भवती स्त्रिया आकुंचन होण्यास मदत करण्यास उत्सुक असतील.

धावणे :- डॉक्टरांच्या सल्ल्याने अनुभवी धावपटू गरोदरपणात ट्रॅकवर राहू शकतात. समतल भूभाग (किंवा ट्रेडमिल) ला चिकटून राहा आणि ते जास्त करू नका, गर्भधारणेदरम्यान सैल अस्थिबंधन आणि सांधे तुमच्या गुडघ्यांवर जॉगिंग करणे अधिक कठीण बनवू शकतात आणि दुखापत होण्याची अधिक शक्यता असते.

लंबवर्तुळाकार आणि पायऱ्या चढणारे:- गरोदरपणात लंबवर्तुळाकार आणि पायऱ्या चढणे दोन्ही चांगले आहेत. वेग, झुकता आणि ताण आमच्यासाठी सोयीस्कर पातळीवर समायोजित करा. लक्षात ठेवा की तुमची गर्भधारणा जसजशी वाढत जाईल तसतसा प्रतिकार करण्यास कठीण वेळ येऊ शकतो आणि अडखळू नये म्हणून कोठे पाऊल टाकावे याकडे बारकाईने लक्ष देणे आवश्यक आहे.

सामूहिक नृत्य किंवा एरोबिक्सचे वर्ग:- झुम्बा सारखे कमी-प्रभाव असलेले एरोबिक्स आणि डान्स वर्कआउट क्लासेस हा तुमचा हृदय गती वाढवण्याचा आणि जर तुम्ही नवशिक्या व्यायाम करणारे असाल तर एंडोर्फिनचा प्रवाह वाढवण्याचा उत्तम मार्ग आहे. जसजसे आपले उदर वाढते तसतसे, काळजीपूर्वक संतुलन आवश्यक असलेल्या कोणत्याही क्रियाकलाप टाळा.

इनडोअर सायकलिंग:- इनडोअर सायकलिंग हा एक उत्तम व्यायाम असू शकतो, कारण तो आपल्या घोड्याच्या आणि गुडघ्याच्या सांध्यावर पडण्याचा किंवा दबाव न पडता आपल्या गतीने पेडल करू देतो. तुम्ही अपेक्षा करत आहात हे आमच्या प्रशिक्षकाला माहीत आहे याची खात्री करा आणि कोणत्याही वेळी जास्त गरम किंवा थकल्यासारखे वाटल्यास स्ट्रिप्टला बसा. हँडलबार देखील समायोजित करा जेणेकरून तुम्ही अधिक सरळ असाल आणि पाठीच्या खालच्या भागावर दबाव वाढू नये म्हणून पुढे झुकत नाही.

गर्भधारणेदरम्यान ताकद आणि लवचिकता व्यायाम

स्ट्रेथ वर्कआउट्स तुमचे स्नायू टिकवून ठेवण्यास आणि तयार करण्यात मदत करतात. मजबूत आणि अधिक लवचिक स्नायू, या बदल्यात, तुम्हाला तुमच्या गर्भधारणेदरम्यान वाढलेले वजन सहन करण्यास मदत करतात आणि तुमचे अस्थिबंधन शिथिल झाल्यामुळे तुमचे सांधे दुखापतीपासून वाचवतात. जोपर्यंत तुम्हाला व्यायाम करण्यासाठी तुमच्या डॉक्टरांचा सल्ला मिळतो तोपर्यंत, गरोदर महिलांसाठी बळकट करणारे सर्वोत्तम व्यायाम येथे आहेत:

वजन उचल:-तुमची अपेक्षा असताना वजन उचलणे हा तुमचा स्नायू टोन वाढवण्याचा एक चांगला मार्ग आहे, नेहमीपेक्षा कमी वजन वापरून अधिक पुनरावृत्ती (म्हणजे एका सेटमध्ये १२ ते १५) निवडा. तुम्ही मशिनवर देखील स्विक करू शकता, जे इजा होण्याची शक्यता कमी करण्यासाठी तुमची हालचाल मर्यादित करते. आयसोमेट्रिक हालचाली वगळण्याचा प्रयत्न करा, व्यायाम करत असताना, जेथे तुम्ही एका विशिष्ट स्थितीत स्थिर आहात कारण जर तुम्ही चुकून श्वास घेणे विसरलात (जसे की ही एक सामान्य चूक आहे), तर तुम्ही सहजपणे हलके होऊ शकता. त्याऐवजी एकाधिक पुनरावृत्तीसह हलके वजन वापरा. आणि आम्ही पूर्ण झाल्यावर ताणणे विसरू नका.

बॅले:-बॅले क्लासेस - योग आणि बॅले-प्रेरित चालींचे मिश्रण स्त्रियांची अपेक्षा करण्यासाठी उत्कृष्ट आहे कारण त्यामध्ये जास्त उडी न मारता आपले शरीर आणि कोर मजबूत करणे समाविष्ट आहे. त्यामध्ये संतुलन व्यायाम देखील समाविष्ट असतो, जे तुम्हाला स्थिर ठेवण्यास मदत करतात कारण तुमच्या बेबी बंपमुळे तुमचा तोल सुटतो.

योग:- जन्मपूर्व योग हा आणखी एक आदर्श व्यायाम आहे. हे विश्रांती, लवचिकता, लक्ष केंद्रित करणे आणि खोल श्वास घेण्यास आणि जन्माच्या मॅरेथॉनसाठी सर्व उत्कृष्ट तयारी करण्यास प्रोत्साहित करते.

ताई ची:- ध्यानाच्या या प्राचीन प्रकारात मंद हालचालींचा समावेश होतो ज्यामुळे कमीत कमी लवचिक लोकांनाही दुखापत न होता त्यांचे शरीर मजबूत करता येते. तुम्हाला ते सोयीस्कर असल्यास आणि अनुभव असल्यास, आता ताई ची सुरू ठेवणे चांगले आहे.

प्रसूतीनंतरच्या काळातले व्यायाम

प्रसूतीनंतरचा काळ हा प्रसूतीतज्ञ-स्त्रीरोगतज्ञ आणि इतर प्रसूती काळजी प्रदात्यांना निरोगी वर्तन जीवनशैली सुरू करण्यासाठी, शिफारस करण्यासाठी आणि मजबूत करण्यासाठी एक योग्य वेळ आहे. प्रसूतीनंतर व्यायाम क्रियाकलाप पुन्हा सुरू करणे किंवा नवीन व्यायाम दिनचर्या समाविष्ट करणे हे आयुष्यभर निरोगी सवयींना समर्थन देण्यासाठी महत्वाचे आहे. अनेक अहवाल असे सूचित करतात की बाळाच्या जन्मानंतर व्यायाम कार्यक्रमांमध्ये महिलांच्या सहभागाची पातळी कमी होते, ज्यामुळे वारंवार जास्त वजन आणि लठ्ठपणा येतो. प्रसूतीची पद्धत, योनीमार्ग किंवा सिझेरियन आणि वैद्यकीय किंवा शस्त्रक्रियेच्या गुंतागुंतीची उपस्थिती किंवा अनुपस्थिती यावर अवलंबून, वैद्यकीयदृष्ट्या सुरक्षित तितक्या लवकर गर्भधारणेनंतर व्यायामाची दिनचर्या हळूहळू पुन्हा सुरू केली जाऊ शकते. काही स्त्रिया प्रसूतीच्या काही दिवसात शारीरिक हालचाली पुन्हा सुरू करण्यास सक्षम असतात. श्रोणि मजल्याचा व्यायाम तात्काळ प्रसूतीनंतरच्या काळात सुरू केला जाऊ शकतो. स्तनपान देणाऱ्या महिलांमध्ये नियमित एरोबिक व्यायामामुळे दुग्धोत्पादन, रचना किंवा अर्भकांच्या वाढीवर परिणाम न होता मातृ हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी तंदुरुस्ती सुधारते.

गर्भधारणेसाठी फिटनेस पथ्ये:-

जेव्हा तुम्ही गर्भधारणेची योजना करत असाल आणि तुमच्या गर्भधारणेच्या संपूर्ण टप्प्यात तुमच्या शरीराची तंदुरुस्ती राखणे खूप महत्वाचे आहे. वेगवेगळ्या टप्प्यांवर, तुम्हाला तुमच्या शरीराची वेगळ्या पद्धतीने काळजी घेणे आवश्यक आहे. तुमच्या डॉक्टरांशी सल्लामसलत केल्यानंतर आणि अनुभवी फिटनेस ट्रेनरच्या देखरेखीखाली व्यायामाची पथ्ये तयार करणे नेहमीच उचित आहे. अशा प्रकारे, काही फिटनेस पथ्ये खाली दिली आहेत:

सानुकूलित करा आणि कधीही सामान्यीकरण करू नका:-

प्रत्येक शरीर वेगवेगळ्या प्रकारे कार्य करते आणि प्रतिक्रिया देते. त्यामुळे इतर गर्भवती महिलांनी पाळलेली एखादी विशिष्ट पथ्ये त्यांनीही पाळली पाहिजेत असे समजण्याची चूक कधीही करू नका. गर्भधारणा ही एक नैसर्गिक अवस्था आहे परंतु त्याकडे कधीही दुर्लक्ष करू नये असा मुद्दा हा आहे की प्रत्येक शरीर एका विशिष्ट पथ्येवर वेगळ्या पद्धतीने प्रतिक्रिया देते.

व्यायामाचा सराव कायम ठेवा:-

हे लक्षात घेण्यासारखे सर्वात महत्वाचे भाग आहे. गर्भधारणेच्या आधी आणि नंतर तुम्ही तुमचे शरीर कसरत मोडमध्ये ठेवले पाहिजे. तुम्ही अचानक सुरुवात करू शकत नाही आणि तुमचा फिटनेस उत्साही ठेवण्याची अपेक्षा करू शकत नाही. त्यामुळे, काही सोप्या व्यायामाचा सराव ठेवा जसे की ठराविक अंतर नियमितपणे चालणे, जेणेकरून तुमचे शरीर हालचालींशी परिचित होईल आणि तुमचे स्नायू आणि सांधे लवचिक होतील.

संकल्पनेपूर्वी:-

ज्या वेळेपासून तुम्ही गर्भधारणेची योजना आखत आहात, तेव्हापासून तुम्ही चांगली फिटनेस पातळी राखत आहात याची खात्री करणे आवश्यक आहे. शेवटी, गर्भधारणेच्या कालावधीसाठी आणि त्यानंतरच्या प्रसूतीसाठी तुम्ही तुमचे शरीर तयार ठेवले पाहिजे. म्हणून, नियमित चालणे सुरू करा. तुमच्या गर्भधारणेची पुष्टी झाल्यानंतर तुम्ही कोणत्या प्रकारचा व्यायाम करावा याबद्दल नेहमी तुमच्या डॉक्टरांचा सल्ला घ्या. जर तुम्हाला यशस्वी गर्भधारणेमध्ये समस्या येत असतील तर, डॉक्टर सहसा काही दिवस चांगली विश्रांती घेण्याचा सल्ला देतात आणि कोणतेही वजन उचलणे किंवा तीव्र आणि अचानक हालचाली टाळतात. गर्भपात होऊ शकतो असे कोणतेही संभाव्य धक्का टाळण्यासाठी हे आहे. एकदा का तुम्हाला डॉक्टरांकडून हिरवा सिग्नल मिळाला की तुम्हाला कशी आणि कोणती पथ्ये सर्वोत्कृष्ट ठरतील, तुम्ही तुमची फिटनेस पातळी वाढवण्यासाठी आणि ताजे आणि निरोगी वाटण्यासाठी मोकळ्या हवेत नियमित फिरायला जाऊ शकता.

पहिल्या तिमाहीत फिटनेस:-

आधी सांगितल्याप्रमाणे, पहिल्या त्रैमासिकात वर्कआउट्स नियमित असले पाहिजेत आणि हे लक्षात ठेवा की तुम्ही जितके जास्त व्यायाम मोडमध्ये असाल तितके तुमचे वजन कमी करणे सोपे होईल गर्भधारणेच्या काळात. लाइट कार्डिओ, योगासने, श्वासोच्छ्वासाचे व्यायाम आणि स्ट्रेचिंगची शिफारस केली जाते.

दुस-या तिमाहीत फिटनेस:-

दुस-या तिमाहीत, गर्भ गर्भाशयात व्यवस्थित बसतो. डॉक्टर आणि फिटनेस इन्स्ट्रक्टर या काळात चालणे, मोकळे हाताचे व्यायाम, श्वासोच्छ्वासाचे व्यायाम आणि योगासने करण्याचा सल्ला देतात. हालचालींवरील निर्बंध आता अधिक शिथिल झाले आहेत.

शेवटच्या तिमाहीत फिटनेस:-

तिसऱ्या त्रैमासिकात शरीराला प्रसूतीसाठी तयार करण्याची गरज असते. त्याचप्रमाणे, काही मुख्य प्रशिक्षण व्यायाम आणि श्वासोच्छ्वासाच्या व्यायामांसह नियमित चालण्याची शिफारस केली जाते जेणेकरून तग धरण्याची क्षमता वाढेल आणि शरीराला शक्य तितके तणावमुक्त आणि आरामशीर राहण्यास मदत होईल.

प्रसवोत्तर व्यायाम:-

पोहणे:- पोहणे तुमच्या सांध्यांवर जास्त दबाव न टाकता तुमचे हृदय आणि फुफ्फुसांचे कार्य करण्यासाठी आश्चर्यकारकपणे प्रभावी आहे. जन्मानंतरच्या स्त्रियांसाठी, पोहणे किंवा एक्का एरोबिक्स क्लास स्नायू टोन जोडण्यासाठी प्रभावी आहेत, तसेच एक सौम्य व्यायाम प्रदान करतात ज्यामुळे जन्मानंतर तुमच्या शरीरावर जास्त ताण येणार नाही.

योग:- जन्मानंतरच्या अनेक स्त्रियांना योग फायदेशीर वाटतो, कारण ते जन्मानंतरच्या विश्रांतीला प्रोत्साहन देते ज्यामुळे मुख्य स्नायूंना बळकट होण्यास आणि पाठदुखी टाळण्यास मदत होते.

सौम्य वजन प्रशिक्षण:- लाइटवेट प्रशिक्षण स्नायूंना टोन अप करण्यास आणि तुमचा गाभा मजबूत करण्यास मदत करते, म्हणून हा एक उत्तम प्रसवोत्तर व्यायाम आहे.

हलका कार्डिओ:- हलका एरोबिक व्यायाम हा प्रसूतीनंतरचा प्रभावी व्यायाम आहे. ज्या महिलांनी गर्भधारणेपूर्वी कठोर तंदुरुस्तीची व्यवस्था केली नाही त्यांच्यासाठी वेगवान चालणे हा सर्वोत्तम पर्याय आहे, कारण ते सौम्य आहे परंतु तुमचे गुडघे आणि घोट्याला त्रास न देता तुम्हाला तंदुरुस्त आणि निरोगी ठेवते. जर तुम्हाला शक्य असेल तर, आठवड्यातून चार वेळा 30 मिनिटांच्या वेगाने चालत जाण्याचे ध्येय ठेवा. सायकलिंग, झुंबा किंवा डान्स सारखे ग्रुप क्लास हे जन्मानंतरच्या व्यायामाचे उत्तम प्रकार आहेत आणि कॅलरी बर्न करण्यास आणि हृदय गती वाढवण्यास मदत करतात.

पेल्विक फ्लोरचे रोजचे व्यायाम:- हे व्यायाम आश्चर्यकारकपणे महत्वाचे आहेत, कारण ते गर्भधारणा आणि बाळंतपणात मोठ्या ताणतणाव असलेल्या स्नायूंना बळकट करण्यास मदत करतात. जन्मानंतर, पेल्विक फ्लोर व्यायाम देखील तुम्हाला लवकर बरे होण्यास मदत करू शकतात कारण ते पेल्विक क्षेत्रामध्ये रक्ताभिसरण सुधारतात, त्यामुळे जखम आणि सूज कमी होते.

निष्कर्ष

गर्भधारणेचा संबंध गंभीर शारीरिक आणि शारीरिक बदलांशी असूनही, व्यायामामध्ये कमीत कमी धोके आहेत आणि बहुतेक स्त्रियांना त्याचा फायदा दिसून आला आहे. गुंतागुंत नसलेल्या गर्भधारणा असलेल्या महिलांना गर्भधारणेपूर्वी, दरम्यान आणि नंतर शारीरिक क्रियाकलाप करण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे. गर्भधारणेदरम्यान शारीरिक हालचाली आणि व्यायाम शारीरिक तंदुरुस्तीला प्रोत्साहन देतात आणि गर्भधारणेदरम्यान जास्त वजन वाढण्यास प्रतिबंध करू शकतात. व्यायामामुळे गर्भावस्थेतील मधुमेह, प्रीक्लेम्पसिया आणि सिझेरियन प्रसूतीचा धोका कमी होऊ शकतो.

REFERENCES

1. Linda S, Ross Arena, Deborah Riebe, Paul D Thompson Wolters Kluwer/Lippincott Williams and Wilkins. ACSM's Guidelines for Exercise Testing and Prescription. 9th Ed. 2014. Philadelphia, PA. P-456.
2. Department of Health and Human Services. 2008 physical activity guidelines for Americans. Washington, DC: DHHS; 2008. Retrieved August 18, 2015.
3. World Health Organization. Global recommendations on physical activity for health. Geneva:WHO;2010.<http://www.who.int/dietphysicalactivity/publications/9789241599979/en>. Retrieved August 18, 2015.
4. Garber CE, Blissmer B, Deschenes MR, Franklin BA, Lamonte MJ, Lee IM, et al. American College of Sports Medicine position stand. Quantity and quality of exercise for developing and maintaining cardiorespiratory, musculoskeletal, and neuromotor fitness in apparently healthy adults: guidance for prescribing exercise. American College of Sports Medicine. Med Sci Sports Exerc 2011; 43:1334-59.
5. Obesity in pregnancy. ACOG Committee Opinion No. 549. American College of Obstetricians and Gynecologists. ObstetGynecol 2013; 121:213-7.
6. Dye TD, Knox KL, Artal R, Aubry RH, Wojtowycz MA. Physical activity, obesity, and diabetes in pregnancy. Am J Epidemiol 1997; 146:961-5.
7. Artal R. The role of exercise in reducing the risks of gestational diabetes mellitus in obese women. Best Pract Res ClinObstetGynaecol 2015; 29:123-32.
8. De OliveriaMelo AS, Silva JL, Tavares JS, Barros VO, Leite DF, Amorim MM. Effect of a physical exercise program during pregnancy on uteroplacental and fetal blood flow and fetal growth: a randomized controlled trial. ObstetGynecol 2012; 120:302-10.
9. Price BB, Amini SB, Kappeler K. Exercise in pregnancy: effect on fitness and obstetric outcomes- a randomized trial. Med Sci Sports Exerc 2012; 44:2263-9.
10. Barakat R, Pelaez M, Montejó R, Refoyo I, Coterón J. Exercise throughout pregnancy does not cause preterm delivery: a randomized, controlled trial. J Phys Act Health 2014; 11:1012-7.

आदिवासींचे सण व उत्सव**भोई रविंद्र रतिलाल**

कै.बी.एस.सैदाणे कला व विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालय, मोलगी, ता.अक्कलकुवा,

जि.नंदुरबार, reranasocial2020@gmail.com, Mob.: 9423516097

प्रस्तावना :

सातपुडा पर्वताच्या कुशीत वसलेला नंदुरबार जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी बहुल जिल्हा आहे. म्हणून नंदुरबार जिल्ह्याला ३१ मार्च १९९९ रोजी स्वतंत्र आदिवासी जिल्हा म्हणून शासनाने घोषित केला. आदिवासींच्या अनेक जमाती असून त्यात भिल्ल ही एक प्रमुख जमात आहे. नंदुरबार जिल्ह्यात भिल्ल बहुसंख्येने वास्तव्यास आहेत. या जमातीला स्वतंत्र परंपरा व इतिहास आहे.

नंदुरबार जिल्ह्यातील अक्कलकुवा तालुक्यात सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याशी पश्चिमेकडील परिसरात पावरा, पाडवी, वसावे, वळवी, तडवी, धानका ही आडनावे असलेल्या भिल्ल लोकांची वस्ती आहे. नंदुरबार व नवापूर तालुक्यात मावची, कोकणी यांची संख्या जास्त आहे. तळोदा व शहादा तालुक्यातील तापी पट्ट्यात राहणाऱ्या भिल्लांना 'कोटला' म्हणून ओळखले जाते. जिल्ह्यातील धडगाव तालुक्यात राहणारी पावरा ही एक प्रमुख भिल्ल जमात आहे.

भिल्ल आदिवासींची संस्कृती वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांच्या प्रथा, परंपरा, देवदेवता, सण—उत्सव त्यांच्या सभोवतालचा जीवनाशी निगडीत असतात. निसर्गाशी त्यांचा जवळचा संबंध असल्याने निसर्गाचा प्रभाव त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर पडलेला दिसतो.

संशोधनाचे उद्देश :

१. आदिवासींच्या देवदेवतांचा अभ्यास करणे.
२. आदिवासींच्या सामुदायिक सण, उत्सवांची माहिती मिळविणे.
३. आदिवासींचे सांस्कृतिक जीवन अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके:

१. आदिवासी सुख—दुखाच्या प्रसंगी देवदेवतांची मनोभावे पुजा करतात.
२. सण—उत्सव साजरे करणे हे आदिवासींच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण भाग आहे.
३. आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाचे अंग वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. व त्यांची संस्कृती टिकून आहे.

संशोधन पद्धती:

संशोधनाच्यादृष्टीने उपयुक्त माहिती मिळविण्यासाठी संशोधन क्षेत्रात जावून प्रत्यक्ष लोकांच्या मुलाखती घेवून, प्रश्न विचारून माहिती संकलित केली.

प्राथमिक स्रोत:

संशोधनासाठी मुलाखत, प्रश्नावली, सर्वेक्षण, निरीक्षण इत्यादी माध्यमातून माहिती मिळविली.

द्वितीय स्रोत:

संशोधनासाठी ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे इत्यादी साधनांचा वापर केला.

आदिवासींचे देवदेवता:

आदिवासींच्या देवदेवता निसर्गाशी निगडीत आहेत. भिल्लांच्या संस्कृतीमध्ये निसर्गसृष्टीला परमेश्वर मानतात. दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या भिल्लांच्या देवदेवतांबद्दलच्या कल्पना त्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाला पोषक अशाच आहेत. वाघदेव, डोंगरदेव, कणसरी, हिवारीया देव, बेनुहेजा हे भिल्लांचे देव आहेत. त्यांची ते पुजा करतात. डाकीण व जादूटोणा यावर त्यांचा विश्वास आहे. प्रत्येक गावाच्या सिमेवर हिवारीया हा देव असतो. तर गावात बेनुहेजा हे दैवत असते. पावसाळ्यात वाघदेवाचा सण साजरा केला जातो. या देवाला कोंबडी व बोकड कापले जाते. पालेभाजीचा नैवेद्य दाखविला जातो. त्यानंतरच रानातील पालेभाज्या खाण्यास सुरुवात करतात. प्रत्येक गावाच्या

सिमेवर असणारा 'हिवारीया' हा देव म्हणजे भुतांचा राजा मानला जातो. तो गावाच्या सिमेचे रक्षण करतो, अशी समजूत आहे. त्याच्या पुजेला दारुचे नैवेद्य लागते.^१

आदिवासींचे मुख्य कुलदैवत सातपुड्यातील 'याहामोगी' देवी ही आहे. याहामोगी हे प्रत्येक भिल्लांचे श्रद्धास्थान आहे. महाशिवरात्रीला या देवीची यात्रा भरते. देवीच्या पुजेला हजारो स्त्री-पुरुषांची रिघ लागलेली असते. देवीच्या पुजेला एका टोपलीला नवीन कापड बांधून त्या टोपलीत धान्य, कुंकू, अगरबत्ती, नारळ हे साहित्य तसेच महुच्या दारुची बाटली असते. तसेच मातेला नवस केला असेल तर कोंबडा किंवा बोकड द्यावा लागतो. आदिवासी समाजाचे दुसरे प्रमुख दैवत तोरणमाळ येथील गोरक्षनाथाचे स्थान आहे.

अश्वत्थामा जीवंत आहे, अशी आदिवासींची श्रद्धा आहे. तो सातपुड्यामध्ये अक्राणी तालुक्यातील अस्तंबा या ठिकाणी खोलदरीतील एका गृहेत राहत असल्याचे लोक मानतात. दिवाळीच्या आदल्या दिवशी या ठिकाणी अश्वत्थामाची यात्रा भरते. अश्वत्थामाच्या यात्रेला जाण्याआधी हे लोक आठ दिवस ब्रह्मचर्याचे पालन करतात. मद्यपान व मांसाहार वर्ज्य करावा लागतो. आणि जमीनीवर झोपावे लागते.^२

आदिवासींचे सण—उत्सव आणि पुजाविधी:

आदिवासी लोक सण—उत्सव सामुदायिकरितीने साजरे करतात. माणसांचे दैनंदिन जीवन सुसह्य करण्यासाठी सण—उत्सव साजरे केले जातात.

निलीचारी:

निलीचारी म्हणजे हिरवा भाजीपाला व हिरव्या गवताची पुजा करतात. त्यास 'निलीचारी' असे म्हणतात. पावसाळ्यात नवीन उगवलेला भाजीपाला व हिरवे गवत याची पुजाविधी करण्यासाठी गावातील सर्व शेतकरी बांधव एकत्र येतात. गावाचा पुजारी हिरवा भाजीपाला, हिरव्या गवताची झाड, पालाची पुजा करतो. देवाची पुजा करतो. शेतातून व जंगलातून हिरवा भाजीपाला तोडून आणून माणसांनी खाण्याची देखील देवाकडून परवानगी मानतो. पुजनाआधी भाजीपाला खात नाही, पुजाविधीनंतर भाजीपाला खाण्यास सुरुवात करतात.^३

ओला पुजतला:

हा सण जून महिन्यात पावसाळा सुरु झाल्यावर साजरा करतात. शेती अवजारांच्या पुजेशी संबंधित हा सण आहे. या अवजारांमध्ये लाकडी नांगर, वखर, पांबर, कोळपे इत्यादींची पुजा केली जाते.

डुडामुकाय:

शेतातील मकईची कणसे खुडणी करण्यासाठी लोकांना बोलावून सामुदायिकरित्या कणसाची खुडणी करतात. त्यातील काही कणसे बैलांना खायला देतात. त्यानंतर घरातील सर्वजण खातात. व मकईची भाकर खाण्यास सुरुवात करतात.

वाघदेव:

शेतातील पिक व फळभाज्यांची लागवड केल्यापासून धान्य व पिक येते तोपर्यंत त्याची देखभाल व सांभाळ वाघदेव करतो. तसेच गाय, बैल, शेळी, मेंढी या प्राण्यांचे संरक्षण करतो म्हणून वाघाची पुजा करतात.^४

नवाय:

शेतीच्या हंगामाच्या संबंधित हा सण आहे. शेतातून घरी आणलेला भात नवाय पुजाविधी केल्यानंतर खाण्यास सुरुवात करतात. नवीन तांदुळाचा भात शिजवतात. पितृपंथरवाड्याचा हा काळ असल्याने श्राद्धही घालतात.^५

पोळा:

शेतात वर्षभर बैल श्रम करतो. त्याच्या श्रमाने शेतात भरपूर अन्नधान्य पिकते. त्या बैलाच्या कष्टातून उतराई होण्यासाठी हा सण साजरा करतात. बैलांच्या या सणास दिवाळी पोळा म्हणतात.

इंदल पुजा:

हा नवसाचा सण आहे. कोणत्याही कामासाठी नवस केला असेल तर तो नवस फेडण्यासाठी समारंभ केला जातो. एखाद्या गावावर नैसर्गिक संकट, आपत्ती, धान्याचा दुष्काळ पडला असेल तर अशावेळी इंदल साजरा केला जातो.^६

होळी उत्सव:

आदिवासी समाजात होळी सणाला फार महत्वाचे स्थान आहे. त्यासाठी दांडी पौर्णिमेपासून उत्सवाच्या तयारीत लागतात. उत्सवासाठी लागणारे साहित्य गोळा करतात. कारण होळीचा उत्सव पाच ते सहा दिवस साजरा करतात. होळीच्या दिवशी जंगलात जाऊन बांबू तोडून आणतात. व होळी जाळण्याचा जागी रोवतात. पुजाविधी करून होळी जाळतात. नवस केलेले भिल्ल पुरुष पुजाऱ्याकडून पुजाविधी करून सोंगाचे साहित्य अंगावर चढवतात. त्यांना 'मोरखी' म्हणतात. मोरखी तसेच ढोल वाजविणारे सर्व एकत्र होऊन होळीचा सभोवती गाणे म्हणतात. रात्रभर नाचतात व गुळ, दाळ्या, खोबरे, नारळ ओवाळून होळी जळते तेथे वाहतात. होळी जळाल्यानंतर सकाळी भोंग्या बाजार असतो. नंदुरबार जिल्ह्यातील अक्कलकुवा तालुक्यातील मोलगी, भगदरी, काठी, जामली, वरखेडी, जमाना, धडगाव, धनाजा, बुगवाडा इत्यादी ठिकाणी रात्री जल्लोषात होळीचा सण साजरा करतात. व सकाळी त्या-त्या दिवशी भोंग्या बाजार भरतो.^७ अक्कलकुवा तालुक्यातील काठी येथील होळी राजवाडी होळी म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रात प्रसिध्द आहे.

भोंग्या बाजार:

आदिवासी भागात वेगवेगळ्या गावांमध्ये वेगवेगळ्या दिवशी रात्री होळी जळते. व सकाळपासून सायंकाळपर्यंत भोंग्या बाजार भरतो. त्या दिवशी आजुबाजूच्या खेड्यातील आदिवासी आपापल्या गावातील लोक एकत्र येवून बाजाराच्या गावी नाचायला येतात. मोठमोठाले ढोल व हत्यारे घेवून आठ-दहा मोरखी व लोक एकत्र येवून दारु पिऊन दंग होवून नाचतात. त्या दिवशी भोंग्या बाजार असल्याने लोक गुळ, दाळ्या, खोबरे, खजुर, हारकंगण व इतर साहित्य खरेदी करतात. सायंकाळी आपापल्या गावाकडे वळतात.

संशोधनाचे निष्कर्ष:

१. आदिवासींच्या दैनंदिन जीवनात देवदेवतांना विशेष महत्त्व देतात. निसर्गातील देवदेवतांना प्रसन्न करण्यासाठी भक्तीभावाने पुजाविधी करतात. त्यांची कृपादृष्टी रहावी म्हणून बोकड व कोंबळीचा बळी देवून नैवेद्य दाखवून दारु अर्पण करतात.
२. आदिवासी लोक आपले सण-उत्सव एकत्र येवून सामाजिक सण साजरे करतात. त्यांच्यात एकतेची भावना अधिक निर्माण झालेली असते.
३. आदिवासींच्या देवदेवता सण-उत्सवाचा अभ्यास करीत असताना प्रकर्षाने जाणवते की त्यांच्या देवदेवता सण-उत्सव, निसर्गपुजा, कितीतरी पारंपारिक गोंी अर्थपूर्ण आहेत.
४. आदिवासींची संस्कृती आजही टिकून आहे. आदिवासी जरी शहरी संस्कृतीशी जोडले गेले असले तरी त्यांची मूळ संस्कृती त्यांनी टिकवून ठेवली आहे.

संदर्भ सूची:

१. गारे गोविंद : सातपुड्याच्या भिल्ल ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पान नं.३८
२. उपरोक्त पान नं.३९
३. पाडवी विरसिंग : आदिवासी जीवन संघर्ष, संतकृपा प्रेस, नंदुरबार, पान नं.४७
४. महाजन जयश्री, बडगे सागर : आदिवासी समाज संस्कृती, आणि आरोग्य, अथर्व पब्लिकेशन, धुळे, पान नं.३३३
५. गारे गोविंद : पुर्वोक्त, पान नं.४५
६. महाजन जयश्री, बडगे सागर : पुर्वोक्त, पान नं.३३३
७. पाडवी विरसिंग : पुर्वोक्त पान नं.४३
८. गारे गोविंद : पुर्वोक्त, पान नं.६०

सामाजिक समस्या, लिंगभाव आणि समाज

प्रा. बिजली श्रीपाल दडपे

Associate Professor Govt. College of Education, Panvel, Maharashtra

कोणत्याही समाजाचा विकास विचारात घेत असता, त्या समाजातील स्त्रियांची स्थिती जाणून घेणे अगत्याचे ठरते. आज आपण थोर समाज सुधारकांच्या जागरूकतेमुळे सती प्रथा, केशवपन यासारख्या अमानवीय कुप्रथांपासून मुक्त झालो आहोत. तरीही भारतीय समाजात एकंदरीत स्त्रियांची स्थिती पाहता वर्तमान संगणक युगातही ती फारशी समाधानकारक नाही, असे खेदाने म्हणावे लागेल. भारतातील विविध राज्यात तिथल्या रूढी-परंपरांची जोखडे, शिक्षणाचे अभावात्मक प्रमाण आणि पुरोगामीत्वाचा वारसा यानुसार स्त्रियांच्या स्थितीत कमी-अधिक बदल दिसून येतात. महाराष्ट्राला छत्रपती शिवराय, राजमाता जिजाऊ, अहिल्याबाई होळकर, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. आंबेडकर यांच्या पुरोगामी विचार आणि कृतींचा वारसा लाभला आहे आणि संपूर्ण देशाला राजाराम मोहनराय, महात्मा गांधीजी यांचा वारसा, आदर्श लाभले आहेत. याचा परिणाम स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीवर दिसून येतो.

राष्ट्रकवी मैथिलीशरण गुप्तजींनी पिढ्यानपिढ्या दिसून येणाऱ्या स्त्रियांच्या स्थितीबाबत या शब्दात म्हटले होते -

"अबला जीवन हाय तुम्हारी यही कहानी,

आँचल में है दूध और आँखों में पानी. "

आज २१ व्या शतकात देखील स्त्रियांना मानवतेचा व्यवहार सर्वदूर मिळू शकत नाही. एकूण लोकसंख्येत, मग ती देशाची असो वा विश्वाची जवळपास निम्म्या संख्येत असलेल्या स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी पुढील बिंदूंच्या संदर्भात परामर्श घेणे आवश्यक आहे -

- शिक्षण :

शिक्षणाला विकासाची गंगोत्री आणि सर्व सुधारणांचा पाया मानले जाते. भारतामध्ये आजही स्त्री-साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत बरेचसे मागे आहे. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उद्धारी,' हे सूत्र ओळखून महाराष्ट्रात फुले दांपत्याने स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला. परंतु तरीही संपूर्ण देशातील लोकसंख्येचा भस्मासूर, दारिद्र्य, बालविवाह, 'तिच्या' शिक्षणाची अनास्था या समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर शिक्षण सर्वदूर पोहोचण्यात आजही अडथळे आहेत. महिला-मुलींच्या शिक्षणाबाबत आजही दुय्यमतेचे पालकांचे, कुटुंबियांचे धोरण असते. 'ती परक्याचे धन', 'तिची सुरक्षितता' अशा मानसिकतेमुळे शिक्षणाच्या प्रवाहापासून बराच महिला वर्ग दूर आहे. शिक्षणाच्या अभावामुळे निर्णयक्षमता, स्वावलंबित्व, आत्मभान, विचारक्षमता विकसनात स्त्रियांना अडथळे जाणवतात. थोर कवयित्री बहिणाबाई चौधरी, आजच्या 'बीजमाता' राहीबाई पपोरे मात्र पारंपारिक-अनौपचारिक अनुभवाच्या पाठशाळेतून ज्ञानार्जन करून याला अपवाद ठरतात. परंतु सर्वांसाठी, सर्व थरातील स्त्रियांपर्यंत शिक्षणाचे सामर्थ्य पोहोचणे हे स्त्रियांच्या क्रांतिकारी विकासात मोलाचे योगदान ठरणार आहे.

- आरोग्य :

आरोग्यविषयक सुविधांचा लाभ स्त्रियांपर्यंत पोहोचण्यात स्त्री-पुरुष विषमता हा मोठा अडथळा ठरतो. म्हणूनच आजच्या तंत्रज्ञान युगातही माता आणि बालकांच्या मृत्यूचे प्रमाण अधिक आहे. कुटुंब, समाजाच्या स्वास्थ्य

रक्षणात स्त्रियांचा पुढाकार असतो, परंतु तिच्या आरोग्य विषयक देखभालीत मात्र समानतेचे आणि माणुसकीचे सूत्र नाही. विशेषतः मानसिक स्वास्थ्यरक्षणासाठी सेवा मिळण्याच्या बाबतीत तर ही अनास्था आणखीनच गडद बनते. अंधश्रद्धा, चुकीच्या धारणा या स्त्रियांना स्वास्थ्य सुविधा मिळू देण्यात मोठा अडथळा ठरतात. मुली-महिला यांच्या पोषणाबाबतही आपल्या समाजातील कुप्रथा-परंपरा नकारात्मक परिणाम करतात. तिच्यातील चिवटपणा, सहनशीलता तिला बरेच काही अन्यायपूर्ण, अनारोग्यदायी गोष्टी सहन करण्यास भाग पाडतात. आजही कुटुंबातील स्त्री स्वतःकडे कर्त्या महिलेच्या भूमिकेतून उरल्या-सुरल्या भोजनावर संतोष मानत राहते. त्यामुळे विशेष वाढीच्या, पोषणाच्या काळातही अपवाद वगळता संतुलित आहार मिळण्यात अडथळेच असतात.

भारतीय महिलांच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणात ऐनीमिक स्थिती जाणवते. हा पुरेसा, संतुलित आहार न मिळण्याचा तसेच संपूर्ण आरोग्याकडे दुर्लक्षाचाच परिणाम म्हणता येईल. कुटुंब नियोजनाकरिता जेव्हां नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्याची वेळ येते, तेव्हा खूप प्रचार करून जागरूकता निर्माण केल्यानंतरही भल्या - भल्या, सुशिक्षित कुटुंबातूनही पुरुष शस्त्रक्रिया (जी सुलभ आहे, असे तज्ज्ञांचे मत असूनही) न होता स्त्रियांकडेच हीदेखील जबाबदारी येते. आज स्त्री - भ्रूणहत्येला प्रतिबंध असतानाही अनेक कुटुंबात 'मुलगा हवा' या अट्टाहासापायी अनेक मुलींना जन्म देणे वा अवैध पद्धतीने स्त्री - भ्रूणहत्या घडतात. यांतून स्त्रीआरोग्यावर विघातक दुष्परिणाम होतात, हे भीषण वास्तव आहे.

• रूढी-परंपरा आणि पूर्वाग्रह

भारतीय समाजावर रूढी-परंपरांचे जोखड आणि परंपरागत मान्यतांचा पगडा मोठ्या प्रमाणावर आहे.

विवाहित स्त्रिया - मुली यांच्या बाबतीत एकीकडे घटस्फोटांचे वाढते प्रमाण हा चिंतेचा विषय असला तरी दुसरीकडे 'चुलीतले लाकूड चुलीतच जळायचे ..', 'बाईची जात आहे, सहन करायला हवं..' यासारख्या मानसिकतेतून टोकाचे मानसिक - शारीरिक हिंसाचारही तिला सहन करायला भाग पाडला जात. अशा स्थितीत कायदे कागदावरच राहतात.

'मुलीच्या जातीला', 'बाईच्या जातीला...हे शोभत का?' यासारख्या मानसिकतेतून तिचं स्वातंत्र्य, मनमोकळेपणात हसणं, बोलणं, चालणं, वागणं यावर कठोर निर्बंध घातले जातात. काही अंशी यामध्ये महिलांचाही सहभाग असतो. स्त्रियांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभागावर 'हा तुमचा प्रांत नाही', 'तुम्ही यात नसते लक्ष घालू नका', अशा टिप्पणीद्वारे तिला तिच्याच बाबतीत घेतल्या जाणाऱ्या निर्णयामध्ये सहभाग घ्यायला विरोध दाखवून आपले मत मांडण्याची मुभा दिली जात नाही. वेळोवेळी कोणीतरी पुरुष तिच्या पोशाखाबाबत, तिच्या मोबाईल वापराबाबत निर्देश देऊन यावर हुकूमत ठेवायचा प्रयत्न करत असतो, आणि तिच्या स्वातंत्र्यावर गदा येत असते.

विधवा- परित्यक्त्या स्त्रियांची वर्तमान स्थिती मानवतेला साजेशी नाही, असेही चित्र बऱ्याच ठिकाणी आढळते. त्यांना सन्मानाचे, माणुसकीचे आणि आत्मभानाचे जिणे प्राप्त नाही. विविध प्रांत, जाती- धर्मातही कमी-अधिक प्रमाणात अशा साखळदंडासमान कुप्रथा प्रचलित आहेत. २० व्या शतकात

'स्त्री' मासिकाच्या संपादिका शांताबाई किलोस्करांनी 'हळदीकुंकू' समारंभाचे आयोजन करून विधवांना मंगलप्रसंगी सहभागापासून वंचित ठेवण्याच्या कुप्रथेपासून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु संपूर्ण समाजाने हा वारसा व्यापक प्रमाणात अनुसरला नाही, परंतु आज पुन्हा एकदा महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील हेरवाड सारख्या छोट्या गावातील ग्रामपंचायतीने याबाबतीत पुढाकार घेत ४ मे, २०२२ रोजी विधवांबाबत कुप्रथा बंद करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेतला. महाराष्ट्र शासनानेही हाच आदर्श समोर ठेऊन तत्परतेने ग्राम विकास खात्याने वैधव्याच्या प्रथा बंद करण्याचे परिपत्रक १७ मे, २०२२ रोजी काढले आहे. आता यापुढे गरज आहे सर्वांनी अशा एक-एक पाऊलवाटा चालून काळाच्या अनुषंगाने शाश्वत बदल करण्याची आणि खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुष समतेने युक्त

समाज निर्मितीची. यातूनच महिला सबलीकरणाचे स्वप्न वास्तवात येऊ शकेलं. पु.ग. सहस्रबुद्धे च्या शब्दात सांगायचं तर, "जातिभेद, चातुर्वर्ण्य, ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व या सर्वांच्या बुडाशी जी जन्मनिष्ठ उच्चनीचता असते ती समाजाला जशी घातक असते, तशीच स्त्रीला समाजात पुरुषासारखीच प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्यावाचून तिच्या जीवनाचा विकास होणे शक्य नाही, आणि तो समाजही तुलनेने पंगूच राहणार." याकरिता आपण सर्व मिळून समतेची कास धरायला हवी.

संदर्भ -

- १) जे. बी. शिंदे - नव्या युगासाठी प्रबोधन, भाग -२
- २) दैनिक लोकेसत्ता - शनिवार, दि. २१ मे, २०२२
- ३) दैनिक सकाळ - रविवार, दि. २२ मे, २०२२

राजर्षि शाहूंची कोल्हापूर संस्थानातील कामगार विषयक भूमिका

प्रा. डॉ. दत्तात्रय पांडुरंग खराडे

इतिहास विभाग प्रमुख बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी. , मो. नं. 9921297780

Email :- dattatrayakharade@gmail.com

प्रस्तावना -

कोल्हापूर हे जसे कलापूर म्हणून प्रसिद्ध आहे तसेच ते उद्योगपुर म्हणूनही प्रसिद्ध आहे. मराठी माणूस, स्थानिक माणूस उद्योग व्यवसायात दिसत नाही असे आपण म्हणतो. पण कोल्हापूर बदल मात्र असे म्हणता येणार नाही. येथील उद्योजक मराठी भाषिक आहेत. उद्योगातच नव्हे तर व्यापारातही ते मोठ्या संख्येने दिसतात. विशेष म्हणजे कोल्हापूर येथील मंडळीची एक विशिष्ट यंत्र परंपरा आहे. तिचा वारसा एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे आला आहे. तंत्रज्ञानाची, यंत्रकुशल माणसांची यंत्रांशी झटापट करून त्यात सुधारणा किंवा नवे करणा-या माणसांची कोल्हापूरला एक परंपरा आहे.

कोल्हापूरच्या औद्योगिक विकासात राजर्षि छत्रपती शाहू महाराजांचा सिंहाचा वाटा आहे. राजर्षि शाहू महाराजांनी जात-पात न पाहता कर्तबगार, हुशार माणसांना उत्तेजन दिले. राजर्षि छत्रपती शाहू महाराजांनी आर्थिक विकासातील औद्योगिकरणाचे महत्त्व ओळखले होते. त्यामुळे त्यांनी त्यावेळच्या काळाप्रमाणे लघुउद्योगांना, सरकारी क्षेत्रातील उद्योगांना आर्थिक सहाय्य देवून चालना दिली. 1920 साली राजर्षि शाहूंनी सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचा शुभारंभ केला. राजर्षि शाहूंच्या शेती विकासातील नवनव्या योजनांचा शुभारंभ केला. राजर्षि शाहूंच्या शेती विकासातील नवनव्या योजनांचा तर महाराष्ट्रातच नव्हे, महाराष्ट्राबाहेर आजही पुरस्कार केला जात आहे. थोडक्यात म्हणजे राजर्षि शाहू महाराजांची ही परंपरा टिकविण्याचे आणि त्यामध्ये प्रगती करण्याचे काम शासनाने, जनतेने केले म्हणून कोल्हापूर जिल्ह्यात औद्योगिकीकरण मोठ्या प्रमाणावर झाले आहे. आणि या औद्योगिकरणातून बहुसंख्येने कामगार वर्ग निर्माण झाला आहे. अशा राजर्षि शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीतील कोल्हापूर संस्थानातील कामगार विषयक भूमिकेचा आढावा या शोध निबंधात घेण्यात आला आहे.

राजर्षि शाहूंच्या कारकिर्दीत ब्रिटीशांचे भारतावर राज्य होते. त्याकाळात ब्रिटिश सरकारचे कामगार विकासा संदर्भातील धोरण अत्यंत प्रतिकूल स्वरूपाचे होते. राजर्षिच्या संपूर्ण कारकिर्दीत ब्रिटीशांचे भारतावर राज्य होते. त्या काळात ब्रिटिश सरकारचे कामगार विकासासंदर्भातील धोरण अत्यंत प्रतिकूल स्वरूपाचे होते. किंबहुना कामगार विकासाकडे ब्रिटिशांनी पूर्णतः दुर्लक्ष केले होते असे म्हटले तरी चालेल. भारतातील कामगारांचा फक्त आपल्या फायद्यासाठी वापर करून घेणे, कामगारांना विशेष सोयी सुविधा न पुरविणे, कामगार संघटना निर्माण होऊ न देणे, कामगार चळवळी दडपून टाकणे असा प्रकारचे विविध मार्ग अवलंबून ब्रिटिशांनी भारतीय कामगारांना मागासलेले ठेवले होते. कोणत्याही मार्गाने भारतीय कामगारांचे जास्तीत जास्त शोषण करणे हा प्रमुख उद्देश ब्रिटिशांचा तर होताच, परंतु भारतीय कामगारांचे भारतीय भांडवलदार देखील मोठ्या प्रमाणात शोषण करत होते. यावरून त्या काळात कामगारांचे ब्रिटिश व भारतीय भांडवलदार या दोहोंकडून दुहेरी शोषण होत होते ही गोष्ट लक्षात येते. या काळात मुंबईमध्ये कापड गिरणी कामगारांची कामाचे तास कमी करण्यासंदर्भात, वेतन वाढीसंदर्भात संप करण्यास सुरुवात केली होती. परंतु ब्रिटिश सरकार व मालक वर्ग काही ठराविक लोकांना हाताशी धरून हे संप मोडून काढीत होते. त्या काळात फारसे कामगार कायदे अस्तित्वात नव्हते आणि अशा वातावरणात राजर्षिंनी कामगार चळवळीस प्रारंभ केला होता.

ब्रिटिशांचा वाढता अत्याचार व कामगारांच्या मागण्यांकडे मालक वर्गाचे दुर्लक्ष या धर्तीवर 27 ऑक्टोबर, 1905 रोजी बंगालमध्ये गव्हर्नमेंट प्रेस अँड बंग सेक्रेटरीएट प्रेस मधील टंकलेखकांनी (Compositors) एकत्रित येवून बाबू चारुचंद्र मित्तल यांच्या अध्यक्षतेखाली कामगार युनियनची (Trade Union) स्थापना केली.¹ पुढे 4 डिसेंबर 1917 रोजी अहमदाबाद येथील मिल्स कामगारांनी एकत्रित येवून आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी श्रीमती अनुसयाबेन या मिल एजंटच्या मुलीच्या अध्यक्षतेखाली कामगार युनियनची स्थापना केली.² अशा प्रकारे भारतातील विविध भागांमध्ये कामगार एकत्रित येण्यास नुकतीच कोठे सुरुवात झाली होती.

अशा वातावरणात 10 नोव्हेंबर, 1918 रोजी मुंबई (परळ) येथे मागासलेल्या लोकांची व कामगारांची जाहीर सभा आयोजित करण्यात आली होती व या सभेचे अध्यक्षस्थान राजर्षिना देण्यात आले होते. सदर सभेस 10

हजार कामगार व इतर लोक उपस्थित होते. या सभेत भाषण करत असताना राजर्षी म्हणाले होते “मी कोल्हापूरच्या राज्य पदावर असतानाही शिपाई, शेतकरी किंवा मजूर म्हणून घेण्यात मला अभिमान वाटतो.... माझ्या हाडामाशी शिपाईगिरी, शेतकरी यांचे रक्त खेळत आहे.”³ राजर्षींच्या या विधानातून राजर्षींचे कामगार, शेतकरी यांच्याशी किती जवळीकतेचे नाते होते हे स्पष्ट होते. कामगार चळवळीसंदर्भातील राजर्षींचा विचार फक्त संस्थानापुरता मर्यादित नव्हता तर त्याची व्याप्ती संपूर्ण देशभर होती. राजर्षी युरोप दौरा करून आले होते. तेथील मालक-मजूर संबंध त्यांनी स्वतः पाहिले होते. तेथील कामगारांच्या स्थितीची जाणीव त्यांना होती. या सर्व अनुभवाच्या आधारावर राजर्षी कामगारांना उद्देशून म्हणाले, पाश्चात्य देशात भांडवलवाले व मजूर असे दोन वर्ग आहेत. तिकडेही भांडवलदार लोकांची मजूरदार लोकांवर बेसुमार सत्ता चाले पण त्या मजूरदार लोकांनी आपले संबंध बनविले आहेत. पुढे राजर्षी म्हणतात, इंग्लंडात मजूरदारांनी आपल्या उन्नतीकरीता आपले संघ स्थापन करून स्वावलंबनाचे मार्ग स्वीकारले. त्याप्रमाणे आपण आपले सुव्यवस्थितपणे संघ तयार केले पाहिजेत. आपल्या मुलाबाळास शिक्षण देवून व आपले आरोग्य वाढविण्याचे प्रयत्न करून आपली उन्नती आपणच करून घेतली पाहिजे. दुसरा आपल्याकरीता काही करेल अशी अपेक्षा करणे केंव्हाही कमीपणाचे आहे ही गोष्ट अहर्निश लक्षात ठेवा.⁴

राजर्षी शाहूंच्या वरील विधानावरून 1918 साली देशात नवीन 7 कामगार संघटना स्थापन झाल्या. यामधील 4 मद्रासमध्ये, 2 मुंबईमध्ये तर 1 कलकत्ता मध्ये स्थापन झाली.⁵ याचा अर्थ असा होतो की, मुंबईत 1918 मध्ये ज्या दोन संघटना स्थापन झाल्या होत्या त्यापैकी एक राजर्षींच्या प्रेरणेतून निर्माण झाली होती. राजर्षींनी संस्थानाबाहेर जसे कामगार चळवळींना प्रोत्साहन दिले तसेच संस्थानात देखील शेतकरी व मजूरांनी स्थापन केलेल्या संघांना प्रोत्साहन दिले होते. संस्थानातील शेतकरी व मजूरदार संघांच्या अध्यक्षांनी श्री. रावबहादूर डोंगरे यांना संस्थेच्या कामाकरीता मागितले होते. राजर्षींनी त्यांच्या या मागणीला परवानगी देवून संघाच्या कामानिमित्त बाहेर जावे लागल्यास आपला कामचलावू चार्ज असिस्टंटकडे देवून बाहेर जाण्यासही परवानगी दिली होती.⁶ यावरून राजर्षींची कामगार चळवळ वाढीस लागण्यासंदर्भातील भूमिका स्पष्ट होते.

राजर्षींच्या कामगार चळवळीसंदर्भातील वरील सर्व प्रयत्नांचा विचार केल्यास ब्रिटिश अधिपत्याखाली असणारा एक संस्थानिक त्या काळात भारतातील कामगारांना इंग्लंड व रशियामधील कामगार संघटनांची आणि मालकमजूर संघटनांची उदाहरणे देवून त्यांची सुम शक्ती जागृत करतो व संघटित होण्याचा सल्ला देतो यातच त्यांचा पुरोगामी दृष्टिकोन दिसून येतो. ज्या काळात फक्त महाराष्ट्रच नव्हे तर संपूर्ण भारतात कामगार संघटना व्यापक स्वरूपात पसरलेल्या नव्हत्या तर फक्त प्रारंभीची अवस्था होती. त्या काळात राजर्षींनी ही पावले उचलली होती. भारतात राष्ट्रीय स्तरावर सर्व भारतीय कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणारी “ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस” (A. I. T. U. C.) ची स्थापना होण्यासाठी जर 1920 सालापर्यंत वाट पहावी लागत असेल तर त्यापूर्वी हिंदुस्थानातील कामगारांना संघटित होण्याचा उपदेश करणारा हिंदुस्थानातील हा पहिलाच संस्थानिक होता असे म्हणावयास हरकत नाही आणि म्हणूनच राजर्षी भारतीय कामगार चळवळीचे आद्य जनक ठरतात. त्या काळात संस्थानात अकुशल मजूरांचे प्रमाण मोठे होते. राजर्षींना अकुशल मजूरांचे रूपांतर कुशल मजूरांमध्ये करावयाचे होते. विद्यार्थ्यांना प्रथमपासूनच तांत्रिक ज्ञान मिळवून उद्योगधंद्यांच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी त्यांचा ज्ञानाचा उपयोग व्हावा म्हणून संस्थानात राजर्षींनी ‘जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूट’ व ‘राजाराम इंडस्ट्रियल स्कूल’ कार्यरत ठेवली होती. या इन्स्टिट्यूटमधील विद्यार्थ्यांमध्ये उत्तरोत्तर वाढ होत गेलेली होती.

संस्थानातील शेजमजूरांना व शेतक-यांना शेतीतल सुधारित तंत्राचे व आधुनिक यंत्रे चालविण्याचे प्रशिक्षण देण्यात यावे म्हणून राजर्षींनी संस्थानात 1912 साली “द किंग एडवर्ड अग्रीकल्चरल इन्स्टिट्यूटची” स्थापना केली होती. या इन्स्टिट्यूटमध्ये खास प्रशिक्षक (Demonstrator) नेमला होता. जो संस्थानातील शेतक-यांना व शेतमजूरांना शेती प्रात्यक्षिके करून दाखवत असे. तसेच शेती प्रशिक्षण सुद्धा देत असे. संस्थानातील शिक्षकांसाठी सुद्धा राजर्षींनी प्रशिक्षण वर्ग आयोजित केले होते.⁷ पूर्वीपासून कोल्हापूर संस्थानात पंचगंगा नदीकाठची सुपीक जमीन व योग्य हवामान यामुळे उसाचे पीक मोठ्या प्रमाणात येत असे. या उसापासून गूळ तयार करण्यासाठी त्याचा घाण्यातून रस काढावा लागत असे. यातून अनेक शेतमजूरांना रोजगार उपलब्ध होत असे. कारण कोल्हापूरी गुळाला इतरत्र मोठ्या प्रमाणात मागणी होती, परंतु दुर्दैवाने उसाचे रस काढण्याचे हे घाणे असुरक्षित होते. त्यामुळे कधी कधी अपघाताने त्या घाण्यावर काम करणा-या कामगाराची बोटे त्यामध्ये सापडून त्याला कायमचे अपंगत्व येत असे. ही गोष्ट राजर्षींच्या लक्षात आली आणि अल्पावधीतच राजर्षींनी संस्थानातील कारागीर लोकांना आव्हान करणारा एक जाहिरनामा काढला. त्यानुसार “घाण्यामध्ये हात सापडणार नाही, अगर सापडलाच तर त्यास इजा होणार नाही अशा त-हेची यांत्रिक युक्ती तारीख 1 जानेवारी, 1896 च्या आत कोणी शोधून काढल्यास ज्याची युक्ती सोपी,

थोडक्या खर्चात होणारी व पसंत अशी ठरेल त्यास चांगले बक्षिस देण्यात येईल.”⁸ अशा प्रकारचे आव्हान केल्यानंतर संस्थानातील चांगल्या कारागिरांनी व तज्ञांनी विविध युक्त्यांचा वापर करून घाणे तयार केले आणि संस्थानला सादर केले.

सदर जाहीरनाम्यातून राजर्षिनी अप्रत्यक्षरित्या सुरक्षित घाणे वापरण्याची कामगारांना सक्ती केल्याचे दिसून येते. म्हणजेच संस्थानातील कामगारांना जेवढी स्वतःची काळजी वाटत नव्हती त्यापेक्षा कितीतरी अधिक प्रमाणात कामगारांची काळजी राजर्षी घेत होते याची सिद्धता पटते.

राजर्षिच्या कारकिर्दीत उच्च स्तरापासून कनिष्ठ स्तरपर्यंतची अनेक कामे लोक करीत होते. परंतु राजर्षिनी कामाच्या बाबतीत खालच्या दर्जाचे काम वरिष्ठ दर्जाचे काम असा दुजाभाव केला नाही. काम हे काम आहे. त्याला कोणताही दर्जा नसतो. त्यामुळे व्यक्तीने कोणत्याही प्रकारचे काम करताना लाज वाळगण्याचे कारण नाही असे राजर्षिचे मत होते. “एकदा राजर्षिचा एक हत्ती मेला होता. तो ओढण्यास तुरुंगाचे सर्व कैदी लागले होते. जुन्या राजवाड्यातून रविवार बुरुजापर्यंत त्याला ओढत आणले होते. त्यावेळी महाराज आपल्या रथातून येत होते. त्यांनी हे पाहिल्याबरोबर ते स्वतः रथातून उतरले व या कैद्यांबरोबर त्यांनीही कासरा धरला व मेलेला हत्ती ओढण्यास मदत केली.”⁹ जगात कोणतेही काम कमी दर्जाचे किंवा उच्च दर्जाचे नसते ही गोष्ट कामगारांना उदरनिर्वाहाचे साधन निर्माण व्हावे म्हणून आर्थिक मदत केलेली होती. राजर्षिनी तसेच एका महार समाजातील गंगाराम कांबळे नावाच्या व्यक्तीला चहाचे दुकान काढण्यास आर्थिक सहाय्य दिले होते. पुढे याच दुकानात त्याचा व्यवसाय वाढावा म्हणून राजर्षिनी त्याला सोडा वॉटरचं मशीन बसवून दिले होते. विशेष म्हणजे त्या काळात मागासलेल्या जातीतील लोकांचा स्पर्श सुधा करून घेतला जात नव्हता. तेव्हा राजर्षि स्वतः गंगाराम कांबळेच्या चहाच्या गाडीवर चहा पित असत व दुस-यांना सुद्धा प्यायला लावत असत. या कृतीतून राजर्षिनी समाजातील जातीभेद नष्ट करण्याची वृत्ती दिसून येते. त्या काळात भारतात बडोदा, म्हैसूर, त्रावणकोर, कोचीन ही संस्थाने विकसित संस्थाने म्हणून ओळखली जात होती. परंतु “कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रात गरीब कारागिरांना सहाय्य करण्याची कसलीही योजना त्यावेळच्या म्हैसूर सरकारजवळ नव्हती. त्रावणकोर, कोचीन आणि म्हैसूर संस्थानात मागासलेल्या वर्गांना निश्चितपणे फायदेशीर ठरेल अशा रोजगारासंबंधीच्या संवैधानिक धोरणाचा (कायदे करून ठरविलेल्या) संपूर्ण अभाव होता. याउलट कोल्हापूर संस्थानात अशा धोरणाचा 1902 पासूनच अंगीकार करण्यात आलेला होता.”¹⁰ राजर्षिनी दुष्काळाच्या काळात शिक्षक, दरबारी नोकर व इतर कामगारांना दुष्काळी भत्ता व दुष्काळ निवारणात्मक मदत दिलेली होती. जेणेकरून संस्थानातील कामगारांचे व लोकांचे दुष्काळामुळे हाल होवू नयेत.

अशा प्रकारे राजर्षिनी कामगारांचे होणारे अतिरिक्त शोषण थांबविण्याच्या उद्देशाने, त्यांना जास्तीत जास्त सोयी सुविधा व सहाय्य देण्याच्या उद्देशाने संस्थानातील कामगारविषयक धोरण राबविले होते. परंतु या धोरणाबरोबर संस्थानातील कामचुकार व व्यवस्थित काम न करणा-या कामगारांना राजर्षिनी दंड केला होता. तर काही ठिकाणाच्या कामगारांना कामावरून काढून टाकले होते. याचा पुरावा म्हणजे संस्थानातील कासावाडी व यवलूज येथील जनावरांच्या थट्टीतील जनावरांची जोपासना करणा-या कामगाराला वारंवार सूचना देऊन सुद्धा जनावरांची योग्य प्रकारे जोपासना न केल्याने कामावरून काढून टाकले होते. तर सुरक्षा रक्षक म्हणून काम करणारे काही कामगार रात्र पाळीला न सांगता गैरहजर राहिल्यामुळे त्या कामगारांना प्रत्येकी 1 रूपया दंड करून कामावर ठेवण्यात यावे असा आदेश राजर्षिनी दिल्याची नोंद आढळते.¹¹ यावरून राजर्षी कामाच्या शिस्तीबाबत किती चोख होते याची कल्पना येते.

निष्कर्ष -

भारतीय कामगार संघटना चळवळीच्या विकासाचे स्वातंत्र्यपूर्व काळ आणि स्वातंत्र्योत्तर काळ असे दोन टप्पे करता येतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळात झालेला विकास अतिशय मंदगतीचा असून स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र कामगार संघटना चळवळीच्या विकासाची गती वाढली आहे. राजर्षि शाहूंनी जनकल्याणासाठी केलेले कार्य अविद्वितीय आहे. राजर्षि शाहूंनी शेती, सहकार, उद्योग, व्यापार यांच्या विकासासाठी जसे जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. त्याप्रमाणे राजर्षि शाहूंनी आपल्या कारकिर्दीत अनेक कामगारांना व कामगार संघटनांना प्रेरणा, स्फूर्ती दिली होती. त्याच्या या कार्याचा परिणाम आजही महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात पडलेला दिसून येतो.

संदर्भ

1. हर्डिकर बी. एल. - ‘भारतातील कामगार चळवळ’, नगारी सेवा प्रबोधिनी, मुंबई, डिसेंबर 2000 पृष्ठ क्र. 43.
2. Ramanujan G. – Indian Labour Movement, Sterling Publishers Pvt. New Delhi, 1990 Page No. 9.
3. येडेकर श्याम – राजर्षि शाहू छत्रपतींची भाषणे, मंगल प्रकाशन, कोल्हापूर, 1971 पृष्ठ क्र. 26.
4. किता – पृष्ठ क्र. 14, 16.

5. उपरोक्त – Rammanujan G. Page No. 10.
6. देसाई संजीव पी. – शाहू छत्रपतींचे निवडक आदेश, 1989 पृष्ठ क्र. 95.
7. पवार जे. के. - 'कामगार विश्व' राज प्रकाशन, कोल्हापूर, 1993 पृष्ठ क्र. 78, 79.
8. कित्ता – पृष्ठ क्र. 23.
9. कित्ता – पृष्ठ क्र. 256.
10. साळुंखे पी. बी. – राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र शिक्षण विभाग सचिवालय, मुंबई 1976 पृष्ठ क्र. 188.
11. धटावकर भास्कर – शाहू छत्रपतींचे निवडक आदेश, महाराष्ट्र शासन मुंबई 1988 पृष्ठ क्र. 32.

लिंग,लिंगभाव आणि हिंसाचार

दिपाली शंकर वाघमारे

(संशोधक विद्यार्थी) शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, कराड (समाजशास्त्र विभाग)

मो.नं.9527057224,E-mail:Deepaliwaghmare17893@gmail.com

• सारांश-

निसर्गतःच'स्त्री' आणि 'पुरुष' हे दोन भिन्नलिंगी जीव घडवले जातात. निसर्ग दोन्ही लिंगांच्या व्यक्तींना भरभरून सगळ्या गोष्टी देत असतो. उदा. दोन डोळे, दोन कान, एक नाक, दोन हात, दोन पाय, इ. गोष्टी निसर्गाकडून स्त्री आणि पुरुषांना समान पातळीवर दिल्या आहेत. परंतु समाजाने यांना विषमतेचा दर्जा प्रदान केला आहे. यात मुख्यत्वे स्त्री ही कनिष्ठ मानली गेली तर पुरुष हा 'श्रेष्ठ' आणि 'आक्रमक' समजला आहे आणि पुढे यातूनच महिलांवर अत्याचार व्हायला सुरुवात झाली.तोडतका शिगेला पोहोचला की, तिला जिवंत जाळले गेले, अमानवी अत्याचार तिच्यावर होऊ लागले.'महिलांना शिक्षण दिले तर देशाची प्रगती होईल' असा नारा एकीकडे दिला जातो तर दुसरीकडे तिचा खून बलात्कार केला जातो.'लिंगभाव' हा आपण निर्माण केला आहे आणि तो नष्टही आपणच करू शकतो असे मला वाटते.

• प्रस्तावना:

अगदी प्राचीन काळापासून भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये लिंगभाव असलेला आढळून येतो. जन्मतः'स्त्री' आणि 'पुरुष'असलेल्याभिन्न लिंगांचा समाजाने वेगवेगळा अर्थ लावला आहेआणि यातूनच दुय्यमत्त्वाची स्थिती स्त्री जातीवर लादली गेली. स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन विकृत होत गेला. पुरुषांच्या बरोबरीची बौद्धिक क्षमता, शारीरिक क्षमता, कष्ट करण्याची धमक, जिद्द, कणखरपणा महिलांच्या अंगी असून देखील तिला पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ मानले गेले.वैदिक कालखंडामध्ये स्त्रियांना शिक्षण व उपनयनाचा अधिकार होता. त्याकाळी तिला विवाहासाठी जोडीदार निवडीचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते.प्रौढ विवाहाची पद्धती वैदिक काळामध्येरूढ होती. वैदिक कालखंडामध्ये स्त्रीला गौरवशाली स्थान होते. हे स्थान उत्तर वैदिक कालखंडात कमी होत गेले. मनुस्मृतीमध्ये स्त्रियांवर अनेक बंधने घातली गेली. तिचे जीवन पशुसमान झाले. मध्ययुगीन कालखंडात तर ही स्थिती अजून भयावह झाली. या काळात बालविवाह, सतीप्रथा, केशवपन इ.भयंकरप्रथांमुळे स्त्रिया जिवंतपणीनरकयातना भोगू लागल्या. स्त्रियांना पायातल्या वहाणा प्रमाणेमानले गेले.

जगात बहुतेक सर्व देशांमध्ये काही ठराविक अपवाद वगळता पुरुषप्रधान संस्कृती असलेली आढळून येते. या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळेमहिला हा घटक हिंसाचारास बळी ठरला आहे. लिंगभेदावर आधारित संस्कृतीमुळेस्त्रीचे 'चूल आणि मूल' एवढेच क्षेत्र निश्चित केले गेले. आज 21 व्या शतकात भारत वैज्ञानिक क्षेत्रात जरी झेप घेत असला तरी 'स्त्री'म्हणजेमुलांना जन्म देऊन त्यांचे लालन-पालन करणारीवाई अशी विचारधारा असणारा समाज आजही अस्तित्वात असलेला पाहायला मिळतो.

लिंगभेदामुळेनिर्माण झालेले हिंसाचार आणि त्या हिंसाचाराला बळी ठरलेला महिला वर्ग आजही मोठ्या संख्येने आढळतो हे मोठे दुर्दैव आहे.

• प्रमुख संकल्पना: लिंग, लिंगभाव, हिंसाचार

• उद्दिष्टे:

- 1)लिंग संकल्पना स्पष्ट करणे.
- 2) लिंगभाव संकल्पना स्पष्ट करणे.
- 3)लिंगभावामुळे होणारे हिंसाचारविशद करणे.

- विषय विवेचन:
- लिंग:

साधारणपणे समाजशास्त्रात 'लिंग' या शब्दाला महत्त्व प्राप्त करून देण्याचे कार्य अँनओकले यांनी केले त्यांनी Sex ,Gender and Society 1972 साली प्रकाशित केलेल्या ग्रंथानुसार 'लिंग' या शब्दाचा अर्थ स्त्री-पुरुषांमधील 'जैविक भेद' असा केला आहे.

सामाजिकस्तरीकरणाच्या प्रमुख घटकांमध्ये वंश, वर्ग, जात, धर्म आणि उत्पन्न इ. घटकांबरोबरच लिंग हा एक महत्त्वपूर्ण घटक समजला जातो कारण समाजाची विभागणी प्रामुख्याने स्त्री-पुरुष याच जैविक तत्वावर होते. सामान्यपणे 'लिंग' जैविक पद आहे. गुणसूत्रे व रंगमनी यामुळे स्त्री आणि पुरुष लिंग निश्चिती होत असते. लिंग निश्चिती गर्भधारणेच्या वेळी होते. परिणामी शरीररचनात्मक फरक स्त्री-पुरुषांमध्ये पडत जातो. स्त्री आणि पुरुष ओळखण्यासाठी चा सहाय्यक असणारा जैविक गुणधर्म म्हणजेच 'लिंग' होय.

- व्याख्या:

1) जागतिक आरोग्य संघटना-“ पुरुष कोण व स्त्रिया कोण हे परिभाषित करणारे जैविक व शारीरिक वैशिष्ट्ये म्हणजे लिंग होय.”

2) बॅरानवबिर्ने-“ लिंगजाती म्हणजे गर्भधारणेवेळी अस्तित्वात असणाऱ्या गुणसूत्रावर शरीराची ठेवण व शारीरिक बदल अवलंबून असणे होय.”

थोडक्यात, अनुवांशिकरित्या निर्धारित होणारे स्त्री आणि पुरुषांमधील रचनात्मक आणि शारीरिक बदलांना 'लिंग' असे म्हटले जाते. लिंग ही संकल्पना स्त्री-पुरुषांच्या रचनात्मक आणि शारीरिक भेदाशी निगडित आहेत.

- लिंगभाव

'लिंग' ही संकल्पना जैविक गुणधर्माशी निगडित आहे तर 'लिंगभाव' ही संकल्पना सामाजिक-सांस्कृतिक, मानवनिर्मित आहे. स्त्री-पुरुषांनी कोणते व कसे वर्तन केले पाहिजे हे लिंगभावाद्वारे ठरवले जाते. लिंगभाव स्त्री आणि पुरुषांतील विषमता दर्शवितो. मुलगी आणि मुलगा लिंगभावाचे स्वरूप पाहिले असता असे निदर्शनास येते की, सर्रास कुटुंबांमध्ये असा भेद लहानपणापासून केला जातो. अगदी बालवयातच खेळण्यासाठी मुलींना भांडी-कुंडी, बाहुल्या दिल्या जातात तर मुलांना यांत्रिक गाड्या दिल्या जातात. मुलगा रडत असेल तर सहज म्हणले जाते “काय मुलगी सारखं मुळमुळु रडतोस”. संस्कार करण्याची पद्धत सुद्धा मुलगा आणि मुलगी साठी भिन्न असते सहनशील, आज्ञाधारक, प्रेमळ, नम्र असे मुलीने वागावे. बोलताना हळू बोलावे अगदी हसताना सुद्धा हळू आवाजात हसावे असे घरच्यांकडून मुलींना लहानपणापासून वारंवार सांगितले जाते. याउलट मुलगा हा बलवान, धाडसी, शूरवीर, कणखर आणि निर्णयक्षम असला पाहिजे. त्याच्या मात्र हसण्यावर बोलण्यावर घरच्यांचे आणि समाजाचे काही बंधन नसते. 'लिंगभाव' या संकल्पनेची निर्मिती समाजाने केली आहे.

- लिंगभावाच्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे:

1) अँथोनी गिडन्स:

“ लिंगभाव ही संज्ञा पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यामधील मानसशास्त्रीय, सामाजिक व सांस्कृतिक भेदाशी संबंधित आहे. 'पुरुषीपणा व बायकीपणा' या बाबतच्या समाजनिर्मिती कल्पनांची ही संज्ञा जोडलेली आहे.”

2) जागतिक आरोग्य संघटना:

“स्त्री-पुरुषांची समाजनिर्मिती वैशिष्ट्ये दर्शवण्यासाठी लिंगभाव ही संज्ञा वापरतात.” उदा: स्त्री-पुरुषांच्या समूहांची नियमने, भूमिका व त्यांच्यातील परस्पर संबंध.

थोडक्यात, लिंगभाव हा समाजव्यवस्थेने ठरवलेल्या विशिष्ट अशा प्रथा आणि परंपरा निर्धारित केला जातो.

पुढील काही प्रमुख मुद्द्यांवरून लिंगभाव ही संकल्पना अधिक स्पष्ट होईल.

1) कुटुंबातील लिंगभाव-

पूर्वीपासूनच भारतीय समाजात पितृसत्ताक संस्कृती रुढ आहे. यामुळे स्त्रीला नेहमीच दुय्यमत्व मिळाले आहे लिंगभेदाचीही सुरुवात मुलीच्या जन्मापासूनच कुटुंबांमध्ये झालेली आढळते. मुलीचा जन्म झाल्यावर दुःखी होणारे चेहेरे आजही समाजात आहेत. पुरुषांना आई, बहीण, मावशी, चुलती, आत्या, एक जिवलग मैत्रीण हवी असते पण मुलगी झाली की नाक मुरडले जाते. गरोदर महिलांचे गर्भलिंगनिदान केले जाते. जर गर्भात मुलगी असेल तर तिची गर्भातच हत्या केली जाते याउलट जर मुलगा असेल तर त्याचे जंगी स्वागत केले जाते. मुलाला महागातले कपडे, खेळणी पुरवली जातात तर मुलीला जेमतेम गोष्टी दिल्या जातात. मुलगी हे परक्याचे धन आहे असे समजले जाते. महिलांच्या मताला कुटुंबांमध्ये कोणी विचारात घेत नाही. त्यांना निर्णयप्रक्रियेत सामावून घेतले जात नाही कारण तिला व्यवहारातले फारसे काही कळत नाही असा आजही कित्येक लोकांचा समज असल्याचे आढळते.

2)आरोग्यविषयक लिंगभाव-

आज समाज प्रगत होत असला तरीसुद्धा आज ही मुलगी जन्माला येणे नाराजवाने वाटलेजाते. लोकांना वंशाला दिवाचं हवा असतो, पणती चालत नाही. त्यामुळे मुलीपेक्षा मुलांच्या आरोग्याची काळजी अधिक प्रमाणात घेतली जाते. अगदी लहानपणी खेळताना जरी मुले-मुली पडली तरी मुलाला पटकन औषध पाणी दिले जाते मुलगी लहानपणापासूनच सहनशील झाली पाहिजे, तरच पुढे संसारात टिकेल अशी शिकवणीची सुरुवात इथूनच केली जाते. शरीर सुदृढ होण्यासाठी चा सात्विक, पौष्टिक आहार ही मुलालाच दिला जातो. अलीकडे जरी हे चित्र बदलले असले तरी त्याचे प्रमाण अजूनही कमीच आहे. घरातली कर्ती महीला जरी आजारी पडली तरी तिच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. तिने सतत मशीन सारखे काम करावे अशीच प्रत्येकाची अपेक्षा असते. कुटुंब नियोजनासाठी देखील महिलांना पुढे केले जाते. तिनेच शस्त्रक्रिया करून घ्यावी हाच अट्टाहास धरला जातो. याउलट जर घरातला कर्ता पुरुष आजारी पडला तर मात्र स्त्रीने त्यांची सेवा करावी ही अपेक्षा धरली जाते. कुटुंब नियोजनासाठी पुरुषांनी नसबंदी करणे त्यांना कमीपणाचे वाटते.

3)आर्थिक घटकातील लिंगभाव-

अगदी प्राचीन काळापासून लिंगभेदावर आधारित श्रमविभागणी असलेली दिसून येते. घरातली हलकी कामे जसे की, स्वयंपाक बनवणे, धुणी-भांडी करणे, स्वच्छता करणे इ. कामे महिलांनी करायची आणि अवजड आणि धाडसाची कामे पुरुषांनी करायची असा दृष्टिकोन फार पूर्वीपासून रूढ झाला आहे. तशीच मानसिकता काळानुरूप पुढे चालत आली आहे. आज जगातल्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये जरी महिला कार्यरत असल्या तरी पुरुषांच्या बरोबरीने अथवा कधी-कधी त्यापेक्षा वरचढ काम करत असल्या तरी त्यांना पुरुषांच्या अधीन राहून काम करावे लागते. सध्या पुरुषी मानसिकतेचा नवीन प्रवाह उदयास आला आहे तो म्हणजे 'स्त्री' कितीही कमावती असली तरी घरकाम आणि नोकरी दोन्हीही सांभाळले पाहिजे. स्वतः कितीही थकून घरी आले असले तरीही सर्वांच्यासाठी तिने स्वयंपाक केला पाहिजे. या पुरुषी मानसिकतेच्या हजारो लाखो महिला आजही बळी ठरत आहेत.

4)शिक्षणातील लिंगभाव-

'मुलगीशिकली प्रगती झाली' असे म्हटले जाते आणि याप्रमाणे मुलींना शिक्षणही दिले जात आहे पण ग्रामीण भागातील लोकांची मानसिकता अजूनही फारशी बदललेली दिसून येत नाही. ग्रामीण भागात मुलींना उच्च शिक्षण देण्याकडे पालकांचा फार कल असलेला दिसत नाही. मुलींना जास्त शिक्षण दिले तर त्यायोग्य विवाहासाठी जोडीदार भेटणे अशक्य होईल या मानसिकतेमध्ये जेमतेम शिक्षण मुलींना दिले जाते. याउलट मुलांच्या शिक्षणासाठी वाटेल तेवढा वारेमाप खर्च केला जातो. इच्छा आणि पात्रता असूनही मुलींना मनासारखे शिक्षण घेता येत नाही. 'कितीही शिक्षण घेतले तरी चुलीपुढे जायचे आहे' हेच वाक्य मुलींवर लहानपणापासून रुजवले जाते.

5)धार्मिक क्षेत्रातील लिंगभाव-

स्त्री पुरुषांमध्ये भेदभाव करण्यासारखे एकही क्षेत्र सुटले नाही. याला धार्मिक क्षेत्रही अपवाद नाही. परमेश्वरापुढे संबंधस्त्री-पुरुष समान असले तरी समाजाने मात्र यातही फरक दाखवला आहे. अनेक अशी मंदिरे आजही अस्तित्वात आहेत जिथे स्त्रियांना प्रवेश बंदी आहे कारण फक्त एकच "मासिक पाळी". ज्या कारणाने स्त्रीला नवीन जीव निर्माण करण्याची संधी मिळते तेच कारण आपल्या समाजव्यवस्थेने विटाळ मांडले आहे. पाळीच्या काळात स्त्रीला अपवित्र मानले जाते. तिला शुद्ध करण्यासाठी चक्क गायीचे मुत्र वापरले जाते. इतकी घाणेरडी मानसिकता आजही प्रचलित समाजव्यवस्थेमध्ये आहे. धार्मिक क्षेत्रांमध्ये अगदी लहान-सहान गोष्टीतून लिंगभेद आढळतो. जसे की, पुरुषानेच देवाला नारळ फोडला पाहिजे स्त्रीने फोडला तर कोपहोतो. मंत्रोच्चार देखील पुरुषानेच करावयाचा, पूजेचे ताट पुरुषाने धरायचे त्याला फक्त स्त्रीने हात लावायचा इ. बारीक-सारीक गोष्टीतून आजही लिंग भेद दिसून येतो.

6)राजकीय क्षेत्रातील लिंगभाव-

राज्यघटने मधील 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी 50 % आरक्षण राखीव ठेवण्यात आले आहे यापूर्वीही आरक्षण 33% इतके होते. त्यामुळे महिलांचा राजकीय क्षेत्रामध्ये प्रवेश वाढला. महिला सरपंच, पंचायत समिती सदस्य, सभापती, उपसभापती, पंतप्रधान, राष्ट्रपती इ. मोठमोठ्या पदावर विराजमान झाल्या आहेत परंतु तरीही त्यांना पुरुषांच्या अधीन राहूनच काम करावे लागते. बऱ्याच ठिकाणी तर स्त्रिया नाममात्र पदावर कार्यरत असतात आणि सर्व कारभार पुरुष पाहतात. स्त्रियांना निर्णय घेता येत नाहीत त्यांना राजकारणातले काही कळत नाही अशी पुरुषी मानसिकता आजही आढळते. सर्वात मोठा लिंग भेद या क्षेत्रामध्ये पाहायला मिळतो.

• लिंगभावामुळे होणारे हिंसाचार:

सामान्यपणे स्त्री पुरुष लिंग भेदाचे शिकार प्रामुख्याने स्त्रियांचं आजपर्यंत ठरल्या आहेत आणि ठरत आहेत. लिंगभावाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी सुद्धा महिलांवर झालेल्या अमानवी अन्याय अत्याचाराचीच

आहे. हिंसाचाराच्याबळीकेवळ महिला ठरल्या आहेत. अनेक वेळा हिंसाचार करणाऱ्या पुरुषाबरोबर इतर पुरुष आणि महिला देखील सामील होत्या आणि आजही आहेत. पारंपारिक समाजव्यवस्थेपासून लिंगभेद आणि त्यामुळे होणाऱ्या हिंसाचाराचा सामनाकेवळ महिलांनाच करावा लागला आहे.

• लिंगभावाविषयक हिंसाचारामध्ये पुढील घटकांचा समावेश होतो:

1) लैंगिक हिंसाचार-

एखाद्या पुरुषाने एखाद्या स्त्रीवर लैंगिक सुखासाठी जबरदस्ती केलेला जुलूम म्हणजे 'लैंगिक हिंसाचार' होय. असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. लैंगिक हिंसाचारात प्रामुख्याने बलात्कार आणि विनयभंग या दोन गोष्टी येतात. एखाद्या महिलेला लैंगिक भावनेने स्पर्श करणे, हावभाव करणे, अश्लील मेसेज पाठवणे, लैंगिक संबंध करण्यासाठी धमकावणे इ. प्रकारच्या कृत्यांचा समावेश विनयभंगात होतो. मुख्यतः अशाप्रकारे विनयभंग करणाऱ्या व्यक्ती महिलेच्या ओळखीच्या असतात अथवा अनेक वेळा या व्यक्ती नातेवाईकही असतात. एखाद्या महिलेची इच्छा नसताना तिच्याशी जबरदस्तीने लैंगिक संबंध प्रस्थापित करणे म्हणजे बलात्कार होय. या घटनांमध्ये देखील पीडित स्त्रीच्या ओळखीच्या आणि जवळच्या नातेवाईकांकडून तिच्यावर बलात्कार होतो परंतु बदनामीपोटी अनेक महिला गप्प राहतात. अनेक स्त्रियांनी यामुळे आत्महत्या देखील केलेली उदाहरणे पहावयास मिळतात. सध्या अशा प्रकारच्या लैंगिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे महिलांसाठी कायदे आहेत परंतु यामध्ये पळवाटा मोठ्या प्रमाणात आहेत.

2) कौटुंबिक हिंसाचार-

प्राचीन काळापासून आणि आजच्या प्रगत अवस्थेतही कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी या महिलाच ठरल्या आहेत. एकीकडे स्त्रीरूपी शक्तीची देव्हऱ्यात पूजा केली जाते तर दुसरीकडे घरातल्या महिलेला जिवंत जाळले जाते. कुटुंबातील पुरुषाकडून स्त्रीवर अन्याय आणि अत्याचार केला जाणे म्हणजेच "कौटुंबिक हिंसाचार" होय. यामध्ये स्त्रीला मारहाण करणे, जखमी करणे, उपाशीपोटी ठेवणे, गरम चटके देणे इ. प्रकारे महिलेचा शारीरिक छळ केला जातो. सासू आणि नणंदेकडून घालून पाडून बोलणे, टोचून बोलणे, टोमणे मारणे, कोंडून ठेवणे इ. प्रकारे त्या महिलेचा मानसिक छळ केला जातो. तसेच लग्नात हुंडा, पैसा, संपत्ती, दाग-दागिने, महागड्या वस्तू इ. गोष्टी मानापानाच्या नावाखाली मागितल्या जातात. जर या मागण्यांची पूर्तता झाली नाही तर त्या मुलीला उपाशी ठेवले जाते, मारहाण केली जाते, प्रसंगी स्त्रियांना जिवंत जाळून मारण्याच्या घटना आपण आज देखील पाहतो.

3) सामाजिक हिंसाचार-

समाजव्यवस्थेने ठरवून दिलेल्या रूढी-परंपरा, रिती-रिवाज, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक कायदे इ. गोष्टींचा भंग करून महिलांच्यावर अत्याचार केले जातात. यालाच सामाजिक हिंसाचार असे म्हटले जाते. यामध्ये महिलांवर ऍसिड हल्ले करणे, छेडछाड करणे, महिलांना लग्नाचे आमिष दाखवून बलात्कार करणे, एकतर्फी प्रेमातून महिलांचा निर्घृण खून करणे, विधवा महिलांवर बलात्कार करणे, त्यांचा विनयभंग करणे इ. अनेक गोष्टी सामाजिक हिंसाचारामध्ये मोडतात. बारकाईने विचार करता महिला घरात आणि घराबाहेर खरंच सुरक्षित आहेत का ? असा प्रश्न भेडसावतो महिलांच्या साठी कायद्याची सुव्यवस्था असताना देखील आजही असे गंभीर गुन्हे सराईतपणे घडत आहेत.

• संदर्भसूची:

1) काळदाते सुधा- भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2005

2) शर्मा. जी. एल.- सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, 2016

3) मारुलकर- कोंडेकर- भारतातील सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 2012

4) साळुंखे- जत्राटकर- मारुलकर- समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, 2000

छत्रपती शाहू महाराज यांचा सामाजिक न्यायाचा विचार**डॉ. अण्णासाहेब हरदारे**

सहाय्यक प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग, शिवराज महाविद्यालय, गडहिंग्लज

प्रस्तावना :

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात गरिबांना न्याय मिळावा, त्यांना माणूस म्हणून जगता यावे, यासाठी आरक्षणाचे धोरण राबविले. तत्कालीन समाजव्यवस्थेने गरीबी विषयक त्यांचे विवेचन महत्वपूर्ण आहे. ब्राह्मण वर्गाने सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठेची समाजातील मक्तेदारी आपल्याकडेच कशी राहिल यासाठी प्रयत्न केले होते. ब्राह्मण वर्गाने समाजातील जो अशिक्षित व भोळा समाज होता, त्यांच्यापासून ज्ञान कसे दूर राहिल याचाच प्रयत्न केला होता. याची जाणीव ठेवूनच राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात अनेक क्रांतिकारी कायदे केले. तसेच आपल्या संस्थानात सक्तीचे मोफत शिक्षण सुरू करून मागासवर्गीय आणि दलितोंची मानसिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी कसून प्रयत्न केले.

उद्दिष्टे :

१. सामाजिक न्यायाची संकल्पनाचा अभ्यास करणे.
२. सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी शाहू महाराजांची भूमिका अभ्यासणे.
३. शाहू महाराज यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे .
४. शाहू महाराज यांच्या सामाजिक कार्यासाठी केलेल्या कायदांचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधन पेपरसाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून त्यामध्ये प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. विश्वकोश ,संदर्भग्रंथ ,विविध विचारवंतांची पुस्तके इत्यादी साधनांचा वापर केला आहे .

विषय विवेचन :**सामाजिक न्यायाची संकल्पना :**

न्यायाची संकल्पना प्राचीन काळात राजकीय चिंतनाचा मुख्य भाग राहिलेली आहे. परंतु, काळाच्या ओघात न्यायाच्या संकल्पनेत आमूलाग्र बदल झालेला आहे. समाज व्यक्तीपासून ज्या अपेक्षा करतो त्या व्यक्ती पूर्णकरीत असेल तर त्यास न्यायी व्यक्ती म्हटले जात होते. त्यामध्ये आता आमूलाग्र बदल झालेला आहे. आता न्यायपूर्ण समाजवर अधिक भर दिला जातो. न्यायी समाज कसा निर्माण केला जाईल, हाच मुख्य विचार न्यायाच्या बाबतीत केला जातो. आधुनिक विचारवंत समाजाची स्थिती "जैसे थे"च्या बाजूने नाहीत तर ते समाजात परिवर्तन करू इच्छितात.

सामाजिक न्यायाची संकल्पना ही मुख्यतः समाजातील सर्व व्यक्ती, धर्म, वंश, जात, रंग किंवा पंत हा फरक न करता समान आहेत, या तत्त्वावर मुख्यतः आधारित आहे. समाजात विशेषाधिकार असलेल्या वर्गाचा अभाव (कमतरता) म्हणजे सामाजिक न्याय. न्यायमूर्ती गर्जेद्रगडकर म्हणतात, "सर्व असमानतेचे उच्चाटन करणे आणि सामाजिक त्याचबरोबर आर्थिक व्यवहारामध्ये सर्व नागरिकांना समान संधी प्रदान करणे हा सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचा उद्देश आहे." तसेच सामाजिक न्यायाची संकल्पना नेहमीच साधनांचे असमान वाटप व साधनसामग्रीचा तुटवडा यावरच अवलंबून असते. या दोन बाबी सामाजिक न्याय संकल्पनेच्या आधारभूत आहेत. वितरणाचे तत्त्व

सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने श्रेष्ठ असले तरी ते पुरेसे नाही. वितरणाच्या तत्वाप्रमाणे सर्वांना समान संधी मिळू शकते. परंतु, केवळ समान संधी उपलब्ध करून देऊन सामाजिक न्याय मिळेलच असे नाही. समान संधीबरोबरच लाभान्वितांच्या तत्वांची सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेला मूर्त रूप देण्यासाठी आवश्यकता असते. महात्मा ज्योतिबा फुलेंच्या काळात सामाजिक न्यायाची संकल्पना अधिक व्यापक होत गेली. महात्मा ज्योतिबा फुलेनंतर पश्चिम महाराष्ट्रातील राजर्षी शाहू महाराज सामाजिक परिवर्तनाच्या बाबतीत आघाडीवर होते. ब्रिटिश सरकारच्या अधिपत्याखाली राहूनही राजर्षी शाहू महाराजांनी सामाजिक स्तरावर क्रांतिकारक योजना आखून त्यांची प्रतिकूल सामाजिक परिस्थितीमध्ये कठोरपणे अंमलबजावणी केली.

सामाजिक न्याय व शाहू महाराज :

शाहू महाराजांनी राज्यकारभाराचे उद्दिष्ट स्पष्ट केले होते. "आमचे प्रजाजन सदा सुखी व संतुष्ट असावे, त्यांच्या हितसंबंधाची एकसारखी अभिवृद्धी होत जावी व आमच्या संस्थानचा सर्व बाजूंनी अभ्युदय व्हावा अशी आमची उत्कट इच्छा आहे." (लठठे, (१९२५) : ७४, ७५) त्या दृष्टीने सामाजिक न्यायची प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी त्यांनी आपल्या राज्यकारभारापासून सुरुवात केली. यासाठी त्यांनी संस्थानच्या राज्य प्रशासनावर संख्येने अल्पसंख्य असलेल्या तथाकथित ब्राह्मणांची मक्तेदारी जास्त असून विविध जातींचे लोक असणे आवश्यक असल्याचा मत व्यक्त करून त्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू केले आणि सदस्य नेमण्याचे सुरुवात केली. यामध्ये त्यांनी प्रशासनातील अल्पसंख्याक ब्राह्मण उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी मोडून काढण्यासाठी शिक्षणप्रसार व बहुजन समाजातील साक्षरांना संस्थांच्या सेवेत प्राधान्य देण्याचे शाहू महाराजांनी ठरविले. बहुजन समाजाला ज्ञान व सत्ता या दोन्हींचा योग्य वाटा दिल्याशिवाय सामाजिक न्याय निर्माण होणार नाही. म्हणून त्यांनी १४ एप्रिल १८९४ रोजी म्हणजे अधिकार ग्रहणानंतर 'हुजूर ऑफिस नावाचे नवीन सचिवालय सुरू केले. त्याचे 'हुजूर चिटणीस' किंवा मुख्य सचिव म्हणून शाहू महाराजांचे देशी शिक्षक श्री. रघुनाथराव सबनीस यांची नेमणूक केली. सबनीसांना या वरिष्ठ जागी नेमून यासाठी कोल्हापूरच्या ब्राह्मणांनी खूप प्रयत्न केले. परंतु त्यात त्यांना यश आले नाही.

शाहू महाराजांनी कारभार सुरू केल्यावर अनेक रिक्त जागा निर्माण झाल्या होत्या या जागा भरण्याच्या दृष्टीने त्यांनी संस्थानातील त्यांनी ब्राह्मण वर्गातील लोकांच्या नेमणूक न करता शिकलेल्या गुणी मराठा, कायस्थ, जैन, लिंगायत या ब्राह्मणेतर तरूणांच्या नेमणुका करण्यास सुरुवात केली यात मराठा समाजाचे भारस्करराव जाधव यांची महसूल अधिकारी नेमणूक केली. ज्या योगी प्रशासनातील ब्राह्मणांची मक्तेदारी कमी होऊन ब्राह्मणेतरांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत गेली.

२६ जुलै, १९०२ रोजी मागासलेल्या लोकांसाठी केलेला ५०% आरक्षणाचा कायदा होय. हा जाहीरनामा म्हणजे माणसाला माणूस म्हणून सन्मानाने जगता आले पाहिजे यासाठी केलेला प्रयत्न होता. राजर्षी शाहू महाराजांची आरक्षणविषयक भूमिका व प्रतिगाम्यांचा विरोध : राजर्षी शाहू महाराजांनी जन्मभर बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचे स्वप्न पाहिले. ते साकार करण्यासाठी सर्वस्व पणाला लावले. स्वराज्य म्हणजे मूठभर लोकांच्या हाती सत्ता जाणे नव्हे, हे ओळखून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. वसतिगृहे स्थापन केली. बहुजन समाजाला विद्वान करून त्यांची अस्मिता जागृत केली. जाती-जातीतील विषमता दूर करून सर्व व्यवहार समानतेच्या पायावर उभे केले. यातून सामाजिक न्यायाची पायाभरणी त्यांनी केली.

समीक न्यायाच्या प्रस्थापित करण्याच्या संघर्षात शाहू महाराज यांनी वेदोक्त प्रकरणानंतर आपल्या सामान्य, अज्ञानी, अशिक्षित प्रजेला शिक्षण आणि ज्ञान मिळाल्याखेरीज ही प्रजा सामाजिक विषमतेच्या गर्तेतून बाहेर येणार नाही हा विचार छ. शाहूंच्या मनात रुजला. या विचारातून ब्राह्मणेतरांना शैक्षणिक सोयी उपलब्ध करून देणे,

खेड्यापाड्यातील गरीब शेतकऱ्यांच्या मुलांना कमी खर्चामध्ये राहण्या-जेवण्याच्या सोयी उपलब्ध करून देणे हा विचार बळावला. त्यांनी विद्यार्थी वसतीगृहांची अभिनव मोहीम सुरू करून सर्वांगीण प्रगतीचा पाया घातला.

सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम, प्रशासकीय सुधारणेपूर्वीची आवश्यक बाब म्हणून छत्रपती शाहूंनी आजच्या महाराष्ट्राच्या सामाजिक परिवर्तनाला फार मोठे योगदान दिले आहे. त्यांनी शैक्षणिक सुविधांची बहुजन वर्गासाठी तरतूद केली. तसेच शुद्ध वर्णाची ब्राह्मण वर्चस्वाच्या दास्यातून मुक्तता करणे, पीडित शेतकरी वर्गाची सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणा करणे, वर्णव्यवस्थेला विरोध आणि त्यांचे निर्मूलन करणे, वर्णव्यवस्थेवर श्रद्धा ठेवणाऱ्या ब्राह्मणी विचारसरणीवर प्रहार करणे, धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्रांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे असे अनेक कार्य त्यांनी केले.

सारांश :

राजर्षी शाहू महाराजांनी मागासवर्गीयांच्या विकासासाठी राजर्षी शाहूंनी स्वीकारलेले सामाजिक न्यायाचे तत्व त्यातूनच त्यांनी अंगिकारलेले शैक्षणिक दृष्टिकोन, आरक्षणाचे धोरण, मागासवर्गीयांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक सक्षमिकरणाच्या दृष्टिने महत्त्वपूर्ण असे आहे. घटनेतहत आरक्षणाचे तत्व स्वीकारलेले असले तरी आरक्षण भरले जात नाही ही बाब आजच्या कालखंडात दिसून येते. परंतु राजर्षी शाहूंनी आरक्षणाच्या दृष्टिने उचललेली पावले व त्याची प्रत्यक्ष केलेली अमलबजावणी ही बाब सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिने महत्त्वपूर्ण आहे. शिक्षणांतर्गत शिक्षणापासून वंचित घटक जसे: अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या जाती, आधिकदृष्ट्या मागास घटक, स्त्रियांचे विद्यावेतन आणि शिष्यवृत्तीच्या माध्यमातून दिलेले प्रोत्साहन व त्यांचा घडवून आणलेला शैक्षणिक उत्कर्ष ही बाब आजच्या कालखंडाशी तुलना करता महत्त्वपूर्ण स्वरूपाची वाटते.

संदर्भ सूची :

१. प्रा. चौथाईवाले सुरेश, “शाहू महाराजांचे आरक्षणाचे धोरण व सद्यःस्थिती,” केलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, जानेवारी, २०००
२. आ. साळुंखे पी.बी. : “राजर्षी शाहू गोरव ग्रंथ,” शिक्षण व सेवायोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई,
३. न्या. सावंत पी.बी. : “राजर्षी शाहू महाराजांचे जीवित कार्य,” राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, संपादक-जयसिंगराव पवार, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर,
४. नरके हरी : दे. सकाळ, ३ मार्च, २००६
५. प्रा. पानसे रमेश : दै. लोकसत्ता, १५ जानेवारी, २००७,
६. डॉ. फडके य.दि. : “महाराष्ट्रातील समाज परिवर्तनाच्या दिशा”, श्री. विद्या प्रकाशन, पुणे

समकालीन समाज आणि संत साहित्यातील सामाजिक विज्ञान**डॉ. चंदशेखर आत्माराम भगत**

प्रभारी प्राचार्य व्ही. पी. एस. कॉलेज ऑफ आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स, लोणावळा, तालुका
मावळ, जिल्हा पुणे, पिन ४१० ४०१, महाराष्ट्र राज्य, फोन नंबर ९२२६८५२५५२
ई मेल आयडी. bhagatsir.kp@gmail.com

प्रास्ताविक :

समकालीन समाज आणि संत साहित्यातील सामाजिक विज्ञान या शोधनिबंधामध्ये समकालीन समाज स्वरूप आणि व्याप्ती स्पष्ट केलेली आहे. संत साहित्य हे प्राचीन साहित्य असले तरी त्यामध्ये उल्लेख केलेल्या सामाजिक विज्ञानाच्या विषयांचे सोदाहरण स्पष्टीकरण यात मांडले आहे. यासाठी आवश्यक असणारे संदर्भ ग्रंथ व अन्य साहित्य याचे उल्लेख शेवट स्पष्ट केलेले आहेत. संत साहित्यातून सामाजिक विज्ञान केवळ कालमर्यादित न राहता समकालीन समाजाला ते कसे उपयुक्त आहे याचे विवेचन यातून मांडले आहे.

बीजशब्द : संत साहित्य, सामाजिक विज्ञान, समकालीन, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र.

समकालीन समाज: स्वरूप आणि व्याप्ती :

समकालीन हा शब्द कालदर्शक आहे. यातील 'सम' हा शब्द सोबत, समानता या अर्थाने वापरला जातो. एका विशिष्ट कालखंडात जेव्हा व्यक्ती — व्यक्तीत घटना, विचारांत कृतीमध्ये समानबदल घडतात तेव्हा त्यास समकालीन असे म्हणता येईल. समकालीन कालखंडात परस्परांवर होणारा परिणाम, जाणिवा, मते यातून त्या काळातील लोकांची मानसिकता, वैचारिकता बदलत असते. या बदलाचे त्या काळातील कला साहित्य संस्कृतीतून स्वरूप व्यक्त होत असते. म्हणून समकालीन ही संकल्पना अत्यंत महत्वाची मानली जाते.

समकालीन समाज म्हणजे सद्यस्थितीतील समाज. समाज ही संकल्पना अतिशय व्यापक आहे. व्यक्ती समूदायातील परस्पर संबंधांना समाज असे स्थूलपणे म्हणता येईल. परंतु सामाजिक शास्त्रानुसार समाज हा एक सहनशील व सहकारी सामाजिक समूह असून त्यातील सभासदांनी एकमेकांतील आंतरक्रियेद्वारे आप्त संबंध विषयक संघटित संरचना विकसित केलेली असते. त्यास समाज असे म्हणता येते. समाजातून प्रत्येक व्यक्तीचे निराळेपण व्यक्त होत असते. एका व्यक्तीपेक्षा दुसरी व्यक्ती वेगळी वैशिष्ट्यपूर्ण असते. प्रत्येक व्यक्तीतील परस्परांच्या भावना, प्रेरणा, हेतू, उद्दिष्टे, विचारमूल्ये भिन्न असतात. तरीही त्यात आंतरक्रिया घडत असतात. म्हणून समाज ही संकल्पना तयार होते.

समकालीन समाजाचा अभ्यास करताना कला, साहित्याचा विचार प्रथम करावा लागतो. कारण साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. साहित्यातून व्यक्त होणारे जीवनाशय, अविष्कार, प्रवृत्ती यांना सामाजिक संदर्भ असतात. आपण जेव्हा असे म्हणतो की, 'आजचे सामाजिक जीवन बदलले आहे' तेव्हा त्यात समाजातील समकालीन वस्तू, सुधारणांचा उल्लेख अप्रत्यक्षपणे अभिप्रेत असतो. मराठी साहित्यातील उदाहरण घ्यायचे झाल्यास मराठी साहित्याच्या इतिहासात समकालीन साहित्याचा कालखंड हा १९९० ते २०२० पर्यंतचा मानतात. नव्वदोत्तर काळात देशात जागतिकीकरण झाले. उदारीकरण, खाजगीकरण झाले. त्याचा परिणाम समाज वर्तनावर मोठ्या प्रमाणात झाला. या काळात व्यक्ती पेक्षा पैशाला महत्त्व वाढले. बाजारात बहुराष्ट्रीय कंपन्या, संगणक, इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा स्थापन झाल्या. व्यक्तिगत जीवनात स्मार्टफोन, सोशलमिडिया, वॉट्सअप, फेसबुक, मॉडेलिंग इत्यादीचा उपयोग होत गेला. घरे कमी होउन इमारती वाढल्या. दुकानांची जागा मॉलने घेतली. घरपोच हातात खाद्यपदार्थ, शितपेये बाटलीबंद पाणी मिळू लागले. हया सुधारणा इतक्या झपाट्याने दहा ते वीस वर्षात झाल्या की माणसाला माणसाशी संवाद, विचार विनिमय करायला अवधी मिळाला नाही. रस्ते वाहनांनी भरले गेले. परिणामी समाजजीवन दुभंगले गेले. पैसा हेच जीवनाचे उद्दिष्ट बनले. सामाजिक जाणीवा घसरत गेल्या. नैतिकमूल्यांचा —हास होत गेला. जीवनात चरितार्थाचे प्रश्न उभे राहून सामाजिक बदलांचा दबाव सामान्य व्यक्तीच्या जीवनशैलीवर वाढत गेला. सामाजिक, राजकीय, कौटुंबिक जीवनातील अस्थिरता

साहित्य संगीत, कला, नाटयातून मानसिक ताणाचा निचरा करण्याचा प्रयत्न केला गेला. त्यामुळे एकीकडे जगण्याचा संघर्ष तर दुसरीकडे सामाजिक बदलांचा रेटा यात सामान्य माणूस पिचला जात आहे. अशा परिस्थितीत वितंडवाद, बौद्धिक झटापट, थोटमाट अवडंबर याला आळा घालून संत शिकवणीचे साधेपणाचे, आंतरिक शुध्दीला महत्व देणारे, 'बोले तैसा चाले' आचाराला महत्व देउन संत एकनाथ महाराजांनी म्हटल्या प्रमाणे "गृहस्थाश्रम न सांडिता । कर्मरेखा नोलांडिता । निजव्यापारी वर्तता । बोधू सर्वथा । न मैळे ॥" (एकनाथी भागवत ९ – ४४३५) या मार्गाने जाण्याचे लोक पसंत करू लागले आहेत.

संत साहित्यातील सामाजिक विज्ञान :

समाजातील मानवी वागणुकीचा, वर्तनाच्या हालचालींचा अभ्यास करणा-या सर्व विषयांना 'सामाजिक शास्त्र' (Social Science) असे म्हणतात. सामाजिक विज्ञानाच्या शाखांचा अभ्यास हा सुरुवातीला निसर्गविज्ञान शाखांच्या अंतर्गत केला गेला. त्यामुळे निसर्गविज्ञान आणि सामाजिक विज्ञान यातील भेद स्पष्ट न होता समान उद्दिष्टे मानली जात असत. यात निसर्ग विज्ञानाचे प्रयोगात्मक रूपात मांडता येत नाही. यात मानव आणि मानवीवर्तन यातून प्रस्थापित होणारे सामाजिक संबंध तपासता येतात. म्हणून सामाजिक शास्त्र हे निसर्ग नियमांनी बांधलेल्या मानवी जीवनाला समृद्ध करणारे शास्त्र आहे. सामाजिक शास्त्राच्या अनेक शाखा आहेत. त्यातील प्रमुख शाखा इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, नागरिकशास्त्र, मानववंशशास्त्र, पुरातत्वशास्त्र आणि शिक्षणशास्त्र होय.

संत साहित्य आणि सामाजिक विज्ञान यांचा परस्पर संबंध अतूट आहे. कारण शब्दातले सामाजिक संचित विस्मृत होत गेले की ते शब्द दुर्बोध होत जातात. म्हणून संत तुकाराम महाराज म्हणत साहित्य / काव्य लिहिणे हे, 'येरागबाळ्याचे काम नव्हे.' संत साहित्याचा अभ्यास करण्याचा, "नव्या दमाच्या प्रामाणिक ज्ञानसाधकांनी संतसाहित्य अन ते ज्या सामाजिक परिस्थितीत निर्माण झाले ती परिस्थिती यांचा अभ्यास सर्व आधुनिक समाजविज्ञानाच्या तयारीनिशी, आंतरज्ञानशाखीय परंतु संप्रदायमुक्त दृष्टीने करण्यासाठी निर्भयपणे पूढे यायला हवे". या डॉ. रा. चि. ढेरे यांच्या मतानुसार संत साहित्याच्या सामाजिक विज्ञानाच्या अंगाने अभ्यास करताना 'तेन'च्या काळ, युग आणि वंश संकल्पने बरोबर समकालीन सामाजिक इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र इत्यादींचा परस्परां वरील प्रभाव तपासावा लागेल.

समकालीन सामाजिक जीवनात संतांनी मांडलेल्या सामाजिक विज्ञानाच्या शाखेतील आजही आवश्यक असणारी तत्वे किंवा मूल्यांचा अभ्यास उदाहरणा दाखल खालील काही शाखांमधून आपल्याला प्रतिनिधिक स्वरूपात मांडता येईल.

सामाजिक शास्त्र म्हणजे नैसर्गिक शास्त्रे नसलेल्या सर्व विज्ञान शाखा होत.

(१) **अर्थशास्त्र** : मानवाच्या अमर्यादित गरजा आणि मर्यादित साधने यांचा मेळ घालण्यासाठी मानवी आर्थिक वागणुकीचा अभ्यास याशास्त्रात केला जातो. अर्थशास्त्र हे आधुनिक काळातील मानले जात असले तरी कौटिल्यापासून अनेक संतांच्या साहित्यामध्ये अर्थशास्त्राचा उल्लेख आढळतो. संत तुकाराम महाराज म्हणतात, "जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे । उदास विचारे वेच करी ।" पण धनाचा अति लोभ न ठेवता, "द्रव असता धर्म न करी । नागविला राजद्वारी ।" द्रव्य असतांना धर्मकार्य विसरू नका. तसेच, "भूतांची दया हे भांडवलच संता ।" असे ते ठाणकावून सांगतात. कुटूंबाचे पालन चांगल्या प्रकारे करायचे असेल तर आर्थिक सुबत्ता असावी लागते. श्रीमंतांना लोक मान सन्मान देतात. त्यांची विचारपूस करतात. म्हणून संत तुकाराम महाराज म्हणतात, 'धनवंता घरी । करी धन चि चाकरी ॥ होय बैसल्या व्यापार । न लगे सांडावे चि घर ॥' पण कष्टाविणा फळ घेऊ नये, व्यापारात खोटेपण, भेसळ करू नये. व्यापार हे स्वच्छ आणि योग्य असावेत. धन मिळविण्यासाठी केवळ व्यापारच असावा असे नव्हे तर नोकरी चाकरी केली तरीही चालेल. पण त्यातही प्रामाणिकपणा हवा, 'चाकरी वाचून । खाणे अनूचित वेतन धनी काढूनिया निजा । करील्लेये कामाची पुजा ।' असे संत वचन आहे.

(२) **राज्यशास्त्र** : संत साहित्यातून राज्यशास्त्राचे आधुनिक स्वरूपात विवेचन नसले तरी राजा, प्रजा, राजाची कर्तव्ये, प्रजेचे पालन करणेची पद्धती, आदर्श राजा कसा असावा, इत्यादी बाबतचे उल्लेख संत साहित्यातून आढळतात. समर्थ रामदास स्वामींनी 'दासबोधा'मध्ये राजकारणावर परिपूर्ण

मार्गदर्शन केले आहे. त्यात 'राजधर्म' व 'क्षात्रधर्म' ही स्फूट प्रकरणे मांडली आहेत. ते म्हणतात, 'राजकारण बहूत करावे । परंतू कळोच नेदावे । परपिडे देखील नसावे । अंतःकरण।' राजकारणाचा पाया हा लोकसंग्रह आहे. त्यामुळे भरपूर माणसेजोडा. त्या माणसांना कळले देखील नाही पाहिजे की, आपण या राजकारणात कसे आलो. शिवाय राजकारण करताना कोणालाही परपिडा होणार नाही, कोणाचेही मन दुखावले जाणार नाही याचेभान असले पाहिजे. समर्थांनी राजकारणाची सांगड धर्माशी घालून लोकांना व्यावहारिकपण शिकविले आहे. म्हणून ते म्हणतात 'मूख्य हरि कथा निरूपण । दुसरे ते राजकारण । तिसरे ते सावधपण । सर्वाविषयी ।।' समर्थांचा हेतू इतकाच होता की, 'महाराष्ट्र धर्म वाढवावा', तेच खरे राजकारण होय.

(३) भूगोल : भूगोल या शब्दाचा वापर प्रथम संत ज्ञानेश्वरांनी केला. प्राचीन काळापासून भूगोल शब्द संस्कृतमध्ये पृथ्वीचा गोल या अर्थाने प्रचलित होता. आज भूगोल म्हणजे विशिष्ट स्थळाचा अभ्यास, विशिष्ट क्षेत्राचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणून मानला जातो. निसर्ग आणि मानव यांच्यातील खगोल भूरूप वातावरण, पर्यावरण, जल, सागर, मृदा आणि जैवघटक यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे भूगोल होय. आधुनिक भूगोलाच्या शाखांमध्ये लोकवस्ती, लोकसंख्या, आरोग्य आणि लष्कर इत्यादींचाही अंतर्भाव केला जातो.

संत साहित्यातील 'भू मंडल', 'विश्वरूप' इत्यादी भूगोल दर्शक शब्द वारंवार वापरलेले आढळतात. याशिवाय मृदा, डोंगर, जंगल, अरण्ये, पशुपक्षी, झाडे, नदी यांचेही उल्लेख पदोपदी पहायला मिळतात. 'वृक्षवल्ली आम्हा सायरे वनचरे' असे म्हणून वृक्षांचे गुणगान करणारे संतवचन प्रसिद्ध आहे. संत ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात प्रत्येक नगरात, 'जळाशये निर्मावी । महावने लावावी ।।' त्यामुळे निसर्गाचा समतोल साधला जाईल आणि समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात त्या प्रमाणे "बहुराना वसुंधरा। जाण जाणो विचार करा।।" इतकेच काय, संतांच्या पाठोपाठ शाहिरांनी या बाबत कूट प्रश्न मांडताना म्हटले आहे की, 'किती पृथ्वीचे वजन । किती अंगूले गगन। सांग सिंधूचे जीवन। किती टांक।।' इत्यादी भूगोल विषयातील किंवा उप विषयातील उल्लेख आढळतात. संत साहित्यातून अष्टधा प्रकृतीतून जीवाची उत्पत्ती होते. त्यातूनच विश्वचैतन्य नांदते आणि म्हणून भूगोल हा विश्वाधार आहे असे ते म्हणतात.

समाजशास्त्र : संत साहित्यातील समाजशास्त्र याविषयावर अनेक थोर अभ्यासकांनी शोधनिबंध मांडलेले आहेत. यामध्ये, 'संत वांगमयाची सामाजिक फलश्रुती' हा डॉ. गं. बा. सरदार यांचा प्रमुख ग्रंथ आहे तर 'संत साहित्य आणि मध्ययुगीन मराठी संस्कृती : एक समाजशास्त्रीय दृष्टीक्षेप' या विषयावरील गो. म. कुलकर्णी यांचा लेख तसेच ज. वा. जोशी यांचा, 'संत साहित्याचा अभ्यासाचा बहुमिती दृष्टीकोन' हा लेख आणि 'संत साहित्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन' हे श्री सदानंद मोरे यांचे लेखन इत्यादी ग्रंथांतून संतांचे सामाजिक विचार स्पष्ट होतात.

संतांनी सामाजिक कार्यात मोठे योगदान दिले आहे. सामाजिक आचार, विचार, यम नियम पद्धती यात त्यांनी आमूलाग्र बदल घडविले. संतांनी लोकांना आर्थिक, मानसिक, प्रापंचिक परिस्थितीला जे आणि जसे झेपेल त्याच आचार विचारांचा उल्लेख आपल्या ग्रंथातून मांडला. त्यांची शिकवण, 'बोले तैसा चाले' अशी होती. कृतीतून आणि आंतरिक शुद्धीतून त्यांनी नैतिक आचार विचाराला प्रोत्साहन दिले. संतांना, 'लोकाधारे वर्तावे । विश्व हे मोहरे लावावे । अलौकिका नोहावे ।' या न्यायाने लोकांच्या मनातील मरगळ काढून समाजसंघटन घडवून समाजशास्त्राचे नवे आयाम दिले.

मानसशास्त्र : संत साहित्यातील मानसशास्त्र समजून घेणे गरजेचे आहे. कारण संत साहित्य हे साधक, अभ्यासक त्यांच्यातील देव आणि भक्त, भगवंत आणि सेवक यांच्यातील परस्पर ऋदयातील सुसंवाद साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणून यामध्ये अध्यात्मिक मनोविज्ञान स्पष्ट होते. संत म्हणतात, 'अंतरिचे धावे स्वभावें बाहेरी' मानवी मनातील सुप्त इच्छा, भाव भावना, प्रेरणांचे प्रगटीकरण होत असते. याची अभिव्यक्ती व स्पष्टीकरण संत गुरुरूपातून मनोसंवाद रूपाने लोकांना देत असतात. म्हणूनच संतांना साक्षात्कारी म्हटले गेले.

संत साहित्यातील समर्थ रामदासांचे, 'मनाचे श्लोक' हे मनोविश्लेषणाचे आधुनिक मानसशास्त्राचे एक अखंड प्रकरण आहे. मनाच्या श्लोकातून चित्त शुद्धी, वासना क्षय, मनोबोध, मानवी वर्तन इत्यादी आधुनिक मानसशास्त्राच्या परिकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत. मानसशास्त्रात मन,

मनाच्या बोधावस्था आणि मानवीवर्तन यांचा जसा अभ्यास केला जातो तसाच अभ्यास संत साहित्यातून समाजमनातील शरीर, मन, बुद्धिचा विचार केलेला आढळतो. अनेक संतांनी मन, देह, चित्त, अहंकार, बुद्धी इत्यादी विषयांवर असंख्य अभंग लिहिलेले पहायला मिळतात, 'मन करा रे प्रसन्न सर्व सिध्दीचे कारण' हे वचन सर्वश्रुत आहे. माणसाचे सुप्तविचार प्रगट होउन मनोधैर्य वाढविण्याचे कार्य संतांनी आपल्या अभंगातून केले. संत सोपानदेव महाराज म्हणतात, 'शरीर निर्मळ वासना टवाळ । पृथ्वी सोवळी आकाश सोवळे । मन हे ओवळे अभक्ताचे।' इतक्या साध्या व सोप्या शब्दात मानवी वर्तनाचे गमक त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

थोडक्यात, समकालीन समाजात ऐक्य, स्थैर्य, सुख, आनंद याची वानवा आहे आणि ती भरूनकाढण्याचे कार्य संत साहित्यातून आपल्याला करता येईल. माणसाला सामाजिक प्राणी म्हणून घडविण्यासाठी जे नितीनियम, आचारविचार, धर्म सेवाभाव, कर्तव्यभाव लागतात त्याची जाणीव संत साहित्यातून पदोपदी दिसून येते. या भावनांची जाणीव आजच्या माणसाला जर करून दिली नाही तर माणसाचा प्रवास हा पशूत्वा कडे किंवा यात्रिकते कडे होत जातो. यासाठी संत साहित्यातील सामाजिक विज्ञानाचा आंतर्भाव सर्व स्तरावर करावा लागेल. संतांनी संपूर्ण समाज व्यवस्था हिच आपली प्रयोगशाळा मानली असल्यामुळे त्यांच्या काळात माणसां मध्ये माणूसकी आणि समृद्धी होती. त्यामुळेच सदृढ समाज रचना आणि राष्ट्र उभारणीसाठी आज त्यागुणांची नितांत गरज आहे. म्हणून समकालीन समाज आणि संत साहित्यातील सामाजिक विज्ञान हा अभ्यास विषय उपयुक्त आहे.

निष्कर्ष :

१. समकालीन या शब्दाचा नेमका अर्थ यात स्पष्ट केला आहे.
२. समाज शब्दाची व्याप्ती स्पष्ट केली आहे.
३. सामाजिक विज्ञान शब्दाची व्युत्पत्ती आणि अर्थ संकल्पना मांडली आहे.
४. समकालीन कालखंडात संत साहित्यातील सामाजिक विज्ञानाच्या शाखा मांडल्या आहेत.
५. संतांनी मांडलेल्या सामाजिक विज्ञानाच्या शाखांचे ओवीसह स्पष्टीकरण यात दिले आहे.
६. संतांचेज्ञान आणि सामाजिक विज्ञान याची उपयुक्तता स्पष्ट केली आहे.

संदर्भ :

१. ढेरे रा. चि., 'संत लोक आणि अभिजन', पदमगंधा प्रकाशन, पुणे. मार्च, १९९८
२. कल्याण काळे, रा. शं. नगरकर, 'संत साहित्य अभ्यासाच्या काही दिशा', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, जून, १९९२
३. देखणे डॉ. रामचंद्र, 'संत साहित्यातील पर्यावरण विचार', पदमगंधा प्रकाशन, पुणे
४. पाटणकर वसंत, 'साहित्य समाज, संस्कृती', लोकवाग्मयगृह प्रकाशन, मुंबई, १९९८
५. डॉ. जोशी वसंत व प्राध्यापक म. ना. आदवंत, 'भाषा व साहित्य: संशोधन खंड तिसरा', मराठी साहित्य परिषद, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९८९
६. गंगावणे दिप्ती, 'सामाजिक विज्ञानातील स्पष्टीकरण: एक आकलन' संपादक परामर्श, तत्वज्ञान विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे.
७. डॉ. मोरे नंदकुमार, 'मराठीचे समकालीन वास्तव' भाग १ — २, दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स — सप्तरंग, नोव्हेंबर, २०१७.

शाहू महाराजांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान

डॉ. गौतम नामदेव ढाले

सहाय्यक प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख, श्री. गंगाबाई खिवराज घोडावत कन्या महाविद्यालय, जयसिंगपूर
मोबाईल - ९८८१८४९३२०

गोषवारा:

शाहू महाराज हे महाराष्ट्रातील सर्वात महत्वाचे क्रांतिकारक सुधारणावादी होते. समाजसुधारणेसाठीच्या त्यांच्या निष्ठेमुळे त्यांना एक परोपकारी राजा म्हणून ओळखले जात असे. महाराष्ट्रीय समाज ही काही विशिष्ट विचारधारांवर आधारित एक पर्यावरण-राजकीय-सांस्कृतिक व्यवस्था आहे, तिचे स्वरूप पितृसत्ताक आहे जे जीवनाच्या जवळजवळ प्रत्येक क्षेत्रात पुरुष वर्गाची श्रेणीबद्ध करण्याचे कार्य करते आणि स्त्रिया बहिष्कृत, उपेक्षित आणि नियंत्रित आहेत. शिक्षणाच्या समस्येवर त्यांनी सर्वोत्तम उपाय शोधला; ते महिलांना सक्षम/सक्षम करू शकते. त्यासाठी त्यांनी मुलींची महाविद्यालये आणि वसतिगृहे स्थापन करून मुलींना शिष्यवृत्ती दिली. कायदे आणून सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. स्त्री-पुरुष समानता आणण्याचा त्यांचा हेतू होता. हे महिलांना सन्माननीय स्थान देऊ शकते आणि त्यांना सन्मान, सन्मान आणि सामाजिक स्थितीसह जगू देते. कोल्हापूर संस्थानासाठी त्यांनी आपला प्रयत्न थांबवला नाही तर संपूर्ण महाराष्ट्रात विस्तार केला.

• प्रस्तावना

समाज ही काही विशिष्ट विचारधारांवर आधारित पर्यावरण-राजकीय-सांस्कृतिक व्यवस्था आहे. त्याचे स्वरूप पितृसत्ताक आहे जे विविध प्रकारच्या गुप्त माध्यमांद्वारे श्रेणीबद्ध करण्याचे कार्य करते - जीवशास्त्र, राजकारण आणि सामाजिक व्यवस्था विशेषतः कौटुंबिक सामाजिक आणि राजकीय असमानता. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिला बहिष्कृत, उपेक्षित आणि नियंत्रित आहेत. यामुळे त्यांचे जीवन दयनीय, दयनीय आणि दयनीय बनले/बनवले. त्यांना अशा परिस्थितीतून बाहेर काढणे गरजेचे होते. कोल्हापूरचे राजे आणि बहुजनांचे नेते शाहू महाराज यांनी महिला सक्षमीकरणासाठी काम केले. त्यांनी कायदे आणले, शिक्षण संस्था स्थापन केल्या, फेलोशिप आणि शिष्यवृत्ती दिल्या आणि समकालीन समाजाला (विशेषतः महिला वर्गाला) वाईट प्रथांची जाणीव करून दिली.

कोल्हापुरातील शाहू महाराजांच्या कालखंडातील सामाजिक स्थितीचे वर्णन 1855 ते 1965 या बॉम्बे स्टेटमधील शिक्षणाचा आढावा या ग्रंथात केले आहे: एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला या राज्यातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती फारशी समाधानकारक नव्हती. हिंदूमध्ये स्त्रियांना संपत्तीचे कोणतेही अधिकार नव्हते; बालविवाह हे अत्यंत सामान्य किंवा त्यावेळचे क्रम होते; बहुपत्नीत्वाला परवानगी होती आणि उच्च किंवा चांगल्या वर्गात सामान्य होती; स्त्रियांसाठी क्वचितच कोणताही व्यवसाय खुला होता आणि सामाजिक आणि नैतिक संहिता त्यांच्याबद्दल अत्यंत भेदभाव करत होती, उच्च जाती किंवा उच्च वर्गीय कुटुंबांमध्ये विधवाविवाह आणि घटस्फोट निषिद्ध होता, 'परधा'ची दुष्प्रवृत्ती पसरली होती आणि त्याचे पालन जवळजवळ झाले होते. उच्च सरंजामशाही स्थितीचा भेद.

हे महिलांच्या स्थितीवर नक्कीच प्रकाश टाकते. त्यांच्यासाठी चूल आणि मूल हे त्यांच्या जीवनाचे क्षेत्र मानले जात असे. ते घरच्या जाळ्यात अडकले होते. शाहू महाराजांनी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सहकार्याचे हात पुढे करायला सुरुवात केली. शिक्षणाने महिलांच्या जीवनात बदल घडवून आणू शकतात, याची जाणीव त्यांना झाली. त्यामुळे त्यांनी आपल्या शैक्षणिक धोरणाद्वारे महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने पहिले पाऊल टाकले. ते म्हणाले: ब्राह्मणोत्तर आणि दलितंमध्ये शिक्षणाच्या अभावामुळे राष्ट्राचे मोठे नुकसान झाले. मंदिरांमध्ये पुजारी असंख्य झाले आणि आमच्या शाळांना आमची मंदिरे करून त्यांची ढवळाढवळ थांबवली पाहिजे, खऱ्या धर्माचे ज्ञान समोर आले पाहिजे.

- सर्वाना मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण:

शाहू महाराजांनी स्त्रियांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन दिले तसेच सर्वाना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले. त्यांनी 8 सप्टेंबर 1917 रोजी कोल्हापूर राज्यातील सर्वाना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्याचा आदेश मंजूर केला. त्यांनी सक्तीचा आणि मोफत शिक्षणाचा कायदा तर केलाच पण पालकांना त्यांच्या मुलांना गैरहजर राहिल्याबद्दल दरमहा एक रुपया या दराने दंड ठोठावून त्याची कठोर अंमलबजावणी केली.” त्यांच्या मते शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाचा विकास अशक्य आहे. निरक्षरतेने ग्रासलेल्या देशात चांगले नेते कधीच उदयास येत नाहीत. त्यामुळे हिंदुस्थानात मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण सुरू करणे आवश्यक आहे.’ हा आदेश ३० सप्टेंबर १९१७ पासून अंमलात आणण्यात आला.

- उच्च शिक्षणावर भर:

त्यांनी केवळ प्राथमिक शिक्षणच नव्हे तर उच्च शिक्षणाचाही प्रचार केला. महिला शिक्षकांची गरज भागवण्यासाठी त्यांनी महिलांसाठी प्रशिक्षण महाविद्यालय स्थापन केले. विद्यार्थ्यांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर मुलींना शाळेत शिकवणे बंधनकारक करण्यात आले होते. त्यांनी कृष्णाबाई केळवकर यांना वैद्यकीय शिक्षणासाठी ग्रँट मेडिकल कॉलेजमध्ये पाठवले. 1902 मध्ये त्यांनी तिची ‘अल्बर्ट एडवर्ड मेडिकल हॉस्पिटल’मध्ये सहाय्यक वैद्यकीय अधिकारी म्हणून नियुक्ती केली. त्याने तिला लंडनला गायनकॉलॉजीमध्ये स्पेशलायझेशनसाठी पुन्हा शिष्यवृत्ती दिली. अभ्यासक्रम यशस्वीरीत्या पूर्ण केल्यानंतर १९०३ मध्ये त्या पुन्हा कर्तव्यात रुजू झाल्या. १९१०-११ मध्ये त्यांनी १५ विद्यार्थी आणि १९११-१२ मध्ये १० विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी मुंबई, पुणे, मद्रास आणि इतर ठिकाणी पाठवले. त्यांनी काही विद्यार्थ्यांना मेडिकल कॉलेज, बॉम्बे, मेडिकल स्कूल पुना, ट्रेनिंग कॉलेज आणि डेक्कन कॉलेज, पुणे येथे पाठवले. एकदा तोफखाने आणि भास्करराव जाधव यांच्याशी झालेल्या चर्चेत ते म्हणाले, ‘महिलांना चांगले आणि वाईट यातील फरक समजेल असे योग्य शिक्षण मिळाले असते तर; चांगल्या नैतिकतेच्या शिक्षकांकडून ते मिळाले तर ते कधीही चुकीच्या मार्गावर जाणार नाहीत.”

- वसतिगृहांची स्थापना:

शिक्षण संस्थांसोबतच राहण्याची सोयही आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे उभारण्याचा निर्णय घेतला. 18 एप्रिल 1901 रोजी मराठा विद्यार्थ्यांसाठी व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग हाऊस सुरू करण्यात आले. नंतर त्यांनी लिंगायत, स्वरस्वत, पांचाळ, जैन, मुस्लिम, चामदेवशिल्पी, देवज्ञ, वैश्य, ढोर-चामार, सुतार, नाभिक इत्यादींसाठी वसतिगृहाची सुविधा सुरू केली. जातीचे विद्यार्थी. प्रत्येक वसतिगृहाच्या इमारतीत मोकळी जागा, कायमस्वरूपी उत्पादन साधने आणि इतर गोष्टी आहेत ज्यामुळे गरीब विद्यार्थ्यांना स्वतःसाठी कमाई करता येते.

- शिष्यवृत्ती आणि शिष्यवृत्ती:

त्यांनी बहुजनांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी फेलोशिप आणि शिष्यवृत्ती दिली. त्यांनी 20 मे 1911 रोजी 15% विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत जाहीर केली; ते प्रथम गरीब विद्यार्थ्यांना आणि नंतर इतर विद्यार्थ्यांना देण्यात आले. त्यांनी कृष्णाबाई केळवकर या हुशार विद्यार्थिनीला स्त्रीरोगात विशेषीकरणासाठी शिष्यवृत्ती दिली आणि लंडनला पाठवले. तसेच त्यांनी रु.ची शिष्यवृत्ती जाहीर केली. प्रत्येकी 40, श्री राधाबाई अक्कासाहेब महाराज शिष्यवृत्ती आणि श्री नंदकुंवर महाराणी भावनगर शिष्यवृत्ती या नावाने कोल्हापूर आणि बावडा येथील मराठी माध्यमांच्या शाळांच्या इयत्ता चौथीच्या क्रमवारीत प्रथम आलेल्या मुलींसाठी.

- आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाह:

आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाह आणि विवाह नोंदणी कायदा 12 जुलै 1919 रोजी लागू करण्यात आला, ज्या काळात बालविवाहांची परंपरा होती. विठ्ठलभाई पटेल यांनी 1918 मध्ये केंद्रीय विधिमंडळात मांडलेल्या पटेल विधेयकाचा प्रभाव पडून कायदा करण्याचा निर्णय घेतला. जातीचे उच्चाटन आणि धर्मामधील एकात्मतेच्या दिशेने पाऊल टाकले.

- विधवा पुनर्विवाह:

मागास जातींमध्ये पुनर्विवाहाचे स्वातंत्र्य होते, तथापि, उच्च जातीच्या विभागावर कठोर पितृसत्ताक पद्धत होती जी विधवांच्या पुनर्विवाहास परवानगी देत नव्हती. या व्यतिरिक्त ब्राह्मणांमध्ये विधवांचे केस काढण्याची परंपरा होती, त्यांना अत्यंत बंचित, राखीव आणि अलिप्त जीवन जगावे लागत होते. अशा भक्कम पितृसत्ताक पद्धतीचे वेड्या शाहू महाराजांनी तोडले; विधवा पुनर्विवाहाशी संबंधित कायदा 1917 मध्ये त्यांच्या कोल्हापूर राज्यात मंजूर केला. त्यात राज्यातील विधवांची संख्याही नोंदवली.

- बुरखा परंपरा:

बुरखा परंपरा उच्च जातींमध्ये, विशेषतः खानदानी कुटुंबे, मराठा शूरवीर आणि वतनदारांमध्ये पाळली गेली. हे स्त्रियांच्या घरगुती आणि बाहेरच्या क्षेत्रात मुक्त हालचालींवर ओझे आणि निर्बंध होते. त्याचा स्त्रियांवर विपरीत परिणाम होत होता, म्हणून शाहू महाराजांनी कायदा आणला.

- घटस्फोट कायदा आणि घटस्फोटानंतर महिला अधिकारांची सुरक्षा:

त्यांनी घटस्फोट कायदा आणि घटस्फोटानंतर महिला हक्कांची सुरक्षा आणली. हा कायदा ख्रिश्चन आणि पारशी वगळता सर्व धर्मांना लागू होता. या कायद्यांतर्गत मुस्लिम महिलांना तलाकची प्रथा असली तरी त्यांना संरक्षण देण्यात आले होते; त्यांना त्यांच्या मुलांसह संरक्षण मिळाले. 1920 मध्ये त्यांनी वंशानुगत कायद्यात सुधारणाही केल्या.

- महिलांच्या छळाविरोधात कायदा:

2 ऑगस्ट 1919 रोजी महिलांच्या छळ प्रतिबंधाशी संबंधित कायदा लागू करण्यात आला. कायद्यानुसार पुरुषांकडून अपमान, शिवीगाळ, शाब्दिक हल्ले आणि महिलांच्या चारित्र्यावर संशय घेणे हे क्रौर्य कृत्य मानले गेले. यात महिलांवरील जवळपास सर्व प्रकारच्या क्रौर्याचा आणि छळाचा समावेश होता. त्यातून मागासवर्गीय समाज आणि महिलांमध्ये बदल घडून आला.

- देवदासी परंपरेचा निषेध:

समकालीन समाजात, मुलींना देवाच्या नावाने अर्पण करण्याची परंपरा होती, ती मोठ्या प्रमाणात मागासवर्गीयांकडून पाळली जात होती. त्यातून देवदासींच्या परंपरा निर्माण झाल्या. जगतीन, मुरली, भावीन, इ. मुलीला देवाच्या नावावर अर्पण करणे म्हणजे ती आपल्या नैसर्गिक आई-वडिलांशी असलेले सर्व संबंध तोडून देवाची संतती बनते आणि तिला वारसा किंवा वारसा हक्क नसतो, तर दुसरीकडे, तिला देवावर सोडण्यात आल्यापासून तिला संबंधित मंदिरांमध्ये काही विशिष्ट अधिकार मिळत आहेत आणि सामाजिक कायदेशीर दर्जाही मिळत आहे. त्यांच्या पतींनी सोडलेल्या स्त्रियांचा हा एक दुर्दैवी गट होता. त्यांचे लैंगिक शोषण होते आणि विशिष्ट क्षेत्रात त्यांना उपेक्षित केले गेले. तोही अस्पृश्यतेसारखा कलंक होता. हा कलंक दूर करण्यासाठी शाहू महाराजांनी संबंधित कायदा आणला.

- जातीचे उच्चाटन:

जातिव्यवस्थेतील स्त्रियांची स्थिती आणि त्यांचे अनुलंब आणि क्षैतिज शोषण करणारी वर्णव्यवस्था त्यांनी गांभीर्याने विचारात घेतली. वर्ण व्यवस्थेवर आधारित जातिव्यवस्था वैचारिकदृष्ट्या तयार केली गेली आहे जी विशिष्ट विभागाला चुकीची ठरवते आणि दुसऱ्याला टाकून देते. जातिव्यवस्था थेट पितृसत्ताशी जोडलेली आहे जी महिलांना उपेक्षित करते, बहिष्कृत करते आणि विवश करते. त्यांना दोनदा उपेक्षित केले जाते, प्रामुख्याने, बाहेरील लोकांकडून स्त्री म्हणून आणि दुसरे म्हणजे कुटुंबातील स्त्री सदस्य म्हणून तिच्या पुरुष नातेवाईकांकडून. त्यामुळे जातीचे उच्चाटन आणि पितृसत्ताक वैचारिक संस्था नष्ट करणे हे स्त्रीमुक्तीसाठी आवश्यक घटक आहेत. म्हणून त्यांनी जातिव्यवस्थेचा नायनाट करण्याचा प्रयत्न केला.

- निष्कर्ष:

थोडक्यात, शाहू महाराजांनी विविध जाती, वर्ग, धर्म, लिंग इत्यादींमध्ये विभागलेल्या समाजाला एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रियांची स्थिती ओळखून त्यांनी विशेषतः शिक्षण सुरू करून आणि काही कायदे करून महिला सक्षमीकरणाकडे लक्ष दिले. हे केवळ सशक्त झाले नाही तर त्यांना संरक्षण आणि सुरक्षा देखील दिली. महिला सक्षमीकरणासाठी त्यांचे योगदान ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून आणि सामाजिक अर्थाने महत्त्वाचे आहे.

• संदर्भ:

1. मुंबई राज्यातील शिक्षणाचा आढावा. 1855 ते 1965 (बॉबे: बॉम्बे सरकार) 1958.
2. भागवत R.T., शिक्षण विशायक विचार आणि कार्य. चैतन्य प्रकाशन कोल्हापूर. 1981. भिडे जी.आर.कोल्हापूर दर्शन. आंतरराष्ट्रीय प्रकाशन, पुणे. १९७१.
3. भोसले नारायण. महाराष्ट्रातील स्त्रीविषयक सुधर्णवादाचे सत्ताकारण । तैचि प्रकाशन । पुणे. 2008.
4. डेव्हिड एम.डी. आधुनिक भारताचा सांस्कृतिक इतिहास. 3रा एड. बॉम्बे. 1973.
5. कराडकर K. S. मंगुडकर M. P. (Ed). महाराष्ट्रातील समाजप्रबोधन आणि छत्रपती शाहू महाराजांचे कार्य. पुणे विद्यापीठ. पुणे. १९७५.
6. कीर धनंजय. राजश्री शाहू छत्रपती : एक समाजक्रांतीकार राजा. पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. 2001.
7. पानसरे गोविंद. राजर्षी शाहू : वसा आणि वारसा । लोकवांगमय गृह. मुंबई. 2003.
8. फडके वाय.डी. शाहू छत्रपती आणि लोकमान्य, श्रीविद्या प्रकाशन. पुणे. पहिली एड. 1986. सबनीस. कोल्हापूरवर आर. व्ही. नोट्स. बॉम्बे. टाईम्स प्रेस. 1928.
9. साळुंखे हिंदुराव. छत्रपती शाहू स्मृतीदर्शन, महाराष्ट्र ग्रंथ भंडार. कोल्हापूर. 1989.

सामाजिक चळवळींचा चिकित्सक अभ्यास**प्रा. डॉ. गंगाधर बालू चव्हाण****समाजशास्त्र विभाग, कन्या महाविद्यालय, मिरज****प्रस्तावना :**

भारतीय समाजात ऐतिहासिक काळापासून सामाजिक चळवळी घडत असलेले संदर्भ आपणास इतिहासात सापडतात. पण प्रामुख्याने ब्रिटिश राजवटीच्या काळात सामाजिक चळवळींनी अधिक जोर धरलेला आपणास दिसून येतो. उदा. अस्पृश्यता चळवळ, शेतकरी चळवळ, स्त्रि-मुक्ति चळवळ, कामगार चळवळ, राजकीय चळवळ, अश्या अनेक सामाजिक चळवळी उदयास आल्या आणि त्या आजतागायत टिकून राहिल्या आहेत. समाज हा कधीही स्थिर असत नाही. त्यात सातत्याने परिवर्तन होत असते. या परिवर्तन प्रक्रियेचा आणि सामाजिक चळवळींचा निश्चितच जवळचा संबंध असलेला दिसतो. म्हणजेच सामाजिक चळवळी या समाजव्यवस्थेतील एखाद्या क्षेत्रात किंवा संपूर्ण समाजव्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणत असतात. म्हणजेच सामाजिक चळवळी ह्या सामाजिक परिवर्तनाला चालना देत असतात. सामाजिक चळवळी समाजामध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी जश्या कार्यरत असतात त्याचप्रमाणे सामाजिक परिवर्तनाला संघटितपणे विरोध करण्यासाठी सुद्धा निर्माण होत असतात. उदा. कोकणातील जैतापूर प्रकल्प, नर्मदा बचाओ आंदोलन इ.

व्याख्या :

हर्बर्ट ब्लुमर : "सामाजिक जीवनाची नवी व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी करण्यात येणारा सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळी होय".

रुडाल्फ हेबार्ले : "एखाद्या समाजातिल प्रस्थापित संबंधात रूपांतर किंवा परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी केलेला सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय".

वरील व्याख्यांवरून सामाजिक चळवळ म्हणजे सामूहिक प्रयत्नाद्वारे समाजातील प्रचलित व्यवहार, विचार आणि सामाजिक संबंधामध्ये परिवर्तन घडवून आणणे होय. हे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी सातातत्याने प्रयत्न करणे आवश्यक असते. तसेच नवीन परिवर्तनास विरोध करण्यासाठी देखील सामाजिक चळवळी निर्माण केल्या जातात. काही चळवळींचा उद्देश हा सामाजिक व्यवस्थेमधील काही पैलूंमध्ये परिवर्तन करणे हा असतो. अश्या चळवळींना सुधारणाविषयक चळवळी असे म्हणतात. काही चळवळींचा उद्देश हा संपूर्ण समाजामध्ये परिवर्तन करणे हा देखील असू शकतो अश्या चळवळींना क्रांतिकारी चळवळी असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे स्थलांतर चळवळी, अभिव्यक्ती चळवळी, आदर्शवादी चळवळी, प्रतिकार चळवळी हे सामाजिक चळवळींचे प्रकार पडतात.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

- 1) सामाजिक चळवळींची प्रक्रिया समजून घेणे.
- 2) सामाजिक चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन ह्यातील संबंध अभ्यासने.

गृहितके :

- 1) सामाजिक चळवळी ह्या सामाजिक परिवर्तनास चालना देतात.
- 2) चुकीच्या सामाजिक झुंडशाहीमुळे सामाजिक अधोगती होते.

संशोधन पद्धती:

सदरील संशोधन पेपर करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे . त्यात मुलाखत अनुसूची, निरीक्षण, सर्वेक्षण, संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्रांमधील लेख, सरकारी कार्यालयांचे अहवाल, सामाजिक संस्थांचे निरीक्षणे, समाज माध्यमातून मिळालेली माहिती सदरील माहितीचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न या संशोधनातून करण्यात आलेला आहे.

समाजिक चळवळी आणि समाज

आज भारतीय समाजामधील समाजिक चळवळींच्या संदर्भात विचार केला असता असे दिसून येते की अनेक गट, समुदाय, जाती, धर्म, विविध वंशचे लोक आपली अस्मिता जपण्यासाठी समाजिक चळवळींचा उपयोग करत असताना दिसून येताहेत. समाजिक चळवळींचा जो मुख्य उद्देश आहे त्या समाजिक परिवर्तनाला फाटा देत समाज वेगळ्या पद्धतीने समाजिक चळवळींचा उपयोग करताना दिसत आहे.

ह्याला काही चळवळी अपवाद देखील असू शकतात. समाजिक चळवळींच्या माध्यमातून मानवी समाजाच्या हक्कांचे संरक्षण होणे अपेक्षित आहे. सगळ्या मानवी समाजाला आपण मानव आहोत आणि सर्वांनी समानतेने जगणे आवश्यक आहे. जीवन जगत असताना कोणावरही अन्याय होणार नाही ह्याची काळजी घेणे गरजेचे आहे. पण हल्लीच्या समाजिक वातावरणातून अल्पसंख्यांक गट, समूह हे समाजच्या मुख्य प्रवाहातून फेकले जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्यामुळे समाजिक चळवळी ह्या सर्वांचे हित आणि परिवर्तन अश्या गोष्टींवर आधारित निर्माण होणे गरजेचे आहे.

समाजिक चळवळींचे जर ऐतिहासिक संदर्भ पाहिले तर आपल्या असे लक्षात येते की, ह्याच समाजिक चळवळींच्या माध्यमातून संत तुकाराम महाराजांनी धर्म सुधारणा केल्या, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निर्मूलन केले, महात्मा गांधींनी राजकीय सुधारणा घडवून आणल्या, संत गाडगे महाराजांनी अंधश्रद्धा निर्मूलन करून स्वच्छतेचे महत्व समाजाला पटवून दिले. समाजातील विविध भागातील लोकांनी सन, उत्सव, परंपरेच्या माध्यमातून आपली भारतीय संस्कृती जिवंत ठेवलेली आजही दिसून येते. समाजिक चळवळींच्या माध्यमातून पर्यावरण रक्षण मोठ्या प्रमाणात होत असलेले आपल्याला दिसते. उदा. चिपको आंदोलन, जैतापूर प्रकल्पाला झालेला विरोध इ. च्या माध्यमातून पर्यावरण वाचावे हा त्यामागील हेतू आपल्या लक्षात येतो. राजाराम मोहन रॉय यांनी सतीप्रथा बंदी साठी केलेले प्रयत्न, अनेक समाजसुधारकांनी समाजातील अनिष्ट, प्रथा, परंपरा, चालीरीती, अंधश्रद्धा ह्यांना घातलेला पायबंद. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी परकीयांचे आक्रमणे परतावून लावून स्वराज्याची स्थापना केली, राजर्षी शाहू महाराजांनी केलेल्या समाजिक सुधारणा, महात्मा फुल्यांची स्त्री शिक्षणाची चळवळ आजतागायत अखंडितपणे सुरू आहे. हा समाजिक चळवळींचा इतिहास आपल्याला विसरून चालणार नाही. आज ज्या समाजिक चळवळी निर्माण होत आहेत त्या चुकीच्या दिशेने किंवा भरकटलेल्या अवस्थेत असलेल्या आपल्या लक्षात येते. सामाजिक चळवळींना एक विचारसरणी असायची तसेच त्यातून नेतृत्वाचा विकास होत असे पण सध्या ह्या सर्वांचे व्यवसायीकरण झालेले दिसते. समाजातील युवकांना दिशाहीन करून चुकीच्या मानसिकतेत अडकाऊन जाती- जातीत, धर्म-धर्मात तेढ निर्माण करण्यासाठी समाजिक चळवळींचा वापर काही समाजविघातकी लोक करताना दिसत आहेत. सध्याचे युग हे सोशल मिडीयचे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचे युग आहे. ह्याचा देखील चुकीचा वापर समाजात तेढ निर्माण करण्यासाठी केला जात आहे. त्यामुळे कायदा आणि सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. आजच्या काळातील समाजिक चळवळी ह्या समाजिक परिवर्तनाच्या मुद्द्यांवर निर्माण होणे आवश्यक आहे. समाजातील ह्या बुद्धी आणि युक्तीचा वापर समाजिक परिवर्तनासाठी होणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

- 1) समाजिक चळवळ ही समाज आणि संस्कृतीत नवीन परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी कार्य करत ठरतात
- 2) समाजात निर्माण झालेल्या समाजिक समस्यांच्या निर्मूलनाचे कार्य करण्यासाठी सामाजिक चळवळी महत्वाची भूमिका बजावतात.
- 3) समाजिक चळवळीतून नवीन विचारधारा आणि नवीन नेतृत्वाचा विकास होत असतो.
- 4) समाजिक चळवळी ह्या समाजिक परिवर्तनाचाच भाग असलेल्या दिसून येतात.
- 5) काही समाजिक चळवळींच्या नावाखाली अल्पसंख्यांक लोकांची गळचेपी होत आहे.
- 6) प्रत्येक समाजिक चळवळींचा उदय हा समाजिक समस्येतून होतो.
- 7) प्रत्येक सामाजिक चळवळींचा एक निश्चित उद्देश असतो. त्या उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी लोक संघटित होऊन जाणीवपूर्वक प्रयत्न करीत असतात.

गायकवाड श्रीकांत, मांजरे रामकिसन "भारतातील समाजिक चळवळी", अरुणा प्रकाशन लातूर.

आहुजा राम, "भारतीय सामाजिक व्यवस्था", रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर.

शहा घनश्याम, अनुवादक: प्राची चिकटे, " भारतातील सामाजिक चळवळी", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

डोळस अविनाश, "सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक चळवळी", ग्रंथ निर्मिती केंद्र, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक.

Roy B.K. and Burman, "Social Movements in India", MS.A Rao(ed) Manohar Publications New Delhi.

Dhanagare D.N. " Social Movements and State", Ghanashyam Shan (ed) Sage Publications New Delhi.

शिक्षण व शारीरिक शिक्षणाची कोरोना काळातील भूमिका

डॉ.महादेव सुखदेव सुर्यवंशी

सहयोगी प्राध्यापक शारीरिक शिक्षण संचालक जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

प्रस्तावना

शिक्षण हे एकमेव उन्नतीचे साधन आहे पण कोरोनाचा जागतिक संकटामुळे शिक्षण क्षेत्रात मोठी अस्वस्थता निर्माण झाली आहे. विद्यार्थ्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. आज आपला भारत देश प्रगतीच्या अती उच्च शिखराकडे वाटचाल करत असताना कोरोना विषाणूने जगभर थैमान घातले होते. या विषाणूने सर्वच क्षेत्रात मोठ्या अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. कोरोनाच्या संकटासमोर जागतिक बलशाली महासत्ता असलेली राष्ट्रे देखील हतबल झाली. यात कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी २२ मार्च २०२० पासून काही कालावधीसाठी संपूर्ण देशात लॉकडाऊन करण्यात आला. शाळा-महाविद्यालयांना सुट्टी देण्यात आली. दरम्यानच्या काळात विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात अडथळा येऊ नये, विद्यार्थी शिक्षणाच्या मूलभूत हक्कापासून वंचित राहू नये, म्हणून ऑनलाईन शिक्षणाचा मार्ग निवडला. ऑनलाईन शिक्षणासाठी लागणारी सर्व साधने शहरातील शिक्षित पालकांच्या मुलांकडे होती परंतु ग्रामीण भागातील गरीब, शेतकरी व अशिक्षित पालकांच्या मुले ऑनलाईन शिक्षणाचा लाभ घेऊ शकली नाहीत.

गेल्या एक ते दिड वर्षांपासून शाळा-महाविद्यालय बंद आहेत परंतु शाळेतील विद्यार्थी असो की महाविद्यालयात उच्च शिक्षण घेणारा विद्यार्थी असो त्यांच्यापर्यंत ऑनलाईन शिक्षणाच्या सोयी आजही नाहीत. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रात मोठी अस्वस्थता निर्माण झालेली दिसत आहे. कोरोनापूर्व काळातील शैक्षणिक वर्षे आणि आत्ताचे ऑनलाईन शिक्षण यात खूप फरक आहे. कोरोनापूर्व काळातील प्रत्यक्ष शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास होत होता. विविध परीक्षांमुळे विद्यार्थ्यांची बौद्धिक क्षमता समजून येत होती. महाविद्यालयात घेतल्या जाणा-या क्रीडा स्पर्धांमध्ये विद्यार्थ्यांचा शारीरिक व मानसिक विकास होतो, आत्मविश्वास वाढीस लागतो, शिक्षणाची व वाचनाची आवड निर्माण होते.

दुस-या महायुद्धानंतर जगासमोर कोरोना विषाणूमुळे मोठे संकट आले. मानवी जीवनावर सर्वच बाजूने या संकटाने प्रभाव टाकला. या रोगाला अजून प्रतिजैविके न सापडल्यामुळे रोग होऊ नये म्हणून प्रतिबंधक उपाय योजणे एवढाच आता सर्वासमोर पर्याय आहे. या परिस्थितीतून निर्माण झालेल्या अनिश्चिततेमुळे जगभर भितीचे वातावरण निर्माण झाले. जागतिक व देशाच्या अर्थव्यवस्था लॉकडाऊनमुळे बेरोजगारीच्या विळख्यात अडकल्यामुळे डळमळीत झाली. ठप्प झालेल्या अर्थव्यवस्थेमुळे हातावर पोट असणार कष्टकरी शहराकडून गावाकडे गेले. कोरोना संकटामुळे अनेक देशातील शिक्षण संस्था देखील बंद झाली. कोरोनाची समस्या ही केवळ आरोग्याची समस्या आहे असे मानले जाते. पण या संकटाला शैक्षणिक समस्यांची बाजू आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

दूरशिक्षण, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, यू-ट्यूब, मल्टीमीडीया, मोबाईल फोन, ई-लायब्ररी, दूरदर्शन इ. माध्यमातून अनेक देशांनी तातडीने मुलांचे शिक्षण खंडित होऊ नये म्हणून शिक्षण दिले. परिस्थितीची अनिश्चितता लक्षात घेतली तर आपल्या देशाने सुद्धा दिर्घ काळासाठी शैक्षणिक धोरण ठरविणे आवश्यक आहे. आपल्या देशात उच्च शिक्षणात मेडिकल, इंजिनिअरिंग, कॉमर्स व मॅनेजमेंट यांसारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. माहिती तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाचा प्रसार, विस्तार, शिक्षणाचा दर्जा आणि शिक्षणाची संधी वाढविण्यास भरपूर वाव आहे. हा माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्तार झालेला दिसत असला तरी त्यात प्रचंड प्रमाणात विषमता आहे. निम्मा भारत आजही इंटरनेटच्या लाभापासून वंचित आहे. नॅशनल डिजिटल लायब्ररी, स्वयंम, शोधगंगा इत्यादी सरकारी प्रकल्पांचा फायदा मर्यादित होत आहे. या प्रकारच्या ऑनलाईन शिक्षणात संगणकाची किंमत, इंटरनेटचा खर्च, विजेचा पुरवठा. इत्यादी प्रमुख अडचणी आहेत. त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण हे सधनवर्गालाच परवडले. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनामध्ये शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. विद्यार्थ्यांचे

होणारे नुकसान लक्षात घेऊन ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली अस्तित्वात आणली. विद्यार्थ्यांनी घरबसल्या मोबाईल, संगणक अशा साधनांचा वापर करून घरबसल्या शिक्षण घेतले.

ऑनलाईन शिक्षण काळाची गरज

पूर्वीच्या काळामध्ये ऑनलाईन शिक्षण किंवा डिजिटल शिक्षण ही केवळ एक कल्पनाच होती. परंतु सध्याच्या काळामध्ये ऑनलाईन शिक्षण हे सत्यात उतरले आहे. ज्याप्रमाणे विद्यार्थी शाळेमध्ये जाऊन प्रत्यक्ष शिक्षण घेत होता तेच शिक्षण आता इंटरनेटच्या माध्यमातून घरबसल्या लॅपटॉप, कॉम्प्युटर, मोबाईल यांसारख्या साधनांचा वापर करून घेतले. यालाच ऑनलाईन शिक्षण किंवा शिक्षण प्रणाली असे म्हटले जाते. आजच्या काळामध्ये ऑनलाईन शिक्षणाला काळाची गरज म्हटले तर ते चुकीचे ठरणार नाही कारण कोरोना विषाणूने संपूर्ण जगाची जीवनशैली बदलून टाकली आहे. जागोजागी लॉकडाऊन होऊन संपूर्ण जग तर बंद झाले त्यासोबत शाळा-महाविद्यालय देखील बंद झाली. अशा परिस्थितीमध्ये विद्यार्थ्यांचे होणारे नुकसान लक्षात घेऊन ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली अस्तित्वात आणली. विद्यार्थ्यांचा अभ्यासक्रम थांबवता येणार आहे व विद्यार्थ्यांचे नुकसान करून चालणार नाही या सर्वांचा विचार करून ऑनलाईन शिक्षण हाच पर्याय सर्वांच्या समोर उरला. ज्या विद्यार्थ्यांनी कधी मोबाईल, कॉम्प्युटर, लॅपटॉप अशा गोष्टी हाताळल्या नव्हता त्या विद्यार्थ्यांनी घरबसल्या विविध माध्यमांचा वापर करून शिक्षण घेतले. त्यामुळे अलीकडच्या पिढीला अधिक ज्ञान मिळाले. त्यासोबत त्यांच्या शिक्षणाचे नुकसान देखील टळले. वेगवेगळ्या माध्यमातून शिक्षण घेत असल्याने विद्यार्थ्यांना त्या माध्यमातून भरपूर माहिती मिळाली. ऑनलाईन माहितीचा फायदा म्हणजे एखादी गोष्ट समजली नाही तर ती आपण परत परत पाहून, ऐकून, समजून घेऊ शकतो. कोरोनाचा प्रसार जरी वाढला तरी देखील विद्यार्थ्यांचे शिक्षण थांबवता येणार नाही व त्यांचे कोणत्याही प्रकारचे नुकसान होऊ नये त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण काळाची गरज झाली आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे

ऑनलाईन शिक्षणाचे जसे तोटे आहेत त्याप्रमाणे ऑनलाईन शिक्षणाच्या फायदे देखील आहेत ते पुढीलप्रमाणे

- देशभरात पसरलेल्या कोरोनाच्या संकटामध्ये विद्यार्थ्यांना घरबसल्या शिक्षणाचा लाभ घेता येत आहे. या शिक्षणामुळे दूर शाळा असलेल्या विद्यार्थ्यांचा प्रवासाचा खर्च वाचतो. याशिवाय विद्यार्थ्यांची ऊर्जा आणि वेळ देखील वाचतो.
- ऑनलाईन शिक्षण घेताना गणवेश, स्कूल बॅग, पेन, वही इ. गोष्टींची गरज भासत नाही त्यामुळे आर्थिक खर्च वाचतो.
- उच्च शिक्षणासाठी विदेशात जावून शिक्षण पूर्ण करण्याची इच्छा असणारे विद्यार्थी पण आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असल्याने ते पूर्ण न करणा-या विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणाचा पुरेपूर फायदा झाला आहे.
- महाविद्यालयापासून दूर राहणा-या ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणाची खूपच मदत झालेली आहे. त्या विद्यार्थ्यांच्या वेळ, पैसा आणि त्यांच्या शारीरिक ऊर्जेची बचत झाली आहे.
- जर ऑनलाईन वर्गाच्या वेळी विद्यार्थ्याला एखादा मुद्दा स्पष्टपणे समजला नसेल तर तो रेकॉर्ड केलेल्या लेक्चर पुन्हा पाहू शकतो.
- ऑनलाईन शिक्षणाद्वारेच विद्यार्थ्यांना घरातच शिक्षण मिळाल्यामुळे कोरोनाच्या धोक्यातून बचाव आणि शाळा-महाविद्यालयात जाण्याच्या त्रास व खर्च वाचला.

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे

ज्याप्रमाणे ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे आपण आहेत त्याप्रमाणे ऑनलाईन शिक्षणाच्या तोटे देखील आहेत ते पुढीलप्रमाणे

- ऑनलाईन शिक्षण घेण्यासाठी आपल्याला जलद इंटरनेट, मोबाईल, लॅपटॉप यासारख्या साधनांची आवश्यकता भासते. ती साधने खूपच खर्चिक असल्यामुळे गरीब विद्यार्थ्यांना ते घेणे शक्य नाही.
- मोबाईल, लॅपटॉप समोर कित्येक तास ऑनलाईन अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना डोळ्यावर ताण निर्माण होऊन डोळ्यांचे विकार, डोकेदुखी, पाठदुखी, मानदुखी, कंबरदुखी यासारख्या समस्या समोर येत आहेत.
- ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त तसेच वेळेचे महत्त्व राहिले नाही.
- विद्यार्थी अभ्यासाकडे योग्य लक्ष देतात की नाही हे शिक्षकांना पाहणे शक्य नाही. त्यामुळे विद्यार्थी कित्येकदा ऑनलाईन तास चालू ठेवून गेम खेळणे, जेवण करणे असे कृत्य करताना दिसले.
- ग्रामीण भागामध्ये ऑनलाईन शिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्यांना कित्येकदा नेटवर्क प्रॉब्लेम येतो. त्यामुळे व्यवस्थित आवाज न येणे, चित्र व्यवस्थित न दिसणे अशा समस्यांना सामोरे जावे लागले.

ऑनलाईन शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य

ऑनलाईन शिक्षण आणि त्यामुळे आलेली जीवनशैली ज्या पद्धतीने मुलांच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्यावर परिणाम करत आहे ते बघता याचा मुलांच्या आयुष्यावर दीर्घकाळ परिणाम होऊ शकतो. आपल्याला पुढील पिढीने अशा पद्धतीने शिकणे व वाढणे अपेक्षित आहे का? हा प्रश्न पालकांनी व धोरणकर्त्यांनी स्वतःला विचारला पाहिजे. कोविड-१९ साथ आणि त्यानंतरचा लॉकडाउन यामुळे देशभरातील शाळा बंद झाल्या आहेत. परिणामी भारतातील शाळा व्यवस्था पारंपरिक वर्गामधून डिजिटल प्लॅटफॉर्म्सवर स्थलांतरित झाली आहे. ऑनलाईन शिक्षणाच्या दिशेने घाईत उचलल्या गेलेल्या या अनियोजित पावलामुळे डिजिटल उपलब्धता नसलेला एक मोठा वर्ग या आभासी वर्गाबाहेर फेकला गेला आहे. ऑनलाईन शिक्षण मुठभर सुदैवी मुलांनाच मिळाले आहे.

- लवकर उठून शाळेत जाण्यापेक्षा घरातून शिकणे सोयीचे आहे यासारखी कारणेही मुलांनी दिली आहेत. वर्ग चालू असताना अन्य अनेक गोष्टी करण्याचे स्वातंत्र्य हे आणखी एक आकर्षण ऑनलाईन शिक्षणाबाबत आहे.
- मुलांना ही उपकरणे हवी तेव्हा आणि हवा तेवढा वेळ वापरण्याची मुभा आहे. मात्र, उपकरणे दिवसभर मिळत नाहीत, घरात एखादेच उपकरण असेल, तर त्याचा वापर पालक, अन्य भावंडे अशा सर्वांमध्ये विभागला जातो. दीर्घकाळ वर्ग चालत असल्याने बॅटरी रिचार्ज करण्यासाठीही वेळ मिळत नाही,
- डेटा पॅकेज मर्यादित असल्याने सर्व वर्गांना उपस्थित राहणे कठीण जात आहे, वारंवार डेटा पॅक रिचार्ज करण्याचा अतिरिक्त आर्थिक बोजाही त्यांच्या कुटुंबांवर पडला आहे.
- शाळा अचानक बंद झाल्यामुळे शाळेतर्फे नवीन पाठ्यपुस्तके मिळाली नाहीत. वर्ग सुरू झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांना नोट्स काढाव्या लागत आहेत, ऑनलाईन पुस्तके खरेदी करावी लागत आहेत, प्रिंटआउट्स घ्याव्या लागत आहेत. शिक्षकही खर्चिक प्रकल्प देत आहेत. त्यामुळे साहित्याच्या प्रिंटिंगचा खर्च वाढला आहे.
- शाळेतील वर्ग हा मनाला ताजेतवाने करणारा स्रोत आहे विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक आदानप्रदानापलीकडे काहीच दिले जात नाही.
- अनेक शाळा एका पाठोपाठ एक ऑनलाईन वर्ग घेतल्यामुळे दोन तासिकादरम्यान ब्रेक दिला जात नाही, परिणामी विद्यार्थ्यांवर याचा ताण पडला.
- अनेक शिक्षक कोणत्याही मार्गाने अभ्यासक्रम पूर्ण करायच्या मागे लागले आहेत. शाळेत दिल्या जाणा-या गृहपाठाहून खूप अधिक काम मुलांना दिले.
- भारतातील अध्ययन प्रक्रिया ही शाळा बंद होण्यामुळे प्रभावित झालेली असली, तरी धोक्यात आलेले हे एकमेव क्षेत्र अजिबात नाही. स्क्रीनसमोरील कालावधी अचानक वाढल्यामुळे आणि सलग ऑनलाईन वर्गांमुळे मुलांच्या आरोग्याला धोका निर्माण होऊ शकतो. काहींना ऐकण्याच्या समस्या, तर काहींना मान व खांदेदुखीचा त्रास सुरू झाला.
- पूर्वी विद्यार्थ्यांचे पुस्तक आणि शाळा-महाविद्यालयाशी असणारे नाते आता मोबाईल आणि दूरदर्शनशी जोडले गेले.

शारीरिक शिक्षणाची उद्दिष्टे

शारीरिक शिक्षणाची पुढील उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत

- इंद्रियांना पोषक ठरणा-या व त्यांची कार्यक्षमता वाढविणा-या हालचाली शिकवणे.
- शारीरिक क्रियांचे कौशल्य वाढविणे.
- व्यक्तीचा शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक विकास साधून तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करणे.
- शारीरिक शिक्षणाद्वारे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक सुस्थिती साधणे,
- आत्मविश्वास, धैर्य, प्रामाणिकपणा, वक्तृशीलपणा, दया, न्याय, तत्परता, निष्ठा इत्यादी वैयक्तिक गुणांचा तसेच सहकार्य, बंधुभाव, आदरभाव, सहानुभूती, परोपकारबुद्धी, संघभावना, निष्ठा, खिलाडूवृत्ती, नेतृत्व, आज्ञाधारकपणा, सेवावृत्ती, सत्यप्रियता, शिस्तइत्यादी सामाजिक गुणांचा विकास करणे.
- व्यक्तीला आनंद, समाधान, स्वास्थ्य व आरोग्य प्राप्त करून देणे.

शारीरिक शिक्षणाचे महत्व आणि गरज

घराच्या भोवतालची मैदाने, गावातील मैदाने आता तर हरवत चालली आहे. शिक्षण हक्क कायद्याने निश्चित केलेल्या निकषात खेळाचे मैदान सक्तीचे केले आहे. त्यामागे केवळ मैदानाचा निकष पूर्ण करणे अपेक्षित नाही तर त्याचे उपयोजन महत्वाचे आहे. शाळेत पाय ठेवण्यापूर्वीच मुले मैदानावरती खेळत असतात. मात्र गेले काही वर्षात मुलांच्या आयुष्यातील मैदाने हद्दपार झाली आहेत. मुले शाळेत शिकतात परंतु काही शाळांना मैदाने नाहीत, काही शाळांना मैदाने आहेत मात्र त्याचा किती उपयोग होतो याचाही विचार करण्याची गरज आहे. ज्यांचे नाते मैदानाशी आहे अशा थोड्या फार विद्यार्थ्यांचे देखील वर्षभरात कोरानाच्या भितीने मैदानाशी नाते तुटले आहे. शहरात मैदाने आता दिसनाशी होत आहेत. खरेतर मैदाने ही मुलांच्या विकासातील महत्वाचा दुवा आहेत. विद्यार्थ्यांचे नाते जितके अधिक मैदानाशी असेल तितका व्यक्तीचा विकास अधिक होत असतो. तितकाच सामाजिक विकासाचा पाया देखील भक्कम

रोवला जातो.शालेय शिक्षणात देखील क्रीडा विषयाचे मोल जितके आहे तितके गंभीरपणे आपण त्याकडे पहिलेजात नाही. सध्याच्या बौद्धिक स्पर्धेच्या वातावरणामुळे पालकही खेळाकडे गंभीरपणे पहात नाहीत. खेळ म्हणजे अनेकदा टाईमपास वाटतो. खेळाचा संबंध शिक्षणाच्या बौद्धिक प्रक्रियेशी असतो असे देखील वाटत नाही.एकाग्रता उंचावण्याबरोबर सामाजिक जीवनाच्या विकासाचा पाया घातला जातो. त्यामुळे खेळ म्हणजे व्यक्तिमत्व विकासाबरोबर इतर विषय शिकण्याच्या दृष्टीने महत्वाचा विषय आहे. आज शहरी भागात खेळ खेळण्यासाठी जागाच उरलेल्या नाहीत. सिमेंटच्या जंगलात आपण मुलांच्या विकासाच्या वाटा बंद केल्या आहेत. त्याचबरोबर सुरक्षा आणि चिंता या कारणाबरोबर अभ्यासाची प्रगतीची चिंता यामुळे चार भिंतीच्या आत मुलांना राहावे लागत आहे. त्यामुळे शारीरिक विकासाची प्रक्रिया मंदावत चालली आहे.बैठे खेळाबरोबर मैदानी खेळातही मुलांची अभिरुची वाढत जाते.या खेळाकडे आपण विकासाची प्रक्रिया म्हणून देखील पाहण्याची गरज असते.जशी शारीरिक विकासाची गरज आहे त्याप्रमाणे मानसिक विकासासाठी देखील महत्वाचा आहे.अगदी लहान वयापासून मेंदू विकासाची गरज म्हणून खेळण्याकडे पाहायला हवे. मानवी मेंदूमध्ये डावा मेंदू आणि उजवा मेंदू असतो. त्यांच्या मध्यमागी कॉर्पस कॅलोसम हा भाग असतो. तो भाग मेंदूचा समतोल साधण्याचे काम करीत असते. त्याच्या सक्षमतेसाठी बालकाची हालचाल महत्वाची ठरते.खेळणे म्हणजे हालचाल असते त्यादृष्टीने आपण खेळाचे महत्व जाणायला हवे. एकाजागी बसून ठेवणे, मोबाईल, दूरदर्शनमुळे खेळापासून दूर सारणे म्हणजे मुलांच्या विकासावर परिणाम करणे आहे हे लक्षात घ्यायला हवे.

अन्यथा शरीरात साठवलेल्या उर्जेचा योग्य उपयोग झाला नाही तर ती उर्जा अयोग्य दिशा धरते आणि मग पालक म्हणून पश्चाताप करण्याची वेळ येते.आजच्या स्थितीत मैदाने बंद आहेत. शाळा बंद आहेत आणि मुले घरात आहेत. अशा वेळी पालकांनी त्यांच्या उर्जेचा उपयोग होईल असे खेळ अंगणात तरी खेळायला संधी निर्माण करायला हवी. शेवटी शिक्षणात देखील मैदानाशी नाते असायला हवे. केवळ एक तास नाही तर इतर विषय शिकण्याच्या, विकासाचा प्रक्रियेतील महत्वाचा तास म्हणून त्याकडे पाहायला हवे. खेळाचे महत्व शिक्षणातून जितके अधोरेखित होईल तितकी विकासाची प्रक्रिया गतीमान होईल. अन्यथा पराभव आणि चर्चा तर सातत्याने होत राहील. पालक व शाळांनी मैदानाशी नाते कायम ठेवण्यासाठी मार्ग काढायला हवा. त्यातच सर्वांचे हित सामावले आहे. त्या दृष्टीने शाळा तेथे मैदानाची निर्मिती व्हायला

हवी.

निष्कर्ष

- कोरोना काळामध्ये सोशलडिस्टन्सम्हणजेचसामाजिक अंतर हा शब्द विषाणूपासून बचावकरण्याच्याहेतूनेआला परंतूआजखेळाडूहामैदानापासून विलग झाला आहे. त्यामुळे पुन्हा त्यांचे सामाजिकीकरण करणेगरजेचेआहे.
- विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसारस्वतःचे व्हिडिओ तयार करुनकोणत्या ना कोणत्या माध्यमातून ते विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवणे कोविडकालावधीमध्ये विद्यार्थ्यांचे शिक्षण चालू राहण्यासाठी खूप महत्वाचे आहे.
- ऑनलाइन/आभासी वर्गामध्ये शारीरिक शिक्षणाच्या तासालाविद्यार्थी घरी असताना त्याच्याकडून शारीरिक व्यायाम, हालचालआणि कृती कौशल्ये,काही वैयक्तिकव्यायामप्रकार,प्राणायाम, विविध योगासने, सूर्यनमस्कार हालचालींद्वारेशारीरिकशिक्षणहे विद्यार्थ्यांना दिले पाहिजे.
- शारीरिक शिक्षण विद्यार्थ्यांचे ज्ञान, कौशल्ये आणि निरोगी आणि सक्रिय जीवनशैली जगण्याची वृत्ती विकसित करते.

- विविध शारीरिक क्षमता आणि आत्मविश्वासानेविद्यार्थी शारीरिकदृष्ट्या साक्षर होतो.
- शिक्षणआणिशैक्षणिकप्रक्रियेतविद्यार्थ्यांनीपूर्णपणेसहभागीझालेपाहिजे.
- ज्ञानआणिआरोग्यसुधारण्यासाठी,विविधस्तरापर्यंतपोहोचण्यासाठीकौशल्ये दाखविलेपाहिजे.
- ऑनलाइन शिक्षणामुळेइंटरनेटच्याजाळयातअडकलेल्याविद्यार्थ्यांनाबाहेरकाढणेफारगरजेचेआहे.

संदर्भसूची

- डॉ.दिपकबच्चैवार.,(2002)शारीरिकशिक्षणाचाइतिहासआणिआरोग्यशिक्षणनांदेड,संकेतप्रकाशन
- डॉ.श्रीपालजर्दे.,(1999)आरोग्य व शारीरिकशिक्षण,कोल्हापूर,चंद्रमाप्रकाशन,

Websites

- <https://www.maiep.com>
- <https://mr.vikaspedia.in>
- <https://www.orfonline.org>
- <https://kapilpatilmumbai.biogspot.com>

कोविड—१९ चा भारतीय उद्योगांवरील परिणाम**डॉ.तेजस्विनी बी. मुडेकर**

प्राचार्या, कमला कॉलेज, कोल्हापूर., मो.नं.९६०४३४३४००, ई-मेल : tbmudekar@gmail.com

प्रस्तावना :

चीनच्या वुहान प्रांतातून निर्माण झालेला कोरोना व्हायरस संपूर्ण जगभर पसरला. या व्हायरसने जगभरात हाहाकार माजवला. W.H.O. ला ही महामारी जाहीर करावी लागली. जगभर या संकटाचे केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक, मानसिक आणि राजकीयही परिणाम घडून आले आहेत. अमेरिकेसारख्या महासत्तेलाही एवढ्याशा विषाणूने नमविलेले दिसते. भारताची १३७ कोटी लोकसंख्या, गरिबी, दारिद्र्य या सर्वांचा विचार करून अमेरिकेच्या तुलनेत फार आधी भारताने लॉकडाऊनचे पाऊल उचलले आणि अर्थचक्र थांबले. त्याचे परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असणारे शेती क्षेत्र, उद्योगक्षेत्र यामध्ये ऑटोमोबाईल, इंजिनिअरींग, मॅन्युफॅक्चरींग, रिअल इस्टेट, शेती प्रक्रिया उद्योग, सेवा क्षेत्र, वाहतुक, पर्यटन, हॉटेलिंग, व्यापार या सर्वच क्षेत्रावर झाले. शिक्षण क्षेत्रापुढे अनेक नवी आव्हाने या कोविड—१९ ने निर्माण केली. तर प्रशासन, पोलिस यंत्रणा, आरोग्य व्यवस्थेवरचा ताण प्रचंड प्रमाणात वाढला. होणारी जिवितहानी कमी करायची असेल या रोगावर प्रतिबंधात्मक लस शोधणे हे जसे जगातील सर्वच वैद्यकीय क्षेत्रापुढील आव्हान होते. तसेच या कालावधीमध्ये घसरलेला आर्थिक गाडा हा रूळावर आणण्यासाठी विविध उपाययोजना, धोरणात्मक निर्णय घेणे 'आर्थिक डोस' पाजणे हेही तितकेच आव्हानात्मक आहे.

भारताचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन जुलै २०१९ मधील ५.२ टक्के दरावरून जानेवारी २०२० मध्ये ४.१ टक्के आणि लॉकडाऊन नंतरच्या काळात ३.१ टक्के पर्यंत घटले आहे. यामध्ये सुधारणा करणे ही बाबही आव्हानात्मक आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

१. कोविड—१९ चा भारतीय उद्योगांवरील परिणाम अभ्यासणे.
२. कोविड—१९ चा भारतीय रोजगारावरील परिणाम अभ्यासणे.
३. कोविड—१९ च्या महामारीच्या कालावधीत कामगार स्थलांतराचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पद्धती : सदर शोधनिबंध दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून संदर्भासाठी विविध अधिकृत वेबसाईट, आर्थिक सर्वेक्षणे, मासिके, वृत्तपत्रातील तज्ञांचे लेख यांचा वापर केला आहे.

कोविड—१९ चा भारतातील उद्योगांवर काय परिणाम झाला आहे? उद्योगांपुढे कोणती आव्हाने आहेत. सद्यःस्थिती काय आहे? कामगारांची स्थिती काय आहे? रोजगारावर काय परिणाम झाला आहे? हे अभ्यासणे गरजेचे आहे. कोविड—१९ चा प्रभाव थोडा कमी झाल्यानंतर उद्योग—व्यवसाय पूर्वपदावर केव्हा येऊ शकतील, आंतरराष्ट्रीय उद्योग जगतात ज्या हालचाली होत आहेत त्यातून भारताला संधी उपलब्ध होतील का?

दि.२४ मार्च रोजी संपूर्ण देशबंदीची घोषणा झाली. २१ दिवसांचा पहिल्या लॉकडाऊनमध्ये देशाने ७ ते ८ लाख कोटी रुपयांचे सकल राष्ट्रीय उत्पादन गमावले. लॉकडाऊन समाप्त करून Mission Bigan ला सुरुवात केली आहे. एका तज्ञांच्या अंदाजानुसार या लॉकडाऊनच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे दररोज ३२ हजार कोटी रुपयांपेक्षा जास्त (४.५ अब्ज डॉलर) इतके नुकसान झाले आहे. आशियाई विकास बँकेच्या अंदाजानुसार, जगाचे जे नुकसान झाले आहे ते अंदाजे २.८ लाख कोटी डॉलर्सएवढे आहे.

रोजगारावरील परिणाम :

जागतिक स्थितीचा विचार करता संपूर्ण जगभरात ४३ कोटी उद्योग—व्यवसाय बंद पडले होते. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमीच्या (SMIE) निष्कर्षानुसार भारतात मार्च २०२० मध्ये बेरोजगारीचा दर ६.७४ टक्के होता, मे २०२० च्या मध्यात २३.८ टक्के झाला. १९४२ च्या महामंदीची तुलना करता — त्यावेळी सर्वात मोठा बेरोजगारीचा दर १४.७ टक्के होता. उद्योग व्यवसाय ठप्प झाल्याने अंदाजे ३२ कोटी लोकांवर बेरोजगारीचे संकट आले.

सूक्ष्म व मध्यम उद्योगावरील परिणाम :

भारताचा जीडीपी मध्ये ३३ टक्के वाटा हा सूक्ष्म लघु व मध्यम उद्योगांचा आहे. निर्यातीमध्ये यांचा वाटा ४८ टक्के आहे. या उद्योगांची स्थिती ही हालाखीची बनली होती. कर्जाचा बोजा, कामगारांचे पगार, मालाला उठाव नाही. या गर्तेत हे उद्योग सापडले होते. ऐन हंगामाच्या काळात कापड व रेडिमेड कापड निर्मिती करणारे उद्योग बंद ठेवावे लागल्याने त्यांना लॉकडाऊन काळात १ हजार कोटी रुपयांचा फटका बसला.

मोठ्या उद्योगावरील परिणाम :

साखर उद्योगाच्या बाबतीत एक विचित्र चित्र असते. कच्च्या मालाचा दर केंद्र सरकार ठरवते. पक्क्या मालाची किंमत मात्र बाजारपेठेतील मागणी—पुरवठ्यावरून निश्चित होते. या संकटामुळे साखरेच्या मागणीत देश पातळीवर मोठी घट झाली. जवळजवळ २० लाख टनाने साखरेचा खप कमी होईल. ब्राझिलनेही साखरेच्या उत्पादनावर लक्ष केंद्रित केल्याने निर्यात स्पर्धाही करावी लागत आहे. १२ लाख टनांनी निर्यात कमी होईल. असा अंदाज करण्यात आला. १३० लाख टन साखर शिल्लक राहिल. या परिस्थितीने साखर कारखानदारीपुढे मोठे आव्हान निर्माण केले आहे.

देशाच्या उद्योगक्षेत्राचा वृद्धीदर लॉकडाऊनपूर्वी जानेवारी २०२० मध्ये २.१ टक्के होता. तो जुलै २०२० मध्ये -१८.३ टक्के झाला. उद्योग क्षेत्राचे ३८ टक्केनी नुकसान झाले. कोळसा उत्पादन एप्रिल २०१९ मध्ये ३.२ टक्के वरून एप्रिल २०२० मध्ये -१५.५ टक्के झाले. क्रुड तेल -०.४ टक्के वरून -६.४ टक्के, नै.वायू उत्पादन १९.९ टक्के ने घटले. रिफायनरी वस्तू उत्पादन ४.३ टक्के वरून -२४.२ टक्के झाले. सिमेंट उत्पादन ८६ टक्केने, वीज उत्पादन २२.७ टक्केने, खते उत्पादन ४.५ टक्केने घटले.

इतर उद्योगांवरील परिणाम :

कोरोना येण्यापूर्वी औद्योगिक क्षेत्रात अनेक कारणांमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेत तसेच भारतातही मंदी होती. मॅन्युफॅक्चरींग, ऑटोमोबाईल क्षेत्र या संकटातून जात होते. त्यात कोरोनामुळे लॉकडाऊनमुळे आणखी भर पडली. पर्यटन उद्योगाचा विचार करता ८१ टक्के कंपन्यांचा महसूल पूर्ण ठप्प झाला. ४० टक्के कंपन्या बंद पडण्याची शक्यता निर्माण झाली. टाळे बंदीमुळे एप्रिल महिन्यात एकाही प्रवासी वाहनाची विक्री झाली नाही. कोरोना संसर्गाच्या भितीमुळे देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रामधील पर्यटन व्यवसाय ठप्प झाला.

कामगारांचे स्थलांतर :

दुसऱ्या व तिसऱ्या लॉकडाऊनमध्ये काही अटींवर उद्योग सुरू करण्यास परवानगी देणेत आली. मात्र कच्च्या मालाची टंचाई, ऑर्डर्सची कमतरता, मानसिकता यामुळे उद्योग सुरू करण्यात मोठ्या अडचणी आल्या. मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, बिहार या राज्यांमधील मजूर वर्ग महाराष्ट्र तसेच इतर राज्यांमध्ये स्थायिक झाला होता. उद्योग—व्यवसाय बंद झाल्याने हाताला काम नाही. थोडी पुंजी होती तीही संपत्ती आणि कोरोनाचे भय यामुळे त्यांनी आपल्या गावाची वाट धरली. जवळजवळ ८ कोटी मजुरांनी भारतात कामाच्या ठिकाणाहून स्वतःच्या गावी स्थलांतर केले. या स्थलांतर करणाऱ्या मजुरांना थोपवणे हे एक उद्योजकांपुढे मोठे आव्हान निर्माण झाले. उद्योग सुरू करायचे आहेत मात्र कामगार तुटवडा जाणवू लागला. तेथेही काम नाही म्हणून कामगार परत येण्यास सुरुवात झाली आहे. वाहने नाहीत. स्थानिक तरुण कष्टाचे काम करण्यास तयार नाही.

परदेशात केलेल्या उपाययोजना :

या परिस्थितीत इतर देशांनी काय केले आहे. अमेरिकेत प्रत्येक कुटुंबाला मदत दिली आहे. जपानमध्ये सर्व नागरिकांना मदत दिली आहे. ज्यांचे उत्पन्न बुडलेले आहे. त्यांना कॅनडामध्ये मदत दिली आहे. बेल्जियम मध्ये बेकार भत्ता देण्यात आला. कामगारांना वेतन देणे सोयीचे व्हावे यासाठी उद्योजकांना ऑस्ट्रियात उद्योगांना वेतनाच्या ९० टक्के, इंग्लंडमध्ये ८० टक्के डेन्मार्कमध्ये ७५ टक्के नेदरलँडमध्ये वेतन बिलाच्या ९० टक्के भरपाई देण्यात आली आहे.

कोरोनाच्या संकटावर मात करण्यासाठी जगातील वेगवेगळ्या देशांनी काय उपाययोजना केल्या आहेत त्या संदर्भात जागतिक बँकेने एक अहवाल तयार केला आहे. १२ जूनला शेवटचा अहवाल प्रकाशित झाला. अचानक आलेली बेरोजगारी, आर्थिक तंगी यातून सावरण्यासाठी

वेगवेगळ्या देशातील सरकार सामाजिक सुरक्षा योजना राबवत आहेत. २० मार्चला अहवाल लेखनास सुरुवात झाली तेव्हा अगदी थोडे देश या योजना राबवत होते. त्यात आता १० पटींनी वाढ झाली आहे. १९५ देशांनी १०२४ प्रकारच्या योजना सुरू केल्या आहेत. बँक खात्यात डायरेक्ट कॅश ट्रान्सफर अन्नधान्य वाटप, कर्जमाफी, मुलांना मदत, विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी मदत, सरकारी काम यासारख्या त्या योजना आहेत. दक्षिण कोरीया, खालू या देशांनी संपूर्ण लोकसंख्येसाठी कॅश ट्रान्सफर योजना लागू केली. मलेशिया, सिंगापूर या देशांमध्ये ९९ ते ८० टक्के लोकांसाठी कॅश ट्रान्सफर योजना आहेत. श्रीलंकेत १८ टक्के, भारतात १४.७९ टक्के लोकांना हा लाभ मिळतोय. भारतात बेरोजगारांना असा कुठलाच भत्ता नाही. मनरेगातून काम मिळवून दिले जाते. भारतात पहिले मोफत धान्य वाटप करण्यात आले.

लॉकडाऊन, बेरोजगारी यामुळे ग्राहकांची क्रयशक्ती घटली. येऊ घातलेली मंदी— प्रभावी मागणीचा अभाव अशी स्थिती जेव्हा १९२९ च्या जागतिक महामंदीत निर्माण झाली होती. तेव्हा आधुनिक अर्थशास्त्राचे जनक लॉर्ड जे.एम. केन्स यांनी सुचविलेले उपाय हे अत्यंत प्रभावी ठरतात. या स्थितीतून देशाला जर बाहेर काढायचे असेल तर शासनाला सार्वजनिक क्षेत्रात प्रचंड पैसा खर्च करावा लागेल. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे सहाय्य, मध्यवर्ती बँकेचे कर्ज, तुटीचा अर्थभरणा करणे जेणेकरून अर्थव्यवस्थेत पैसा आला पाहिजे आणि ग्राहकांची क्रयशक्ती वाढली पाहिजे. क्रयशक्ती वाढली की मागणी वाढून उद्योग—व्यवसायाला चालना मिळेल.

भारतातील उपाययोजना :

भारतातही आधी सरकारने जाहीर केलेले पॅकेज, आर.बी.आय. च्या उपाययोजना मिळून २० लाख कोटी रूपयांचे आर्थिक उत्तेजन पॅकेज जाहीर केले. पैकी १८ लाख कोटी रक्कम सवलतीच्या दरातील कर्ज व २ लाख कोटी रक्कम खरे अर्थसहाय्य. अर्थात कोणतेही सरकार असले तरी त्याला अर्थव्यवस्थेला जसा बूस्टर डोस देणे आवश्यकच होते.

या काळात सरकारने सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांची व्याख्या बदलली. निर्मिती व सेवा क्षेत्रात ज्या उद्योगात १ कोटीची गुंतवणूक व १० कोटीची उलाढाल असेल तो सूक्ष्म उद्योग.

लघुउद्योग १० कोटीची गुंतवणूक व ५० कोटीची उलाढाल.

मध्यम उद्योग — २० कोटीची गुंतवणूक व १०० कोटीची उलाढाल.

या सर्वानाच चार वर्षांच्या कालावधीसाठी विना गॅरंटी कर्जाची कर्जाची उपलब्धी करून देण्यात आली. त्यासाठी ३ लाख कोटीची तरतूद आहे. पहिल्या वर्षी मुद्दल रक्कम द्यावी लागणार नाही. अत्यंत अडचणीतील कंपन्यांसाठी २० हजार कोटी, व्यवस्थित चालणाऱ्या कंपन्यांच्या विस्तारासाठी १० हजार कोटींचा निधी फंडस् ऑफ फंड मधून दिला जाणार आहे. २०० कोटी रू. पर्यंतच्या कामांना जागतिक टेंडर नाही.

रिझर्व्ह बँकेनेही प्रथम तीन महिने नंतर पुन्हा तीन महिने कर्ज वसुलीस स्थगिती दिली. उद्योग व्यवसायांची स्थिती सुधारण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर शशिकांत दास यांनी रेपो दर ४ टक्के व रिर्व्ह रेपो दर ३.३५ टक्के केला.

कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर मजुरांची परवड लक्षात घेऊन १ नेशन १ रेशनकार्ड योजना. तसेच स्थलांतरित मजुरांसाठी भाडेतत्वावर घरांची योजना, ८ कोटी स्थलांतरित मजुरांच्या रेशनसाठी साडेतीन हजार कोटीची तरतूद. स्थलांतरित मजुरांना २ महिन्यांचे धान्य, रेशनकार्ड नसलेल्यांना ५ किलो धान्य, दैनंदिन मजुरी १८२ रू. वरून २०२ रू. मजुरांना मनरेगातून काम, याद्वारे अर्थव्यवस्थेत पैसा ओतण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. जेणेकरून क्रयशक्ती वाढून उद्योग—व्यवसायाला चालना मिळून अर्थचक्र पुन्हा सुरू झाले.

महात्मा गांधीजींनी मांडलेल्या विचारांच्या अनुषंगाने आज भारताच्या आत्मनिर्भरतेवर भर दिला जात आहे. गांधीजींची स्वदेशी चळवळ, तरूणांना खेड्यांकडे चला हा त्यांनी दिलेला संदेश व स्वयंपूर्ण खेडे ही संकल्पना आज उपयुक्त ठरत आहेत. अमेरिकेत ९० टक्के वस्तू भारतात ५२ टक्के वस्तू चीनमधून येत आहेत. आजच्या स्थितीला संपूर्ण जगाचा चीनकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला आहे.

आपल्याकडे प्रचंड मनुष्यबळ आहे, विद्वत्ता आहे, क्षमता आहे. आपल्याला एक संधी मिळाली आहे. अनेक लहान—सहान उत्पादने जी आपण चीनमधून आयात करतो ती आपण

उत्पादित करू शकतो. उद्योजक व कामगार दोहोंनीही आपल्या दृष्टीकोनात थोडा बदल केला तर. हे झाले आपल्या देशांतर्गत उद्योग व्यवसायाबाबत.

आता आंतरराष्ट्रीय उद्योग जगतातही प्रचंड मोठी उलथा—पालथ होवू घातली आहे. संशयाची सुई चीनकडे असल्याने अनेक विदेशी कंपन्यांनी तिथला कारभार गुंडाळला आहे. १००० अमेरिकन कंपन्या ५०० जापनीज कंपन्या तसेच साऊथ कोरियन कंपन्याही बाहेर पडत आहेत.

भारतास संधी :

अशा परिस्थितीत भारत या संधीचा निश्चित फायदा उठवून ते उद्योग आपल्या देशात आणू शकतो. भारतातील काही राज्यसरकारांनी या कंपन्यांना सवलती देवू केल्या आहेत. रेड कार्पेट तयार केलेय.

निष्कर्ष :

कोविड—१९ च्या संकटात पहिली लढाई आपल्या अस्तित्वाची आहे. आपली प्रबळ इच्छाशक्ती, प्रबळ प्रतिकार शक्ती आणि सकारात्मकता यांनी त्यावर आपण निश्चित मात केली आहे. अंतर्गत उद्योग व्यवसायांच्या बाबतीत सद्यःस्थिती जरी आव्हानात्मक असली तरी अर्थचक्र सुरू झाल्याने स्थिती हळूहळू पूर्वपदावर येत आहे आणि आंतरराष्ट्रीय उद्योग जगतातील हलचालींचा विचार करता भारत या संधीचा निश्चितच फायदा उठवेल.

संदर्भ :

१. Economic Survey of India - 2019-20.
२. Economic Survey of India - 2020-21.
३. Report of Society of Indian Automobile Manufacturing (SIAM) April and May 2020.
४. Economic and political weekly, July 2021.
५. Economic and political weekly, June 2021.
६. अर्थसंवाद — एप्रिल जून २०२० — खंड ४४, अंक १.
७. अर्थसंवाद — जुलै सप्टेंबर २०२० — खंड ४४, अंक २.
८. अर्थसंवाद — जानेवारी मार्च २०२१ — खंड ४४, अंक २.
९. Times of India, दै.पुढारी, दै.सकाळ, दै.तरूण भारत — तज्ञ लेख.

महिलांच्या सर्वांगीण विकासात क्रीडा व शारीरिक शिक्षणाची भूमिका : एक अभ्यास

डॉ. प्रिया प्रकाश टेळे

शारीरिक शिक्षण संचालिका म्हैसाळ महाविद्यालय, म्हैसाळ जिल्हा-सांगली, telepriya84@gmail.com

शिक्षण शारीरिक म्हणजे शारीरिक हालचालीद्वारे मन, शरीर आणि आत्मा यांचा पूर्ण व योग्य विकास साधून व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास साधणे म्हणजे शारीरिक शिक्षण होय. हालचाल हा शारीरिक शिक्षणाचा पाया आहे आणि शारीरिक हालचाली या शारीरिक शिक्षण प्राप्त करण्याचे प्रमुख माध्यम आहे. म्हणून महिलांच्या विकासात शारीरिक शिक्षणाची भूमिक ही खूप महत्वाची ठरते. कारण महिलांनी नुसता शिक्षण घेवून उपयोग नाही तर तिचा शारीरिक मानसिक, भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक विकास होणे देखील अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण आजकालच्या धावपळीच्या जगामध्ये नुसता आर्थिक आर्थिकदृष्ट्या संपन्न असून उपयोग नाही तर ती सर्वांगीणदृष्ट्या संपन्न असणे गरजेचे आहे. दैनंदिन जीवन जगताना कोणत्याही अडचणी.., संकटे आली तर ती सक्षमपणे त्यांना सामोरे जाण्यासाठी एकंदरीत महिलांची सर्वांगीण विकास होण्यासाठी क्रीडा व शारीरिक शिक्षणाची अत्यंत महत्वाची भूमिका आहे.

प्रस्तावना

महिला स्वतःच्या जबरदस्त इच्छा शक्तीमुळे ती स्वतः शारीरिकदृष्ट्या सदृढ बनते, कोणत्याही स्पर्धेत भाग घेऊ शकते.. आणि आपले जीवन आपल्या इच्छेनुसार जगू शकते. तिच्यात एक प्रकारचा आत्मविश्वास, जबरदस्त ताकद..., इच्छाशक्ती निर्माण होते आणि हे फक्त आणि फक्त क्रीडा व शारीरिक शिक्षणामुळे शक्य आहे. शारीरिक शिक्षणामुळे महिलांचा सर्वांगीण विकास होतो.., त्यांच्या कार्यक्षमतेचा पूर्णपणे विकास होतो. तसेच तिला तिच्या व्यक्तिगत स्वच्छता. आहार, शारीरिक क्षमता, आरोग्य विषयक सवयी, विश्रांती, मनोरंजन अशा अनेक गोष्टींची माहिती मिळते आणि त्यातूनच तिचे मानसिक, शारीरिक, भावनिक, सामाजिक आरोग्य सुधारले जाते. ती विविध स्पर्धा खेळल्यामुळे तिच्यामध्ये आत्मविश्वास, प्रामाणिकपणा, सहकार्य, आदरभाव, संघभावना, प्रेम, निष्ठा, त्याग, दया, नेतृत्व, सत्यवृत्ती, सेवावृत्ती, निर्णयक्षमता इत्यादी आणि सामाजिक गुणांचा विकास होतो, म्हणून महिलांच्या सामाजिक विकासात शारीरिक शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे तसेच महिला खेळल्यामुळे त्या स्वतःच्या पायावर सक्षमपणे उभे राहतात त्यांना अचूक निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण होते त्या ताकदवान धैर्यशील संयमी बनतात. त्यांना स्वतःच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवता येते. खेळातील जय पराजय यामुळे जीवनातील आलेले यश-अपयश यांना सामोरे जाण्याची ताकद निर्माण होते. याउलट न खेळलेल्या मुली परोपकारी, शांत वृत्तीचा, घाबरणाऱ्या, सतत दडपणाखाली जगणाऱ्या असतात. एकंदरीत महिलांनी शारीरिक शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास घडून येतो आणि ते आपले जीवन उत्तमरित्या घडवू शकतात..

याबाबतीत काही उदाहरणे सांगता येतील..,

राणी रामपाल

टोकियो ऑलिम्पिकमध्ये भारतीय हॉकी संघाचे नेतृत्व करणाऱ्या 26 वर्षीय राणी रामपाल सांगते की तिला तिच्या आयुष्यातून सुटका हवी होती, विजेच्या टंचाई पासून ते आमच्या कानात गुंजणाऱ्या डासांपर्यंत, दोन वेळेचे जेवण न मिळण्यापासून ते आमचे घर भरून येण्यापर्यंत आई वडील इतकेच करू शकत होते. वडील गाडा उडणारे तर आई मोलकरीण होती" अश्या बिकट आर्थिक परिस्थितीचा सामना करीत असताना..., तिच्या कुटुंबांना आपल्या मुलीला स्कर्ट घालून खेळताना पाहण्याच्या बाजूने नव्हते, घरच्यांना तिचे शॉर्टस्कर्ट घालणे आवडत नव्हते. परंतु तिला अशा सामाजिक रूढी प्रथा-परंपरा यांना तिच्या स्वप्नाच्या मार्गात आडकाठी होऊ द्यायचे नव्हते .. तिने वारंवार तिच्या कुटुंबीयांना सरावासाठी जाऊ देण्याची विनंती केली. तिने हॉकीमध्ये अयशस्वी झाल्यास तुम्ही जे सांगाल ते करीन असे वचन दिले. तिने सांगितले की प्रशिक्षण पहाटेपासून सुरू होत होते परंतु तिच्या घरी घड्याळ नसल्यामुळे तिला सकाळी उठवण्याची वेळ कळत नव्हती पण, तिचे आई-वडील आकाशाकडे पाहतात असे, व तिला उठवत असत, तसेच प्रशिक्षण शिबिरात प्रत्येक खेळाडूला 500 मिली दूध आणणे बंधनकार होते परंतु मी माझे कुटुंब 200 मिली दूध घेऊ शकत होतो म्हणून मी दुधात पानी घालून प्यायचे. तसेच प्रशिक्षकाने सरावात भाग घेण्याइतपत मी बलवान नाही म्हणून नाकारले होते म्हणून तुटलेल्या हॉकी स्टिकने सराव केला. सलवार कमीज घालून खेळायचे काही झालेतरी..., कसेही झाले तरी पण खेळणार हा दृढ निश्चय केला. हे शेवटी मी प्रशिक्षकाला पटवून दिले. खेळाप्रती असणारी जिद्द आणि समर्पण हे तिने तुटलेला हॉकी स्टिक वरून प्रशिक्षकाना पटवून दिले होते. अश्या अनेक बिकट

परिस्थितीचा सामना करत तिने टोकिया ऑलिम्पिक सारख्या स्पर्धेत भारताचे नेतृत्व, कर्णधारपद निभावले आहे आणि उच्चतम अशी कामगिरी करत समाजात एक आपले उच्च आदर्श स्थान निर्माण केले आहे.

निखत जरीन

वर्ल्ड चॅम्पियनशिपमध्ये 52 किलो वजन गटामध्ये सुवर्ण पदक जिंकणारी बॉक्सर निखत जरीन : बॉक्सिंग मध्ये सुवर्णपदक जिंकणारी परंतु तिलाही माजामध्ये असणाऱ्या रूढी प्रथा परंपरा अशा गोष्टींना सामोरे जावे लागले होते उदाहरण लहान लहान शॉर्टस्केट आणि टी शर्ट घालून मुलगी खेळणार का...? आणि त्यातही बॉक्सिंग खेळणार का...? चेहऱ्यावर ठोसा बसला, रंगरूप बदलले तर लग्न कोण करणार पोरीशी....? असे तिचे नातेवाईक तिच्या आई-वडिलांना सतत सांगत असत. एकदा तिला खेळत असताना डोळ्यावर पंच बसला आणि तिचे डोळे काळेनिळे झालेले बघून तिची आई वैतागून म्हणाली होती की “आता तिच्यासोबत लग्न कोण करणार..?” तेव्हा तिच्या वडिलांनी तिला आधार दिला.., तिला पाठिंबा दिला आणि म्हणाले की थोडे थांब “एक दिवशी लेकीच्या कौतुकासाठी रंगा लागतील घराबाहेर...” आणि आज तो दिवस आपण प्रत्यक्षात पहात आहोत. अशा समाजातील संघर्षांना सामोरे जात शारीरिक शिक्षणाच्या जोरावर..., आधारे समाजामध्ये तिने आज आपले उच्च स्थान निर्माण केले आहे.

मेरी कोम

मेरी कोम ही एक संपूर्ण जगातील सर्वश्रेष्ठ मुष्टियुद्धपटू पैकी एक आहे. "केवळ स्वप्न पाहणं महत्त्वाचं नसून पाहीलेल्या स्वप्नांना पूर्ण करण्यासाठी अथक परिश्रम करण्याची तयारी करायला हवी" असे तिने मिळवलेल्या यशाकडे पाहून म्हणावेसे वाटते. तिने अनेक पदक, मिळवले बक्षीस मिळवले, सरकारी नोकरी मिळवली परंतु तिला हे यश संपादन करत असताना किंवा तिला हे यश सहजासहजी मिळालेले नाही....., अनेक अडचणींना तिला सामोरे जावे लागले आहे जसे की घरची बिकट आर्थिक परिस्थिती....., सामाजिक परिस्थिती....., कुटुंब याची मानसिक परिस्थिती..... तिच्या कुटुंबियांना तिचे बॉक्सिंग खेळणे हे मान्य नव्हते. तिचे कुटुंब तिने बॉक्सिंगमध्ये कारकीर्द करावे या निर्णयाच्या विरोधात होते. त्यातलेच एक कारण म्हणजे की पूर्वी लोक बॉक्सिंगला एक पुरुषांचा खेळ समजत असे., तिच्या वडिलांना तिने असा पुरुषी खेळ खेळणे आवडत नसे त्यामुळे तिला त्यांचा म्हणावा तितका पाठिंबा मिळाला नाही. समाज आपल्या मुलीला वेगळ्या नजरेने बघेल अशा वडिलांची सामाजिक परिस्थिती असताना मेरी कोमने आपल्या घरच्यांना न सांगता प्रशिक्षणास सुरुवात देखील केली होती. आणि थोड्याच दिवसात तिने यश संपादनास सुरुवात केली. मेरी कोमने अशा सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत, कुटुंबाची मानसिक परिस्थिती अशा गोष्टींना सामोरे जात बॉक्सिंग खेळात पाहिलेले स्वप्न प्रत्यक्षात उतरविले आणि मुष्टियुद्ध हा केवळ पुरुषांचा साम्राज्य हा समाजाच्या असलेले गैरसमज दूर करत महिला कुठल्याही क्षेत्रात मागे नाही हे पुन्हा एकदा सिद्ध केले.

सानिया मिर्झा

वयाच्या अवघ्या अठराव्या वर्षी जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध झालेली सानिया मिर्झा ही भारताची टेनिसपटू आहे. आंतरराष्ट्रीय टेनिसपटू म्हणूनच नव्हे तर जगातील सर्वोत्कृष्ट टेनिस पटवून पैकी एक आहे. अशा खेळाडूंना ही सामाजिक परिस्थितीला सामोरे जावे लागले आहे. अनेक समाजातील लोकांकडून टीकेचा सामना करावा लागला आहे.. अशी खेळाडू म्हणते की, भारतामध्ये खेळासाठी वातावरण निर्माण झालेले आहे परंतु पालकांनी आपली मानसिक स्थिती सामाजिक स्थिती बदलायला हवी. परंतु जास्त प्रमाणात मुलीने हातात राकेट घ्यावे, बॉक्सिंग खेळावे अशी स्थिती अजून आलेली नाही. किंवा किती मुलींना बॉक्सर व्हावे किंवा खेळाडू हावे असे वाटते..., जसे पालकांना आपल्या मुलांना डॉक्टर, इंजिनियर, एमपीसी-यूपीसी अधिकारी, शासकीय अधिकारी व्हावे असे वाटते त्याचप्रमाणे त्यांना आपल्या पाल्यांनी खेळाडू व्हावे असे देखील वाटायला हवे. आपल्या पाल्याला खेळामध्ये कारकिर्दी घडवण्यास प्रोत्साहन द्यावे. तसेच क्रिकेटपटू नंतर महिला खेळाडूंचा सन्मान केला जातो ही मानसिकता बदलायला हवी.. शॉर्टस्कर्ट परिधान केल्यामुळे सानिया मिर्झा यांना पुराण मतवादी मुस्लिम समाजाच्या चा कठोर टीका सहन कराव्या लागल्या होत्या. तसेच तिने पाकिस्तानी क्रिकेटपटू शोएब मलिक याच्याशी लग्न केले होते.. तेव्हा भारतीयांकडून अनेक टीकेचा सामना करावा लागला होता. तिचं नागरिकत्वाच्या प्रश्नावर ही बरेच वादंग निर्माण झाले होते. अशा समाजातील सामाजिक परिस्थितीला सामोरे जात आज त्यांनी समाजामध्ये आपले एक उच्च स्थान मिळवले आहे.

निष्कर्ष:-

- एकंदरीत या उदाहरणरून आपल्याला असे म्हणता येईल की क्रीडा व शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांच्या सर्वांगीण विकास अतिशय चांगला साधला जातो म्हणून अजून ही ग्रामीण भागातील जुन्या रूढी परंपरा बाजूला ठेवून या माध्यमातून पुढे आल्या तर निश्चितच विकास साधला जाऊन प्रगती करता येईल.
- शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांची सामाजिकविकास अतिशय चांगला साधला जातो.
- शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांचा, आर्थिक, भावनिक, नैतिक, सामाजिक इत्यादी व्यक्तिमत्त्वाच्या अनेक पैलूंचा..., अनेक गुणांचा विकास साधला जातो.

संदर्भ:-

- 1) Ref. - [https://www.opindia - \(om, translate 9009/202t 1081 gani-rampal-India-hockey-team-life-story-toky s https://www.lokmat.com.](https://www.opindia - (om, translate 9009/202t 1081 gani-rampal-India-hockey-team-life-story-toky s https://www.lokmat.com.)
- 2) “विश्वातील सर्वोत्कृष्ट बॉक्सर मेरी कोम चा जीवन परिचय”
<https://www.majhimarathi.com/mary-kom-information-in-hindi/>
- 3) <https://marathiskay.com/Sania-mirza-information-in-marathi>
- 4) <https://www.lokmat.com/sakhil/inspirational/indian/boxer-nikhat-zareen.>(लोकमत सी.)
- 5) <https://www.ndtv.com/offbeat/rani-rampals-inspiring-journey-from-broken-hockey-sticks-to-olympics-2498299>
- 6) <https://indianexpress.com/article/idea-exchange/nikhat-zareen-world-champion-boxing-india-olympics-7930972/>
- 7) <https://www.deepawali.co.in/mary-kom-the-only-indian-boxer.html>

गुणग्राहक राजा छत्रपती शाहू महाराज**डॉ रामदास वैद्य,**

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, अंकुशराव टोपे महाविद्यालय, जालना.

प्रस्तावना:

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत अनेक प्रज्ञावंतांनी व समाजसुधारकांनी महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. या समाजसुधारकांच्या मालिकेत कोल्हापूर संस्थानाचे राजे शाहू महाराजांचे कार्य विशेष उल्लेखनीय ठरते. कारण त्यांनी संस्थानात स्त्री सुधारणेविषयक कार्य शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक कार्य महत्वपूर्ण आहे. छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कार्याला महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक चळवळीच्या इतिहासात अनन्यसाधारण महत्व आहे. शिक्षण, रुढी, अंधश्रद्धा, सामाजिक कार्य, आर्थिक मदत आदी कार्यांमध्ये पुढाकार घेऊन निस्वार्थीपणे काम केल्यामुळे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासातील प्रबोधन युगात उगवलेला एक दैदिप्यमान तारा आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या दूरदृष्टीचा द्रष्टा राज्यकारभार पुढे चालविणारया या गुणग्राहक राजाला भारतीय इतिहासात तोड नाही. राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत भारताच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक जीवनाला एक नवी दिशा दिली आहे. अफाट बुद्धिमत्तेच्या बळावर अतुलनीय असे कार्य केले आहे त्यांच्या या अनेक कार्यांनी समाजाला क्रांतिकारी दिशा देण्याचे कार्य अविरत केले म्हणून शाहू महाराजांना जाणता राजा म्हणून ओळखले जाते. ते मायाळू, कणवाळू, कपाळू होते. गरीब, दीनदलित अस्पृश्य लोकांचे दुःख त्यांनी जवळून पाहिले होते. मागासवर्गीयांना उदयोग, व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन दिले. ते खरे मानवतावादी होते त्यांनी जनहितालाच प्राधान्य दिले. सत्तेचा उपयोग स्वार्थासाठी केला नाही म्हणूनच आज संपूर्ण देश त्यांना वंदन करतो. त्यांच्या कार्याची, समतावादी विचारांची बहुआयामी कार्याची ओळख व्हावी, म्हणून संशोधकाने मांडणी केली आहे.

उद्दीष्टे:

- १ राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक, शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे.
- २ राजर्षी शाहू महाराजांचे कृषीविषयक व आर्थिक धोरणाचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधकाने विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला असून, तथ्य संकलनासाठी द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे त्यात विविध ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख यांचा वापर करण्यात आला आहे.

छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य:

महाराजांनी आपल्या संस्थानात सर्व जातीधर्माच्या सर्व समाजासाठीच्या उध्दारासाठी धाडसी निर्णय घेवून राज्यकारभार सुरू केला. त्यातील पहिला धाडसी निर्णय म्हणजे २ ऑगस्ट १९१९ रोजी स्त्रियांच्या छळवणूकीसंबंधी प्रतिबंध घालणारा कायदा लागू केला. त्यामुळे स्त्रिया शिक्षण घेवून सज्जन झाल्या स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रियांवर होणारया कौटुंबिक छळाला पायबंद घातला गेला. आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहास नोंदणी पद्धतीला मान्यता देणारा कायदा केला आहे. देवदासी प्रथेवर बंदी महत्वपूर्ण निर्णय त्यांनी घेतला. जातीचा अभिमान मर्यादित असावा दलित समाजाने डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची कास धरून प्रगती केली पाहिजे, असे ते कळकळीने सांगत असत.

समाजातील स्वार्थी, क्षुद्र व दुष्ट शक्ती एखादया व्यक्तीचा मानसिक छळ किती हीन पातळीवर जाऊन करू शकतात याचे उदाहरण म्हणजे शाहू महाराज इतिहासात समाजक्रांतीचा झेंडा राजांच्या खांदयावर क्वचितच दिसून येतो. समाजसुधारक राजे अनेक होऊन गेले परंतु समाजक्रांतिकारक राजे शोधूनही सापडणे कठीण आहे. शाहू महाराज ज्या समता, बंधुता, जातिभेदांचे उच्चाटन अस्पृश्यनिवारण व पददलितांचा उध्दार या ध्येयासाठी जगले लढले. त्या मानवी हक्कांना आज भारतीय राज्यघटनेत मानाचे स्थान मिळालेले आहे. आर्थिक,

शैक्षणिक व सामाजिक समतेविना राजकीय स्वातंत्र्य म्हणजे मूठभर लोकांचे राज्य व बहुजनांचे निरंतर दास्य हे शाहू महाराज ओळखून होते.

शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार:

शाहू महाराज हे दूरदृष्टीचे जाणते राजे होते म्हणून ते म्हणतात की, या देशातील मागासवर्गीयाना शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. शैक्षणिक प्रगतीशिवाय कोणत्याही राज्याची व देशाची उन्नती होत नाही. अज्ञानात बुडालेल्या देशातील लोक मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीच निघणार नाहीत म्हणून त्यांनी ३० सप्टेंबर १९१८ पासून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असल्याचे जाहीर करून अमलबजावणी केली.

शाहू महाराजांनी ज्यांची मुले दररोज शाळेत येणार नाहीत त्यांच्यासाठी दरमहा १ रुपया दंड आकारण्याचे काम केले. प्राथमिक शिक्षणासाठी गावोगावची मंदिरे खुली करून मंदिरांना ज्ञानाचे केंद्र बनविले. शाहू महाराजांनी मुला-मुलींच्या एकत्र शाळाबरोबरच मुलीसाठी स्वतंत्र शाळा स्थापन केल्या. मागासवर्गीय जातीतील स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी १९१९ ला हुकूम गॅझेटकडून स्त्रियांना जेवण्याची व निवासाची व्यवस्था राजदरबाराकडून केली. व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंगची स्थापना करून पहिले वसतिगृह काढले त्याचबरोबर लिंगायत, मुस्लिम, पांचाळ, गोंड, सारस्वत व मागास आदी जातीसाठी वेगवेगळी वसतिगृहे सुरू केली आपल्या संस्थानात उच्च- नीच असा भेदभाव न करता सर्वधर्म समभाव या रितीने महाराजांनी राज्यकारभार चालविला होता या देशात सामाजिक समता प्रस्तापित व्हावी म्हणूनच त्यांनी २६ जून १९०२ रोजी सरकारमध्ये विविध जातीजमातीच्या लोकांना ५० टक्के आरक्षण देण्याचे जाहीर करून अमलबजावणीही केली शाळा, दवाखाना, पाणवठा आदी ठिकाणे खुले केली १८ सप्टेंबर १९१८ रोजी गुलामगिरीत अडकलेल्या महारवतनाची पध्दत बंद केली मांग, गारुडी या जातीला दररोज गावचावडीवर हजेरी दयावी लागत अशी पध्दत बंद केली दलिताना स्वतःचा उल्लेख अस्पृश्य न करता 'सुर्यवंशी' म्हणून उल्लेख करावा असे त्यांनी सांगितले मागासवर्गीयांना ५० टक्के आरक्षण व आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह घडवून आणून त्यांनी भारताच्या इतिहासात सामाजिक क्रांतीच केली आहे दलितानाच्या हॉटेलमध्ये जाऊन चहा पिणे हे अदभूत काम त्यांनी केले आहे.

वैद्यक, तंत्रज्ञान कायदा विषयात शिक्षण घेणारया विद्यार्थ्यांसाठी महाराजांनी अनेक शिष्यवृत्त्या ठेवल्या होत्या त्याच्या अशा अनेक शैक्षणिक कार्यामुळे तत्कालीन समाजात शिक्षणाचे वारे वाहू लागले नंतर शाळा, वसतिगृह विविध शैक्षणिक योजना, कायदे निर्माण होऊ लागली या सर्व गोष्टींचे श्रेय शाहू महाराजांना जाते.

शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार कार्ये :

शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात राज्यकारभार पाहत असताना उदयोगधंद्यालाही चालना दिली होती. राष्ट्राची तिजोरी आर्थिकदृष्ट्या भक्कम असेल तर त्या देशाचा विकास होतो त्यासाठी त्यांनी आर्थिक धोरणामध्ये सर्वाधिक पैसा शिक्षणासाठी खर्च केला खेडी सुधारली तरच देश सुधारेल यासाठी महाराजांनी शिक्षणावर भर दिला होता. शैक्षणिक अर्थशास्त्र चांगलेच विकसित करून सामाजिक, शैक्षणिक व औद्योगिक केंद्र म्हणून कोल्हापूरची निवड केली. गुळाचे केंद्र व उदयोगधंद्यामुळे औद्योगिक केंद्र बनवून कोल्हापूरच्या आर्थिक विकासाचा पाया घातला. शाळा व वसतिगृह यांना आर्थिक विकासाचा पाया घातला शाळा व वसतिगृह यांना आर्थिक मदत देऊन उत्पन्नाचा फार मोठा वाटा समाजकार्यासाठी वापरला.

शाहू महाराजांचे कृषीविषयक धोरण :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे भारतात कृषीला अनन्य साधारण महत्व आहे देशातील ८० टक्के समाज हा कृषीवर अवलंबून आहे म्हणून शाहू महाराजांनी देशाची उन्नती होण्यासाठी शेती हा प्रधान घटक आहे हे ओळखून १५ ऑगस्ट १९२० रोजी राजाराम इंडस्ट्रियल संकलन कृषीवर व औद्योगिक केंद्रात कृषीविषयक उपयुक्त अशा आधुनिक साधनाचे प्रदर्शन भरविले.

अशा आधुनिक साधनाचे प्रदर्शन भरविले नव्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून कृषी उत्पन्न वाढवावे त्यांची आर्थिक प्रगती व्हावी, म्हणून शेती ओलिताखाली आणण्याचे महान कार्य त्यांनी केले. आपल्या संस्थानात वेगवेगळी धरणे, तलावे बांधण्याचे कार्य केले राधानगरी धरण त्यांचीच देणगी आहे. पहिल्यांदाच त्यांनी समूह शेतीची कल्पना मांडली.

सारांश व निष्कर्ष :

शाहू महाराज कोल्हापूर संस्थानाचे राजे होते. भारतात आरक्षणाचा पाया घालणारे पहिले सुधारक आहे. त्यांनी संस्थानात सामाजिक, शैक्षणिक कृषीविषयक, आर्थिक योगदान दिले कृषी श्रेत्रात राधानगरी धरणांच्या माध्यमातून क्रांती घडवून आणली म्हणून त्यांना जाणता राजा म्हणून ओळखले जाते. गरीब, दीनदलित, अस्पृश्य लोकांचे दुःख त्यांनी जवळून पाहिले उदयोग, व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन दिले शाहू महाराजांचे कार्य बहुआयामी होते.

संदर्भ सूची :

- १: पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, प्रथम आवृत्ती, २००१ कोल्हापूर.
- २: सिंदगीकर विलास, दै सम्राट दि २६ जून २०१५ यांचा लेख.
- ३: कठारे अनिल, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक, विदया बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ४: कीर, धनंजय, राजर्षी शाहू छत्रपती एक समाज क्रांतीकारक राजा, पॉप्युलर प्रकाशन प्रथम आवृत्ती १९६९ मुंबई.
- ५: कांबळे उत्तम, राजर्षी शाहू महाराज आणि महिलामुक्ती, सुगावा प्रकाशन पुणे.

जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. सुरेवाड संजय गंगाराम

सहा. प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि.बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विश्वातील एक महान वैज्ञानिक ते तत्त्वचिंतक लेखक आणि संशोधक होत. त्यांनी सामाजिक विज्ञानातील समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास, धर्म, तत्त्वज्ञान, कायदा इत्यादी विविध ज्ञानशाखेतील ज्ञान अतिशय परिश्रम करून संपादन केले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ, घटनातज्ञ, आणि तत्त्ववेत्ते होते. सामाजिक विज्ञानातील विविध ज्ञानशाखा चे अध्ययन आणि संशोधन त्यांनी केल्यामुळे ते एक महान सामाजिक व वैज्ञानिक समाजशास्त्रज्ञ म्हटल्यास वावगे होणार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगातील एक प्रमुख बुद्धिमान विचारवंतांपैकी एक सामाजिक विचारवंत होत. ते केवळ विद्वान आणि विचारवंतच नव्हते तर ते एक कृतिशील विचारवंत होते. अतिशय परिश्रम करून संपादित केलेल्या ज्ञानाचा उपयोग त्यांनी भारतीय समाजात आमूलाग्र परिवर्तन घडून येण्यासाठी केला. त्यामुळे ते एक कृतिशील विचारवंत आणि क्रांतिकारक समाजसुधारक आहेत.

भारतीय समाजातील ज्या अस्पृश्य समाजाला ज्ञान किंवा शिक्षण घेण्याची मनाई होती. त्याच समाजातील व्यक्तीने विश्वातील प्रसिद्ध कोलंबिया, लंडन इत्यादी विद्यापीठातून राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र आणि कायदा या विषयाचा सखोल अभ्यास करून जगातील एक श्रेष्ठ विद्वान म्हणून नावलौकिक मिळवला. भारतीय समाजव्यवस्था हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आवडीचा आणि जिवाळ्याचा विषय होता. भारतीय समाजव्यवस्थेत विषमता होती. भारतीय समाजव्यवस्था ही वर्ण आणि जातीवर आधारित होती. विषमतेवर आधारित समाज व्यवस्थेचा अभ्यास आणि संशोधन केल्याशिवाय या व्यवस्थेची वस्तुनिष्ठ माहिती लोकांना कळणार नाही, म्हणून त्यांनी भारतीय समाज व्यवस्था संदर्भात विपुल लिखाण केले. परंतु त्यांच्या सामाजिक संशोधनाच्या संदर्भात मात्र विशेष संशोधन भारतीय संशोधकांनी केली नाही. त्यांच्या भारतीय समाजव्यवस्थेचा संशोधन लेखनाकडे मात्र भारतीय संशोधक आणि विचारवंत यांनी दुर्लक्ष केल्याची आठवण येते. डॉ. रोबिन्सन गेल ऑम्बेट या काही मोजक्याच विदेशी संशोधकांनी आणि त्यांच्या सामाजिक विचारावर संशोधनात्मक लेखन केले आहे.

एकोणिसाव्या शतकापासून समाजशास्त्रज्ञ आणि मानववंशशास्त्रज्ञांचे लक्ष जातीच्या अध्ययनाकडे केंद्रित झाले होते. ज्या विदेशी आणि भारतीय संशोधकांनी जातीचे अध्ययन केले, त्यात नसफील्ड (1881), अब्दुबाय (1906), डॉ. एस. व्ही. केतकर (1909), सर एच. रिज्ले, सेनार्ट (1930), एन. के. दत्त (1931), हट्टन (1946), डॉ. जी. एस. घुर्ये (1950), ग्रेयर (1960), पी. एन. प्रभू (1963), डॉ. इरावती कर्वे (1964), एम. एन. श्रीनिवास (1964) यांचा उल्लेख करावा लागेल.¹ या विचारवंतांनी जातीची वैशिष्ट्ये, जातीचे संबंध, उच्च निच, भेदभाव, रोटीबेटी व्यवहार, जातीचा इतिहास, जातीची अनेकता, अशा अनेक बाबींचा उल्लेख केला आहे. परंतु जातीची उत्पत्ती कशी झाली या विषयी सर्वप्रथम समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून विचार मांडणारे विचारवंत म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत.

भारतीय समाजव्यवस्था ज्या वर्ण आणि जाती व्यवस्थेवर आधारित आहे, त्यासंदर्भात डॉ. आंबेडकर यांनी अतिशय वस्तुनिष्ठ पद्धतीने संशोधनपर लेखन केले आहे. परंतु त्यांच्या या संशोधनपर लेखनावर संशोधकांनी संशोधन आणि चिकित्सक लेखन केले नाही. भारतात समाजशास्त्रीय अध्ययन सुरुवात होण्यापूर्वी अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठात 9 मे 1916 रोजी भरलेल्या डॉ. ए. गोल्डन वायझर मानववंशशास्त्र परिषदेत (The Anthoropology Seminar of Dr. A.A. Galdenwizer) भारतातील पंचवीस वर्षांच्या एका तरुण समाजशास्त्रज्ञांनी भारतातील जाती, घडण, उत्पत्ती आणि विकास (Caste in India: Their Mechanism, Genesis) हा पेपर सादर केला होता. हाच संशोधनपर पेपर मे 1917 च्या 'इंडियन एंटीक्वेरी' (Indain Antiquary, May 1917, Vol.-XLI) मध्ये प्रकाशित झाला. आणि हेच तरुण म्हणजे भारतीय समाजशास्त्रज्ञ म्हणजेच डॉ. बी. आर. आंबेडकर होते.

“भारतातील जाती: घडण, उत्पत्ती आणि विकास” या संशोधनपर पेपरमध्ये तरुण समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीसंबंधीचे विश्लेषण केले. जाती कशा निर्माण झाल्यात? त्या का टिकून आहेत? याबाबतचे मानववंशशास्त्रीय आणि समाजशास्त्रीय विश्लेषण डॉ. आंबेडकरांनी केले. यापूर्वी जातिव्यवस्थेच्या संदर्भात सेनार्ट (Senart), नसफील्ड (Nesfield), सर एच. रिज्ले (Sir H. Risley) या काही विदेशी संशोधक आणि भारतीय संशोधक डॉ. एस. व्ही. केतकर यांनी अध्ययन केले होते. परंतु जातीची निर्मिती कशी झाली,

याबाबतचे समाजशास्त्रीय आणि मानववंशशास्त्रीय संशोधन मात्र कुणी केले नव्हते. “डॉ. आंबेडकर हे पहिले संशोधक होते की, ज्यांनी जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीचा शोध घेतला.”² यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाती व्यवस्थेचा शोध घेतांना समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा आधार घेतला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या संशोधनपर पेरपमध्ये स्पष्टपणे नमूद करतात की, ‘जातीच्या विविध वैशिष्ट्यांच्या समीक्षात्मक मूल्यांकनावरून कोणतीही शंका राहत नाही की, आंतरजातीय विवाहाचा निषेध किंवा असे विवाह न आढळणे हेच जातिव्यवस्थेचे मूळ आहे’. बहिर्विवाहावर अंतर्विवाहाचे वर्चस्व हेच खरे तत्व जातीच्या निर्मितीस कारणीभूत होते, असा निष्कर्ष मांडतात. यांचे संशोधनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘जात हा एक बंदिस्त वर्ग आहे’. अशी जातीची व्याख्या केली आहे. जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेच्या संदर्भात आणि एकंदरित भारतीय समाजव्यवस्थेबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या संशोधनातून समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विप्लेषण केले आहे.

समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्ती संबंधीचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण केले आहे. जाती कशा निर्माण झाल्या? त्या का टिकून आहेत? याबाबतचे मानववंशशास्त्रीय आणि समाज शास्त्रीय विश्लेषण डॉक्टर आंबेडकरांनी केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीचा शोध घेतला. जातीच्या विविध वैशिष्ट्यांच्या समीक्षात्मक मूल्यांकन करून आंतरजातीय विवाहाचा निषेध किंवा असे विवाह वाढवणे हेच जातिव्यवस्थेचे मूळ आहे. तसेच बहिर्विवाहावर मात्र अंतर्विवाहाचे वर्चस्व हेच खरे तत्व जातीच्या निर्मितीस कारणीभूत आहे. असा महत्वाचा निष्कर्ष समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘जात हा बंदिस्त वर्ग आहे’ अशी जातीची व्याख्या करतात. जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता यांच्या संदर्भात आणि एकंदरीत भारतीय समाज व्यवस्थेबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या संशोधनातून हा समाजशास्त्रीय विश्लेषण आपल्या संशोधनपर ग्रंथात स्पष्ट केले आहे.

राबर्ट मर्टन मते, ‘जातिव्यवस्थेचा सिद्धांत जेव्हा संकल्पना एक योजनेच्या रूपात अंतर् संबंधित होतात तेव्हा सिद्धांत निर्माण होण्यास सुरुवात होते. समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे असे वैज्ञानिक सिद्धांत आहेत की जे अंतर् संबंधित आणि परीक्षण केलेल्या संकल्पनांवर आधारित असतात. ज्यांच्या आधारित सामाजिक व्यवहार किंवा सामाजिक व्यवस्था किंवा सामाजिक परिवर्तनाचे संबंधित अनुभवजन्य वा प्रयोग सिद्ध सामान्यीकरण काढली जाऊ शकते. थोडक्यात समाजशास्त्रीय सिद्धांत हे सामाजिक जीवन वा सामाजिक घटनाशी संबंधित असतात आणि त्याचे प्रतिपादन वास्तविक निरीक्षण परीक्षण आणि वर्गीकरण यांच्या आधारे केली जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजव्यवस्थेतील जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, आदर्श समाज, धर्म, सामाजिक परिवर्तन इत्यादी च्या संदर्भात ग्रंथात लेखन केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातिव्यवस्थेच्या सिद्धांत स्पष्ट करतांना जातीची रचना, जाती व्यवस्थेचे नियम, जातिव्यवस्थेची उतरंड, श्रेणीव्यवस्था, सवर्ण अवर्ण, जातीची घडण, जाती अंतर्गत विवाह, जातीचा उगम, जातिव्यवस्था, जातिव्यवस्थेचे दुष्परिणाम, व जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन या महत्त्व दिले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ते केवळ सामाजिक विचारवंत होते त्यांनी जातिव्यवस्था व अस्पृश्यता सामाजिक परिवर्तन या संदर्भात केवळ विचारच मांडले नाही तर त्यांनी अनेक नवीन सिद्धांत मांडले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे संशोधक होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वैज्ञानिक संशोधनाच्या आधारावर आपल्या विविध सिद्धांताची मांडणी केली. तार्किक पद्धत आणि ऐतिहासिक पद्धत या वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब करून आपले समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सिद्धांत मांडले.

भारतातील जाती अस्पृश्यता हा स्पर्श आणि शूद्र यांच्या देण्याचा व संदर्भात डॉक्टर आंबेडकरांनी तार्किक आणि ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब करून आपले सिद्धांत मांडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यते विषयक विचार मांडण्यापूर्वी आफ्रिका, अमेरिकेतील निग्रो समाज, रोमन साम्राज्यातील गुलाम समाज किंवा ज्यू समाज, त्यांनी प्रत्येक समाजाचा अतिशय सूक्ष्म निरीक्षण पद्धतीने अभ्यास केला, व त्यातून त्यांनी भारतातील जातिव्यवस्थेतील अस्पृश्यता विषयक विचार स्पष्ट केले आहेत. त्यांनी जातिव्यवस्थेतील अस्पृश्यतेचा सिद्धांत हा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून त्यांनी हा सिद्धांत मांडला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता संबंधी विचार स्पष्ट करतांना सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, अशा सर्व बाजूंनी विचार करून सविस्तर विचार मांडले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाती अस्पृश्य आणि अस्पृश्यता तसेच सामाजिक परिवर्तनाच्या संदर्भात समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सिद्धांत मांडलेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जाती, अस्पृश्यता, अस्वच्छता, धर्माचे मूल्यांकन, आदर्श समाजव्यवस्था, सामाजिक परिवर्तन इत्यादीबाबत या सिद्धांतांची मांडणीत त्यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, जातीचा उगम वा उत्पत्तीबद्दल समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सिद्धांत मांडला ह विशेष महत्त्वाची बाब आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या समाजशास्त्रीय

दृष्टीकोनातून मांडलेल्या सिध्दांताचे खंडन केले नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेला हा सिद्धांत वास्तविक निरीक्षण, परीक्षणावर आधारित आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक सामाजिक वैज्ञानिक होते. आदर्श समाजाच्या संदर्भात त्यांनी केलेले विश्लेषण हे देखील सार्वत्रिक स्वरूपात आहे. त्यांनी आदर्श समाजाची स्पष्ट केली. त्यांच्या आदर्श समाजाच्या व्याख्येत सामाजिक महत्त्वाची तत्त्वे अंतर्भूत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जातीविषयक सिद्धांतात भारतीय समाजव्यवस्थेचा जातिव्यवस्था हा एक अविभाज्य घटक आहे. जातिव्यवस्थेच्या अध्याय शिवाय भारतीय समाज व्यवस्थेचे यथार्थ आकलन होऊ शकत नाही. या संशोधकांनी जातीची उत्पत्ती, जातीचा इतिहास, जातीची अनेकता, जातीजातीतील संबंध, परिवर्तनाचे स्वरूप इत्यादी पैलूंचे स्पष्टीकरण केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता विषय विचार मांडताना यावर उपाय म्हणून त्यांनी समाजामध्ये सामाजिक परिवर्तन होणे गरजेचे आहे असे म्हणले आहे, ऑगस्ट काम्त्, कार्ल मार्क्स, किंग्जले डव्हिस, हॅरी जॉन्सन या सारख्या विचारवंतांनी सामाजिक परिवर्तनासंदर्भात विचार मांडलेत. त्याच समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा आधार घेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता ही नष्ट करायची असेल तर समाजामध्ये सामाजिक परिवर्तन होणे गरजेचे आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, “भारतीय समाजरचनेत सुधारणा कशी घडवून आणावी, जाती नष्ट कशा कराव्यात, हे अतिशय महत्त्वाचे प्रश्न आहेत,” त्याचप्रमाणे जातिव्यवस्था नष्ट करायची असल्यास चातुर्वर्ण्यव्यवस्था नष्ट करावी लागेल, असे त्यांनी स्पष्ट केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते हिंदू धर्माच्या सामाजिक संघटनेचे तत्त्व म्हणजे चार वर्ण त्यावरून हिंदुसमाजाचे चार विभाग पडते, जातीव्यवस्था, जातीचे नियम कोणते याचे विश्लेषण केल्यानंतर जाती व्यवस्था म्हणजे काय? याचे विश्लेषण डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते जाती जातीमध्ये, विविध जातींमध्ये परस्परसंबंधांची उल्लेख केला जातो. विविध जाती कडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास जातिव्यवस्थेच्या पद्धतीची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊ शकतात. विविध जातीच्या पद्धतीत कोणताही परस्पर संबंध नाही. प्रत्येक जात ही वेगळी असून प्रत्येक जातीच्या निवास ठरवले जाते. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे जातीव्यवस्थेत एका जातीची दुसऱ्याशी संबंध असतो. त्या जातीच्या दर्जा अवलंबून असतो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता विषयक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार मांडताना मानवाच्या (मानसिक) उत्कर्षासाठी, मानवाचे मन विकसित व सुसंस्कृत बनविण्यासाठी आणि सुसंस्कृत मनाने जनतेशी संबंध ठेवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मतानुसार, मानवाचा धर्माशी संबंध असणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एक धर्म सोडताना दुसरा मनपसंत धर्म स्वीकारला तो म्हणजे ‘बौद्ध धर्म’ स्वीकारला. आपल्या ‘समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि आपल्या देशाचे हित जपण्यासाठी त्यांनी घेतलेला निर्णय मानवासाठी कल्याणकारी ठरला.

संदर्भ ग्रंथ :

1. डॉ. बी.के.खडसे (1987), ‘आधुनिक समाजशास्त्र’, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
2. डॉ. प्रदीप आगलावे (2016), ‘समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर’, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नॉलेज मिशन प्रकाशन, औरंगाबाद.
3. आचार्य सूर्यकांत भगत (2018) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखित जातिभेद निर्मूलन, मिलिंद प्रकाशन, वर्धा.
4. डॉ. ज्ञानराज गायकवाड-राजवंश (2016), ‘दलिताने व राष्ट्राचे हितकर्ते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर’, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नॉलेज मिशन प्रकाशन, औरंगाबाद.
5. प्रा. रावसाहेब कसबे, (1989), ‘डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना’, सुगत प्रकाशन, नागपूर.
6. प्रा. मा.फ. गांजरे, (1966), ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे खंड-7’, अशोक प्रकाशन नागपूर.
7. डॉ. बी.के.खडसे (1987), ‘आधुनिक समाजशास्त्र’, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

फलटण तालुक्यातील शेतीच्या विकासामध्ये कृषी सहकारी सोसायट्यांचे योगदान (सन १९४८—२०००)

प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम

एस.बी. आर. कॉलेज म्हसवड इतिहास विभाग प्रमुख ,मो. ८२७५८९१८६०

मेल —stkadam75@gmail.com

प्रस्तावना

सातारा जिल्ह्यातील फलटण तालुका हा सहकारी तत्वावर विकास घडवून आणणारा तालुका आहे. या तालुक्यात सहकारी चळवळीचा पाया इ. स. १९१८ मध्ये फलटण संस्थानचे अधिपती श्रीमंत मालोजीराव नाईक निंबाळकर यांनी घातला. आपल्या संस्थानातील शेतकऱ्यांची खाजगी सावकारापासून मुक्तता करावयाची असेल तर सहकारी सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन दिले पाहिजे. म्हणून दि. फलटण बँक या नावाची स्थापना केली. पुढे ही बँक श्री. लक्ष्मी सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक असे तिला नाव दिले याशिवाय १९२५ मध्ये संस्थानामधून निरा उजवा कालवा गेल्याने संस्थानमधील उप गावातील जमीन ओलिताखाली आली. या पाण्याचा पूर्णपणे उपयोग शेतीस करून घेता यावा व शेतकरी लोकांना भांडवल पुरवठा व्हावा यासाठी वरील बँकेच्या मार्फत संस्थानातील अनेक गावांमध्ये कृषी सहकारी सोसायट्या स्थापन करण्यात आल्या आपल्या संस्थानातील लोक कर्जबाजारी व्हावेत असे नसून लोक कर्जातून मुक्त व्हावेत. असा सहाकारी सोसायट्यांचा उद्देश असतो. याशिवाय खेडेगावातील लोकांत शिक्षण, काटकसरपणा, सहकारी एकोपा इ. गोष्टींचा प्रचार व्हावा या उद्देशामुळे सहकारी चळवळ यशस्वी होते.^१

श्रीमंत मालोजीराजांनी संस्थानातील सोसायट्यांचा कारभार अधिक कार्यक्षमपणे चालावा यासाठी सहकारी सोसायट्यांच्या सचिवांकरीता १५ दिवसांचा सहकारी प्रशिक्षण वर्ग सुरू केलेला होता. याशिवाय सहकार चळवळीला उत्तेजन देण्यासाठी संस्थानामध्ये सहकार खाते निर्माण करून श्री. डी. एम. जोशी यांची लेखापरीक्षक व रजिस्टार म्हणून नेमणूक केली होती. इ.स. १९२९—३० पर्यंत संस्थानात ४४ सहकारी सोसायट्या होत्या. तर १५३६ सहकारी सोसायट्यांचे सभासद होते.^२ वरील माहितीवरून असे दिसून येते की, संस्थान काळामध्ये सहकारी सोसायट्यांचा कारभार अधिक कार्यक्षमतेने चालत होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न जास्त वाढत जाऊन संस्थानाचेही उत्पन्न दुप्पटीने वाढले. पुढे ही लक्ष्मी सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक सातारा जिल्हा मध्यवर्ती बँकेत विलीन करण्यात आली.

सातारा जिल्हा मध्यवर्ती बँक व सहकारी सोसायट्या :-

१५ ऑगस्ट १९६१ रोजी फलटण शहरात सातारा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची शाखा सुरू झाली. व याच बँकेत श्री लक्ष्मी सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँकेचे विलीनीकरण करण्यात आले. सन १९६१ पासून फलटण तालुक्यातील सहकारी सोसायट्यांना कर्जपुरवठा सातारा जिल्हा मध्यवर्ती बँकेने सुरू केला. या बँकेमार्फत सहकारी सोसायट्या सभासदांना २४ प्रकारची शेतीसाठी कर्जे दिली जातात. त्यामधील महत्वाची कर्जे पुढीलप्रमाणे १) पीक कर्ज २) कृषी यांत्रिकीकरण ३) केळी लागवड ४) पडिक जमीन विकास ५) रेशीमी उद्योग ६) सेंद्रीय शेती ७) डेरी युनिट ८) उपसा जलसिंचन योजना, तुषार व ठिंबक सिंचन योजना, ९) शेतकरी निवास १०) संकरीत गाई-म्हशी खरेदी ११) कांदा चाळ, १२) सुरक्षित बेरोजगार कर्जयोजना, १३) शैक्षणिक कर्ज योजना

वरीलप्रमाणे शेतकऱ्यांना शेतीच्या विकासासाठी कृषी सहकारी सोसायट्यांच्या मार्फत कर्जपुरवठा केला जातो.^३

कृषी कर्जाचे प्रकार :-

कर्जमागणी करणाऱ्या शेतकरी सभासदांना वेळेवर पुरेसा भांडवलपुरवठा करणे. त्यातून शेतीचा विकास घडवून आणणे हे कृषी विषयक कर्ज धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट्य आहे. या कर्जाचे अल्पमुदत कर्ज, मध्यमुदत कर्ज, दीर्घ मुदत कर्ज असे तीन भागात विभाजन केले आहे.

सर्वसाधारणपणे शेतकऱ्यांना अल्पमुदत कर्जाची मदत गरज दोन प्रकाराची असते. यामध्ये शेतीच्या मशागतीसाठी लागणारी रोख रक्कम याशिवाय अधिक उत्पादनासाठी लागणारी खते खरेदी करण्यासाठी अल्प मुदत कर्जाची गरज असते.^५ असे कर्ज देताना सर्व बाबींचे पूर्तता कृषी सोसायट्यांना द्यावी लागते. याशिवाय सोसायट्यांचे कर्ज वाटप करताना सभासदांची विभाग, सबल व दुर्बल या दोन गटाने केली जाते. दुर्बल सभासद १ हेक्टर पेक्षा कमी जमीन असणारा अत्यल्प भूधारक तर १ ते २ हेक्टर जमीन असणारा अल्प-भू-धारक आणि दोन हेक्टरपेक्षा जादा क्षेत्र धारण करणारा शेतकरी सबल सभासद असतो.^६

जे व्यवसाय शेतीस पुरक व आवश्यक आहेत. यासाठी मध्यम व दीर्घ मुदत कर्जे दिली जातात. यामध्ये जनावरे खरेदी करणे बैलगाडी कृषी यंत्रे, शेतकरी निवास, ग्रीन हाऊस यासाठी ही कर्जे दिली जातात.^७ विविध कार्यकारी सहकारी सोसायट्या आपापल्या कार्यक्षेत्रातील सर्व शेतकऱ्यांना सभासद करून घेऊन कोणताही शेतकरी कर्जापासून वंचित राहणार नाही याचीही दक्षता ते घेत असतात. हे कर्ज घेत असताना सभासदाने आपल्या मालकीच्या संपूर्ण क्षेत्राचा इ करार नोंदवून कर्जाचा बोजा सातबाऱ्यावर नोंदवावा लागतो व सभासद पीक निघाल्यानंतर कर्ज हे भरत असतो. ही कर्जाची फेड करण्यासाठी मालविक्रीशी सांगड घातली जाते. कापूस, ऊस या पिकाची कर्जवसूली साखर कारखान्यातील बिलातून केली जाते.^८ तर मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची फरतफेड ठराविक कालखंडातील हप्ते बांधून घेऊन करत असतो.

फलटण तालुक्यातील निवडक कृषी सोसायट्या —

फलटण तालुक्यामध्ये सन २००० सालापर्यंत एकूण ११९ कृषी सहकारी सोसायट्या होत्या.^९ तयामधील काही निवडक सोसायट्या पुढीलप्रमाणे —

तरडगाव विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी —

फलटण तालुक्यातील पश्चिम भागात असलेले तरडगांव मोठे गाव आहे. या गावातील बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय शेती असून गावाच्या उत्तर बाजूने निरा उजवा कालवा वाहत आहे. या गावातील ४० जमीन बागायती आहे. या गावातील शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी इ.स. १९१८ मध्ये येथे सहकारी सोसायटी स्थापन करण्यात आली. ही फलटण तालुक्यातील सहकारी तत्वावरील पहिली कृषी सहकारी सोसायटी होय. सन १९१९—२००० या काळात संस्थेचे एकूण सभासद १९४१ असून ३२,९९,४०२ एवढे कर्ज वाटप केले आहे.^{१०}

राजुरी विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी —

राजुरी हे फलटण तालुक्याच्या पूर्व बाजूकडील व सोलापूर जिल्ह्याच्या सिमेलगत असणारे एक महत्त्वपूर्ण गाव होय. या गावातील बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय शेती हा आहे. राजुरी गावातून निरा उजवा कालवा जात असल्याने शेतीसाठी मुबलक पाणी उपलब्ध आहे. त्यामुळे ऊस, पालेभाज्या, फळबागा यांची लागवड शेतीतून केली जाते. अशा बागायती पिकांच्या उत्पन्नासाठी भांडवलालाची आवश्यकता असल्याने सन १९३७ मध्ये राजुरी विविध कार्यकारी कृषी सहकारी सोसायटीची स्थापना करण्यात आली आहे. सन १९९९—२००० या काळात या संस्थेचे १०२५ सभासद असून कर्जवाटप १,६१,६६८ रुपये इतके कर्जवाटप केले आहे.^{११}

उपळवे विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी —

उपळवे हे फलटण तालुक्याच्या दक्षिण बाजूकडील एक महत्त्वपूर्ण गाव असून तेथील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. येथे जिरायती पिके घेतली जातात. विहिरीच्याद्वारे शेतीला पाणी पुरवठा केला जातो. तेथील शेतकऱ्यांना भांडवलपुरवठा करण्यासाठी सन १९५९ मध्ये उपळवे विविध कार्यकारी कृषी सहकारी सोसायटीची स्थापना करण्यात आली या संस्थेचे एकूण ८७० सभासद असून १६,००,००० रुपये कर्जवाटप करण्यात आले आहे.^{१२}

होळ विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी —

होळ हे गाव फलटण तालुक्याच्या उत्तर बाजूस असून हे निरा नदीच्या काठी वसलेले आहे. निरा उजवा कालव्याच्या लाभक्षेत्रात हे गाव येत असल्याने येथील बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय शेती आहे. येथे मोठ्या प्रमाणात ऊसाची लागवड केली जाते. ऊस पिकाला भांडवल पुरवठा करण्यासाठी इ.स. १९२५ मध्ये होळ विविध कार्यकारी कृषी सहकारी सोसायटीची स्थापना

करण्यात आली या संस्थेचे सन २००० अखेर २.०७८ शेतकरी सभासद असून ४ कोटीच्या पुढे कर्ज वाटप करण्यात आले आहे.^{१२}

फलटण विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी —

फलटण या तालुक्याच्या मुख्य ठिकाणी फलटण श्रीराम कृषी सहकारी सोसायटीची स्थापना फलटण संस्थानचे अधिपती श्रीमंत मालोजीराजे यांनी इ.स. १९२६ मध्ये केली. या संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातून निरा उजवा कालवा जात असल्याने येथील शेतीतून ऊस हे बागायती पिक घेतले जाते. या ऊस पिकांसाठी भांडवलाची गरज असून या संस्थेच्या माध्यमातून भांडवलाचा पुरवठा केला जातो. त्यामुळे या भागातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली आहे. सन २००० मध्ये या संस्थेचे २८८७ सभासद असून कर्जवाटप साधारणपणे एक कोटी पन्नास हजार रुपये करण्यात आले आहे.

सारांश —

वरीलप्रमाणे फलटण तालुक्यामध्ये शेतीला भांडवलपुरवठा करण्यासाठी फलटण संस्थानचे अधिपती श्रीमंत मालोजीराजे यांनी सन १९९८ पासून सहकारी चळवळीचा प्रारंभ केला. फलटण संस्थान स्वतंत्र भारतात विलीन होण्यापूर्वी या संस्थानाला ६६ सहकारी कृषी सोसायट्या अस्तित्वात होत्या. त्यानंतर सन १९४८ ते २००० या कालखंडात एकूण ११९ कृषी सहकारी संस्था होत्या आज मिळतीस फलटण तालुक्यात १२८ कृषी सहकारी संस्था असून या सोसायट्यांना सातारा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेमार्फत १०० कोटींच्या पुढे कर्जवाटप करण्यात आले आहे. यावरून आपणास असे दिसून येते की, फलटण तालुक्यातील कृषी सहकारी सोसायट्यांच्यामुळे शेतीला मुबलक प्रमाणत कर्जपुरवठा होत आहे. त्यामुळे फलटण तालुक्यातील शेतीचे उत्पन्न वाढून शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यास मदत होत आहे.

संदर्भ सुची

- १) फलटण स्टेट गॅझेट १९२६ पृ. १११
- २) फलटण संस्थान प्रशासकीय अहवाल सन १९२९—३० पृ. १७
- ३) सातारा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि. सातारा पीक कर्ज विषयक धोरण पुस्तिका १९८५—८६ पृ. १
- ४) सातारा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि. सातारा पीक कर्जविषयक धोरण पुस्तिका १९८८—८९ पृ. ३, ४
- ५) कित्ता
- ६) सातारा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि. सातारा बँकेचा विविध कर्ज योजना पत्रक १९८९ पृ. १, २
- ७) सातारा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लि. सातारा कृषी कर्जविषयक धोरण पुस्तिका १९९९—२००० पृ. १९
- ८) सहाय्यक निबंधक सहकारी संस्था, फलटण यांचे जनरल रजिस्टरवरून पृ. २५ ते ३०
- ९) तरडगाव विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी लि. तरडगाव लेखा परिक्षण अहवाल सन १९९९—२००० पृ. ७ ते १०
- १०) राजूरी विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी लि. राजूरी संस्था माहिती रजिस्टरवरून पृ. १०, १२, १३, १५, १८
- ११) उपळवे विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी लि. उपळवे लेखा परिक्षण अहवाल सन १९९९, २००० पृ. १
- १२) होळ विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटी लि. होळ लेखा परिक्षण अहवाल सन १९९६—२००० पृ. १
- १३) फलटण श्रीराम विविध कार्यकारी स. सोसायटी फलटण लेखा परिक्षण अहवाल सन १९९६—२००० पृ. ७ ते १२

महाराष्ट्रातील सामाजिक हिंसाचार: एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप

डॉ. शुभांगी सदाशिव माने

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, म्हैसाळ महाविद्यालय, म्हैसाळ. (मो. नं. -९६०४१४७२९४)

प्रा.दिग्विजय दत्तात्रय कुंभार

शहीद वीरपत्नी लक्ष्मी महाविद्यालय, तिठवे. मास मीडिया विभाग.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राला देवांची आणि संतांची फार मोठी परंपरा आणि पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. महाराष्ट्रातील संतपरंपरेला 13 व्या शतकापासून सुरुवात झाली आणि ज्ञानदेवापासून तुकारामापर्यंत अनेक संत महाराष्ट्रात होऊन गेले. हे संत विविध जातीतून जन्माला आले होते. समाजातील विषमता नष्ट व्हावी आणि सामाजिक समता निर्माण व्हावी यासाठी मराठी संतानी महत्वाचे कार्य केले. मानवतेची पूजा हीच ईश्वरपूजा होय हा उपदेश संतानी दिला. पारंपारिक कर्मकांडे हीन देवतांचे पूजन यांचा त्यांनी निषेध केला. निस्वार्थ चारित्र्य आणि सदाचार हाच खरा धर्म असल्याचे त्यांनी समाजाला पटवून दिले. संतानी वर्ण व जाती समतेचा उद्घोष केला. अशा प्रकारे संतानी निरनिराळ्या धार्मिक संप्रदायातील भेदभाव नष्ट केले. वारकरी संप्रदाय आणि विठ्ठल भक्ती यांच्या माध्यमातून सर्व समाजाला संघटित करण्याचे महान कार्य संतानी केले. याच संघटित समाजाला स्वराज्याचा नवा मंत्र शिकवून 17 व्या शतकात शिवाजी महाराजांनी स्वतंत्र स्वराज्याची स्थापना केली आणि महाराष्ट्रातील जनतेला स्वत्वाची जाणीव करून दिली. मुस्लीम राजवटीत प्रजा अन्याय आणि अत्याचाराने गांजून गेली होती. त्यामध्ये हिंदूंना ठार मारणे मंदिरे उध्वस्त करणे, धर्मांतर करावयास भाग पाडणे, हिंदू स्त्रियांवर अत्याचार करणे हे नेहमीचेच झाले होते. या राजवटीने अन्याय आणि अत्याचाराची परिसिमा गाठली होती. म्हणूनच प्रजेवरील अन्याय, अत्याचार दूर करून स्व-बांधव, स्वधर्म, गो-ब्राह्मणांचे रक्षण करण्यासाठी शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापनेचा निश्चय करून तो तडीस नेला. अशा या शिवरायांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या महाराष्ट्राच्या भूमीतील समाजाचे गेल्या काही वर्षांतील चित्र पाहिले असता असे दिसते की, समाजामध्ये सगळीकडे आहंकार माजला आहे. ज्या उद्देशाने शिवरायांनी स्वराज्याची निर्मिती केली तो उद्देश बाजूला पडून समाज अधोगतीला लागला आहे. कारण महाराष्ट्रातील समाजाचे चित्र सध्याचे चित्र पाहतांना असे दिसून येते की, समाजात स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार, बलात्कार अशा घटना नित्यच घडत आहेत. तर दुसरीकडे राजकारणाच्या नावावर जातीय आणि धार्मिक दंगलींना देखील उत येऊन त्यातून सामाजिक हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत

व्याख्या :- (सामाजिक हिंसा)

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या परिभाषेत हिंसा म्हणजे स्वतः विरुद्ध किंवा अन्य व्यक्ती किंवा समुहाच्या विरुद्ध शारीरिक बळ तसेच शक्तीचा उपयोग करणे होय. मग तो धमकीस्वरूप असेल किंवा वास्तविक स्वरूपात असेल ज्याचा परिणाम शारीरिक इजा, मृत्यू, मनोवैज्ञानिक नुकसान, दुर्बलता तसेच कुविकसित रूपामध्ये होणे.^१

हिंसेला जबाबदार घटक:

हिंसा अचानक घडलेली कृती कधीच नसते. तिला जात, धर्म असे बहुविध आयाम असतात. अनेक सामाजिक मिथक आपल्या धर्माशी व संस्कृतीशी जोडली आहेत. त्यामुळे आपण प्रचंड सचिबद्ध जीवन जगतो. मुला-मुलींची मैत्री, स्वातंत्र्य, प्रेम या सर्व गोष्टी सामाजिक चौकटीत न बसणाऱ्या असल्याने सामाजिक हिंसा होते. हिंसेला सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय कारणे आहेत.^२

सामाजिक हिंसाचार वाढण्याची कारणे :

कधी गोरक्षा, कधी बालक, चोरी, कधी राष्ट्रवाद, कधी विचारधारा तर कधी जातीयता आणि धार्मिकता यांच्या द्वेषातून सामाजिक हिंसा घडत असते. यातूनच सामाजिक हिंसा वाढण्याची पुढील कारणे दिसून येतात.

1. आजकाल समाज माध्यमांना सामाजिक हिंसाचार वाढविण्यासाठी जबाबदार धरले जाते. कारण समाजमाध्यमातून अनेक खोट्या अफवा पसरल्या जातात. त्याचा थेटपरिणाम लोकांच्या मनावर होऊन त्याचे रूपांतर असंतोष भडकवण्यात होतो.
2. भिती आणि हिंसा यांचे परस्पर विरोधी नाते आहे. समाजामध्ये एखाद्या गोष्टीविषयी भिती निर्माण झाली तर त्याचे रूपांतर हिंसेमध्ये होते.
3. शासनाप्रती असलेली अविश्वासाहता समाजाच्या मनामध्ये भीती निर्माण करण्यास भाग पाडते. ज्यामुळे समाज किंवा व्यक्तीकडून हिंसा होते. तेव्हा त्याला आक्रमक रूप नसून आत्मसंरक्षणात्मक रूप देऊन कायदेशीर ठरवलं जातं.
4. सर्वसामान्यपणे जनतेमध्ये असलेली आर्थिक असुरक्षा, बेरोजगारी किंवा अल्प रोजगार, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, भांडवलीकरण इ. समस्या जनतेच्या मनात शासनाविषयी असुरक्षितता निर्माण करतात. ज्याचे रूपांतर हिंसात्मक स्फोटामध्ये होते.³
5. समाजामध्ये महिला हिंसा वाढण्यामध्ये समाजात असलेली पुरुष प्रधानता, पुरुषांवरती निर्भर असणे, सामाजिक कुप्रथा, शिक्षणाचा अभाव समाजामध्ये खिच असणारे चित्र इ. घटक कारणीभूत ठरतात.⁴

हिंसेचे प्रकार:

हिंसेचे अनेक प्रकार भारतामध्ये आणि पर्यायाने महाराष्ट्रामध्ये अस्तित्वात आहेत. यामध्ये कौटुंबिक हिंसा, जातीय हिंसा, धार्मिक हिंसा असे वेगवेगळे प्रकार पडतात.

कौटुंबिक हिंसा:

आपल्याच कुटुंबात जेव्हा एकाद्या महिलेला हिंसेचा सामना करावा लागतो तेव्हा त्याला कौटुंबिक हिंसा म्हणतात. रक्ताच्या नात्यातील व्यक्ती, कायदेशीर दत्तकत्व, विवाह यासारख्या नात्यामध्ये असलेल्या व्यक्ती म्हणजेच पती-सासरे, आई-वडील, मुलगा-मुलगी, बहीण भाऊ इ. कोणीही घरातील स्त्रीवर केलेले हिंसक कृत्य म्हणजे कौटुंबिक हिंसा होय. ही हिंसा शारीरिक, लैंगिक, भावनिक आणि अठीक अशा स्वरूपाची असू शकते.⁵

कौटुंबिक हिंसेचे प्रकार :

कौटुंबिक हिंसाचार एक सामाजिक समस्या असून, कौटुंबिक हिंसेचे काही प्रकार आढळून येतात. ते पुढीलप्रमाणे

१. शारीरिक छळ करणे

कुटुंबामध्ये अनेकदा स्त्रियांवर अत्याचार केले जातात. यामध्ये स्त्रियांना मारहाण करणे वगैरे प्रकार घडतात. अगदी किरकोळ कारणावरून मारहाण केली जाते. जसे की, जेवण वाढलं नाही म्हणून मारणे. जेवणात मीठ कमी जास्त पडले म्हणून मारणे, चारित्र्यावर संशय घेऊन मारणे इत्यादी. शारीरिक हिंसाचारात स्त्रियांना सिगारेटचे चटके देणे, तोंडावर मारणे, लाथा मारणे, चिमटा घेणे, केस ओढणे, छतावरून ढकलून देणे, विहिरीमध्ये ढकलून देणे अशा प्रकारच्या हिंसेचा समावेश स्त्रियांच्या शारीरिक छळामध्ये केला जातो.⁶

२. आर्थिक हिंसा :

आर्थिक हिंसेमध्ये वंशपरंपरागत संपत्ती आणि पैशाशी संबंधित अधिकार न देणे, अन्न, कपडे, शिक्षण आणि आरोग्य देखभाल यांच्यापासून स्त्रियांना वंचित ठेवणे. स्त्रियांना खर्च करण्यापासून रोखणे, खर्च केलेल्या पैशाचा हिशेब मागणे, हुंडा मागणे, स्त्रियांकडून मोफत घरकाम करून घेणे, तसेच सत्तेच्या खुरचीवर बसल्यानंतर लोकांना त्रास देऊन पैसे वसूल करणे. इ. प्रकारच्या हिंसेचा आर्थिक हिंसेमध्ये समावेश होतो.

३. लैंगिक अत्याचार:

लैंगिक अत्याचार हा कौटुंबिक हिंसेचा एक प्रकार आहे. अनेकवेळा कुंभातील जवळच्या नातेवाईकांकडून स्त्रीवर लैंगिक अत्याचार केले जातात, त्यांचे लैंगिक शोषण केले जाते. यात प्रामुख्याने जबरदस्तीने संभोग करणे, तिचा अक्षील फोटो काढणे, बिभ्रत कृत्य सक्तीने करायला लावणे, तिच्याशी अक्षील चाले करणे, अनैसर्गिक कृत्य करणे इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.

४. मानसिक हिंसा:

कौटुंबिक अत्याचारात स्त्रियांचा अपमान करणे हा एक महत्वपूर्ण प्रकार आहे. केवळ स्त्रीला मारहाण करणे म्हणजेच हिंसा होते असे नाही तर अनेकदा स्त्रियांना शारीरिक हिंसेप्रमाणेच भावनिक अथवा मानसिक हिंसेला सामोरे जावे लागते. मारण्यापेक्षा शब्दाने होणारी दुखापत अधिक आते. यामध्ये सतत टोमणे मारणे, शिवीगाळ करणे, वाईट

नावाने बोलणे, संशय घेणे, मुलगा झाला नाही म्हणून अपमान करणे, एखाद्या व्यक्तीला भेटण्यास मज्जाव करणे, नोकरी करण्यास मनाई करणे, जबरदस्तीने विवाह लावणे, घरातून बाहेर जाऊ न देणे, कोणत्याही निर्णयात सहभागी न करून घेणे, आत्महत्येची धमकी देणे. अशा विविध प्रकारे मानसिक दुःख होणारे शब्द वापरले जातात. त्यामुळे अशा मानसिक त्रासामुळे स्त्रियांना जीवन जगणे कठीण होते. यातूनच आत्महत्येसारखे प्रकार घडून येतात.^७

एकंदरित महाराष्ट्रातील सामाजिक हिंसेचा विचार करता असे दिसून येते की महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या सामाजिक हिंसा घडत असतात. यापैकी बलात्काराच्या घटनेमध्ये महाराष्ट्र अग्रेसर असलेला दिसून येतो. गेल्या एक वर्षात देशात झालेल्या बलात्काराच्या घटनेचा मागोवा घेता महाराष्ट्र चौथ्या क्रमांकावर असलेला दिसून येतो. साकीनाक्यातील बलात्काराच्या घटनेनंतर महाराष्ट्रातील राजकारण तापलेले असताना नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरोच्या 2020 च्या आकडेवारीनुसार बलात्काराच्या क्राईम रेटमध्ये महाराष्ट्राचा 23 वा नंबर लागतो. तर गेल्या एक वर्षात देशात झालेल्या बलात्काराच्या घटनांमध्ये महाराष्ट्राचा चौथा क्रमांक लागतो. महिलांवरील अत्याचाराच्या एकूण प्रकरणात देखील क्राईम रेटमध्ये राज्य 10व्या नंबरवर आहे. एनसीआरबी ही केंद्र सरकारच्या अंतर्गत येणारी संस्था आहे. दरवर्षी त्यांच्यावतीने देशातील गुन्हेगारीची आकडेवारी प्रकाशित केली आहे. राज्यपाल भगतसिंग कोश्यीयार यांनी दोन दिवसांचे विशेष अधिवेशन घेण्याची सूचना केली होती. त्यावर मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांनी देशभरात महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराची जंत्री राज्यपालांना पाठवलेल्या पत्रात दिली होती. त्या पार्श्वभूमीवर गृहमंत्री दिलीप वळसे-पाटील यांनी महाराष्ट्रात महिलांवरील गुन्हे कसे कमी होत चालले आहेत याची आकडेवारी दिली आहे. गेल्या वर्षभरात देशात बलात्काराच्या जेवढ्या घटना झाल्या त्यात सर्वाधिक घटना म्हणजे 5510 बलात्कारांमध्ये घडले आहेत. त्याखालोखाल उत्तरप्रदेश -2769, मध्यप्रदेश-2339, आणि महाराष्ट्र 2061 या राज्यातील घटनांचा समावेश होतो. 2020 मध्ये बलात्कार करून खून केल्याच्या 219 घटना देशात घडल्या त्यातील 20 घटना महाराष्ट्रातील आहेत. राज्यात 2018 मध्ये 23 आणि 2019 मध्ये 15 अशा घटना घडल्या आहेत. हुडाबळीच्या घटनांचे गुन्हे नोंदवण्यामध्ये राज्याचा 9 वा क्रमांक आहे. मात्र या गुन्ह्यांच्या क्राईम रेटमध्ये राज्य देशात 18 व्या क्रमांकावर आहे. अत्याचाराचे गुन्हे दाखल होण्याचे प्रमाण मात्र महाराष्ट्रात कमी होत आहे.^८

देशातील बलात्काराचे आणि अत्याचाराचे प्रमाण खालीलप्रमाणे

राज्य	बलात्काराचा क्राईम रेट (%)
राजस्थान	13.9
दिल्ली	10.5
हरियाणा	10.0
आसाम	9.7
मध्यप्रदेश	3.5
महाराष्ट्र	3.5

राज्य	ओडीसा	आसाम	तेलंगाना	राजस्थान	महाराष्ट्र
अत्याचाराची प्रकरणे (%)	55.8	27.2	26.3	22.7	16.8

जातीय दंगे:

पुरोगामी राज्य म्हणून मिरविणाऱ्या महाराष्ट्राची 'दंगेखोर' राज्य अशी दुसरी लाजिरवाणी ओळख निर्माण झाली आहे. गेल्या दहा वर्षात देशातील सर्वाधिक जातीय दंगे महाराष्ट्रातच झाल्याची धक्कादायक बाब एका सरकारी अहवालातून स्पष्ट झाली आहे. सामाजिक परिवर्तन आणि कॉस्मोपॉलिटन कल्चरसाठी ओळखल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्रातच गेल्या 10 वर्षात सर्वाधिक जातीय दंग्याची नोंद झाली आहे. महाराष्ट्रातील मुस्लिम समाजाची

सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक स्थितीमांडणारा सरकारचा अहवाल प्रसिद्ध करण्यात आला आहे. त्यानुसार ही बाब समोर आली आहे.

1998 ते 2008 या कालावधीत महाराष्ट्रात 1192 जातीय दंग्यांची नोंद झाली. गेल्या दहावर्षातील देशभरातील हे सर्वाधिक प्रमाण आहे. मागील 11 वर्षात देशातल्या जातीय कलाहारांपैकी 10 ते 23% घटना महाराष्ट्रात घडल्या आहेत. 2005-06 या वर्षामध्ये अशा स्वरूपाच्या घटनांचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते.

या अहवालानुसार जातीय दंग्यांमध्ये जीव गमावलेल्या लोकांची संख्या गुजरात पेक्षाही जास्त आहे. 1998 ते 2008 या दहा वर्षांच्या कालखंडात दंग्यांमध्ये गुजरातमध्ये 1,114 जणांना जीव गमवावा लागला आहे. तर महाराष्ट्रात 1,192 जण दंग्यांची शिकार ठरले.^९

महाराष्ट्रातील जातीय दंगलीचे उत्तम उदाहरण म्हणजे भीमा कोरेगावमध्ये 1 जानेवारी 2018 ला झालेली जातीय हिंसा होय. संभाजी महाराजांच्या समाधीचा हा वाद आहे. गोविंद गाया नावाच्या व्यक्तीवरून हा वाद आहे. संभाजी महाराजांचे सगळे तुकडे तुकडे झालेले शरीरशिवून अंत्यविधी केला त्या गोविंद गायकवाडाच्या संदर्भात त्या ठिकाणी वाद झाला; आणि जातीय दंगल पेटली. त्या घटनेचे पडसाद नंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणावरही पडल्याचे दिसून येते.^{१०}

महाराष्ट्रातील धुळे, पुणे, नांदेड या तीन जिल्ह्यांमधून मधून तलवारीचा मोठा साठा पोलिसांनी जप्त केल्यानंतर भाजपच्या राम कदम यांनी महाविकास आघाडीला जबाबदार धरून टीका केली की, महाराष्ट्रात दंगली घडविण्याचे कारस्थान महाविकास आघाडीचे आहे. त्यातून हिंदू आणि हिंदू संघटना यांना बदनाम करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. यामधून असे दिसून येते की जातीय दंगे भडकण्यात राजकारण्यांची देखील मोठी भूमिका आहे.^{११}

धार्मिक दंगली:

धार्मिक दंगलीचा तपशील पाहिला तर दंगल म्हणजे दोन गटांमधला उत्स्फूर्त भावनिक उद्रेक असतो असे म्हणणं कठीण आहे. कारण कोणत्या निमित्ताने, कसा उद्रेक घडवावा याचे शास्त्रच विकसित झालेले आहे. हेच अनेक दंगलीच्या इतिहासातून पुन्हा पुन्हा दिसून येते.

धार्मिक दंगलीचा इतिहास पहायचा झाला तर देशाच्या स्वातंत्र्याचा पहिला दिवस उजाडला तोच मुळी रक्तंजित धार्मिक दंगलीनी ! कागदावर भौगोलिक रेषा ओढल्यासारखीच समाजाचीही विभागणी होऊ शकेल अशा भ्रमात असलेल्या राजकारण्यांना फाळणीच्या काळात झालेल्या दंगलींनी भविष्याबद्दल गंभीर इशारा दिला. पूण त्यापासून बोध न घेता धार्मिक जातीयवादाला खतपाणी घालण्याचं, त्यावर राजकीय पोळी भाजून घेण्याचं आत्मघातकी धोरण सर्वच पक्षांनी चालू ठेवलं आहे.

महाराष्ट्राच्या संदर्भात विचार करायचा झाल्यास भीषण दंगलींबाबतची चर्चा भिवंडीत 1970 व 1984 मध्ये झालेल्या दंगलीच्या उल्लेखाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. त्यापैकी 1984 च्या दंगलीच निवृत्त ज्येष्ठ पोलिस अधिकारी सुरेश खोपडे यांनी पुस्तकरूपाने केलेलं संकलन आणि विश्लेषण वाचलं तर या दंगलींमागची योजकता आणि दोन्ही समाजांनी दाखवलेली पशुता, निर्दयता ठळकपणे निदर्शनास येते. इंदिरा गांधींच्या हत्येनंतर दिल्लीत शिखांची निर्घुण कत्तल झाली. पण सुदैवाने महाराष्ट्रातल्या अनेक शहरांमध्ये त्या काळात शीख कुटुंबांना सुरक्षित आसरा देण्यात आला. पुण्यात तर पतितपावन संघटनेचे तत्कालीन प्रांतप्रमुख संदीप रावत यांच्या पुढाकाराने भव्य हिंदू-शीख ऐक्य रॅली काढण्यात आली होती. 1965 आणि 1973 चा अपवाद वगळता एकेकाळी हिंदुत्वाचा अड्डा असलेल्या पुण्यात मोठ्या दंगली झाल्या नाहीत. 1986-87 मध्ये मात्र हिंदुत्ववादी संघटनांनी काढलेल्या जनजागरण अभियान यात्रेवर शहराच्या पूर्व भागात दगडफेकीच निमित्त झालं आणि तणावाचं वातावरण झालं आणि उटटडेक्कन जिमखान्यावरील इराण्यांची लकी व सनराइज ही लोकप्रिय हॉटल पेटवून देण्यात आली. त्यामुळे काही दिवस शहरात तणावीचं वातावरण राहिलं.

त्याचप्रमाणे मराठवाडा विद्यापीठ नामांतराविरोधी आंदोलनाच्या काळात (1980) उग्र सामाजिक दंगलीचा अनुभव संपूर्ण राज्याने घेतला. त्यानंतर 1988 मध्य शंकरराव चव्हाण महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री असताना औरंगाबादमध्ये महापौर निवडणुकी वरून धार्मिक दंगल झाली होती. खरंतर त्या निवडणुकीला हिंदू-मुस्लीम रंग नव्हता पण त्या काळातील शिवसेनेची मुख्य मैदान तोप समजले जाणारे छगन भुजबळ यांनी औरंगाबाद मध्ये

येऊन बैठक घेतली आणि त्यानंतर धार्मिक दंगल उसळली त्यामध्ये अनेकांचे बळी गेले. हे प्रकरण मिटवण्यासाठी मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण औरंगाबादला गेले आणि त्यांनी बैठक घेतली. परंतु बैठक सुरु असतानाच शहराच्या निरनिराळ्या भागात आगीचे व धुराचे लोट दिसू लागले त्यामुळे ही दंगल अधिकच फोफावली.^{१२}

त्यानंतर धार्मिक जातीय दंगलीमध्ये मिरज शहरामध्ये झालेल्या 2009 च्या जातीय दंगलीचा समावेश होतो. मिरज शहरामध्ये 2009 साली गणेशोत्सवा दरम्यान शिवसेनेकडून मिरज शहरामध्ये धार्मिक व जातीय दंगल भडकली होती. 10 ते 15 दिवस मिरज शहर या दंगलीत धगधगत होते. या दंगलीचे पडसाद सांगली जिल्ह्यासह शेजारच्या कोल्हापूर जिल्ह्यातही उमटले. पंधरा दिवस मिरज-सांगली शहरामध्ये कडक संचारबंदी लागू केली गेली. दंगली प्रकरणी सांगली महापालिकेचे तत्कालीन राष्ट्रवादी काँग्रेसचे महापौर मैनुरीज- बागवान, शिवसेनेचे जिल्हाप्रमुख बजरंग पाटील, शिवसेनेचे मिरज शहरप्रमुख विकास सूर्यवंशी यांच्यासह विविध राजकीय पक्षांच्या 106 जनावर गुन्हे दाखल करण्यात आले. तथापि या दंगलीचे पडसाद संपूर्ण महाराष्ट्रभर पसरले.^{१३}

अगदी अलीकडेच झालेल्या धार्मिक दंगलीमध्ये 12 आणि 13 नोव्हेंबर 2021 रोजी झालेल्या मालेगावदंगलीचा समावेश देतो. या दंगलीमागचं कारण म्हणजे त्रिपुरा राज्यामध्ये धार्मिक वातावरण तापलेल असतानाच इथे सात मशिदी पाडल्याची चुकीची बातमी समाज माध्यमांनी पसरवली. त्यामुळे या घटनेचे पडसाद हे नांदेड, अमरावती आणि मालेगाव शहरांमध्ये उमटून धार्मिक दंगल निर्माण झाली. आणि त्याला हिंसक वळण लागले. यामध्ये हजारां आंदोलक सहभागी झाले. आंदोलन आटोक्यात आणण्यासाठी पोलिसांना अश्रुधुराचा वापर करावा लागला त्यामध्ये तीन पोलिस अधिकारी आणि सात कर्मचारी जखमी झाले. तसेच पोलिस मित्र असलेले दोन नागरिकही जखमी झाले. या दंगलीवरूनही महाराष्ट्राचे राजकारण मोठ्या प्रमाणात पटल्याचे दिसून येते.^{१४}

निष्कर्ष :

महाराष्ट्रातील सामाजिक हिंसाचाराचा विचार करता असे दिसून येते की, समाजामध्ये हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. या हिंसेचे स्वरूप कौटुंबिक, जातीय, धार्मिक अशा वेगवेगळ्या पद्धतीचे आहे. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये कुटुंबाकडून आणि समाजाकडून स्त्रियांचा मानसिक आणि शारीरिक छळ होतो. त्यामध्ये स्त्रीला मारहाण करणे, तसेच स्त्रियांवर बलात्कार करणे यासारखी प्रकरणे नित्य घडनांना दिसतात. त्यामुळे कुटुंबात असो किंवा समाजान असो स्त्रीला मुक्तपणे वावरणे कठीण झाले आहे. आज आपण 21 व्या शतकात पदार्पण केले असताना आणि महाराष्ट्राचे आधुनिकीकरण झाले आहे असे म्हणत असताना देखील अगदी 6 वर्षांचा मुलीपासून 14 वर्षांच्या मुलीपर्यंत सामुहीक बलात्कार होऊन खून झाल्याच्या अनेक घटना महाराष्ट्राने पाहिल्या आहेत. त्यामुळे समाजात आजही स्त्री असुरक्षितच असल्याचे जाणवते. अशा गुन्ह्याबाबत आतापर्यंत असलेली शिक्षेची तरतुद तेवढीकडकनसल्याने गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांना त्याची फारशी दिककत वाटत नसावी, असेही दृष्टीक्षेपास आले आहे. कायदा आणि कायद्याचे रक्षक याविषयी कसलीही भिती आणि जरब राहिलेली नसल्यानेच अशा घटनात वाढ झाली असल्याचा निष्कर्ष काढला तर चुकीचा ठरणार नाही. अलीकडील काळातील काही चित्रपटात हिंसाचार आणि अत्याचार यांनाच प्राधान्य असलेले दिसते. तसेच मालिकेतील चित्रणही अशा प्रवृत्तीस उद्युक्त करणारे असते. त्यामुळेच अशा हिंसा घडताना दिसतात. समाजामध्ये अशा हिंसा केवळ स्त्रीवर होतात असे नाही तर अनेक पुरुषदेखील या सामाजिक हिंसेचे बळी ठरतात. परंतु कायदा त्यांच्या बाजूने सक्षम नसल्याने हे अत्याचार निमुटपणे सहन करताना दिसतात. या कौटुंबिक हिंसेबरोबर महाराष्ट्रातील समाजामध्ये जातीय आणि धार्मिक हिंसाचार ही टीतक्याच प्रखरतेने होताना दिसतात आणि याला खतपाणी घालण्याचे काम प्रसारमाध्यमे आणि राजकारणी लोक बिनचूकपणे पार पाडतात.

समाजामधील अशा हिंसा कमी करायच्या असतील तर आधी सामाजिकरण होणे गरीचे आहे. सामाजिकरणात मुला-मुलींना समान संधी मिळायला हवी. मुलामुलींचे सामाजिकरण होत असताना नकार पचवणे शिकले पाहिजे. चुकीच्या प्रथा, परंपरा आपण मोडीत काढल्या पाहिजेत. जात, धर्मभेद नष्ट होऊन समान सामाजिकरण होणे गरजेचे आहे. स्त्रियांना संरक्षण देणारे अनेक कायदे शासनाने केले आहेत. त्याचा योग्य उपयोग झाल्यास तसेच मुलींनी सक्षम होऊन चांगले विचार कृतीत उतरविल्यास स्त्रियांची दमन करणारी व्यवस्था मोडीत निघून समाजामध्ये घडणाऱ्या सामाजिक हिंमेला नक्कीच पायबंद बसेल.

संदर्भ :

1. <https://hi.m.wikipedia.org/wiki/हिंसा>
2. <https://maharashtratimes.com/maharashtra/aurangabad/caste-religion-responsible-for-violence/articleshow/74556822.cms>
3. <https://gshindi.com/society/why-increasing-violence-indian-society>
4. <https://www.studyfry.com/महिला-हिंसा-का-कारण>
5. <https://www.violencenomore.in/domestic-violence/>
6. चव्हाण रामराव -KoutumbikHinsachar: EkSamajshashtriyAbhyas (article), Publication: NewMan International Journal of Multidisciplinary Studies, Vol.4, Special Issue August 2017 p.268
7. कित्ता - p.269
8. <https://www.lokmat.com/maharashtra/maharashtra-ranks-23rd-country-rape-cases-and-10th-violence-against-women-a653/>
9. <https://maharashtratimes.com/maharashtra/mumbai-news/-/articleshow/7987442.cms>
10. <https://www.bbc.com/marathi/international-42550390>
11. <https://w.w.w.timesnowmarathi.com>
12. <https://www.loksatta.com/sampadkiya/riots-s-arms-212862/>
13. <https://www.etvbharat.com/marathi/maharashtra/state/sangli/106-acquitted-by-sangli-district-sessions-court-in-miraj-riots-case/mh20210930163306634>
14. <https://www.bbc.com/marathi/india-59296411>

छत्रपती शाहू महाराज : सामाजिक विचार व कार्य

डॉ. वसंत निवृत्ती बंडे

इतिहास विभाग प्रमुख, सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय, लातूर.

महाराष्ट्राचा इतिहास गौरवशाली आणि वैविध्यपूर्ण असा मानला जातो. महाराष्ट्र भूमी साधुसंतांची क्रांतिकारकांची व समाज सुधारकांची भूमी मानली जाते. या भूमीने भारताच्या वैभवशाली इतिहासात देखील बहुमोल असे योगदान दिले आहे. तसेच काही कटू अनुभवही आहेत. महाराष्ट्रात अस्पृश्यता, जातीयता, अंधश्रद्धा, आणि कर्मकांड याचेही स्तोम माजले होते. संपूर्ण समाजजिवन ढवळून निघाले होते. सामाजिक, धार्मिक विषमता शिगेला पोहोचली होती. माणसा - माणसात भेद केला जात होता. हुंडाप्रथा, बालविवाहास विरोध, सतीप्रथा, बळी देण्याची प्रथा, बुवाबाजी, उपास-तापास यासारख्या अनिष्ट प्रथा देखील महाराष्ट्रात अस्तित्वात होत्या. त्यामुळे समाज पूर्णपणे खंगला होता. याचे कारण समाजाचे अज्ञान असे होते आणि हे अज्ञान दूर करून सामाजिक सुधारणा करण्याचे काम अनेक समाजसुधारकांनी केले होते. त्या पैकीच एक म्हणजे छत्रपती शाहू महाराज होते. छत्रपती शाहू महाराजांनी राज्यसत्तेचा उपयोग समाज सुधारणेसाठी करून महाराष्ट्राला एक नवीन विचार दिला.

पूर्वचरित्र :

छत्रपती शाहू महाराजांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी राधाबाई व जयसिंगराव घाडगे यांच्या पोटी 'कागल' या ठिकाणी झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंत जयसिंगराव घाटगे असे होते. परंतु पुढे कोल्हापूर संस्थानाचे राजे चौथे शिवाजी हे निपुत्रिक निधन पावल्यामुळे त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी त्यांना इसवी सन १८८४ मध्ये दत्तक घेतले व पुढे त्यांचे नाव शाहू असे ठेवण्यात आले. नंतर त्यांनी याच नावाने कार्य केले. वयाच्या १७ व्या वर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचा विवाह लक्ष्मीबाई यांच्याशी झाला. दरम्यान त्यांनी कुस्ती, शिकार, घोड्यावर बसणे यासारखे कसब देखील हासिल केले होते. त्याचबरोबर संस्कृत, इंग्रजी भाषा, राज्यकारभार व जगाचा इतिहास याचेही ज्ञान त्यांनी अवगत केले होते.

०२ एप्रिल १८९४ रोजी शाहू महाराजांचा राज्यभिषेक झाला. त्यानंतर त्यांनी सत्तेचा उपयोग करून बहुजन समाजाचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते. ब्रिटिशांच्या काळात सामान्य जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी व त्यांच्या सामाजिक उन्नतीसाठी प्रयत्न केले.

सामाजिक विचार :

छत्रपती शाहू महाराजांच्या कालखंडात समाज रचना ही वर्णव्यवस्थेवर आधारित होती. जातीव्यवस्था पराकोटीला जाऊन पोहोचली होती. शूद्र - अतिशूद्र यांची अवस्था खूप वाईट होती. त्यांना समाजात फारच कनिष्ठ स्थान होते. सार्वजनिक पाणवटे, विहिरी, तलाव या ठिकाणी शूद्रांना पाणी भरण्यासाठी मज्जाव होता. त्यामुळे छत्रपती शाहू महाराज यांना खूप वाईट वाटत होते. म्हणून समाजातील विषमता, जातीयता व अज्ञान दूर झाले पाहिजे व त्या ठिकाणी सर्वांना समान वागणूक मिळाली पाहिजे असे छत्रपती शाहू महाराज यांना वाटू लागले. समाजाच्या या अवस्थेला त्यांच्यातील अज्ञानच जबाबदार आहे हे सर्वप्रथम ज्योतिबा फुले यांनी हेरले व त्यांच्या कार्याचा वसा छत्रपती शाहू महाराज यांनी पुढे चालवला. अस्पृश्यता नष्ट करून त्यांना स्वाभिमानाने जगता यावे या यासाठी त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना माणगाव परिषदेमध्ये दलिताने नेते म्हणून घोषित केले व अस्पृश्यांच्या हितासाठी कार्य करण्यास प्रोत्साहन दिले. त्यांच्यासाठी शाळा सुरू केली. सनातनी विचारांना डावलून सामाजिक समतेचा संदेश छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात रुजवला.

कार्य :

छत्रपती शाहू महाराज हे बोलके समाज सुधारक नव्हते तर ते द्रष्टे राज्यकर्ते व कर्ते समाजसुधारक होते. समाजाच्या विदारक दृश्याबाबत केवळ भाष्य करून थांबले नाहीत तर समाज परिवर्तनासाठी सत्तेचा वापर करून प्रत्यक्षात ते आमलात देखील आणले. त्यांच्या कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येतो.

अस्पृश्यतानिर्मूलन :

तत्कालीन समाज अंधश्रद्धा, अज्ञान व कर्मकांड यामध्ये गुरफटून बसला होता. समाजात स्पृश्य व अस्पृश्य असे दोन वर्ग निर्माण झाले होते. स्पृश्या कडून अस्पृश्यांना अतिशय हीन दर्जाची वागणूक दिली जात होती. अस्पृश्यावर सप्त बंदी लादण्यात आली होती. त्यांना गुलामाप्रमाणे वागणूक देऊन गावकुसाबाहेर ठेवण्यात आले होते. छ. शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी संस्थानात प्रत्यक्ष कार्याला सुरुवात केली. त्यांनी अस्पृश्यांच्या जीवनातील अज्ञान दूर व्हावे व त्यांना नवीन दृष्टी प्राप्त व्हावी यासाठी संस्थानात सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण सुरू केले. त्यांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी स्वतंत्र व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन दिले व मदतही केली. गंगाधर कांबळे या असृश्य तरुणाला चहाचे दुकान काढून दिले तिथे स्वतः आपल्या लवाजम्यासह छ. शाहू महाराज जात असत. तसेच इतरांनाही तसे करण्यास भाग पाडत. सार्वजनिक पाणवटे, विहिरी, तलाव, दवाखाने व शाळा या सारख्या सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांना समानतेने वागवावे असे सक्त आदेशही छत्रपती शाहू महाराजांनी काढले.

आंतरजातीय विवाहास परवानगी :

जातीभेदाचे प्रस्थ नष्ट व्हावे व समानता प्रस्थापित व्हावी यासाठी छ. शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहास परवानगी दिली व तसा कायदा पारित करून प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी देखील केली. त्या काळात छत्रपती शाहू महाराजांनी १०० मराठा-धनगर मुला-मुलींची लग्न देखील लावून एक नवीन आदर्श समाजासमोर उभा केला.

आरक्षणाची तरतूद केली :

हजारो वर्षे वर्णव्यवस्थेच्या वर्चस्वाखाली दबलेल्या समाजाला जर प्रवाहात आणायचे असेल तर, त्यांच्यासाठी प्रशासनातील राखीव जागांची तरतूद करणे अपेक्षित होते. म्हणून छ. शाहू महाराजांनी व्यापक दृष्टीकोन डोळ्यासमोर ठेवून ०६ जुलै १९०२ रोजी मागास जातीला प्रशासनातील ५०% टक्के जागांवर आरक्षण जाहीर केले व त्याची तात्काळ अंमलबजावणी देखील केली.

अस्पृश्यांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण :

महाराष्ट्रात शिक्षण ही फक्त उच्चवर्णीयांचीच मक्तेदारी होती. ही प्रथा छ. शाहू महाराजांनी मोडीत काढून महाराष्ट्रातील सर्व अस्पृश्य समाजातील मुला-मुलींसाठी शाळा सुरू केली. जिथे ५०० ते १००० लोक वस्ती असेल त्या ठिकाणी एक शाळा स्थापन केली व शिक्षणाबद्दल समाजात जागृती देखील घडवून आणली. तसेच जे पालक आपल्या पाल्याला शाळेत पाठविणार नाहीत, त्यांना १/- रुपया प्रतिमाह दंड लावला. त्यामुळे अस्पृश्य समाजात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले.

हजेरी पद्धत बंद केली :

शेकडो वर्षांपासून जातीयतेच्या नावाखाली दडपल्या गेलेल्या अनेक जाती त्या काळात अस्तित्वात होत्या. उच्चवर्णीयांनी त्यांना उपेक्षित ठेवून त्यांचे हक्क व स्वातंत्र्य नाकारले होते. शिक्षण, सत्ता व संपत्तीचा अधिकार नाकारला होता. त्यामुळे त्यांचे जीवन नर्कमय बनले होते. म्हणूनच या जातीतील लोकांनी चोऱ्याव दरोडेखोरीचा मार्ग निवडला होता. परंतु ब्रिटिशांनी त्यांना गुन्हेगार ठरवून त्यांना दररोजगावकामगाराकडे हजेरी लावावी असा आदेश काढला होता. ही प्रथा अतिशय जुलमी व अन्यायकारी होती, ती छत्रपती शाहू महाराजांनी बंद करून समाजात जागृती निर्माण केली व त्या सर्वांच्या प्रगतीसाठी कुवतीनुसार प्रशासनात नोकऱ्या देखील दिल्या. अशा पद्धतीने छत्रपती शाहू महाराजांनी राज्य सत्तेचा वापर हा खरोखरच लोक हितासाठी करून लोकांचे जीवनमान उंचावून त्यांना सर्वच क्षेत्रांमध्ये समानता मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले म्हणूनच त्यांना द्रष्टे राज्यकर्ते असे संबोधले जाते.

संदर्भ :

- १) कीर धनंजय, शाहू महाराज व्यक्तिमत्व आणि विचार.
- २) डॉ. शेषवी. के. (संपादक), राजर्षी शाहू महाराज : सामाजिक सुधारणा वसद्यस्थिती.
- ३) डॉ. कठारे अनिल, भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीचा इतिहास.
- ४) डॉ. शिवाजी गाढे, शाहू आंबेडकर विचारधारा.
- ५) डॉ. सुरेश तायडे, बहुजनांचे दीपस्तंभ.

“जलसिंचनाचा सांगली जिल्ह्यातील पीक प्रारूपावर झालेला परिणामाचा एक चिकित्सक अभ्यास”

डॉ. विनायक तुकाराम पवार

भूगोल विभाग, कन्या महाविद्यालय, मिरज

1. प्रस्तावना

कोणतेही पीक प्रारूप हे सदासर्वदा आदर्श असू शकत नाही. प्राकृतिक व सांस्कृतिक घटकांच्या कमी-अधिक प्रभावामुळे काळानुसार गतिशील संकल्पना आहे. अभ्यासक्षेत्रातील पीक प्रारूप पाहण्यासाठी जसबिर सिंग यांच्या पीक श्रेणींच्या आधारे प्रथम, द्वितीय व तृतीय श्रेणीमध्ये पिकांची मांडणी केली. 00 ते 05 टक्केवारी क्षेत्र असलेल्या पिकांना तृतीय श्रेणी, 05 ते 15 टक्केवारीच्या दरम्यान क्षेत्र असलेल्या पिकांना द्वितीय श्रेणी तर 15 ते 15 पेक्षा जास्त टक्केवारी क्षेत्र असलेल्या पिकांची प्रथम श्रेणीत मांडणी केली आहे. सन 2001-2010 ते सन 2011-2020 या संशोधन काळात पीक प्रारूपात बदल झालेला असून 2001-2010 साली बाजरी व ज्वारी ही प्रथम श्रेणीची पिके असून ज्वारी हे अग्रणी पीक होते. तर 2011-2020 या वर्षी ज्वारी हे प्रथम श्रेणीचे पीक असून ज्वारी हे प्रथम क्रमांकाचे किंवा अग्रणी पीक ठरले आहे. यावरून जलसिंचनामुळे तृणधान्य, कडधान्य, तेलबिया पिके यांचे क्षेत्र कमी होऊन नगदी पिके घेण्याचा कल वाढलेला आहे.

2. अभ्यासक्षेत्र

जलसिंचन क्षेत्र व कृषी क्षेत्रात अग्रेसर असणा-या महाराष्ट्रातील सांगली जिल्ह्याची निवड प्रस्तुत संशोधासाठी केलेली आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील सांगली जिल्हा 1949 मध्ये तासगांव, खानापूर, वाळवा, शिराळा मिरज व जत तालुक्यांचा मिळून बनलेला होता. 21 नोव्हेंबर 1960 रोजी “दक्षिण सातारा” हे जिल्ह्याचे नांव बदलून “सांगली” असे केले. सांगली जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 16° 45' उत्तर ते 17° 22' उत्तर असून रेखावृत्तीय विस्तार 73° 42' पूर्व ते 75° 41' पूर्व असा आहे. या जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 8572 चौ.कि.मी. असून राज्यात क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने 21 वा क्रमांक लागतो. जिल्ह्याची पूर्व-पश्चिम लांबी 205 कि.मी. आहे. उत्तर-दक्षिण रुंदी 96 कि.मी. आहे. जिल्ह्याची समुद्रसपाटीपासूनची सरासरी उंची 553 मीटर आहे. संशोधन क्षेत्रामध्ये कृष्णा, वारणा, येरळा, अग्रणी, बोर आणि माण या प्रमुख व महत्त्वाच्या नद्या आहेत. सांगलीत शिराळा, वाळवा, खानापूर, आटपाडी, तासगांव, मिरज, कवठेमहाकाळ, पलुस, कडेगांव आणि जत असे एकूण दहा तालुके आहेत.

3. उद्दिष्टे

1. सांगली जिल्ह्यातील पीक प्रारूपांचा अभ्यास करणे.
2. सांगली जिल्ह्यातील अग्रणी पिकांचा अभ्यास करणे.

4. सामग्री संकलन आणि संशोधन पद्धती

संशोधन क्षेत्रातील पीक क्षेत्रीय पीक क्षेत्रीय प्रभावानुसार पीक प्रारूप अभ्यासण्याकरिता जसबिर सिंग यांच्या पद्धतीचा व सुत्राच्या आधारे पिकांची टक्केवारी काढून पिकांचे गट केले व त्याआधारे पिकांना प्रथम, द्वितीय व तृतीय श्रेणी दिली. ज्या पिकांची क्षेत्रीय टक्केवारी 15 पेक्षा जास्त असेल त्या पिकांना प्रथम श्रेणी 5 ते 15 टक्केवारीच्या पिकांना द्वितीय श्रेणी व 5 पेक्षा कमी टक्केवारी असलेल्या पिकांना तृतीय श्रेणी दिली व या आधारे पीक श्रेणी गट तयार केले संशोधनास आवश्यक असणारी सांख्यिकी आकडेवारी कृषी कार्यालय जिल्हा परिषद, सांगली, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, सांगली इ. कार्यालयातून व माहिती पुस्तिकेतून संकलित केलेली आहे.

5. पीक प्रारूप

पीक प्रारूप ही एक लवचिक व गतिमान संकल्पना असून कोणतेही पीक प्रारूप सर्वकाळ आदर्श असू शकत नाही. पिक प्रारूपावर पर्जन्य, भूरचना, शेतीचा आकार, जमिनीचा मालकी हक्क आणि बाजारपेठ यांचा प्रभाव पडत असतो. या घटकातील बदलाला अनुसरून पीक प्रारूपात बदल होत असतो.

“विशिष्ट क्षेत्रात, विशिष्ट वेळेला, वेगवेगळ्या पिकाखाली असलेले क्षेत्राचे प्रमाण म्हणजेच पीक प्रारूप होय”.

संशोधन क्षेत्रातील पीक प्रारूपाचा अभ्यास जसबिर सिंग यांच्या पद्धतीच्या आधारे केलेला आहे.

$$\text{सूत्र: } C_p = \frac{C_a}{N} \times 100$$

सूत्राचे स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे.

C_p = Cropping Pattern
पीक प्रारूप

C_a = Area under crop 'a' in the component area unit
संशोधन क्षेत्रातील 'अ' पिकाखालील क्षेत्र ('अ' = कोणतेही पिक)

N = Total cropped area in the component areal unit
अभ्यास क्षेत्रातील एकूण पिकाखालील क्षेत्र.

6. संशोधन क्षेत्रातील पीक प्रारूप

सारणी क्र.1 सांगली जिल्हा : पीक प्रारूप
(सन 2001-2010 ते सन 2011-2020) (क्षेत्र - टक्केवारीमध्ये)

अ. क्र.	सन 2001-2010		सन 2011-2020	
	पिके	क्षेत्र	पिके	क्षेत्र
1	द्राक्षे	0.08	कापूस	0.54
2	कापूस	0.36	इ. कडधान्य	0.56
3	इ. तृणधान्य	0.54	इ. तृणधान्य	0.95
4	मुग	0.74	मुग	0.99
5	मका	1.39	द्राक्षे	1.01
6	तूर	2.11	तूर	1.94
7	इ. कडधान्य	2.66	मका	2.50
8	सोयाबीन	2.70	तांदुळ	2.68
9	तांदुळ	2.71	गहू	4.30
10	गहू	3.93	हरभरा	4.73
11	हरभरा	4.19	भुईमूग	5.67
12	भुईमूग	6.87	सोयाबीन	9.32
13	ऊस	7.96	ऊस	10.95
14	बाजरी	16.59	बाजरी	12.07
15	ज्वारी	47.10	ज्वारी	41.73

स्त्रोत : संशोधक

संशोधन क्षेत्रातील पीक प्रारूप सांख्यिकी आधारे 5 टक्केपेक्षा कमी लागवड क्षेत्र असणारी पिके तृतीय श्रेणीत 5 ते 15 टक्के दरम्यान लागवड क्षेत्र असणारी पिके द्वितीय श्रेणीत व 15 टक्केपेक्षा जास्त लागवड क्षेत्र असणारी पिके प्रथम श्रेणी यानुसार पीक प्रारूप श्रेणी सारणी तयार केली आहे.

सारणी क्र.2 सांगली जिल्हा : पीक श्रेणी
(सन 2001-2010 ते सन 2011-2020)

अ. क्र.	वर्ष	पीक श्रेणी		
		प्रथम श्रेणी पिके	द्वितीय श्रेणी पिके	तृतीय श्रेणी पिके
1	2001-2010	बाजरी, ज्वारी	भुईमूग, ऊस	द्राक्षे, कापूस, इ. तृणधान्य, मुग, मका, तूर, इ. कडधान्य, सोयाबीन, तांदुळ, गहू हरभरा
2	2011-2020	ज्वारी	भुईमूग, सोयाबीन, ऊस, बाजरी	कापूस, इ. कडधान्य, इ. तृणधान्य, मुग, द्राक्षे, तूर, मका, तांदुळ, गहू हरभरा

स्त्रोत : संशोधक

अभ्यास क्षेत्रातील 15 पिकांचे पीक प्रारूप सारणी क्र.1 नुसार सन 2001-2010 या वर्षी द्राक्षे, कापूस, इ. तृणधान्य, मुग, मका, तूर, इ. कडधान्य, सोयाबीन, तांदुळ, गहू व हरभरा पिके तृतीय श्रेणीची

होती. द्राक्षे, कापूस, इ. तृणधान्य व मुग या पिकांचे क्षेत्र 1 टक्केपेक्षा कमी होते म्हणून ही गौण पिके होती. भुईमुग व ऊस ही पिकेव्दितीय श्रेणीचे होते. बाजरी व ज्वारी ही पिके प्रथम श्रेणीची आहेत. या काळात सर्वात कमी लागवड क्षेत्र द्राक्षे पिकाचे 0.08 टक्के होते तर सर्वात जास्त लागवड क्षेत्र ज्वारी पिकाचे 47.10 टक्के असून ज्वारी पिकाचे प्राबल्य आढळते. त्यामुळे ज्वारी हे अग्रणी (Leading Crop) पीक आहे. सन 2001-2010या दहा वर्षांच्या कालावधीत प्रथम श्रेणीचे-2, व्दितीय श्रेणीचे-2 वतृतीय श्रेणीचे-11 पिकांचा समावेश होता (सारणीक्र.2).

सन 2011-2020या दहा वर्षांच्या कालावधीत अभ्यास क्षेत्रात कापूस, इतर कडधान्य इतर तृणधान्य, मुग द्राक्षे, तुर, मका, तांदुळ, गहु व हरभरा ही पिके तृतीय श्रेणीत होती. तर कापूस इतर कडधान्य इतर तृणधान्य व मुग या पिकांचे क्षेत्र 1.00 टक्केपेक्षा कमी आहे म्हणून ही गौण पिके आहेत. भुईमुग, सोयाबीन, ऊस व बाजरी ही पिके व्दितीय श्रेणीत आहेत. ज्वारी हे एकमेव पीक प्रथम श्रेणीत आहे. सन 2001-2010मध्ये बाजरी व ज्वारी ही प्रथम श्रेणीची पिके होती. मात्र सन 2011-2020ज्वारी हे प्रमुख अग्रणी (Leading Crop) पीक आहे.

सन 2001-2010पेक्षा सन 2011-2020या वर्षी इ. कडधान्य, तुर, तांदुळ, भुईमुग, बाजरी व ज्वारी या पिकांचे क्षेत्र कमी झाले तर कापूस, इ. तृणधान्य, मुग, द्राक्षे, मका, गहु, हरभरा, सोयाबीन व ऊस या पिकांचे क्षेत्र वाढले, सन 2011-2020या दहा वर्षांच्या काळात तृतीय श्रेणीची-10, व्दितीय श्रेणीची-04व प्रथम श्रेणीचे-01 पीक होते (सारणीक्र.2).

सन 2001-2010व सन 2011-2020या वीस वर्षांच्या कालावधीत पीक प्रारूपाची तुलना करता पीक प्रारूपात बराच बदल झालेला दिसून येतो. सन 2001-2010या वर्षी द्राक्षे, कापूस, इ. तृणधान्य मुग, मका, तुर, इ. कडधान्य, सोयाबीन, तांदुळ, गहु व हरभरा ही पिके तृतीय श्रेणीची होती. भुईमुग व ऊस ही पिके व्दितीय श्रेणीची होती. बाजरी व ज्वारी ही पिके प्रथम श्रेणीची होती. सन 2001-2010या वर्षांच्या तुलनेत सन 2011-2020या वर्षी इ. कडधान्य, तूर, तांदुळ, भुईमुग, बाजरी व ज्वारी या पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्रात घट झाली. यातील तुर, तांदुळ व भुईमुग या पिकांच्या क्षेत्रात कमी प्रमाणात घट झाली आहे. तर इ. कडधान्य, बाजरी व ज्वारी या पिकांच्या क्षेत्रात जास्त प्रमाणात घट झाली आहे. सन 2001-2010पेक्षा सन2011-2020मध्ये तांदुळ 0.03 टक्के, तूर 0.17 टक्के, भुईमुग 1.2 टक्के, इ.कडधान्य 2.1 टक्के, बाजरी 4.52 टक्के व ज्वारी 5.37 टक्के लागवड क्षेत्रात घट झाली. कापूस व मुग लागवड क्षेत्रात अत्यंत कमी प्रमाणात वाढले. तर गहु, इ. तृणधान्य, हरभरा, द्राक्षे व मका या पिकांच्या लागवड क्षेत्रात मध्यम प्रमाणात वाढझाली.

ऊस 2.99 टक्के व सोयाबीन 6.62 टक्केनी लागवड क्षेत्रात वाढझाली. सन 2001-2010या वर्षी बाजरी व ज्वारी ही सांगली जिल्ह्यातील प्रमुख दोन पिके होती सन 2011-2020मध्ये ज्वारी हे महत्त्वाचे एकमेव पीक आहे.

सांगली जिल्ह्यातील पीक क्षेत्रातील बदलाचा परिणाम सन2001-2010या वर्षी पीक श्रेणीवर झाला. सन 2001-2010व सन 2011-2020या दहा वर्षांच्या तुलनेत द्राक्षे, कापूस, इ. तृणधान्य, इ. कडधान्य, मुग, मका, तूर, तांदुळ, गहु व हरभरा या पिकांची तृतीय श्रेणी होती. तर भुईमुग व ऊस ही पिकेपूर्वी व्दितीय श्रेणीत आहेत तर सन 2001-2010या वर्षामध्ये सोयाबीन हे पीक तृतीय श्रेणीमध्ये होते ते सन 2011-2020 मध्ये व्दितीय श्रेणीत आलेआणि बाजरी पीक सन 2001-2010 मध्ये व्दितीय श्रेणीत आले ते पूर्वी प्रथम श्रेणीत होते. म्हणजेच सन 2001-2010 मध्ये बाजरी व ज्वारी ही प्रथम श्रेणीची पिके होती, तर सन 2011-2020 मध्ये ज्वारी हे एकमेव पीक प्रथम श्रेणीत आहे. सन 2001-2010 व सन 2011-2020 या दहा - दहा वर्षामध्ये ज्वारी या पिकाचे जास्त प्राबल्य दिसून येते.

सन 2001-2010 या दहा वर्षात अन्नधान्य पीक क्षेत्र 81.96 टक्के, तेलबिया पिकाखालील क्षेत्र 9.57टक्के, नगदी पीक क्षेत्र 8.4 टक्के होते. सन 2011-2020 मध्ये अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रात घट झाली आहे. ती घट 9.51 टक्केनी झाली आहे. सन 2001-2010 व सन 2011-2020 मध्येही नगदी पिकक्षेत्रापेक्षा तेलबिया पीक क्षेत्र जास्त होते.

सन 2001-2010 च्या तुलनेत सन2011-2020 या वर्षात अन्नधान्ये, तेलबिया पिके व नगदी पीक क्षेत्रापैकी तेलबिया पिके व नगदी पीक क्षेत्रात वाढझालेली दिसून येते. संशोधन क्षेत्रातील पीक प्रारूप श्रेणीच्या सरासरीनुसार कापूस, इ. कडधान्य, इ. तृणधान्य, मुग, द्राक्षे, तुर, मका, तांदुळ, गहु व हरभरा ही तृतीय श्रेणीची पिके होती. यापैकी कापूस, इ. कडधान्य, इ. तृणधान्य व मुग या पिकांचे क्षेत्र 1 टक्के पेक्षा कमी होते म्हणून ही गौण आहेत. भुईमुग, सोयाबीन, ऊस व बाजरी ही व्दितीय श्रेणीची

पिकेहोती तर ज्वारी हे प्रथम श्रेणीचे पीक आहे. संशोधनक्षेत्रातील पीक प्रारूप अभ्यासानुसार ऊस, कापूस, सोयाबीन, मूग, मका, गहू, हरभरा व द्राक्षे बाजाराभिमुख पिकांचे उत्पादन घेण्याकडे शेतक-यांचा कल वाढलेला दिसतो. पीक प्रारूपावर मृदा, पर्जन्यमान, जलसिंचन, खते, आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान, किटकनाशके, वित्तीय पुरवठा, बाजारपेठ, शेतमालाच्या किंमती, कृषी मजूर व पशुधन या घटकांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. सन 2011-2020 मध्ये संशोधनक्षेत्रात विहिर, साठवण तलाव, उपसा-जलसिंचन योजना, मोठे, मध्यम व लघु प्रकल्प यामुळे मोठ्या प्रमाणात लागवडीखाली क्षेत्र आले आहे. त्यामुळे अन्नधान्य पीक क्षेत्रात घट होऊन नगदी व तेलबिया पीक क्षेत्रात वाढ झाली आहे.

सांगली जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक सधन कृषी जिल्हा आहे. संशोधनक्षेत्रात पूर्वी कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण जास्त होते. तरी मृदेची प्रत, मध्यम पर्जन्य असल्यामुळे खरीप पिके व रब्बी पिके घेतली जात होती. परंतु आधुनिक शेतकरी चांगला शेतीमालाला दर, सुधारीत बी-बियाणे व खते यांमुळे ऊस, कापूस, द्राक्षे व सोयाबीन अशा रोख पैसे देणा-या पिकांच्या क्षेत्रात व उत्पादनात वाढ झालेली आहे. त्यामुळे संशोधनक्षेत्रातील शेतक-यांचे जीवनमान उंचावले आहे. त्यामध्ये ऊस, सोयाबीन व द्राक्षे या पिकांच्या उत्पादनाचा सिंहाचा वाटा आहे. सांगली जिल्ह्यामध्ये ऊसाचे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे साखर कारखान्यांची निर्मिती झाली आहे. तसेच द्राक्ष - वायनरी प्रकल्प व बेदाणा निर्मिती केली जाते. तेलनिर्मिती कारखान्यांची संख्याही मोठी आहे. त्यामुळे अभ्यास क्षेत्रातील शेतकरी नगदी पिकांची लागवड व उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेत आहे.

सांगली जिल्ह्यामध्ये ऊस, कापूस, द्राक्षे व सोयाबीन या नगदी पिकांकडे शेतक-यांचा कल वाढल्याने कापूस, तुर, ज्वारी, बाजरी व कडधान्ये पिके इ. पिकांच्या क्षेत्रात घट झाली आहे तर काही पिकांच्या क्षेत्रात काही प्रमाणात वाढ झाली आहे.

7. निष्कर्ष व शिफारशी

अ) निष्कर्ष

- सन 2001-2010 या वर्षी बाजरी व ज्वारी हे प्रथम श्रेणीची पिके होती सर्वात कमी क्षेत्र द्राक्षे पिकाचे 0.08 टक्के होते तर सर्वात जास्त क्षेत्र ज्वारी पिकाचे 47.10 टक्के होते. मूग, इ. तृणधान्य कापूस व द्राक्षे ही पिके गौण होती.
- सन 2011-2020 या वर्षी ज्वारी हे प्रथम श्रेणीचे अग्रणी पिक असून 41.73 टक्के आहे. तर मूग, इ. तृणधान्य, इ. कडधान्य आणि कापूस ही पिके गौण होती.
- सन 2001-2010 या दहा वर्षात भूईमूग व ऊस द्वितीय श्रेणीची पिके होती तर त्यात दहा वर्षांनी म्हणजेच सन 2011-2020 मध्ये भूईमूग, सोयाबीन, ऊस, बाजरी ही द्वितीय श्रेणीची पिके आहेत. सोयाबीन व ऊस या नगदी पिकांचे क्षेत्र जलसिंचनामुळे वाढलेले दिसते.
- संशोधन क्षेत्रात सोयाबीन, ऊस, द्राक्षे, हरभरा आणि गहू या पिकांचे क्षेत्र वाढलेले आहे तर कापूस व मूग ही पिके नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत.

ब) शिफारशी

- संशोधन क्षेत्रात तृणधान्य व कडधान्य पिकांचे क्षेत्र नगण्य होत आहे त्यासाठी शासकीय योजना राबविणे आवश्यक आहे.
- संशोधन क्षेत्रातील पीक लागवड क्षेत्रातील विषमता कमी करून सम पातळीवर पिके घेण्याचा कल वाढवण्यासाठी शेतक-यांसाठी लाभदायक योजना सुरु कराव्यात.
- नगदी पिकांचे क्षेत्र कमी प्रमाणात करून पाण्याचे व्यवस्थापन व मृदेची सुपिकता वाढविणे गरजेचे आहे.
- अन्नधान्य व तेलबिया पिकांना आधारभूत किंमत मिळणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

- डॉ. विठ्ठल घारपूर - कृषी भूगोल
- डॉ. सुरेश फुले - कृषी भूगोल
- डॉ. माजिद हुसेन - कृषी भूगोल
- डॉ. जसबीर सिंग - कृषी भूगोल

“ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सामाजिक योगदान “**प्रा.डॉ. बिजयसिंग भाबरदोडे**

सहाय्यक प्राध्यापक राज्याशास्त्र विभाग स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई

मो.न. 7973434903, Mail.Id – bijaysingnaik@gmail.com

प्रस्तावना :-

"सर्वसामान्य बहुजन समाजाला गुलामगिरीच्या दलदलीतून बाहेर काढून स्वाभिमानाचे नवे जीवन देणाऱ्या काही मोजक्या समाजसुधारकांमध्ये राजर्षी शाहूंचा समावेश होतो. राजर्षी शाहू आणि इतर समाज सुधारक यांच्यात महत्वाचा फरक म्हणजे राजर्षी शाहूंकडे राजसत्ता होती. त्याआधारे ते बहुजन समाजाच्या हिताचे निर्णय राबवू शकत होते. त्यासाठी त्यांना दुसऱ्यांची मनधरणी करावी लागली नाही. राजर्षी शाहू हे प्रजावत्सल, दलितबंधू, समतेचे पुरस्कर्ते आणि निधड्या छातीचे कर्ते समाजसुधारक होते."

शाहू राजांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी कोल्हापूर जिल्ह्यातील कागल या गावी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव जयसिंगराव व आईचे नाव राधाबाई होते. शाहूंचे बालपणीचे नाव यशवंतराव होते. १७ मार्च १८८४ रोजी शाहूंचे दत्तकविधान व राज्यारोहण झाले. यशवंतरावांचे दत्तकविधानानंतर 'शाहू महाराज' असे नामकरण झाले. शाहूंनी आपल्या आयुष्यात जातीभेद निर्मुलन, अस्पृश्यता निवारण, स्त्रियांचा उद्धार, बहुजनांचा शैक्षणिक विकास, औद्योगिक प्रगती, शेतीचा विकास, धरणे, रस्ते ई. क्षेत्रात मोलाची कामगिरी बजावली. आपली राजसत्ता खऱ्या अर्थाने उपेक्षित, वंचित समाजासाठी वापरली. त्यामुळे शाहू हे लोकांचे राजे झाले.

अध्ययनाचा उद्देश :-

- १) राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार अभ्यासाने
- २) राजर्षी शाहू महाराजांचे आरक्षण विषयक धोरण अभ्यासाने
- ३) राजर्षी शाहू महाराजांचे जातीविषयक विचार अभ्यासाने
- ४) राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक विचार आणि सद्वा स्थिती अभ्यासाने

संशोधनाचा आराखडा:-

“ राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक सुधारणा आणि वर्तमान काळातील प्रस्तुतता “ विषयक अभ्यास करण्यासाठी चिकित्सक विश्लेषणात्मक या संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे

तथ्य संकलन

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अध्ययनासाठी द्वितीय किंवा प्रलेखीय तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधात द्वितीय स्त्रोतांमध्ये प्रकाशित दस्तावेज, कागद पत्रे, ग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रे, प्रकाशित लेख जि काही लिखित सामग्री आहे त्याचा वापर करण्यात करण्यात आलेला आहे, द्वितीय स्त्रोतातून उपलब्ध झालेली माहिती अध्ययन विषयाच्या बाबतीत सूक्ष्म व परिपूर्ण स्वरूपाची आहे. या द्वितीय तथ्य संकलनातूनच “ राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक सुधारणा आणि वर्तमान काळातील प्रस्तुतता “ ही संकल्पना समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. संकलित तथ्यांच्या विश्लेषणावरून “ राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक सुधारणा आणि वर्तमान काळातील प्रस्तुतता “ ही संकल्पना लक्षात घेतली आहे.

शाहू महाराजांचे नाव घेतले की दुर्दैवाने आजही काही लोकांच्या कपाळाला आठ्या पडतात. तर काही लोकांना शाहूंच्या विचाराशी काही देणेघेणे नसते पण उठता बसता शाहूंचे नाव घ्यायला आवडते. तर काहींना शाहूंचे विचार केवळ आरक्षणाच्या अनुषंगाने महान वाटतात, त्या लोकांना शाहू म्हणजे केवळ आरक्षणाचे उद्गाते वाटतात. काही लोकांना शाहू फक्त आपल्या जातीच्या भूषणापायी प्रिय वाटतात ! तर काही लोकांना राजकीय सोयीपोटी शाहू जवळचे वाटतात. संपूर्ण शाहू महाराज खूप कमी लोकांच्या पचनी पडतात ! शाहूंची पूर्ण माहिती नसतानाही त्यांची भलावण करणारे आणि खाजगीत त्यांच्या नावे बोट मोडणारे असे दोन्ही प्रकारचे लोक समाजात मोठ्या प्रमाणात आढळतात. कोणत्याही अभिनिवेशाशिवाय मनापासून संपूर्ण शाहू ज्यांच्या मनाला पटले आहेत असे

लोक मात्र खूप कमी आढळतात ! नेमके कोणते कार्य शाहू महाराजांनी केले आहे ? शाहूंचे सामाजिक योगदान काय आहे ? त्यांच्या जातीधर्मा विषयी कोणत्या भूमिका होत्या ? या सर्व बाबींचा धावता आढावा वाचायचा असेल तरच पुढे वाचा अन्यथा आपला हिरमोड होईल

राजर्षी शाहू आणि अस्पृश्यता :-

अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी सवर्ण व अस्पृश्यांच्या वेगळ्या शाळा भरवण्याची दुष्ट पद्धत १९१९ मध्ये बंद केली. गावच्या पाटलाने कारभार चांगला चालवावा यासाठी शिक्षण देणाऱ्या पाटील शाळा, प्रत्यक्ष व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या, तंत्रे व कौशल्ये शिकवणाऱ्या शाळा असेही उपक्रम त्यांनी राबवले. शाहू राजे हे त्यांच्या कर्तृत्वामुळे नावाप्रमाणेच यशवंत राहिले. छत्रपती शिवरायांच्या विचारांचा व कार्याचा वारसा मोठ्या समर्थपणे घेऊन जाण्याचे कार्य करणारा एक महान मानवतावादी राजा म्हणून राजर्षी शाहू महाराजांनी आपली ओळख निर्माण केली. या व्यापक दूरदृष्टीच्या राजाने त्याकाळी राजेशाही असतांनासुद्धा सामाजिक बंधूभाव, समता, दलित व उपेक्षित बांधवांचा उध्दार, शिक्षण, शेती, उद्योगधंदे, कला, क्रिडा व आरोग्य इत्यादी महत्त्वपूर्ण क्षेत्रांमध्ये आजच्या लोकशाहीतील शासनालाही करणे शक्य होत नाही. असे अद्वितीय स्वरूपाचे कार्य केले.

आरक्षणाचे प्रणेते-

मागासलेल्या वर्गांना प्रगतीच्या प्रवाहात आणायचे असेल तर त्यांच्यासाठी राखीव जागांची तरतूद केली पाहिजे, अशी कल्पना महात्मा जोतिबा फुले यांनी मांडली. राजर्षी शाहूंनी आपल्या अधिकारांचा वापर करून ही कल्पना प्रत्यक्षात उतरवली. ६ जुलै १९०२ रोजी त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात मागास जातींना ५० % जागा राखीव राहतील अशी घोषणा केली. त्याची त्वरित अंमलबजावणी करून संबंधित अधिकाऱ्यांकडून रिपोर्ट मागविले. शाहूंच्या या निर्णयाला तेव्हा सामाजिक कार्यकर्ते म्हणवणाऱ्या अनेक उच्चवर्णीय पुढाऱ्यांनी विरोध केला. शाहूंचे अनेक प्रकारचे आरोप केले. परंतु वंचितांच्या विकासाचे व्रत घेतलेल्या शाहूंनी कशाचीही पर्वा न करता आपले धोरण चालू ठेवले.

नुसती घोषणा करून थांबणारे ते राजे नव्हते तर त्वरीत अंमलबजावणी करून संबंधित अधिकाऱ्यांकडून अहवाल मागविले. शाहूंच्या या निर्णयाला तेव्हा सामाजिक कार्यकर्ते म्हणवणाऱ्या अनेक उच्चवर्णीय पुढाऱ्यांनी विरोध केला. राजर्षीवर अनेक प्रकारचे आरोप केले. त्यांनी अस्पृश्यांना (त्या काळात अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या जातीच्या) राखीव जागांची तरतूद करून सरकारी नोकऱ्या मिळवून दिल्या. शाळा, दवाखाने, पाणवठे, सार्वजनिक विहिरी, सार्वजनिक इमारती इत्यादी ठिकाणी (तत्कालीन) अस्पृश्यांना समानतेने वागवावे असा आदेश त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात काढला. १९१७ साली त्यांनी पुनर्विवाहाचा कायदा करून विधवाविवाहाला कायदेशीर मान्यता मिळवून दिली. तसेच त्यांनी देवदासी प्रथा बंद करण्यासाठीही कायद्याची निर्मिती केली. बहुजन समाजाला राजकीय निर्णयप्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी त्यांनी इ.स. १९१६ साली निपाणी येथे 'डेक्कन रयत असोसिएशन' ही संस्था स्थापली.

तथाकथित गुन्हेगार जातींविषयी भूमिका-

जातव्यवस्थेची शिकार झालेल्या अनेक जमाती त्या काळात चोऱ्या, दरोडे अशा चुकीच्या मार्गांचा अवलंब करत होत्या. सनातनी वर्णव्यवस्थेने त्यांना उपेक्षित ठेवून शिक्षण, सत्ता व संपत्तीचा अधिकार नाकारला. परिणामी त्यांची सर्वच क्षेत्रात अधोगती झाली. त्यांचा सामाजिक दर्जा खालावला. समाजाकडून मिळणारी अन्याय्य वागणूक व उत्पन्नाचे काहीच साधन नाही अशा दुहेरी संकटात सापडलेल्या मागास, भटक्या जमातीतील अनेक लोकांनी पोटापाण्यासाठी चोऱ्या, दरोडे अशा गोष्टींचा आधार घेतला. तत्कालीन ब्रिटीश सरकारने या जमातीवर गुन्हेगारीचा शिको मारला. त्यांना रोज गावकामगाराकडे हजेरी लावावी लागत असे. शाहूराजांना या लोकांची कणव होती. शाहू खऱ्या अर्थाने वंचितांचे राजे होते. त्यामुळे शाहूंनी ही हजेरी पद्धत बंद केली. या जाती-जमातीतील लोकांना संघटीत करून गुन्हेगारी कृत्यांपासून परावृत्त केले. त्यांना नोकऱ्या दिल्या. त्यांच्यातून पहारेकरी, रखवालदार नेमले, रथावर वाहक नेमले. त्यांना घरे बांधून दिली. राहण्याची व पोटापाण्याची सोय झाली. शाहूराजांचे प्रेम मिळाले. त्यामुळे या लोकांनी गुन्हेगारी कारवाया सोडून देवून 'माणूस' म्हणून जगायला सुरुवात केली. गुन्हेगारांना शासन करणारा सत्ताधीश सर्वत्र पहायला मिळेल. मात्र त्यांना प्रेमाने, मायेने आपलेसे करून समान सामाजिक दर्जा देणारा व त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण करणारा राजा विरळाच.

राजर्षी शाहूंचे शैक्षणिक कार्य-

तत्कालीन वर्ण-व्यवस्थेने शूद्र आणि सर्व स्त्रिया यांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारून त्यांच्यावर अन्याय केला. महात्मा जोतीराव फुले आणि सावित्रीमाई यांनी दलित-बहुजनांसाठी आणि स्त्रियांसाठी शाळा काढल्या. तोच वारसा जपत शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक विकासाच्या अनुषंगाने मोलाची कामगिरी बजावली. महाराजांनी १९१७ साली कोल्हापूर संस्थानात सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा कायदा केला. हा कायदा करताना महाराजांनी पालकांनाही दंड ठेवला. जर एखाद्या पालकाचा मुलगा शाळेत आला नाही तर दरमहा १ रु. दंड ठेवला. शाहूंनी प्राथमिक शिक्षणावर भर दिला. कारण पाया पक्का असेल तरच माणसाची भावी शैक्षणिक प्रगती होऊ शकेल असे महाराजांचे मत होते. ते म्हणत, “शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो.” शिक्षण घेताना विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या अनेक अडचणी समजावून घेवून महाराजांनी त्यावर उपाय केले. मागास, गरीब विद्यार्थ्यांना स्कॉलरशिप व इतर सवलती दिल्या. विद्यार्थ्यांना राहण्यासाठी वसतीगृहे बांधली. कोल्हापुरात हायस्कूल व कॉलेजची स्थापना केली. राजाराम कॉलेज मध्ये मुलींची फी माफ केली. त्याकाळी काही शिक्षक अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजातील काही मुलांना व्हराड्यात बसवत असत. ही गोष्ट महाराजांच्या लक्षात आल्यानंतर त्यांनी शिक्षकांना जरब बसेल असे उपाय केले. सरकारी शाळेत शिवाशिव पळू नये व सर्व जाती-धर्माच्या विद्यार्थ्यांना एकत्र बसवावे असा वटहुकूम काढला. ज्या शाळा या हुकुमाचे पालन करणार नाहीत त्यांची ग्रांट व इतर सवलती बंद करण्याची तंबी दिली.

वेदोक्त प्रकरण-

शाहू महाराजांच्या जीवनाला कलाटणी देणारा सर्वात महत्वाचा प्रसंग म्हणजे वेदोक्त प्रकरण होय. शाहू महाराजांचा भटजी राजोपाध्ये यांनी महाराजांना शूद्र मानून त्यांचे विधी वैदिक मंत्राने न करता पुराणोक्त मंत्राने करणार अशी भूमिका घेतली. त्यामुळे महाराज दुखावले गेले. अनेक प्रकारे समाज देवूनही भटजी त्याची भूमिका सोडत नाही असे दिसताच महाराजांनी त्याचे इनाम जप्त केले. परिणामी वाद अधिकच चिघळला. टिळकांनीही केसरीमध्ये अग्रलेख लिहून सामाजिक न्यायाची बाजू न घेता भटजीची बाजू घेतली. आधीच महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक चळवळीमुळे ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर वाद धुमसत होता. त्यात टिळक आणि महाराष्ट्रातील बहुतांशी ब्राम्हण महाराजांच्या विरोधात एकवटल्यामुळे ब्राम्हणेतर समाजही महाराजांच्या पाठीशी ठामपणे उभा राहिला. परिणामी महाराष्ट्रात ब्राम्हण आणि ब्राम्हणेतर असे दोन गट पडले. ब्राम्हणांचे नेतृत्व टिळकांकडे तर ब्राम्हणेतरांचे नेते शाहू महाराज. परिणामी टिळक आणि शाहू राजे यांच्यात वितुष्ट निर्माण झाले. खरेतर शाहू महाराजांचे भांडण ब्राम्हणांविरुद्ध नव्हते तर त्यांच्या वर्चस्ववादी मानसिकतेविरुद्ध होते. विधी वैदिक मंत्राने केले काय किंवा पुराणोक्त मंत्राने केले काय ? काहीच फरक पडत नाही हे शाहू राजे जाणत होते. परंतु बहुजनांचे विधी वैदिक पद्धतीने न करण्यामागे ब्राम्हणांचा वर्णवर्चस्ववाद असल्याने शाहूंनीही आपली भूमिका सोडली नाही. या घटनेनंतर शाहू राजांनी सामाजिक न्यायाच्या लढाईला अधिक बळकटी मिळवून दिली.

राजर्षी शाहू आणि स्त्रियांची स्थिती-

त्यावेळेस धर्मव्यवस्थेने स्त्रियांना अतिशय उपेक्षित ठेवले. त्यांचे हक्क, अधिकार, नाकारले, स्त्री म्हणजे केवळ चूल व मूल या पुरतीच मर्यादित ठेवली त्याकाळी धर्माच्या नावाखाली देवांना मुले-मुली वाहण्याची अतिशय विचित्र पद्धत आपल्या देशात चालू होती. परंतु राजांनी आपल्या संस्थानात जोगत्या-मुरळी प्रतिबंधक कायदा करून ही पद्धत बंद पाडली. जातीभेदाचे प्रस्त नष्ट व्हावे म्हणून आपल्या संस्थानात आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहास कायदेशर मान्यता दिली. तसा कायदा पारित केला आणि याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करताना आपल्या चूलत बहीणीचे लग्न धनगर समाजातील यशवंतराव होळकर यांच्याशी लावून दिले. एवढेच नव्हे तर संस्थानात जवळजवळ १०० मराठा धनगर विवाह घडवून आणले. अशा अनेक कार्यांच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक व दर्जा मिळवून दिला. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना दुय्यम स्थान प्राप्त झाले होते. त्यांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागे. स्त्रियांना कुणीही वाली उरला नव्हता. स्त्रियांची ही अवनती जाणून शाहू राजांनी त्यांच्या उन्नतीसाठी विशेष प्रयत्न केले. स्त्रियांसाठी अनेक चांगले कायदे केले. अशा प्रकारचे खटले रीतसर कोर्टात चालवण्याचे आदेश दिले. स्त्रियांवर अन्याय होऊ नये म्हणून त्यांनाही ‘काडीमोड’ घेण्याचे अधिकार दिले. स्त्रियांना क्रूरपणे वागवण्याच्या पद्धतीविरुद्धही शाहू राजांनी कायदा केला. स्त्रियांचा शारीरिक व मानसिक छळ करणे, त्यांना उपाशी ठेवणे, मारहाण करणे अशा प्रकारच्या गुन्ह्यांसाठी कडक शिक्षा केल्या. त्यामुळे स्त्रियांना मोठा आधार मिळाला. राजर्षी शाहूंनी केलेल्या या अनेक स्त्री-उद्धारक कायद्यांमुळे स्त्रियांना सामाजिक प्रवाहात येण्यासाठी खूप मदत झाली.

परंतु आज एकविसाव्या शतकामध्ये आणि लोकशाही शासनव्यवस्थेमध्ये मात्र स्त्रिभूणहत्या, हंडाबळी सारख्या अनेक माध्यमातून स्त्रियांचा मोठ्या प्रमाणात बळी दिला जात आहे. आज स्त्रियांना या संकटातून बाहेर काढावयाचे असेल तर राजर्षी शाहूंचा स्त्रीविषयक व्यापक दृष्टीकोनच आपण स्विकारणे ही काळाची गरज आहे. धर्मव्यवस्थेने स्त्रियांनाही अतिशय उपेक्षित ठेवले. त्यांचे हक्क-अधिकार नाकारले. स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली. त्यामुळे स्त्रियांची एकंदर सामाजिक अधोगती झाली होती.

सारांश

आज शाहू महाराजांचे काम बहुतांशी लोकांपर्यंत पोहचले आहे. शाहूराजांच्या या अद्वितीय कामगिरीमुळे सर्वसामान्य बहुजनांच्या हृदयात शाहूंना आदराचे स्थान आहे. महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या युगपुरुषांच्या जोडीला शाहू राजांचे नाव घेतले जाते. पुरोगामी महाराष्ट्र घडवण्यात फुले-शाहू-आंबेडकरी विचारांचा फार मोठा वाटा आहे.

आज शाहू महाराजांच्या जयंत्या-पुण्यतिथ्या सर्वत्र साजऱ्या केल्या जातात. परंतु फक्त एवढे करून त्यांच्या विचार-कार्याचे चीज होणार नाही. शाहूंचा लढा हा समतेसाठी होता. आत्मसन्मानासाठी होता. वर्णवर्चस्वाच्या अहंकारी प्रवृत्तीविरुद्ध होता. आज शाहू राजांच्या पश्चात त्यांचाच जयजयकार करणारे, त्यांच्या नावाने सत्ता भोगणारे राज्यकर्ते गरीब प्रजेला छळत आहेत. भ्रष्टाचार, गुंडगिरी या प्रवृत्ती फोफावल्या आहेत. शाहूराजे फक्त पुजण्यापुरतेच राहिले आहेत. त्यांचा वारसा, त्यांचे विचार, कार्य आपण विसरलो आहोत. राजर्षी शाहूंनी प्रतिकूल परिस्थितीत आपल्या संस्थानात जनहितार्थ अनेक कायदे केले. प्रसंगी टीका, अपमान, बदनामी यांची पर्वा केली नाही. पण आजच्या राज्यकर्त्यांना 'जादूटोणा व अघोरी प्रथाविरुद्ध कायदा' करता येत नाही. राज्यकर्ते शाहूंच्या नावाने राजकारण करतात मात्र त्यांचा विचार जपताना कुणीच दिसत नाही, ही दुर्दैवाची बाब आहे. शाहूंच्या कार्याचे खरे चीज व्हावे असे वाटत असेल तर शिक्षण घेवून उच्च पदे हस्तगत केली पाहिजेत. आपल्या अधिकाराचा, पदाचा वापर सर्वसामान्य जनतेच्या कल्याणाकरता केला पाहिजे. उपेक्षित, वंचितांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे, जातीभेद नष्ट करणे, सामाजिक समता प्रस्थापित करणे ही शाहू राजांची अपूर्ण राहिलेली स्वप्ने पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न करूया, हीच शाहूराजांना आदरांजली ठरेल.

संदर्भ सूची :-

- राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज - विचार आणि कार्य. डॉ. शिरीष पवार
- राजर्षी शाहू कार्य व काळ. (लेखक - रा.ना. चव्हाण)
- समाज क्रांतिकारक राजर्षी शाहू महाराज (लेखिका - डॉ. सुवर्णा नाईक-निंबाळकर)
- कोल्हापूरचे शाहू छत्रपति : चरित्र व कार्य. लेखक : एकनाथ केशव घोरपडे
- राजर्षी शाहू महाराज यांची सामाजिक विचारधारा व कार्य. लेखक : रा.ना. चव्हाण
- राजर्षी शाहू छत्रपती. लेखक : प्रा. डॉ. रमेश जाधव. नॅशनल बुक ट्रस्ट

महिलांच्या सामाजिक समस्या

प्रा.डॉ.ज्ञानेश्वर सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक नाट्यशास्त्र विभाग स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई. मो.नं.८६६८७२८५२८,

इ-मेल, dnyaneshwar02011@gmail.com

प्रस्तावना

स्त्रीचा जन्मच मुळी अत्याचार सोसण्यासाठी झाला आहे अशी आपल्या समाजाची धारणा आहे या धारणेला गरीब, श्रीमंत, जात, धर्म, पंथ, शिक्षित, अशिक्षित, ग्रामीण, शहरी, नोकरीवाली, बिगर नोकरीवाली असा कुठलाही अपवाद नाही. सामाजिक समस्या ही जात, धर्म आणि लिंग या तीन घटकावर आधारित आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळत आले आहे. स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तू आहे अशी पारंपारिक, प्रतिगामी मानसिकता आहे. स्त्रियांना शिक्षण, सत्ता, संपत्तीचे सारे अधिकार नाकारण्यात आले होते. धार्मिक कायद्यांचा आधार घेवून स्त्रियांवर अधिकाधिक बंधने लादली गेली. सतीप्रथा, हुंडाप्रथा, बालविवाह यासारख्या अनेक अन्यायकारक चालीरीतिनी लाखो स्त्रियांचे अवघे आयुष्यच करपून टाकले. भारतात ब्रिटीशांचे आगमन होईपर्यंत या निर्दयी प्रथा चालूच होत्या. महाराष्ट्रात सावित्रीबाई फुले, ताराबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर व पंडित रमाबाई यांसारख्या थोर महिलांनी अठराव्या शतकात ज्या वेळी पुरुषीवृत्तीला प्रोत्साहन मिळत असताना या महिलांनी जिद्दीने पुढे येऊन समाजात महिलांच्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठी लढा दिला. परंतु पुरुषी मानसिकतेपुढे महिलांना जो अधिकार मिळणे अपेक्षित होते ते अद्यापही मिळालेले नाहीत.

कौटुंबिक हिंसाचार :-

आपल्याला बऱ्याचदा असं वाटतं की, कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे केवळ शारीरिक त्रास. परंतु कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी स्त्रीला अपमानित करणे, शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे, मनाविरुद्ध गर्भधारणेची सक्ती करणे, गरोदर स्त्रीवर बाळाच्या लिंगनिदानासंबंधी तपासणी करण्याची सक्ती करणे, जबरदस्तीने गर्भपात करवणे, पीडित महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे, त्याच्याकडे अथवा तिच्या किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे व या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पीडित व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे, या सर्व बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते. भारतात पीडब्ल्यूडीव्हीए (Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005) मध्ये घरेलू हिंसेच्या व्याख्येनुसार आर्थिक शोषण देखील समाविष्ट आहे.

२१ वे शतक उजाडले असतानाही महाराष्ट्रात महिलांविरोधातील गुन्ह्यांमध्ये सातत्याने वाढच पाहायला मिळत आहे. दररोज सामूहिक बलात्काराला दोन-तीन महिला बळी पडत आहेत. देशाची आर्थिक राजधानी 'दिल्ली'त राजकीय वातावरण असतानाही डिसेंबर २०१२ ला 'निर्भया' प्रकरण घडलं. त्यानंतर ख-या अर्थाने महिलांच्या सुरक्षेचा मुद्दा प्रकर्षाने पुढे आला. पण 'वादळ जितक्या तेजीने येतं, तेवढ्या सौम्यपणे निवळतं. अगदी तसंच या प्रकरणाचं सुद्धा झालं. निर्भयाला न्याय मिळवून देण्यासाठी अख्खं जग एकवटलं. मात्र, २०१७ उजाडल्यानंतर कुठतरी निर्भयाला न्याय मिळाला. परंतु अजूनही भारतात अशा कितीतरी निर्भया न्यायापासून वंचित आहे. त्याचं काय ? हे मोठं कोडंच आहे. सरकारही असे गुन्हे रोखायला फारसे गंभीर नसल्याचे त्यांच्या बोलण्यातून, वागण्यातून सिद्ध झाले आहे. त्यामुळे, 'सरकार जेवू देत नाही व रक्षणकर्ते भीक मागू देत नाही', अशा स्थितीत महिलांचं अस्तित्व बंदिस्त झालं आहे. समाजातील सद्यःस्थिती पाहता सावित्रीबाईंचे हे कार्य कुठेतरी कुठित झाले आहे का? असा प्रश्न पडतोय. अत्याचाराच्या वाढत्या घटनांना आळा घालण्यासाठी पुन्हा एकदा सावित्रीबाई जन्माला याव्यात, याची वाट न पाहता प्रत्येकीच्या मनातील 'सावित्री' पेटून उठण्याची गरज आजच्या घडीला आहे. तशीच भावना अनेकींना मनात असतेच, पण पुढे यायचे कोणी? हा खरा प्रश्न आहे. वर्षानुवर्षे 'चूल आणि मूल' हेच महिलांच्या वाटेला आले आहे. पण त्या चुलीवर काय शिजवायचे व मुलांना काय शिकवायचे याचा अधिकारही महिलांना नाही. 'जग बदलतंय' असे जरी

म्हटले जात असले तरी आताही काही कुटुंबांत महिलांना तुच्छ वागणूक दिली जातेय. आजही एक नवविवाहित हुंडा प्रथेला बळी पडत आहे. 'स्त्री'पण जपण्यासाठी पुरुषी अहंकार व कौटुंबिक हिंसाचार सहन करत आहे, हे सत्य नाकारून चालणार नाही.

अनिष्ट धार्मिक चालीरीती-

हिंदू धर्मात स्त्रीला देवीची उपमा दिलेली आहे. पण तरीही पायरी-पायरीवर तिला अपमानास्पद वागणुकीला सामोरे जावे लागत आहे. काही महिन्यांपूर्वी शिर्डीतील शनिशिंगणापूर मंदिराच्या गाभा-यात एका तरुणीने प्रवेश करून शनि महाराजांवर तेलाचा अभिषेक केला होता. पुरातन काळापासून या शनिच्या गाभा-यात महिलांना प्रवेश दिला जात नव्हता. मात्र, या तरुणीने ही प्रथा मोडल्याने प्रचंड वादंग निर्माण झाला होता. पुरोगामी विचारसरणीच्या मंडळींनी तरुणीच्या या ध्येयाचे कौतुक केले. पण पुढे या मुद्द्याने गंभीर स्वरूप धारण केल्याने याला राजकीय वलय प्राप्त झालं होतं. महिलांवर होणा-या अत्याचारासंदर्भात वाहिन्यांवर खुलेआम चर्चा रंगल्या. 'शनी हा ग्रह आहे'. पूजा देवांची केली जाते, ग्रहाची नाही', असे म्हणून या चर्चेला वेगळेच रूप मिळाले होते. मात्र, मंदिरात प्रवेश मिळावा ही एकच धारणा डोळ्यासमोर ठेवून महिलांनी मंदिर प्रवेशाची झुंज सुरू केली. महिलांची ही झुंज यशस्वी ठरली. पण मंदिर प्रवेश हाच महिलांचा लढा नाही. तर लढा आहे स्वावलंबी जीवन जगण्यासाठी स्वातंत्र्य मिळवण्याचा. आज विविध क्षेत्रात महिला आघाडीवर आहेत. शहरी भागात तर महिला पुरुषांच्याही पुढे आहेत. आपल्या देशात महिलांनी राष्ट्रपती, पंतप्रधान, लोकसभा अध्यक्ष या सारख्या महत्वाच्या पदांची जबाबदारी यशस्वीपणे पेलली आहे. तसेच राजकीय पक्षाच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी सुद्धा महिलांनी सक्षमरित्या पार पाडली आहे.

गेल्या अनेक वर्षांत स्त्रियांवर होणा-या शारीरिक आणि मानसिक अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. नोंद होणा-या घटनांपेक्षाही अनेक कारणांमुळे अंधारात राहणा-या घटनांची संख्या जास्त आहे. स्त्रियांवरील अन्याय/अत्याचार दूर करण्यासाठी प्रभावी कायदे आणि त्याची कठोर अंमलबजावणी आवश्यक आहेच, परंतु त्याबरोबरच आवश्यक आहे ती जनजागृती. स्त्रियां/मुलींना मार्गदर्शन अत्यंत महत्वाचे आहे. आजही अनेक ठिकाणी मुलगी जन्मास आली कि, तिला घरातूनच दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळत असल्याचे दिसते. हीच स्त्री आज पुरुषांच्या खांद्यास खांद्या लाऊन प्रत्येक क्षेत्रात आपले कर्तृत्व सिद्ध करीत असतानाही तिला आजही पुरुषी अहंमपनाचा सामना करावा लागतो. त्यासाठी आजकालच्या लोकांच्या मानसिक विचारात बदल होण्याची गरज आहे

लिंगभेद :-

स्त्रीवर होणा-या या सर्व अत्याचाराचे तिच्या दुःस्थितीचे कारण म्हणजे-शिक्षणाचा अभाव. एका मुलीला शिकवणे म्हणजे अख्याकुटुंबाला शिकविण्यासारखे आहे. स्त्रियांपुढे गंभीर समस्या आहेत, पण शिक्षणया जादूच्या कांडीने सोडविली जाणार नाही. भारतीय तत्वाज्ञानानुसार अस्तित्वाच्या त्रिकोणाच्या पायाच्या एका टोकाला पायाभुत सुविधा व समृद्धी देणारी लक्ष्मी, दुसऱ्या टोकाला शक्ती देणारी व संरक्षण देणारी महाकाली दुर्गा आणि त्रिकोणाच्या शिरोबिंदूमध्ये ज्ञान, कल्पना देणारी महासरस्वती असते. अशा प्रकारे या तीनशक्तींना महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती असे स्थान दिलेले आहे. पूजा जरीपुरुष दैवताची केली जात असली तरी चर्चा होते ती त्यांच्या शक्तीची, त्यांच्या असलेल्या स्त्री शक्तीची. आई, बाबा मला मारू नका. मला जगायचंय. मी तुमचीच मुलगी आहे. मग, मला असे दूर का लोटता ? हे हृदयाला पाझर फोडणारे उद्गार आहेत. स्त्रीपिंडाचे (स्त्री भूणाचे)आपण २१ व्या शतकात पदार्पण केले. चंद्रावर जाण्यासाठी बुकींगसुद्धा सुरू आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली, पण आजही आपले विचार हीन दर्जाचे आहेत. मुलगा न होता मुलगी झाल्यास आई-वडील शोक करतांना दिसतात. 'ज्याच्या पदरी पाप त्याला मुली आपोआप' हिच भावना लोकांच्या मनात आहे. म्हणूनच स्त्री भूणहत्या मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. मुलांना दिली जाणारी खेळणीसुद्धा न्यूनगंडाची भावना निर्माण करतात. मुलांना मोटार, विमान अशी खेळणी दिली जातात, तर मुलींना बाहुली दिली जाते. स्त्री ही व्यक्तीत्व नव्हे, ती एक वस्तू खेळणी आहे. याची जणू ही पहिली शिकवणच असते. लहानपणी घरात सती सावित्री, पार्वती, सीता यांच्या गोष्टी सांगितल्या जातात. पार्वती पतिव्रता होती, हे नेहमी मनावर बिंबवले जाते, पण तिचा कणखरपणा, तिची जिद्द याची वाखाणणी कोणीच करीत नाही. समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला पाहिजे. स्त्री ही त्याग, नम्रता, श्रद्धा व सुजाणपणा याची मूर्ती आहे. ती कोणत्याच बाबतीत पुरुषांपेक्षा कमी नाही. पारंपारिकरित्या पुरुषांची समजली जाणारी क्षेत्रे आता महिला काबीज करीत आहेत. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, ताराबाई शिंदे, सावित्रीबाई फुले, इंदिरा गांधी यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून किरण बेदी, मीरा बोरवणकर, अंजू जॉर्ज यासारख्या स्त्रिया आपापल्या क्षेत्रात कर्तृत्व गाजवत आहेत.

गेल्या शतकात त्यांना कराव्या लागलेल्या संघर्षाच्या आणि त्यातून महिलांनी साधलेली प्रगतीच्या थोडक्यात प्रवास १९५० मध्ये प्रेम माथुर यांना भारतातील पहिल्या व्यवसायिक महिला वैमानिक होण्याचा मान, १९५२ च्या

ऑलिंपिक स्पर्धांमध्ये पुरुष व महिलांना एकत्र खेळण्याची संधी, भारत देशाच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी, सुचेता कृपलानी यांना भारतातील पहिल्या मुख्यमंत्री होण्याचा मान, भारतीय पोलिस सेवेत अधिकारी पदावर किरण बेदी यांची निवड पोलिस सेवेत अधिकारी पदावर दाखल झालेल्या पहिल्या महिला, मदर तेरेसा यांना शांततेचा नोबेल पुरस्कार जाहीर, भारतीय सैन्य दलात महिलांचा प्रवेश, भारताच्या राष्ट्रपती पदी महिलेची निवड प्रतिभाताई पाटिल, गानसम्राज्ञी लता मंगेशकर यांना भारतरत्न किताब, भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ५०% आरक्षण. प्रतिष्ठा फक्त वीरपत्नी अथवा वीरमाता होण्यात नाही, तर वीर स्त्री होण्यास आहे. खरे पाहिले तर या जगाच्या रथाची दोन चाके म्हणजे स्त्री आणि पुरुष. हा रथ व्यवस्थितपणे चालवायचा असेल तर दोन्ही चाके सारख्याच गतीने चालण्यासाठी स्त्री-रूपी चालाकास सक्षम बनविणे अत्यावश्यक आहे. स्त्री स्वतःचे रक्षण करण्यास समर्थ असली पाहिजे. खेड्यातच काय पण अगदी शहरात सुद्धा संध्याकाळी साडे सहा-सात वाजता बाजूच्या दुकानात जायचे तरी १८ वर्षांच्या बहिणी बरोबर ९-१० वर्षांच्या भावाला पाठविले जाते. जोपर्यंत स्त्री अशी रक्षणीय मानली जाईल, तोपर्यंत तिला स्वातंत्र्य मिळाले, असे म्हणता येणार नाही. स्त्री आणि पुरुष यांच्यात केवळ शरीरभेद नाही तर स्त्री अधिक संवेदनशील, श्रद्धावंत आहे, तिला देवत्वाचे अस्तित्व अधिक जाणवते. पुरुषाचे लक्ष्य मात्र भौतिकतेकडे, जडत्वावर अधिकार गाजविण्याकडे अधिक असते. संपूर्ण मानवजातीच्या विकासासाठी मुलींच्या शिक्षणाइतके परिणामकारक दुसरे साधन नाही.

विश्लेषणात्मक निर्वचन :-

वास्तविक स्त्री ज्या परिवारासोबत वा साथीदारासोबत एकाच छताखाली रहात असेल आणि तिचा छळ त्या पुरुषाकडून होत असेल तर ती कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यान्वये न्याय दंडाधिकाऱ्याकडे संरक्षण मागू शकते. थोडक्यात पीडितमहिला व तिच्या मुलांना निवासाच्या अधिकारासह तिच्या सुरक्षितेचा, आर्थिक संरक्षणाचा आदेश न्यायदंडाधिकारी देवू शकतात. शारीरिक, लैंगिक, आर्थिक, तोंडी किंवा भावनिक अत्याचार असोत महिलांना त्या विरुद्ध न्याय मागता येतो. तोंडी आणि भावनिक अत्याचार जसे अपमान करणे, वाईट नावाने बोलावणे, चारित्र्याबद्दल संशय घेणे, मुलगा झाला नाही म्हणून अपमान करणे, हुंडा आणलानाही म्हणून अपमान करणे. मुलाला असलेल्या ताब्यात तिच्या किंवा महिलेलाशाळेत, महाविद्यालयात किंवा इतर शैक्षणिक संस्थांमध्ये जाण्यास मज्जाव करणे, नोकरी स्वीकारण्यास व करण्यास मज्जाव करणे, स्त्रीला व तिच्याताब्यात असलेल्या मुलाला घरामधून बाहेर जाण्यास मज्जाव करणे, नेहमीच्या कामासाठी कोणत्याही व्यक्तीबरोबर भेटण्यास मज्जाव करणे, महिलेला विवाह करावयाचा नसल्यास विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, महिलेच्या पसंतीच्या व्यक्ती बरोबर विवाह करण्यास मज्जाव करणे, त्याच्या अथवा त्यांच्या पसंतीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, आत्महत्येची धमकी देणे इतर कोणतेही भावनात्मक किंवा तोंडी अपशब्द वापरणे यांचा समोवश होतो. आर्थिक अत्याचारात हुंड्याची मागणी करणे, महिलेच्या किंवा तिच्या मुलांचे पालन - पोषणासाठी पैसे न देणे, महिलेला किंवा तिच्या मुलांना अन्न, वस्त्र, औषधे इत्यादी न पुरविणे, नोकरीला मज्जाव करणे, नोकरीवर जाण्यासाठी अडथळाउत्पन्न करणे, नोकरी स्वीकारण्यास संमती न देणे, पगारातून रोजगारातून आलेले पैसे काढून घेणे, महिलेला तिचा पगार, रोजगार वापरण्यास परवानगी न देणे, राहात असलेल्या घरातून हाकलून देणे, घराचा कोणताही भाग वापरण्यास किंवा घरात जाण्यास, येण्यास अडथळा निर्माण करणे, घरातील नेहमीचे कपडे, वस्तू वापरण्या पासून रोखणे, भाड्याच्या घराचे भाडे न देणे या बाबींचा समावेश होतो.

सारांश

‘युगं बदलली तरीही रामायणाचे दळण दळले जात आहे’. काही वर्षे घरापासून दूर राहिल्याने समाजाने चारित्र्यावर संशय घेतला म्हणून सीतेला अग्निपरीक्षा द्यावी लागली होती. तेव्हा त्याला रामाचीही मूक कबुली होती. आता आपण सत्ययुगातून विज्ञानयुगात आलो तरी प्रत्येक स्त्रीला अग्निपरीक्षेच्या या दिव्यातून जावेच लागत आहे. आपल्या इच्छेला आवर घालत कुटुंबाच्या हितासाठी महिला झटत राहतात. पण पतीच्या मनात पेरली जाणारी संशयाची बिजे यामुळे दोघांच्या मनात एकमेकांबाबत कटुता निर्माण होते. ज्या ठिकाणी महिला नेतृत्व आहे तेथे भ्रष्टाचार कमी दिसून येतो. पण महिला जरी राजकारणात असल्या तरी सर्व निर्णय त्यांचे पती घेतात हे काही वेगळे सांगण्याची गरज नाही. स्त्री दोन कुटुंबांचा समतोल उत्तमरित्या सांभाळू शकते तर ती देशाचा कारभार सक्षमरित्या चालवण्याची ताकदही तिच्या मनगटात आहे, त्याचप्रमाणे ती देशाचा कारभारही सांभाळू शकते. त्यामुळे पुरुषांची ही वृत्ती बदलणे आवश्यक आहे. आपल्या आसपासच्या व शेजारच्या घरातील अशा अभागिनींची दखल घेऊन त्यांना नव्या कायद्याच्या आधारे न्याय मिळवून द्यायला केवळ महिलांच्याच नव्हे तर सगळ्याच सामाजिक संस्थांनी आता पुढे आले पाहिजे नाही सरकारच केवळ. तर आम्हीही तुमच्या पाठीशी आहो हा दिलासा त्यांना दिला पाहिजे.

संदर्भ सूची :-

- १) महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान –डॉ.सौ. नंदिनी तडखलकर(चौधरी)
- २) स्त्री-मुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्रांचा सहभाग –मंगल खिवंसरा
- ३) महाराष्ट्रातील स्त्री-चळवळीचा मागोवा –संपादक ,मेधा नानिवडेकर
- ४) हिंदू संस्कृती आणि स्त्री –आ.ह.साळुंखे
- ५) महिलाएं एवं मानवाधिकार –श्रीमती पूजा शर्मा
- ६) महिला विकास एवं राजकीय योजनाएं –संगीता शर्मा, राजेश

शाहू महाराज यांचे आरक्षण धोरण

डॉ.लखन दादासो भोगम

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग डी.आर.माने महाविद्यालय, कागल

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राला संतानी समतेच्या विचारांचा संदेश दिला. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाईंनी आपल्या घरातील विहीर अस्पृश्यांसाठी खुली करून जातीभेद, धर्मभेद यांना छेद देणारा सार्वजनिक सत्यधर्म मांडला. स्त्री - पुरुष समानतेचे निशाण फडकवले. महाराष्ट्रात हिच समतेची परंपरा राजषी शाहू महाराज, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पुढे नेली. २६ जुलै १९०२ ला राजषी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानातील मागासवर्गीय लोकांसाठी आरक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. सरकारी नोकऱ्यांतील ५० टक्के जागा राखीव, आरक्षित ठेवल्या. आरक्षणाबाबतचा हाच जाहीरनामा करवीर गॅझेटमधून प्रसिद्ध करण्यात येऊन त्यांनी क्रांतीकारी पाऊल उचले. त्यांच्या या विचाराला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनेत स्थान दिले. विषमताग्रस्त समाजात व्यक्तिस्वातंत्र्याची बुज राखली जात नाही; आणि त्याचबरोबर सामाजिक न्यायाचीही प्रतिष्ठापणा होत नाही. समताधिष्ठित समाजाच्या रचनेसाठी लोकशाही मुल्यांचाही स्वीकार आवश्यक आहे. तशाच स्वरूपाचे कार्य आपल्या संस्थानात पार पाडताना सामाजिक न्याय हे राजषी शाहूंनी प्रशासनाचे मुख्य धोरण होते. परिणामी आरक्षण धोरणातून सामाजिक न्याय निर्माण करण्याचा पर्यंत केला. या आरक्षण धोरणाची निर्मिती व पार्श्वभूमी प्रस्तुत लेखात मांडलेली आहे.

उद्देश :

- १.आरक्षण म्हणजे काय याचा अभ्यास करणे
- २.शाहू महाराज यांच्या आरक्षण धोरणाचा अभ्यास करणे.

आरक्षण :

स्वातंत्र्य समता आणि सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात अनुकूल असा विचार करून समाजातील ज्या कोणत्या समुहांना व्यवस्थेने त्यांचे हक्क नाकारले होते व त्यांना वंचित ठेवले होते अशांना त्यांच्या उन्नतीसाठी काही प्रमाणात विशेष सवलती दिल्या जातात. अशा व्यवस्थेला आज आपण आरक्षण व्यवस्था म्हणतो. आरक्षण व्यवस्थेत जुन्या काळी विषमतेच्या संदर्भात जातींना जन्माने अधिकार मिळत. पिढ्यानपिढ्या ज्या जाती शिक्षणामुळे आज प्रशासनात उच्च पदस्थ झालेल्या आहेत तेच आरक्षण आपण मागासवर्गीयांसाठी खुले केले तर त्यांची प्रगती होऊन प्रशासकीय क्षेत्रात त्यांचा सहभाग दिसेल, आणि हे मागासवर्गीय प्रशासनात प्रत्यक्ष भाग घेताना. आरक्षणाचा पाया हा स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या तत्वांना पूर्ण करणारा आहे, त्याची मागणी करताना इतरांचा द्वेष कधीच न्याय्य होऊ शकत नाही. भारतीय संविधानात आरक्षणाचा आधार सामाजिक असमानता हा होता. मिळकत किंवा संपत्तीच्या आधारे आरक्षण दिले जात नव्हते. मागासलेपण यांचा अर्थ केवळ सामाजिक मागासलेपण असाच आहे संविधानाच्या सोळा (चार) कलमानुसार आरक्षणाचा कोटा समूहाला दिला जातो.

राजषी शाहू महाराज यांच्या आरक्षण धोरण :

राजषी शाहूंच्या विचार आणि कार्यकर्तृत्वामुळे दलित, मागास समाजात समानता प्रस्थापित करावयाची असेल तर विषमतेत भरडलेल्या लोकांना विशेष संधी देणे गरजेचे असते. तशा स्वरूपाचे कार्य राजषी शाहूंनी तत्कालीन व्यवस्थेमध्ये करताना समाजात समतेची निर्मिती करण्याचे ध्येय समोर ठेवले. त्या अनुषंगाने १९०२ साली देशातले पहिले आरक्षण धोरण जाहीर करून सामाजिक न्याय देणारा राजा मात्र ठराविक वर्गापूरताच मर्यादित राहतो, हे मिथक चुकीचे ठरवले. शेतकऱ्यांच्या बांधावर, कष्टकऱ्यांच्या घोगंडीवर, दलितांच्या घरात बसून त्यांच्या सुखदुःखात सामील होणे हे राजाचे कर्तव्य असल्याचे स्पष्ट केले.

१.कोल्हापूर संस्थानात उच्च वर्गीयांची मक्तेदारीला आव्हान :

कोल्हापूर संस्थानाच्या कारभारात उच्च जातीच्याच नोकराचे वर्चस्व होते. ही मक्तेदारी मोडून काढून बहुजन समाजातील नवशिक्षित तरुणांना राज्यकारभारात सहभागी करून देण्यासाठी त्यांनी आदेश काढावे. त्यानुसार रावबहादूर रघूनाथराव सबनीस, नाम.भास्करराव जाधव, रावबहादूर अण्णासाहेब लठ्ठे, डोंगरे,

डी.आर.भोसले यासारख्या बहुजन समाजातील अनेक कर्तबगार व्यक्तींना आपली गणवत्ता निर्माण करण्याची संधी प्राप्त झाली. त्यांनी जन्मापेक्षा गुणवत्तेवर आधारित सामाजिक दर्जा व स्थान हे आधुनिकतेचे सूत्र स्विकारून आपल्या प्रशासनात आवश्यक ते बदल केले होते.

२.नवे प्रशासन मंडळाची स्थापना :

राजश्री शाहूंनी आपल्या संस्थानातील वरिष्ठ वर्गाची मक्तेदारी मंडीत काढण्यासाठी शासनकरभारात नवे प्रशासन मंडळ स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला व नवीन खात्याची निर्मिती करून रावसाहेब रघूनाथ व्यंकोजी सबनीस, भास्करराव जाधव यांच्या नेणूकां केल्या. ज्यामुळे बहुजन समाजातील व्यक्तींना प्रशासनाच्या कार्यात सहभाग झाल्याने बहुजनसमाजाच्या कार्याच्या दृष्टीने त्यांची प्रतिबद्धता राहिल.

३.आरक्षणाचा जाहीरनामा :

शाहू महाराज १९०२ मध्ये सातव्या एडवर्ड बादशहाच्या राज्यारोहून समारंभास उपस्थित राहण्यासाठी लंडनला गेले होते. तिकडे युरोपच्या दौऱ्यावर असताना तेथे विविध क्षेत्रात झालेली प्रगती पाहून ते आश्चर्यचक्रीत झाले. तिकडे नवे जग पाहिल्यावर त्यांचा दृष्टीकोन पार बदलला. गोरगरिबांची उन्नती करण्याची एक नवी दिशा त्यांना गवसली. यातूनच त्यांना बहुजन समाजाला संधी देण्याचा प्रयत्न केला. या त्यांच्या विचारातूनच 'आरक्षण' धोरण उदयास आले. परिणामी मागासवर्गीयांसाठी संस्थानाच्या नोकऱ्यांमध्ये जागा राखून ठेवण्याचा निश्चय महाराजांनी केला होता. तिकडे युरोप दौऱ्यावर असतानाच त्यांनी कोल्हापूराला २६ जुलै १९०२ रोजी एक अभूतपूर्व असा जाहीरनामा प्रसिध्द करविला. या राजाज्ञेचा मराठी तर्जुमा २८ जुलै १९०२ रोजी प्रसिध्द झाला. कोल्हापूर संस्थानातील सरकारी नोकऱ्यात ५०% जागा मागासवर्गीयांसाठी राखून ठेवणारा आरक्षण धोरणाचा जाहीरनामा प्रसिध्द झाला. त्यांच्या या धोरणावर उच्च वर्गीय लोकांनी टीका केली असली तरी बहुजन हिताय असे भारतातील पहिले आरक्षण धोरण होते.

४.वसतिगृह चळवळ व आरक्षण धोरण :

शाहू पूर्व काळात शिक्षणाचा फायदा फक्त ब्राम्हण, वर्गातील लोकच घेत होते. त्याकाळी शिक्षणाची सोय फक्त शहरात असायची व गोरगरीबांना शहरात राहण्याची, जेवण्याची व शिक्षणाची व्यवस्था होत नसे. मागास लोकांना शहरात परवडेल अशा दरात राहण्या व जेवण्याची सोय करून दिल तरच ते शिकू शकले असते. म्हणून ग्रामीण भागामध्ये जी हुशार, होतकरू आणि गरीब मुले असतील त्यांच्या उच्चशिक्षणाची आवाळ होऊ नये यासाठी १८९६ ला सर्व जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी कोल्हापूरला वसतिगृह सुरू केले. त्यावर ब्राम्हण अधिकारी नेमला परंतु असे आढळले की वसतिगृहामध्ये फक्त ब्राम्हण विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश दिला गेला आहे. परिणामी शुद्र व मागासलेल्या जाती - जमातीसाठी वसतिगृह योजना शाहू महाराज यांनी हाती घेतली व राजर्षी शाहूंनी मागासवर्गीयांच्या मार्गातील अडचणी दूर करण्याच्या हेतूने खेड्यापाड्यातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाच्या सोयीसाठी कोल्हापूराला वसतिगृहे बांधण्यास सुरुवात केली. प्रत्येक जातीची वसतिगृह निर्माण केली. तसेच कोल्हापूराला नव्हे तर शहराबाहेरही वसतिगृहांची निर्मिती केली. म्हणूनच कोल्हापूर संस्थानाला वसतिगृहांची जननी असे म्हटले जाते. या त्यांच्या धोरणामुळे महाराष्ट्रातील अनेक सामाजिक कार्यकर्त्यांनी ठिकठिकाणी विद्येत मागासलेल्या समाजासाठी वसतिगृहे स्थापन केली. या सर्वात लक्षणीय कामगिरी केली ती महाराजांचे स्वतःला शिष्य म्हणून घेणाऱ्या कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी. कर्मवीर भाऊराव पाटील हे महाराजांच्या वसतिगृह चळवळीचे अपत्य होते. त्यांनी "रयत शिक्षण संस्था" स्थापून महाराष्ट्राच्या खेड्यापाड्यात ज्ञानाची गंगा पोहचवली

५.सक्तीच्या शिक्षणाचा जाहीरनामा :

राजश्री शाहू महाराजांनी ज्या प्रमाणे १९०२ मध्ये आरक्षण धोरण लागू केले त्याच पद्धतीने सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण देण्याचे कार्य शाहू महाराजांनी केले. त्यांनी ओळखले होते की, शिक्षण ही सर्व सुधारणांची गुरुकिल्ली आहे. असे शिक्षण आपल्या प्रजाजनांना देणे सोपी गोष्ट नव्हती. कारण त्याचा मोठा ताण सरकारी खजीन्यावर पडणार होता. पण त्याचा विचार न करता महाराजांनी धाडसाने ११ सप्टेंबर १९१९ रोजी मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाला मान्यता दिली व २१ सप्टेंबर १९१७ च्या जाहीरनाम्यात ते प्रसिध्द करण्यात आले.

सारांश :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात आपल्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक कार्यांच्या द्वारे बहुजन समाजाला जागृत करून त्यांची सर्वांगीण क्षेत्रात प्रगती घडवून आणणारे प्रजाहितदक्ष म्हणजेच राजर्षी शाहू महाराज होय. त्यांनी समाजाची धार्मिक बंधनातून सुटका करून जागृत व प्रगत करण्याचे कार्य केले. शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण, शिक्षण, वसतिगृह चळवळ यातून दिले गेलेले आरक्षण व त्यामुळे झालेला विकास, राजर्षी शाहू

महाराजांनी सामाजिक न्यायासाठी बोलक्या समाजसुधारकाची भूमिका न घेता कर्त्या समाज-सुधारकाची भूमिका घेतली होती. यांना अभिप्रेत असणारा सामाजिक न्याय मानवी विकासाशी व कल्याणाशी संबंधित आहे. सामाजिक न्याय किंवा न्याय्य हक्क प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे, असे मानून तो शिक्षणापासून जागृत करता येतो, ही भावना ओळखून त्यांनी प्रत्येक क्षेत्रात सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने राबवलेले उपक्रम राबवले. तसेच यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या काळात गरिबांसाठी आरक्षणाचे धोरण राबवले. अशा प्रकारे भारतात मागासलेल्या जातीच्या विकासासाठी आरक्षणाचे धोरण जाहीर करणारे राजर्षी शाहू महाराज हे पहीले राजे ठरले. राजर्षी शाहू महाराजांनी महात्मा फुलेंच्या लोकोद्दाराचा वारसा चालविला आणि पुढे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी तर महात्मा फुले आणि राजर्षी शाहूंच्या लोकोद्दाराचा आणि लोकनेतृत्वाचा वारसा समर्थपणे चालविला.

संदर्भसूची :

१. कीर धनंजय, (१९८९), “ राजर्षी शाहू छत्रपती - एक समाजक्रांतीकारक राजा”, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती,
२. जयसिंगराव पवार (संपा.) (२००७), “राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर.
३. बागल भाई माधवराव, (१९७६), “ शाहू माझे पुजास्थान”, सांळूके पी.बी., रा.शा.गो.ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग सचिवालय, मुंबई.
४. जाधव रमेश, (२००२), “लोक राजा राजर्षी शाहू छत्रपती”, सुरेश एजन्सी, पूणे.
५. भगत रा.तू, (२००९), “राजर्षी शाहू छत्रपती जीवन व शिक्षण कार्य”, सिध्दराज प्रकाशन, पूणे,

महिला अत्याचार : कारणे आणि उपाय

प्रा.डॉ.प्रवीण भोसले

सहाय्यक प्राध्यापक शारीरिक शिक्षण विभाग स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय,
अंबाजोगाई. मो.नं.७९७२४३४९०३, ई-मेल, pravinbhosle30@gmail.com

प्रस्तावना

सामाजिक विषमता ही जात, धर्म आणि लिंग या तीन घटकावर आधारित आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळत आले आहे. स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तू आहे अशी पारंपारिक, प्रतिगामी मानसिकता आहे. स्त्रियांना शिक्षण, सत्ता, संपत्तीचे सारे अधिकार नाकारण्यात आले होते. धार्मिक कायद्यांचा आधार घेवून स्त्रियांवर अधिकाधिक बंधने लादली गेली. सतीप्रथा, हुंडाप्रथा, बालविवाह यासारख्या अनेक अन्यायकारक चालीरीतिनी लाखो स्त्रियांचे अवघे आयुष्यच करपून टाकले. भारतात ब्रिटीशांचे आगमन होईपर्यंत या निर्दयी प्रथा चालूच होत्या. महाराष्ट्रात सावित्रीबाई फुले, ताराबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर व पंडित रमाबाई यांसारख्या थोर महिलांनी अठराव्या शतकात ज्या वेळी पुरुषीवृत्तीला प्रोत्साहन मिळत असताना या महिलांनी जिद्दीने पुढे येऊन समाजात महिलांच्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठी लढा दिला. परंतु पुरुषी मानसिकतेपुढे महिलांना जो अधिकार मिळणे अपेक्षित होते ते अद्यापही मिळालेले नाहीत.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे काय?

आपल्याला बऱ्याचदा असं वाटतं की, कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे केवळ शारीरिक त्रास. परंतु कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी स्त्रीला अपमानित करणे, शिवीगाळ करणे, विशेषतः अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे, मनाविरुद्ध गर्भधारणेची सक्ती करणे, गरोदर स्त्रीवर बाळाच्या लिंगनिदानासंबंधी तपासणी करण्याची सक्ती करणे, जबरदस्तीने गर्भपात करवणे, पीडित महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंड्याची मागणी करणे व या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पीडित व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वतःचे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे, या सर्व बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते. भारतात पीडब्ल्यूडीव्हीए (Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005) मध्ये घरेलू हिंसेच्या व्याख्येनुसार आर्थिक शोषण देखील समाविष्ट आहे.

२१ वे शतक उजाडले असतानाही महाराष्ट्रात महिलांविरुद्धातील गुन्ह्यांमध्ये सातत्याने वाढच पाहायला मिळत आहे. उत्तर प्रदेश, राजस्थान, बिहार यांसारख्या शहरात दररोज सामूहिक बलात्काराला दोन-तीन महिला बळी पडतायेत. देशाची आर्थिक राजधानी 'दिल्ली'त राजकीय वातावरण असतानाही डिसेंबर २०१२ ला 'निर्भया' प्रकरण घडलं. त्यानंतर ख-या अर्थाने महिलांच्या सुरक्षेचा मुद्दा प्रकर्षाने पुढे आला. पण 'वादळ जितक्या तेजीने येतं, तेवढ्या सौम्यपणे निवळतं..' अगदी तसंच या प्रकरणाचं सुद्धा झालं. निर्भयाला न्याय मिळवून देण्यासाठी अख्खं जग एकवटलं. मात्र, २०१७ उजाडल्यानंतर कुठतरी निर्भयाला न्याय मिळाला. परंतु अजूनही भारतात अशा कितीतरी निर्भया न्यायापासून वंचित आहे. त्याचं काय ? हे मोठं कोडंच आहे. सरकारही असे गुन्हे रोखायला फारसे गंभीर नसल्याचे त्यांच्या बोलण्यातून, वागण्यातून सिद्ध झाले आहे. त्यामुळे, 'सरकार जेवू देत नाही व रक्षणकर्ते भीक मागू देत नाही', अशा स्थितीत महिलांचं अस्तित्व बंदिस्त झालं आहे. समाजातील सद्यःस्थिती पाहता सावित्रीबाईंचे हे कार्य कुठेतरी कुंठित झाले आहे का? असा प्रश्न पडतोय. अत्याचाराच्या वाढत्या घटनांना आळा घालण्यासाठी पुन्हा एकदा सावित्रीबाई जन्माला याव्यात, याची वाट न पाहता प्रत्येकीच्या मनातील 'सावित्री' पेटून उठण्याची गरज आजच्या

घडीला आहे. तशीच भावना अनेकींना मनात असतेच, पण पुढे यायचे कोणी? हा खरा प्रश्न आहे. वर्षानुवर्षे 'चूल आणि मूल' हेच महिलांच्या वाटेला आले आहे. पण त्या चुलीवर काय शिजवायचे व मुलांना काय शिकवायचे याचा अधिकारही महिलांना नाही. 'जग बदलतंय' असे जरी म्हटले जात असले तरी आताही काही कुटुंबांत महिलांना तुच्छ वागणूक दिली जातेय. आजही एक नवविवाहित हुंडा प्रथेला बळी पडत आहे. 'स्त्री'पण जपण्यासाठी पुरुषी अहंकार व कौटुंबिक हिंसाचार सहन करत आहे, हे सत्य नाकारून चालणार नाही.

अनिष्ट धार्मिक चालीरीती-

हिंदू धर्मात स्त्रीला देवीची उपमा दिलेली आहे. पण तरीही पायरी-पायरीवर तिला अपमानास्पद वागणुकीला सामोरे जावे लागत आहे. काही महिन्यांपूर्वी शिर्डीतील शनिशिंगणापूर मंदिराच्या गाभा-यात एका तरुणीने प्रवेश करून शनि महाराजांवर तेलाचा अभिषेक केला होता. पुरातन काळापासून या शनिच्या गाभा-यात महिलांना प्रवेश दिला जात नव्हता. मात्र, या तरुणीने ही प्रथा मोडल्याने प्रचंड वादंग निर्माण झाला होता. पुरोगामी विचारसरणीच्या मंडळींनी तरुणीच्या या ध्येयाचे कौतुक केले. पण पुढे या मुद्द्याने गंभीर स्वरूप धारण केल्याने याला राजकीय वलय प्राप्त झालं होतं. महिलांवर होणा-या अत्याचारासंदर्भात वाहिन्यांवर खुलेआम चर्चा रंगल्या. 'शनी हा ग्रह आहे'. पूजा देवांची केली जाते, ग्रहाची नाही', असे म्हणून या चर्चेला वेगळेच रूप मिळाले होते. मात्र, मंदिरात प्रवेश मिळावा ही एकच धारणा डोळ्यासमोर ठेवून महिलांनी मंदिर प्रवेशाची झुंज सुरू केली. महिलांची ही झुंज यशस्वी ठरली. पण मंदिर प्रवेश हाच महिलांचा लढा नाही. तर लढा आहे स्वावलंबी जीवन जगण्यासाठी स्वातंत्र्य मिळवण्याचा.. आज विविध क्षेत्रात महिला आघाडीवर आहेत. शहरी भागात तर महिला पुरुषांच्याही पुढे आहेत. आपल्या देशात महिलांनी राष्ट्रपती, पंतप्रधान, लोकसभा अध्यक्ष या सारख्या महत्वाच्या पदांची जबाबदारी यशस्वीपणे पेलली आहे. तसेच राजकीय पक्षांच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी सुद्धा महिलांनी सक्षमरित्या पार पाडली आहे. ज्या गोष्टी अमेरिकेसारख्या प्रगत देशाला शक्य झाल्या त्या भारताने करून दाखवल्या आहेत.

ज्या ठिकाणी महिला नेतृत्व आहे तेथे भ्रष्टाचार कमी दिसून येतो. पण महिला जरी राजकारणात असल्या तरी सर्व निर्णय त्यांचे पती घेतात हे काही वेगळे सांगण्याची गरज नाही. स्त्री दोन कुटुंबांचा समतोल उत्तमरित्या सांभाळू शकते तर ती देशाचा कारभार सक्षमरित्या चालवण्याची ताकदही तिच्या मनगटात आहे, त्याचप्रमाणे ती देशाचा कारभारही सांभाळू शकते. त्यामुळे पुरुषांची ही वृत्ती बदलणे आवश्यक आहे. उच्चवर्गीय सोसायट्यांमध्ये राहणा-या महिला मुक्तपणे वावरताना दिसून येतात. त्यांच्यावर कुठल्याही प्रकारचे बंधन नसते. पण सर्वसामान्य कुटुंबात कोणतीही गोष्ट करायची झाल्यास पहिल्यांदा नव-याची किंवा कुटुंबातील सदस्यांची परवानगी घ्यावी लागते. परवानगीशिवाय स्त्री काहीच करू शकत नाही आणि काही न सांगता केलेच तर बोलणी व प्रसंगी मारही खावी लागतात. सांगायचं तात्पर्य म्हणजे, युगं बदलली तरीही रामायणाचे दळण दळले जात आहे. काही वर्षे घरापासून दूर राहिल्याने समाजाने चारित्र्यावर संशय घेतला म्हणून सीतेला अग्निपरीक्षा घ्यावी लागली होती. तेव्हा त्याला रामाचीही मूक कबुली होती. आता आपण सत्ययुगातून विज्ञानयुगात आलो तरी प्रत्येक स्त्रीला अग्निपरीक्षेच्या या दिव्यातून जावेच लागत आहे. आपल्या इच्छेला आवर घालत कुटुंबाच्या हितासाठी महिला झटत राहतात. पण पतीच्या मनात पेरली जाणारी संशयाची बिजे यामुळे दोघांच्या मनात एकमेकांबाबत कटुता निर्माण होते.

गेल्या अनेक वर्षांत स्त्रियांवर होणा-या शारीरिक आणि मानसिक अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. प्रत्यक्षात सरकारी आणि सामाजिक संस्थांनी स्त्री अत्याचाराची जी आकडेवारी उपलब्ध करून दिली आहे, ती पोलीस स्टेशनला प्रत्यक्ष नोंद होणा-या तक्रारीवरून दिली आहे. परंतु नोंद होणा-या घटनांपेक्षाही अनेक कारणांमुळे अंधारात राहणा-या घटनांची संख्या जास्त आहे. स्त्रियांवरील अन्याय/अत्याचार दूर करण्यासाठी प्रभावी कायदे आणि त्याची कठोर अंमलबजावणी आवश्यक आहेच, परंतु त्याबरोबरच आवश्यक आहे ती जनजागृती. स्त्रियां/मुलींना मार्गदर्शन अत्यंत महत्वाचे आहे. आजही अनेक ठिकाणी मुलगी जन्मास आली कि, तिला घरातूनच दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळत असल्याचे दिसते. हीच स्त्री आज पुरुषांच्या खांद्यास खांद्या लाऊन प्रत्येक क्षेत्रात आपले कर्तृत्व सिद्ध करीत असतानाही तिला आजही पुरुषी अंमलपनाचा सामना करावा लागतो. त्यासाठी आजकालच्या लोकांच्या मानसिक विचारात बदल होण्याची गरज आहे

हिंसेचे प्रकार**१) शारीरिक हिंसा**

शारीरिक हिंसा हा घरगुती हिंसेचा सर्वात महत्वाचा प्रकार आहे. शारीरिक/घरगुती हिंसेची व्याप्ती म्हणजे धक्का देणे, लाथ मारणे, चावणे, मारणे, वस्तू फेकणे, गळा दाबून मारणे, कोणत्याही प्रकारची शस्त्राने धमकी देणे किंवा शस्त्र वापरणे. जगभरात, शारीरिक हिंसेच्या परिणामी गंभीर जखम झालेल्या स्त्रियांची टक्केवारी 19% - 55% इतकी होती. महिलांविरुद्ध घरगुती हिंसेच्या परिणामी शारीरिक इजा मानसिक लोकांपेक्षा अधिक स्पष्ट आहेत आणि कायदेशीर खटल्याच्या संदर्भात आरोग्य व्यावसायिक तसेच कायद्याची न्यायालयीन तपासणी अधिक सुलभतेने करता येते.

२) भावनिक शोषण

अलिकडच्या वर्षात भावनाप्रधान गैरवर्तननांमुळे भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये खाजगी घरांत घरगुती हिंसेकडे एक अविश्वसनीय रूप म्हणून पाहिले जाते. मानसशास्त्रीय गैरवापरामुळे एका महिलेच्या स्व-मूल्याची भावना नष्ट होऊ शकते आणि संपूर्ण मानसिक संतुलनही बिघडू शकते. भावनिक / मानसिक शोषणामध्ये, जाणीव पूर्वक त्रास देणे; धमक्या; शाब्दिक गैरवर्तन, डिग्रेडेशन आणि दोष देणे; पाठलाग; आणि अलगाव इ प्रकारच्या घटना समाविष्ट होतात. कौटुंबिक हिंसा अनुभवाच्या स्त्रियांना मानसिक त्रास अधिक असतो, परिणामी आत्मघाती विचार व त्या प्रयत्नांतून वाईट घटना घडतात. नॅशनल सेंटर फॉर बायोटेक्नोलॉजी इन्स्टिट्यूशनच्या एका अभ्यासानुसार, भारतातील आत्महत्या करण्याच्या स्त्रियांचे शारीरिक आणि मानसिक हिंसाचारांशी संबंध आहे.

३) बलात्कार/लैंगिक छळ-

बलात्कार हा एक असा गुन्हा आहे जो फक्त पुरुषांकडून स्त्रियांच्या बाबतीत केला जातो. या गुन्ह्यासाठी आपल्या देशात दिली जाणारी शिक्षाही त्यामानाने कठोरातील कठोरच आहे. अस असतानाही आपल्या देशात बलात्काराच प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे याचा अर्थ असा होता की बलात्कारासारखा गुन्हा करणाऱ्याला आता कायद्याचे आणि शिक्षेचे भय उरलेले नाही हे तर अधिकच भयंकर आहे. स्त्रियांचा पोशाख, वाढता चंगळवाद, वाढती अधूननिकता बलात्कारासारख्या घटना घडण्याला कारणीभूत आहेत अस वरवर जरी वाटत असल तरी त्यात तथ्य नाही. पुरुषांची बदलती मानसिकता या सर्व घटनांच्या मुळाशी आहे. पुरुष हा स्त्री पेक्षा श्रेष्ठच आहे ही मानसिकता आपल्या देशातील पुरुष आजही सोडायला तयार नाही आणि हजारो वर्षांपूर्वीपासूनची पुरुषांची गुलामगिरी पूर्णपणे नाकारायला आपल्या देशातील स्त्रियाही तयार नाहीत. जी प्रसारमाध्यमे स्त्रियांवर अन्याय-अत्याचार झाले की रान पेटवितात. तिच प्रसारमाध्यमे नकळत स्त्रियांच्या पुरुषांप्रती गुलामगिरीला काही अंशी खतपाणीच घालतात हे सत्य नाकारता येणार नाही. देशभरात स्त्रियांवरील वाढत्या आत्याचारासाठी सरसकट सर्व पुरुषांना आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभं करण योग्य होणार नाही कारण स्त्रियांच्या सुरक्षिततेसाठी, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी त्यांच्यावर अत्याचार करणाऱ्या अत्याचार्यांचा नाश करण्यासाठी लाखो पुरुषांनी आपले प्राण संकटात टाकले आहेत हे विसरून चालणार नाही. स्त्रियांवर अत्याचार करणारा एक पुरुष असतानाही आपले संरक्षण करण्याची जबाबदारी दुसऱ्या पुरुषानेच घ्यायला हवी अशी अपेक्षा स्त्रियांनी करणे ते ही स्त्री- पुरुष समानतेच्या काळात योग्य नाही. आता आपल्या देशातील प्रत्येक स्त्रीने स्वतःच्या रक्षणाची जबाबदारी स्वतःच घ्यायला हवी, देशातील प्रत्येक स्त्रीने स्वसंरक्षणासाठी सज्ज असायलाच हवं. आपल्या देशात हजारो वर्षात स्त्रीची जी प्रतिमा तयार झालेली आहे ती आता बदलायला हवी. पुरुषांसारखाच आपल्या डोळ्यातील अश्रूवर ताबा मिळवायला हवा. आपल्या देशातील स्त्रियांवरील आत्याचार रोखण्यासाठी आपल्या देशातील पुरुषांची मानसिकता बदलायला हवी. नग्नता अश्लिलता ही प्रत्यक्षात नसते, ती पाहणाऱ्याच्या नजरेत असते. त्यामुळे पुरुषांनी प्रथम स्त्रियांकडे पाहण्याच्या आपल्या दृष्टीत आणि दृष्टीकोणात बदल करायला हवा. आज स्त्रिया प्रत्येक बाबतीत, प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून चालत असताना जी कामे खास स्त्रियांची म्हणून समजली जातात ती सर्वच्या सर्व कामे करण्याची मानसिक तयारी आज आपल्या देशातील किती पुरुषांची असते. आजही आपल्या देशातील सुशिक्षित मुलींना नवरा आपल्यापेक्षा जास्त शिकलेला आणि जास्त कमावणारा हवा असतो ही मानसिकता काही अंशी स्त्रियांनी ही बदलायला हवी. पुरुषांनाही धुणी-भांडी करताना आता लाज वाटून चालणार नाही त्यासाठीची मानसिक तयारी आज पुरुषांनी करायलाच हवी. पुरुषार्थ वगैरे गोष्टी काळाच्या ओघात कधीच मागे पडल्या आहेत. आता आपल्या देशातील पुरुषांना संस्कृती आणि संस्कार यांच गाठोड फार काळ वाहता येणार नाही आणि वाहायच असेल तर त्या गाठोड्यात आणखी भर घालावी लागेल. स्त्रियां एकवेळ पुरुषांची बरोबरी करू शकतील पुरुष कधीच करू शकणार नाहीत कारण पुरुषांना जन्माला घालणाऱ्या स्त्रीला मात्र ते कधीच जन्माला घालू शकणार नाहीत. देशभरात स्त्रियांवर होणारे अत्याचारांना आळा घालायचा असेल तर भारतीय पुरुषांच्या मानसिकतेचा नव्याने अभ्यास करून त्यांची पुरुषी मानसिकता बदलण्यासाठी प्रयत्न व्हायला हवे आहेत.

४) हुंडा-

हुंडा म्हणजे काय?

हुंडा पतीबंधक कायदा १९६१ प्रमाणे हुंडा म्हणजे प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रीतीने लग्नापूर्वी, लग्नाच्यावेळी अथवा लग्नानंतर देवू केलेली रक्कम किंवा वस्तू म्हणजे हुंडा होय. जवळजवळ सर्व हिंदू कुटुंबांमध्ये हुंडा घेणे प्रवृत्तीमुळे समाजात गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. काही नवविवाहित नववधू, छळ, शारीरिक शोषण किंवा मृत्यूच्या स्वरूपात आंतराष्ट्रीय हिंसेला बळी पडतात. काही प्रकरणांमध्ये हैगिंग, आत्म-विषबाधा किंवा आगाने आत्महत्या होणे इ प्रकारचे अत्याचार महिलांना सहन करावे लागतात. भारतातील हुंडा मरण हे कोणत्याही विशिष्ट धर्मापुरते मर्यादित नाही. ते हिंदू, मुस्लिम, शीख आणि इतरांमध्ये आढळते. हुंडा देणे हे पारंपारिक हिंदू विवाह म्हणून एक महत्त्वपूर्ण धार्मिक विधी मानले जाते. हुंडा मागण्यांमुळे भारतात हिंसाचार होत असतो. हुंडा हे भारतात पितृ वैचारिक रचनेचे आणखी एक प्रकटीकरण आहे. कौटुंबिक हिंसा आणि हुंडा यांच्यातील मजबूत संबंध आहेत. 1961 पासून कायद्याने बंदी घातली असली तरी ही पद्धत आजही चालूच आहे आणि अलिकडच्या वर्षांत हुंडा रक्कम नाटकीयपणे वाढली आहे.

महिला सुरक्षा कायद्यासंदर्भात महिलांसाठी असलेल्या कायद्याच्या माहितीपासून आजही महिला अनभिज्ञ आहेत. त्यांना न्याय मिळवून देणा-या कायद्याची अंमलबजावणी योग्यरित्या होत नाही. यामुळेच प्रगत महाराष्ट्राचा महिला अत्याचारात तिसरा तर हुंडाबळीत दुसरा क्रमांक लागतो.

५) घटस्फोट-

पती-पत्नीमध्ये कालांतराने जमेनासे झाल्यानंतर घटस्फोटासारखा टोकाचा निर्णय घेतला जातो. संशयास्पद वृत्ती, अर्थाजनामुळे उद्धवणारी दरी आणि दुय्यम वागणूक सध्या घटस्फोटाचा कारण ठरू लागत आहे. घटस्फोटाचे वाढते प्रमाण हे समाजाच्या दृष्टीने हानिकारक आहे. मात्र, याची जाणीव नसल्याने घटस्फोटाचे प्रमाण वेगाने वाढत आहे. स्त्री-पुरुष कितीही उच्चशिक्षित असले तरी स्त्रीकडे बघण्याची पुरुषांची संशयास्पद वृत्ती अजून बदललेली नाही. अजूनही काही कुटुंबात महिलांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेतले जात नाही. ग्रामीण भागात तर महिलांवर होणा-या अन्यायाची स्थिती खूपच विकट आहे. त्यामुळे, परंपरागत चालत असलेल्या महिला अत्याचाराचे समूळ एकाएकी नष्ट होणारे नाही. याकरिता समाजातील सर्व महिलांनी एकत्र येण्याची गरज आहे. आम्ही चारचौघी. असे म्हणून काहीच होणार नसून महाराष्ट्रात 'स्त्री-हक्कासाठी चळवळ' उभी राहिली पाहिजे. तरच भविष्यात महिला ख-या अर्थाने स्वतंत्र होईल.

इतर

भारतातील कौटुंबिक हिंसाचारात आणि लिंगभेदांमधील फरक प्रदर्शित करणारी संस्कृती तसेच इतर कारणांमध्ये सामाजिक-आर्थिक वर्ग, शैक्षणिक स्तर आणि कौटुंबिक रचनांचा समावेश होतो. अमेरिकन जर्नल ऑफ एपिडेमिओलॉजीने प्रकाशित केलेल्या 1999 मधील एका अभ्यासामध्ये असे म्हटले गेले आहे की "तनाव घटक" हे क्षेत्र-विशिष्ट घटकांबाहेरील अन्य स्कोपमधील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विविध घटकांना समजून घेण्यास कठीण वाटतात. घरातील तणावग्रस्त वातावरण, संबंधित घटकांमध्ये अल्प शिक्षण, गरिबी, लग्नाच्या कमी इत्यादी अनेक घटक महिला अत्याचारास कानिभूत ठरतात.

महिलांवरील वाढते अत्याचार रोखण्यासाठी शासनाच्या वतीने विविध उपाययोजना केल्या जात आहेत मात्र त्यानंतरही महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. देशात आणि राज्यात स्त्रियांवरील आत्याचार आणि बलात्कार होण्याच्या घटना मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत. त्यामुळे देशभरात अनेक वाद नव्याने निर्माण होत आहेत. प्रसारमाध्यमे ही ते वाद चवीने चघळत आहेत. या सर्वात मुळ प्रश्न नेहमी सारखाच बाजुला पडत आहे. या सर्व घटनांसाठी पोलीस सुरक्षा संबंधी मंत्री आणि अधिकारी यांच्यासह खुद्द स्त्रियांनाही आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभं करून या समस्या सुटणार नाहीत. देशातील प्रत्येक सुजान नागरिकाने शांतपणे आणि विचारपूर्वक या समस्येकडे पाहायला हवे. देशभरातील स्त्रियांना आता असुरक्षित वाटू लागत असलं तरी आपल्या देशात स्त्रियांची सुरक्षितता, त्यांच्यावर होणारे अत्याचार आणि त्यांच्यावर होणारे बलात्कार या तिन्ही गोष्टींकडे थोड्या वेगवेगळ्या दृष्टीने पाहायला हवे. या तिन्ही प्रकारच्या घटनांना आळा घालण्यासाठी एकच मार्ग अवलंबता येणार नाही.

Reference Book-

- असीम सरोदे, मनोविकास प्रकाशन- कौटुंबिक हिंसाचार आणि कायदा
- रामनाथ चव्हाण, देशमुख अॅन्ड कंपनी पब्लिशर्स प्रा.लि. -वेदनेच्या वाटेवरून
- मुक्ता साळवे -मांग महारांच्या दुःख:विषयी
- मुक्ता मनोहर, मनोविकास प्रकाशन - नग्नसत्य: बलात्काराच्या वास्तवाचा अंतर्वेध
- विवाह कायदे-अड, राजेंद्र रमाकांत श्रीगोंदेकर

- सुरेश भालेराव , व.य. सोनावणे-प्रशांत पब्लिकेशन -महिला आणि मानवी हक्क
- पुष्पा रोडे : डायमंड पब्लिकेशन्स -महिलांसाठी आधार कायद्याचा
- ममता जैतली, श्रीप्रकाश शर्मा-आधी आवादी का संघर्ष
- ममता महरोत्रा-महिला अधिकार और मानव अधिकार
- Bancroft, Lundy

Why Does He Do That? Inside the Minds of Angry and Controlling Men Berkley Publishing Group, 2002

- Bancroft, Lundy

When Dad Hurts Mom: Helping Your Children Heal from the Wounds of Witnessing Abuse G. P. Putnam's Sons, 2004.

Website

Family Violence Prevention Fund www.endabuse.org

National Center for Children Exposed to Violence www.ncccev.org

लिंगभाव, दारिद्र्य, दिव्यांगत्व, आक्रमकता, हिंसा आणि मानसिक आरोग्याबाबतच्या समस्या

एकनाथ गंगाराम गायकवाड

संशोधक विद्यार्थी सिरसाळा ता. परली वै. जिल्हा बीड. पिनकोड ४३११२८

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

ईमेल:- gaikwadeknath11@gmail.com Mo:- ७७२१०९१८४४

समाज आणि समस्या हे दोन्ही घटक फार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहेत अर्थात जेव्हापासून मानवी गट एकत्रित आला आणि समाज निर्मिती करून राहू लागला तेव्हापासूनच वेगवेगळ्या समस्या उदयास यायला लागल्या, परंतु पूर्वीचा समाज हा साधा आणि सरळ होता. त्याचप्रमाणे त्याकाळाच्या समस्यांचे स्वरूपही जटिल नव्हते. जसजशे सामाजिक रचनेचे स्वरूप व्यापक आणि क्लिष्ट होत जाऊ लागले तसतस्या सामाजिक समस्याही अधिक गंभीर बनत गेल्या. त्यातील काही प्रमुख समस्या म्हणजे लिंगभाव, दारिद्र्य, दिव्यांगत्व, आक्रमकता, हिंसा आणि मानसिक आरोग्याबाबतच्या समस्या या आहेत.

लिंगभाव स्त्री व पुरुष ही समाजाची दोन अभिन्न घटक आहेत. कटुंब व्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी जितकी पुरुषाची आवश्यकता आहे तितकीच स्त्रियांची भूमिका महत्वाची आहे. पुरुषप्रधान व्यवस्थेमुळे स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान प्राप्त झालेले दिसते. स्त्री ही अबला असते, जोखमिची आणि बुद्धीकौशल्याची कामे स्त्रिया करू शकत नाहीत म्हणून त्यांनी घरातील कामे व चूल आणि मूल एवढीच भूमिका पार पाडावी अशी धारणा रूढ झालेली होती. पर्यायाने हेच वर्तन स्त्रियांना समाजातही मिळत असल्याचे दिसते. त्यामुळे अनेक स्त्रियांना अन्याय अत्याचाराला बळी बळी पडावे लागते. ज्या स्त्रिया नोकरी करतात अशा स्त्रियांची कामाची ठिकाणे कामाच्या अनियमित वेळा या कारणांमुळे देखील स्त्रियांना बलात्कार किंवा इतर अत्याचाराचा सामना करावा लागतो. कुपोषण, खालावलेला राहणीमानाचा दर्जा यांचाही गंभीर परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतो. या सर्व कारणांमुळे लिंगभाव ही एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे.

दारिद्र्य ही एक फार व्यापक स्वरूपाची समस्या आहे. ज्या व्यक्तींना आपल्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी फार कष्टाची आणि अंग मेहनतीची कामे करावी लागतात तरीही त्यांना आपला उदरनिर्वाह व्यवस्थितपणे भागवणे कठीण असते अशा व्यक्ती कायम दारिद्र्यातच आपले जीवन व्यथित करताना दिसतात, जणू दारिद्र्य त्यांच्या नशिवातच लिहिलेले असते. व्यक्तीचे दारिद्र्य निश्चित करण्यासाठी एक दारिद्र्यरेषा ठरवून दिलेली आहे. ज्या लोकांच्या उदरनिर्वाहाच्या गरजा भागवणे आहे म्हणजेच त्यांना मिळत असलेल्या उत्पन्नाचे प्रमाण जर दारिद्र्यरेषेच्या खाली असेल तर त्या व्यक्तिला दारिद्र्य आहे असे म्हटले जाते. दारिद्र्यामुळे लोकांचे राहणीमान अत्यंत निकृष्ट दर्जाचे बनते. उपासमार, उपोषण, अल्पायुष्य, बालमृत्युचे आणि प्रसूतीकाळी स्त्रियांच्या मृत्युचे प्रमाण व अनारोग्य ही दरिद्री लोकसंख्येची लक्षणे असू शकतात. अपंगत्व ज्यास सद्यःस्थितीत 'दिव्यांग' म्हणून ओळखले जाते (दिव्यांग जन हक्क कायदा २०१६) जागतिक आरोग्य संस्थाद्वारा जगातील १५ टक्के लोक कोणत्याना कोणत्या स्वरूपात दिव्यांग आहेत. तर भारतात केवळ २.२१ टक्केच लोक दिव्यांगत्वाने ग्रसित आहेत. आकड्यांची अशी विसंगती ही दिव्यांगांसाठी निर्धारित केलेल्या नियमांच्या विसंगतीसाठी कारणीभूत आहेत. दिव्यांगता ही एक अशी मानसिक आणि शारीरिक अक्षमता आहे ज्यात कोणतेही दिव्यांग व्यक्ती इतर सामान्य व्यक्तींप्रमाणे कार्य करण्यास असमर्थ असतात. दिव्यांगत्वाचा सामाजिक पैलू म्हणजे दिव्यांगांना येत असलेल्या विविध अडचणी, अपमानजनक दृष्टिकोण आणि सामाजिक दुराव्याचा परिचयच असलेला दिसतो. जो दिव्यांग व्यक्तिला त्याच्या मूलभूत कार्ये करण्यास प्रमुख बाधा ठरतो. दिव्यांग या शब्दाचा उपयोग समाजाद्वारे लावण्यात आलेल्या प्रतिबंधांना दर्शवितो.

आक्रमकता ही एक सामाजिक समस्याच नव्हे तर ती एक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची समस्या आहे. आक्रमकता ही क्रोध, द्वेषभावना आहे, जी समाज व्यवहाराचे एक प्रबल स्वरूप आहे, समाजात एक प्रकारचे दहशतीचे वातावरण निर्माण करते. एखाद्या व्यक्तीचे असे

वर्तन जे इतर व्यक्तींना शारीरिक वा मानसिकदृष्ट्या हानी पोहोचवणे असू शकते(एंडरसन व बुशमैन-२००२). सामाजिक नियमने व प्रमाणकांचे उलंघन करणे व यात इतर व्यक्ति किंवा वस्तूंचे नुकसान करणे म्हणजे आक्रमकता होय(बंडूरा) आक्रमकतेचे स्वरूप अधिक व्यापक आणि हिंसक होण्यास आजची विविध प्रसारमाध्यमे कारणीभूत आहेत — दुरदर्शन, भ्रमणध्वनी इ.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते, हिंसा ही स्वतः किंवा इतर व्यक्तींच्या विरोधात शारीरिक बळाचा वापर करून हानी पोहोचवणे होय. ज्याचा परिणाम जखमी करणे, ठार मारणे, मानसिक नुकसान किंवा दुर्व्यवहार हा असू शकतो, वंशिय, लैंगिक हिंसा, धार्मिक हिंसा, कौटुंबिक हिंसा अशा प्रकारच्या विविध हिंसा समाजात घडताना दिसतात. सामान्य अर्थाने व्यक्तीच्या कोणत्याही वर्तनाने इतरांना त्रास देणे होय, हिंसेचे सामान्य अर्थाने दोन प्रकार पडतात एक स्थूल हिंसा ज्यात शिवीगाळ करण्यापासून ते मारपीट, खून, बलात्कार इत्यादी घटनांचा समावेश करता येईल तर सूक्ष्म हिंसा या प्रकारात आपले विचार व मान्यता इतरांवर थोपणे या अर्थाने समावेश करता येईल. हिंसेमुळे व्यक्तींमध्ये समाजापासून स्वतःला अलग समजण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागून व्यक्ति स्वकेंद्रीत व्हायला लागते. यामुळे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढते. शिकागो विद्यापिठाने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार ज्या व्यक्ती सामुदायिक हिंसेच्या शिकार झालेल्या असतात अशा लोकांमध्येच अलगाव जास्त असल्याचे दिसून आले. ज्या वृद्ध लोकांच्या कुटुंबात अथवा शेजारी हिंसेचे वातावरण असते अशा वृद्ध व वयस्क लोकांना या स्थितीचा जास्त त्रास सहन करावा लागतो. हिंसेचा लहान मुलांवर वाईट परिणाम होऊन भावी पिढी चोरी, लुटमार आणि गुंड प्रवृत्तीच्या मार्गाला लागते. या सर्व कारणांमुळे हिंसा ही एक व्यापक व भयावह समस्या असल्याचे समजते.

मानसिक आरोग्य ही एक चांगल्या जिवनशैलीची गुरुकिल्ली आहे. मनाचे आरोग्य चांगले तर भौतिक वातावरण चांगले तो समाज सुदृढ व आरोग्यदायी असतो. जर मानसिक आरोग्य संतुलित नसेल तर समाज आपली प्रगती करून घेण्यात मागे राहीलेला दिसतो. नकारात्मक भावना वाढीस लागते. मानसिक आरोग्य ही खरे पाहता आपल्या भावनांची अभिव्यक्ती असते सक्षम मानसिक आरोग्यामुळे लोकांना त्यांच्या विविध क्षमतांची जाणीव होते. आपल्या जिवनातील ताणतणाव कमी करून समाजासाठी योगदान देण्यास लोक प्रवृत्त होतात. मानसिक आरोग्य हे व्यक्तीचे निरोगी शरीर, कुटुंबातील घनिष्ट व सलोख्याचे नातेसंबंध, आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक घटक यावर अवलंबून असते. सामाजिक संघर्ष, समस्या व तणावांचा अनिष्ट परिणाम होऊन मानसिक स्वास्थ खालावते. व्यक्ती विविध आजार व विकारांनी ग्रस्त होतात परिणामी दवाखाना व दवापाण्यावर लोकांचा पैसा खर्च होतो. निरोगी मानसिक आरोग्यामुळे लोकांना रोजगारापासून वंचित रहावे लागते किंवा मिळालेले रोजगार सोडावे लागतात या स्थितीमुळे कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालवणे कठीण होते. त्यामुळे मानसिक आरोग्य टिकवून ठेवणे हे व्यक्तीच्याच नव्हे तर समाजाच्या दृष्टीनेही हितावह आहे.

समस्या या सर्वकालिक आणि सार्वत्रिक असतात. समस्याविरहीत समाज सापडणे आजमितीस तरी अशक्य बाब आहे. भविष्यातही त्या पूर्णतः संपुष्टात येतील यावर एकमत नाही परंतु इतके मात्र निश्चित आहे की, शासन व आपण सर्वांनी एकत्रित येऊन समाजातील समस्यांची तीव्रता कशी कमी करता येईल यावर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तुत संशोधन पत्रिकेचे वर उल्लेखित केलेल्या समस्यांवर लक्ष केंद्रीत करून त्यावर योग्य अशा उपाययोजना करण्याच्या दृष्टिकोणातून महत्त्व आहे.

उद्दिष्टे

- १ सामाजिक समस्यांचे गांभीर्य लक्षात घेणे.
- २ सामाजिक समस्यांचा समाजावरील परिणाम अभ्यासणे.
- ३ वरील सामाजिक समस्या कोणत्या प्रसारमाध्यमांमुळे अधिक वाढल्या याचा शोध घेणे.
- ४ सामाजिक समस्यांवर नेमक्या कोणत्या उपाययोजना सूचवता येणे शक्य आहे याचा आढावा घेणे.

गृहीतकृत्ये

- १ प्रत्येक समाजात समस्यांचे गांभीर्य कमी अधिक प्रमाणात असते.
- २ समस्यांमुळे समाजातील लोकांचे आरोग्यमान खालावते.

३ सामाजिक समस्यांना आजची प्रगत प्रसारमाध्यमे अधिक प्रमाणात कारणीभूत आहेत.
वरील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी वर्णनात्मक व निदानात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब
करण्यात येईल.

संदर्भ ग्रंथ

- १ आहूजा, राम २०१६, 'सामाजिक समस्याएं', रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
- २ किर्दक, बी. एच. २०१७, 'भारत में सामाजिक समस्या', इसिका पब्लिकेशन.
- ३ गुप्ता, एम. एल., शर्मा, डी.डी. २०२१, 'समकालीन भारत में सामाजिक समस्याएं',
- ४ करे, बिभीषण २०१५, 'सामाजिक संशोधनाची मुलतत्वे', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

भारतामधील सहकार चळवळीच्या समस्या**प्रा.डॉ. गव्हाळे बी.व्ही**अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख बी.डी.काळे महाविद्यालय घोडेगाव ता. आंबेगाव जि.पुणे
मो.नं. ९४२३२४३२९६, मेल:—baluvgavhale@gmail.com

(सारांश:— देशामध्ये विविध प्रकारच्या चळवळी सुरू झालेल्या आहेत. त्यापैकी सहकार चळवळ ही एक महत्वाची चळवळ आहे. सहकार ही फार जुनी संकल्पना आहे. कारण विविध साधू संतानी सहकार विषयक महत्व आपणास सांगितलेले आहे. भारतामध्ये आणि महाराष्ट्रामध्ये सहकार चळवळ सुरू करण्यासाठी विविध व्यक्तींनी योगदान दिलेले आहे. सहकार चळवळ मोठ्या प्रमाणावर पसरलेली आणि प्रगत झालेली आहे. परंतु अलीकडील काळामध्ये सहकार चळवळीमध्ये राजकीय पक्षांचा हस्तक्षेप वाढत चालेला आहे. त्यामुळे विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण होताना दिसत आहेत. म्हणून मी या शोध निबंधामध्ये सहकार चळवळ म्हणजे काय? सहकार चळवळीची विविध लक्षणे, सहकार चळवळीच्या इतिहासाचा आढावा, सहकार चळवळीची प्रगती, सहकार चळवळीमधील विविध प्रकारचे दोष आणि विविध दोष कमी करण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या उपाययोजनांचा समावेश केलेला आहे.

प्रास्ताविक:— भारतीय लोकांना सहकार ही संकल्पना नवीन नाही. मानवी समाज हा एकमेकांच्या सहकारावरच विकसित झालेला आहे. जगातील प्रत्येक देशामध्ये विविध लोक एकमेकांना विविध प्रकारचे सहकार्य करीत आहेत. आपल्या देशामध्ये जगतगुरू संत तुकाराम यांनी सांगितलेले आहे की, 'एकमेकां सहाय्य करू, अवघे धरू सुपंथ.' सहकार ही संकल्पना जरी जुनी असली तरी खऱ्या अर्थाने १९ व्या आणि २० व्या शतकामध्ये तिचा आधिक विकास झालेले पाहावयास मिळत आहे. महाराष्ट्रामध्ये विविध व्यक्तींनी सहकार चळवळ वाढविण्यासाठी मोलाचे योगदान दिलेले आहे. परंतु आता सहकार चळवळ ही राजकीय लोकांच्या हातामधील बाहुली झालेली आहे. त्यामुळे विविध प्रकारचे दोष या चळवळीमध्ये निर्माण झालेले आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:— १) देशातील आणि महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचा इतिहास समजून घेणे.

२) सहकार चळवळ वाढविण्यासाठी कोणत्या व्यक्तींचे योगदान आहे. हे समजून घेणे.

३) महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीची विविध लक्षणे कोणती आहेत. ते समजून घेणे.

४) सहकार चळवळीमुळे कोणत्या प्रकारचे फायदे होत आहेत. ते समजून घेणे.

५) सहकार चळवळीमुळे महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासामध्ये कोणत्या प्रकारचा बदल झालेला आहे. हे समजून घेणे.

६) महाराष्ट्राच्या सहकार चळवळीमध्ये कोणत्या प्रकारच्या समस्या किंवा दोष निर्माण झालेले आहेत. ते समजून घेणे.

७) सहकार चळवळीमधील विविध प्रकारचे दोष कमी करण्यासाठी कोणत्या प्रकारच्या उपाययोजना केलेल्या आहेत व करता येतील. ते समजून घेणे.

शोधनिबंधाचे गृहितके:— १) भारतामधील सहकार चळवळीचा इतिहास खूप मोठा आणि दीर्घकाळीन आहे.

२) महाराष्ट्रामध्ये सहकार चळवळ मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली आहे.

३) सहकार चळवळीमध्ये विविध व्यक्तींचे योगदान मोठे आहे.

४) सहकारी संस्था या आर्थिक दृष्ट्या सक्षम आहेत.

५) सहकारी चळवळ ही राजकारणापासून दूर आहे.

६) सहकार चळवळ ही महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासामध्ये अत्यंत मोलाची ठरलेली आहे.

संशोधन पद्धती:— संबंधित शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि निरीक्षण पद्धतीचा वापर केलेला आहे.

व्याख्या:— १) “समूहामध्ये राहून कार्य करणे, किंवा एकत्र कार्य करणे, किंवा परस्परांना साहाय्य करणे, किंवा सर्वांच्या हितासाठी एकत्रित कार्य करणे. म्हणजे सहकार होय.”^१

२) श्री.एच.प्लंकेट च्या मते, “सहकार म्हणजे उत्तम व्यापार, उत्तम शेती आणि उत्तम राहणी होय.”^२

३) सर एम.एस.डार्लिंग, “सहकार हा संप्रदायापेक्षा अधिक श्रेष्ठ होय, सहकार हे हृदयाला व मनाला भिडणारे एक चैतन्य आहे, सहकार म्हणजे अवलंबिलेला धर्मच होय, सहकार म्हणजे सेवा व स्वयंपूर्णता याचे व्रत होय.”^३

४) श्री एच. कॅलव्हर्ट च्या मते, “सहकार म्हणजे ज्यामध्ये लोक समानतेच्या पायावर व एकमेकांच्या आर्थिक हेतुच्या उन्नतीसाठी मानव जात म्हणून स्वच्छेने एकत्रित येतात. असा एक समूहाचा प्रकार होय.”^४

५) प्रा.पॉल लॅम्बर्टने च्या मते, “स्वतःच्या उपयोगासाठी व्यक्तीच्या समूहाने निर्माण केलेली आणि दिग्दर्शित केलेली, लोकशाही नियमानुसार चालविलेली आणि सभासद व एकूण समाज यांच्या सेवेसाठी स्थापन झालेली व्यवहार संस्था म्हणजे सहकार होय.”^५

६) आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या मते, “सामान्यतः मर्यादित साधने असलेल्या व्यक्तींनी स्वच्छेने एकत्रित येऊन आपली समान उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लोकशाही पद्धतीने व्यवसाय संघटनेचे नियंत्रण करण्यासाठी जी संस्था स्थापन केलेली असते. तिला सहकार संस्था असे म्हणतात.”^६

७) गोर्टन आणि ओब्रिन च्या मते, “व्यवसाय आणि निती यांना जोडणारा दुवा म्हणजे सहकार होय.”^७

८) वैकुण्ठलाल मेहता च्या मते, “लोकांनी, लोकांच्या सामाजिक नैतिक उधारासाठी चालविलेल्या व्यापक चळवळीचा एक भाग म्हणजे सहकार होय.”^८

सहकाराची विविध वैशिष्ट्ये:— १) सहकार म्हणजे विविध व्यक्तींचे एक संघटन होय.

२) सहकार म्हणजे विविध आर्थिक व्यवहार करणारी संस्था होय.

३) सहकार म्हणजे ऐच्छिक संघटन आहे.

४) सहकार हा लोकशाहीच्या तत्वावर आधारलेला आहे.

५) सहकारामध्ये नफ्यापेक्षा सेवाभावावर अधिक भर दिलेला असतो.

६) सहकारामधील झालेला नफा वाटप हा व्यवहाराच्या प्रमाणानुसार केला जातो.

७) सहकारी संस्थामध्ये समता तत्वाचा वापर केलेला असतो.

८) सहकारामध्ये आर्थिक आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडल्या जात असतात.

९) सहकारांमध्ये दुर्बलांचे संरक्षण केले जात असते.

१०) सहकार हा राजकारणामधील एक दुवा असतो.

सहकार चळवळीचा आढावा:— सहकार चळवळीचे विविध टप्पे करता येतील. ते पुढील प्रमाणे.

१) १८८२ ते १९०४:— भारतीय शेतकऱ्यांना शेतीसाठी १९ व्या शतकामध्ये कोणीही कर्ज पुरवठा करीत नव्हते. जो काही कर्ज पुरवठा होत असे, तो सावकार वर्गाकडूनच आणि सावकार वर्गाकडून शेतकरी वर्गाची विविध प्रकारे फसवणूक होत असे. सावकारी वर्गाच्या कच्चाट्यातून शेतकरी वर्गाला सोडविण्यासाठी आणि सावकारी व्यवसायाविरोधी बंड पुकारले गेले. १८८२ मध्ये सर विल्यम वेडबर्न व न्यायमुर्ती रानडे यांनी भारतीय शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करण्यासाठी शेतकी बँक स्थापन करण्यासाठी योजना आखली होती. पण ही योजना अंमलात येऊ शकली नाही. १९०१ मध्ये फॅमिन कमिशनने भारतामध्ये सहकारी संस्था स्थापन करण्याची शिफारस केली होती. त्यानुसार भारतामध्ये १९०४ मध्ये सहकारी संस्था विषयक पहिला कायदा पास केला गेला. मात्र त्यामध्ये फक्त शेतीला कर्ज पुरवठा करणाऱ्या संस्थांचा समावेश केलेला होता.

२) १९०४ ते १९१९:— १९०४ च्या सहकारी कायदानुसार फक्त कर्ज पुरवठा करणाऱ्या संस्थापुरता मर्यादित होता. म्हणून सहकार चळवळ मर्यादित राहिलेली होती. १९१२ मध्ये सहकारी संस्था विषयी नवीन कायदा पास करण्यात आला. या कायदामुळे कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थांबरोबर इतर प्रकारच्या संस्था करण्यासाठी परवानगी मिळाली. १९१२ च्या कायदयाने विविध क्षेत्रांमध्ये विविध सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आल्या. म्हणून १९१२ चा कायदा हा सहकार चळवळीसाठी खूपच महत्वाचा ठरलेला आहे.

३) १९१९ ते १९२९:— १९१४ मध्ये भारत सरकारने सर मॅकलागन् यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती. या समितीला सहकार चळवळीमधील विविध दोष शोधून दोष कमी करण्यासाठी शिफारशी करण्याचे सांगितलेले होते. या समितीने मुलगामी शिफारशी केल्या आणि १९१५ मध्ये शिफारशी जाहीर केल्या गेल्या. १९१५ मध्ये प्रसिध्द केलेला अहवाल भारतीय सहकारी चळवळीच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्वाची घटना ठरलेली होती. कारण १९१९ मध्ये जो सहकार विषयक कायदा पास केला. त्यामध्ये या समितीच्या शिफारशींचा विचार केलेला होता. १९१९ च्या कायद्याने सहकार हा विषय घटक राज्यांकडे दिला गेला. भारतामध्ये विविध घटक राज्यांनी आप आपल्या प्रांतांसाठी सहकार कायदे निर्माण केले. या काळामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सहकारी संस्थांची स्थापना केल्या गेल्या. परंतु गुणात्मक वाढ होण्या ऐवजी फक्त संख्यात्मक वाढ अधिक प्रमाणावर झालेली पाहावयास मिळालेली होती.

४) १९२९ ते १९४५:— १९२९ मध्ये जागतिक महामंदी सुरू झालेली होती. ती साधारणतः १९३४ पर्यंत चाललेली होती. त्यामुळे याचा फटका भारतीय शेती व्यवसायाला बसलेला होता. म्हणून या काळामध्ये सहकार चळवळ मोठ्या प्रमाणावर वाढू शकली नाही. म्हणजेच विकासाला खीळ बसली होती. १९३९ मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. त्यामुळे काही प्रमाणावर मंदीची छाया दूर होण्यास मदत झाली. १९३९ ते १९४५ पर्यंत भारतामध्ये विविध सहकारी संस्था स्थापन झाल्या. उदा. ग्राहक सहकारी संस्था, वाहतूक सहकारी संस्था, दुध पुरवठा सहकारी संस्था, फळ उत्पादन सहकारी संस्था इ.

५) स्वातंत्र्यानंतर ते आज पर्यंतचा काळ:— १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. भारतामध्ये १९५१ पासून पंचवार्षिक नियोजनाला सुरूवात झाली. आणि विविध क्षेत्रामध्ये विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था स्थापन होऊ लागल्या.

कालावधी	सहकारी संस्थांची संख्या	सभासदांची संख्या
१९५० — ५१	१.८१ लाख	१.३७ लाख
१९५५ — ५६	२.४० लाख	१.७६ लाख
१९६० — ६१	३.३२ लाख	३.४२ लाख
१९६९ — ७०	३.१८ लाख	५.८८ लाख
१९७० — ७१	३.२० लाख	५.९१ लाख
१९८० — ८१	६.७ लाख	६.१५ लाख
१९९० — ९१	१०.४ लाख	७.५२ लाख
२००० — ०१	१५.८ लाख	८.२५ लाख
२००२ — ०३	१६.५ लाख	९.१ लाख

संदर्भ:— Indian Agriculture in Brief (13 thEdn-1974)

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, सहकार चळवळ मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली आहे. कारण सहकारी संस्था आणि सभासदांची संख्या वाढत गेलेली आहे.

सहकारी चळवळीचे फायदे:— सहकारी चळवळीमुळे विविध प्रकारचे फायदे झालेले आहेत. त्याच वर्गीकरण आर्थिक फायदे, शैक्षणिक फायदे, सामाजिक व नैतिक फायदे आणि राजकीय फायदे अशा प्रकारे करता येईल.

अ) आर्थिक फायदे:— १) स्वस्त दरामध्ये कर्जपुरवठा होऊ लागला.

२) सावकारी जाचाच्या कच्चाट्यातून मुक्तता होण्यास मदत झाली.

३) कर्जाचा उपयोग योग्य कारणासाठी होऊ लागला आहे.

४) आधुनिक शेती तंत्राचा वापर वाढत आहे.

५) शेतमालास योग्य भाव मिळण्यास मदत होत आहे.

६) ग्रामीण भागामधून नवनवीन उद्योजक निर्माण होत आहेत.

७) विविध जीवनावश्यक वस्तूचे वाटप होत आहे.

८) बचत आणि काटकसरीला प्रेरणा मिळत आहे.

९) लोकांमध्ये बँक विषयक सवयीमध्ये वाढ होत आहे.

१०) विविध प्रकारचा रोजगार उपलब्ध झालेला आहे.

११) सेवाभावाला महत्व प्राप्त होत आहे.

१२) आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होत आहे.

१३) मक्तेदारीला नियंत्रण बसलेले आहे.

ब) शैक्षणिक फायदे:— १) सहकारी संस्था सभासदांना विविध प्रकारचा हिशोब देतात त्यामुळे सभासद अधिक ज्ञानी होत आहे.

२) काही सहकारी संस्थानी सर्वसाधारण व तांत्रिक शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षण केंद्र सुरू केलेली आहेत. उदा. प्रवरानगर शैक्षणिक संकुल, माळेगाव शैक्षणिक संकूल इ.

३) विविध शैक्षणिक संस्थाना आर्थिक मदत केली जात आहे.

क) सामाजिक व नैतिक फायदे:— १) सहकारामुळे एकात्मता, बंधुभाव आणि सामूहिक जीवन जगण्याची पध्दत वाढत आहे.

२) सहकारी चळवळींनी काही ठिकाणच्या विविध वाईट प्रकारांना आळा घातलेला आहे. उदा. कोर्टातील खटले समापचाराने सोडविले, दारू पिण्याची सवय, जुगारी प्रवृत्ती, उधळपट्टी इ. आळा घातला आहे.

३) सर्वांनी मिळून काम केल्यास लवकर होते. त्याचा फायदा सर्वांनाच होतो. हे कळाल्यामुळे स्वतःचे काम जबाबदारीने प्रमाणिकपणे आणि मेहनतीने पार पाडण्याची भावना निर्माण होते

४) सहकार चळवळ ही जनतेची, जनतेसाठी व जनतेकडून चालवली असल्यामुळे संस्था आपलीच आहे. हे सर्व सभासदांना समजल्यामुळे जातपात, लिंगभेद, प्रांतभेद विसरून एकत्रित काम करतात त्यामुळे सामाजिक सलोखा निर्माण होण्यास मदत झालेली आहे.

५) लोकशाही पध्दतीने मतदान करण्याचा व कारभार करण्याचा अनुभव मिळत आहे.

६) समाजामध्ये सहकार भावना वाढीस लागते.

ड) राजकीय फायदे:— १) सहकारी संस्थामुळे लोकशाही अधिक बळकट करण्यास हातभार लागलेला आहे.

२) विविध सभासद शेतकऱ्यांना आर्थिक नियोजनाची माहिती मिळते.

३) सहकारी संस्थामधून नेतृत्व करण्याची संधी मिळते.

४) विविध राजकीय पक्षांना आपआपले प्रस्थ निर्माण करता आलेले आहे.

५) सहकारामुळे एक प्रकारची राजकीय एक व्यवस्था निर्माण केली गेली आहे.

सहकार चळवळीमधील विविध प्रकारचे दोष किंवा समस्या:—

सहकारामुळे विविध प्रकारचे फायदे होत असले तरी ही सहकार चळवळीमध्ये विविध प्रकारचे दोष निर्माण झालेले आहेत. ते पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) एकांगी विकास:— भारतामध्ये अनेक क्षेत्रांमध्ये विविध सहकार संस्था स्थापन झाल्या आहेत. परंतु एकूण सहकारी संस्था पैकी शेतील कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची संख्या ही २/३ पेक्षा अधिक आहे. कर्जपुरवठा करणाऱ्या पत संस्थांचे प्राबल्य आहे. आणि इतर क्षेत्रांमध्ये सहकारी संस्था कमी प्रमाणावर स्थापन झालेल्या आहेत. म्हणून सहकार चळवळ ही एकांगी स्वरूपाची विकसित झालेली आहे.

२) शेतकऱ्यांची गरज भागविण्यात अपयश:— भारतामध्ये सहकार चळवळीची सुरुवात झाली तेव्हा अशा अपेक्षा होत्या की काळाच्या ओघामध्ये शेतकऱ्यांच्या कर्ज पुरवठ्याच्या गरजा पूर्ण होतील. पण ही अपेक्षा फोल ठरलेली आहे. आजही ग्रामीण भागामधील ५०% शेतकऱ्यांना सावकारी कर्जावर अवलंबून राहावे लागत आहे. म्हणजेच शेतकऱ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यामध्ये चळवळ अपयशी ठरलेली आहे. हे सिद्ध होत आहे.

३) भांडवलाची कमतरता:— भारतामधील विविध सहकारी संस्था ह्या दुर्बल लोकांना आर्थिक साहाय्य करण्यासाठी स्थापन केल्या होत्या. पण या संस्थाकडे भांडवल कमी असल्यामुळे त्या कमकुवत झालेल्या आहे. ग्रामीण भागामधील लोकांना बचतीची सवय लाऊन भांडवल वाढविण्यामध्ये संस्था कमी पडत आहेत. कारण काही संस्था दिवाळखोरीमध्ये निघालेल्या आहेत.

४) उत्पादक कारणासाठी कर्ज:— सहकारी संस्था ह्या शेतीच्या कामासाठी म्हणजेच फक्त उत्पादक कारणासाठी कर्ज देत आहेत. परंतु शेतीशिवाय इतर कारणासाठी शेतकऱ्यांना पैशाची गरज लागत असते. मात्र सहकारी संस्था कर्ज देत नाहीत. अशा वेळी सावकारी कर्जाचा आधार घेतला जातो.

आजही ग्रामीण भागामधून सावकारी व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे. त्यांच्याकडून विविध प्रकारचे शोषण चालू आहे.

५) **असमान विकास:**— भारतामध्ये सहकारी संस्थांचा विकास सर्वत्र सारख्या प्रमाणावर झालेला नाही. काही राज्यांमध्ये चांगल्या प्रकारे सहकार चळवळ विकसित झालेली आहे. उदा. महाराष्ट्र (४७ %), तामिळनाडू (६२%), पंचाबमध्ये (७४ %) उत्तर प्रदेशामध्ये (५०%), या राज्यांमध्ये विकास चांगला झालेला आहे. तर पं. बंगाल, आसाम, बिहार या राज्यांमध्ये फारसा विकास झालेला नाही. हा असमान विकास सहकार चळवळीचा दोष आहे.

६) **सरकारी चळवळ:**— भारतामधील सहकारी चळवळ ही लोकांची चळवळ नसून ती सरकारी चळवळ असल्याचे दिसत आहे. सहकारी संस्थांना आजही पैशासाठी सरकारवर अवलंबून राहावे लागत आहे. म्हणून सहकार चळवळीवर सरकारचे वर्चस्व वाढत आहे. सरकारी वर्चस्वामुळे चळवळीची मोठी हानी झालेली आहे.

७) **श्रीमंत लोकांनाच मदत:**— सहकार चळवळ सुरू करण्याचे उद्दिष्ट म्हणजे आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल लोकांना आर्थिक उन्नती करणे हा होता. परंतु या उद्दिष्टापासून सहकारी संस्था दूर राहिलेल्या आहेत. म्हणजेच दुर्बल घटकांना आर्थिक मदत करण्याऐवजी बड्या व श्रीमंत लोकांनाच अधिक प्रमाणावर आर्थिक मदत करताना दिसत आहेत. याशिवाय संस्थावर श्रीमंत किंवा बड्या लोकांनाच प्रतिनिधीत्व दिले जात आहे. म्हणून सहकारी संस्था ह्या श्रीमंताच्या हातामध्ये गेल्या आहेत

८) **लोकांच्या सहकार्याचा अभाव:**— सहकार चळवळीचा विकास हा लोकांच्या सहकारा शिवाय होणारा नाही. भारतीय लोकांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे सहकाराचे उद्दिष्टे कळालेले नाही. सहकार संस्था ह्या फक्त कर्ज उकळण्याचे काम करीत आहेत. त्यामुळे सहकारी संस्था ह्या स्वहाकार संस्था झाल्या आहे. म्हणून लोकांचे सहकार्य न मिळाल्याने सहकार चळवळ मोठ्या प्रमाणावर विकसित झालेली नाही.

९) **सदोष व्यवस्थापन:**— भारतामधील अनेक संस्थांचे व्यवस्थापन हे सदोष स्वरूपाचे आहे. सहकारी संस्थामध्ये जो लोक काम करीत आहेत. त्यापैकी बऱ्याच जणांना सहकार विषयक फारसे ज्ञान नाही. सहकार कायद्याचे ज्ञान नाही. बऱ्याच जणांना प्रशिक्षण नाही. त्यामुळे सहकारी संस्थामधील व्यवस्थापन हे सदोष स्वरूपाचे निर्माण झालेले आहे. त्यामुळे अनेक जण सहकारी संस्था गैरकारभार करीत आहेत. बऱ्याच संस्थांचे दिवाळे वाजलेले आहे. म्हणून सहकार चळवळीचा हा एक दोष मानला जातो.

१०) **चुकीच्या लोकांच्या हाती नेतृत्व:**— सहकार चळवळीचा सुयोग्य विकास होण्यासाठी निःस्वार्थी आणि निष्ठावान लोकांच्या हाती चळवळीचे नेतृत्व असले पाहिजे. परंतु भारतामध्ये दुर्दैवाने सहकार चळवळीचे नेतृत्व स्वार्थी, आपमतलबी, ढोंगी आणि भ्रष्टाचार लोकांच्या हाती आहे. राजकीय पुढाऱ्यांनी तर स्वतःच्या स्वार्थासाठी सहकारी संस्थांचा वापर करीत आहेत. थोडक्यात सहकारी संस्था ह्या राजकीय अड्डे बनविलेले आहेत. म्हणून सहकार चळवळीचा पाहिजे तेवढा विकास होऊ शकला नाही.

११) **खाजगी संस्थेची स्पर्धा:**— भारतामध्ये ज्या ज्या संस्था स्थापन झालेल्या होत्या. त्या अगोदरच प्रबळ स्वरूपाच्या होत्या. खाजगी संस्था या खाजगी मालकीच्या असतात. त्यामुळे त्या आपल्याला हवा तसा व्यवसाय करू शकतात. सहकारी संस्था मात्र सार्वजनिक मालकीच्या असतात म्हणून त्यांना विशिष्ट चौकटीमध्ये राहूनच काम करावे लागते. त्यामुळे सहकारी संस्थांना खाजगी संस्थाबरोबर स्पर्धा करावी लागत आहे. बऱ्याचवेळा खाजगी संस्थेच्या स्पर्धेला सहकारी संस्था तोंड देऊ शकत नाहीत. किंवा जाणीव पूर्वक खाजगी संस्था ह्या सहकारी संस्था संपविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. म्हणून सहकारी संस्था ह्या कमकुवत झालेल्या आहेत. हा एक प्रमुख दोष आढळत आहे.

१२) **ग्रामीण भागातील परिस्थिती:**— भारतामध्ये एकूण सहकारी संस्था पैकी बहुतेक संस्था ह्या ग्रामीण भागामधून सुरू केलेल्या आहेत. परंतु ग्रामीण भागामधील वातावरण सहकारी संस्था विकसित करण्यासाठी पोषक ठरत नाही. ग्रामीण भागामध्ये आजही जनता अशिक्षित आहे, जात, पात, व धर्म याचे प्राबल्य आहे. ग्रामीण भागामधील जमिनदार आणि सावकारांचे वर्चस्व आहे. त्यामुळे सहकारी संस्था मोठ्या प्रमाणावर विकसित झाल्या नाहीत.

१३) थकबाकीचे वाढते प्रमाण:- सहकारी संस्थांच्या विकासावर अधिक भर दिलेला आहे. पण अर्थक्षम व निष्क्रिय संस्थांच्या पुनर्रचनेकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही. सभासदांना दिलेले कर्ज वेळेवर परत केलेले नाही. तसेच दुष्काळ, किंवा नैसर्गिक आपत्तीमुळे कर्जाची वसूली झालेली नाही. त्यामुळे सर्व राज्यामध्ये सहकारी संस्थांची थकबाकीचे प्रमाण वाढलेले आहे. याशिवाय थकबाकी वाढण्यासाठी काही पुढील कारणे कारणीभूत ठरलेली आहे. उदा. कर्ज वाटपाचे चुकीचे धोरण, व्यवहारामध्ये पारदर्शकतेचा अभाव, कर्ज वसूलीचा अभाव, कार्यक्षमतेचा अभाव, दुरदृष्टीचा अभाव, इ. मुळे थकबाकी वाढत चालली आहे. हा एक दोष निर्माण झालेला आहे.

१४) हितसंबंधाचे वर्चस्व:- भारतीय सहकार चळवळीमध्ये नेतृत्व फार मोठया प्रमाणावर राजकीय आणि आर्थिक दृष्ट्या प्रबळ असलेल्या स्वार्थी व्यक्तींच्या हाती गेलेले आहे. सहकार चळवळीतील बरेचसे नेतृत्व सामान्यपणे सावकार, जमिनदार, राजकीय पक्ष किंवा व्यक्ती, व्यापारी मंडळी यांच्याकडे आहे. त्यांना सहकार चळवळीचे ज्ञान नाही किंवा काही देणे घेणे नाही. तळमळ नाही, निष्ठा नाही, आपली सत्ता आणि वर्चस्व कायम ठेवण्यामध्ये रस अधिक घेतात. या ना त्या मार्गाने सहकारी संस्था ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हणून सहकार चळवळीचा फारसा विकास झालेला नाही.

१५) कर्ज वाटपामधील पक्षपात:- सहकारी संस्थामार्फत जी कर्ज वाटप केला जातो. त्यामध्ये मोठया प्रमाणावर पक्षपातीपणा केला जात आहे. ज्यांना कर्जाची गरज आहे. त्यांना दिले जात नाही. उदा. दुर्बल व्यक्ती किंवा शेतकरी इ. वशिलेबाजीने श्रीमंत शेतकरी वर्गाला किंवा व्यापाऱ्यांच मोठया प्रमाणावर कर्ज वाटप केले जाते. आशांकडून कर्जाचा वापर अयोग्य कारणासाठी केला जात आहे. कर्जाची वसूलीही मोठया प्रमाणावर केली जात नाही. किंवा दिरंगाई केली जाते. अशा धोरणामुळे सहकारी संस्था विकसित होऊ शकल्या नाहीत.

१६) विसंगती आणि अर्धवट अंमलबजावणी:- सहकारी चळवळ यशस्वी न होण्यासाठी आणखी एक प्रमुख कारण म्हणजे सहकार धोरणातील आढळणारी विसंगती आणि धोरणाची अर्धवट अंमलबजावणी होय. सरकारने सहकारी संस्थेमध्ये हस्तक्षेप करावा किंवा नाही. मोठया आकारमानाच्या संस्था स्थापन कराव्यात की नाही. याबाबत मत प्रवाह वेगवेगळे आहेत. म्हणून सहकारी संस्था मोठया प्रमाणावर विकसित झाल्या नाहीत.

१७) देखरेचा आणि अॅडीटची अपुरी सुविधा:-

१८) ध्येय गाठण्यासाठी केलेली घाई गडबड:-

१९) बाह्य मदतीवर अवलंबून:-

२०) सहकार तत्वाचा विसर:-

सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी उपाययोजना:-

भारतामधील सहकारी चळवळीमध्ये विविध प्रकारचे दोष असले तरी त्यातील दोष कमी करून सहकार चळवळीचा विकास करता येण्यासारखा आहे. असे मला वाटते कारण सहकार हा सर्वसामान्यांच्या विकासासाठी चांगला मार्ग आहे. ते उपाय खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१) सहकारी संस्थांचे एकत्रिकरण करणे, आणि त्याची पुनर्रचना करणे.

२) स्वार्थी नेतृत्वाचे उच्चाटन करणे.

३) निष्ठावान, प्रामाणिक आणि कार्यक्षम व्यस्थापन निर्माण करणे.

४) कर्जदारांकडील थकबाकी वसूल करणे.

५) प्रभावी देखरेख आणि हिशोब तपासणी करणे.

६) दुर्बल किंवा लहान शेतकऱ्यांना अधिक मदत करणे.

७) सहकारी धोरणामध्ये योग्य तो बदल करणे.

८) बचत व निधीवर अधिक लक्ष केंद्रीत करावे.

९) सहकाराचे शिक्षण आणि प्रशिक्षण दिले जावे.

१०) सहकारी धोरण आणि त्याची अंमलबजावणी यामध्ये सातत्य ठेवावे.

११) सरकारी भागीदारी वाढवावी.

१२) अल्प मुदतीच्या कर्जाबरोबर दीर्घ मुदतीची कर्ज वाटप करावेत.

१३ सहकार संस्था हया राजकारणापासून दूर ठेवाव्यात.

१४) सहकाराचे महत्त्व ग्रामीण भागामध्ये रूजवावे.

वरील विविध प्रकारच्या उपाययोजना केल्या आणि त्याची काटेकोर अंमलबजावणी केली तर सहकारी संस्थांच्या विकासाला चांगले दिवस येतील असे मला वाटते.

संदर्भ:—

१) प्रा. मोहन सराफ, “ग्रामीण अर्थव्यवस्था व सहकार,” विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती जून १९९१, पृष्ठ क्र.५६.

२) प्रा. के.एच. ठक्कर, “भारतीय अर्थशास्त्र” फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, तिसरी आवृत्ती १९७६ पृष्ठ क्र. १९६.

३) प्रा. देव व झामरे, “भारतीय अर्थशास्त्र,” पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर चौथी आवृत्ती सप्टेंबर १९९८, पृष्ठ क्र. १५२ ते १६३.

४) प्रा. डॉ. विजय कविमंडन, “कृषि अर्थशास्त्र,” मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथम दुसरी आवृत्ती १९९६, पृष्ठ क्र. २७७.

५) प्रा.डॉ. पांडुरंग मुळूक, “जागतिक सहकार चळवळ,” स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती जानेवारी २०११, पृष्ठ क्र.८२

राजश्री छत्रपती शाहू महाराज : विचार आणि सामाजिक योगदान**सहा . प्राध्या. गोपाल यशवंत कबनुरकर**

गुलाबराव पाटील कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, मिरज.

अरे काय सांगू मर्दा
कसे होते माझे शाहू,
पल्लेदार मिशा आणि
बलदंड बाहु.

अढळ अविचल पाया
रचला होता समतेचा ,
तत्त्वनिष्ठ लोक कल्याणकारी
राजश्री शाहू राजा रयतेचा .

स्वातंत्र्यापूर्वी अंधश्रद्धा , कर्मकांड , जातिव्यवस्था , दारिद्र, वेढविगारी अश्या अनेक सामाजिक राजकीय समस्यांनी गुरफटलेल्या जनतेला मुक्त करण्यासाठी सामाजिक लोकशाहीचा पाया घालणारे , बहुजनाना नोकरीत आरक्षण देणारे , शिक्षणाची बहुजनाना संधी देणारे , पुरोगामी विचारांना कृतीची जोड देणारे , असे रयतेचे राजे राजश्री शाहू महाराज माझ्या पुरोगामी महाराष्ट्राला अनेक समाज सुधारकांच्या विचारांचा वारसा लाभला . पण आज ही फुले शाहू आम्बेडकरांचा महाराष्ट्र म्हणतात यातूनच या समाज सुधारकांच्या सामाजिक कार्याची ओळख होते .

राजश्री शाहू व्यक्तिविशेष :

जन्म : कोल्हापुरातील कागल तालुक्यातील घाटगे घराण्यात जयसिंगराव व राधाबाई यांच्या पोटी २६ जून १८७४ रोजी झाला . त्यांचे मूळ नाव यशवंत होते .

दत्तक विधि : कोल्हापुराचे चौथे शिवाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी १७ मार्च १८८४ ला त्यांना दत्तक घेऊन त्यांचे नाव शाहू असे ठेवले . **शिक्षण :** शाहू महाराजांचे प्राथमिक शिक्षण कृष्णजी गोखले आणि हरीपंथ गोखले या अनुभवी , चरित्र्य संपन्न अश्या शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली व् मि. फ्रिड्झीरोल्ड या शिक्षण अधिकाऱ्यांच्या काळात पूर्ण झाले .

शाहू महाराजांनी आपले महाविद्यालयीन शिक्षण राजकोट येथे १८८६-१८८९ मध्ये पूर्ण केले . या काळात आचार्य फ्रेजर यांच्या मार्गदर्शनाने शैक्षणिक सहलीनचे आयोजन केले होते . त्यातून शाहू महाराजांना देशबांधवांची, भूप्रदेशांच्या रचनेची , संस्कृतीची , ऐतिहासिक स्थळांची विविध माहिती मिळाली आणि त्यांच्या विचारांचा पाया अधिक मजबूत झाला .

शाहू महाराजांचा विवाह: शाहू महाराजांचा विवाह त्यांचे शिक्षण चालू असतानाच बडोद्याच्या गुणाजीराव खानविलकर यांच्या कन्या लक्ष्मीबाई यांच्याशी १८९१ ला झाला . त्यावेळी केवळ ते १७ वर्षाचे होते व महाराणी लक्ष्मीबाई ११ वर्षांच्या होत्या.

शाहू महाराजांचा राज्यारोहण समारंभ: शाहू महाराजांनी २ एप्रिल १८९४ रोजी कोल्हापूर संस्थानाचा कारभार आपल्या हाती घेतला. पुढे ते १९२२ पर्यंत म्हणजे २८ वर्ष कोल्हापूर संस्थानाचे राजे होते. त्या वेळी लोकमान्य टिळकांनी केसरीत 'करवीर क्षेत्री राजकीय कपिलाषष्ठीचा योग' असा अभिनंदन पर लेख लिहिला होता.

शाहू महाराजांचे महानिर्वाण : ६ मे १९२२ रोजी मुंबई येथे त्यांच्या वयाच्या अवघ्या ४८ व्या वर्षी महानिर्वाण झाले.

शाहू महाराजांचे सामाजिक राजकीय शैक्षणिक विचार :

- १) जातीभेद हा भारताला लागलेला फार मोठा रोग आहे.
- २) अस्पृश्यांनी पूर्वापार चालत आलेल्या धंद्यांना चिकटून न राहता प्रतिष्ठित व्यवसाय काबीज केले पाहिजेत.
- ३) मागास लोकांना त्यांच्या भावी प्रगतीसाठी जातवार प्रतिनिधित्व मिळावे.
- ४) मजूर, स्त्रिया आणि शेतकरी यांनी आपल्या हक्कासाठी एकत्र यावे
- ५) मजुरांनी आपल्या हक्कासाठी ब्रिटन प्रमाणे संघ निर्माण करावेत.
- ६) धर्म हा नीतिवान, शीलवान नागरिक घडवण्यासाठी आवश्यक आहे.
- ७) धर्म व्यक्तीच्या दृष्टीने महान बाब असेल पण राष्ट्र विकास सात आड येता कामा नये.
- ८) इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या हातून सत्ता काढून घेऊन ती तत्कालीन विद्यासंपन्न व अल्पसंख्यांक ब्राह्मणांच्या हाती देणे मला पसंत नाही.
- ९) माझ्या रयतेमध्ये प्राथमिक आणि उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्याची माझी इतकी जोरात खटपट चालली आहे, यावरून आपल्या लक्षात येईल की शक्य तितक्या लवकर मी रयतेस स्वराज्य देण्याचे माझे धोरण आहे.
- १०) सामाजिक सुधारणा आणि राजकीय सुधारणा ही राष्ट्र उन्नतीची दोन चाके आहेत .
- ११) कुरमी क्षेत्रीयां मध्ये विधवा विवाह प्रचलित असलेला पाहून मला मोठा आनंद होतो.
- १२) जनतेतील ऐक्य ,लोकशाही ही मूल्ये साक्षरतेमुळे टिकून राहतात .
- १३) लोक शिक्षणामुळे समाजातील जातिभेद, उच्चनीचता भेदभाव कमी होईल.
- १४) स्त्रियांच्या आत्मिक ,बौद्धिक विकासासाठी आणि समाजातील बरेवाईट समजण्यासाठी स्त्री शिक्षणाची आज गरज आहे.
- १५) समाजातील शोषित, वंचित घटकांच्या उद्धारासाठी शाब्दिक सहानुभूती पेक्षा शाळा, वसतिगृहे यांचे उंबरठे आज खुले करण्याची गरज आहे.

योगदान :

अ) शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान :

- १) प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण - शाहू महाराजांनी सामान्य जनतेला सार्वत्रिक आणि मोफत शिक्षण मिळावे म्हणून ११ सप्टेंबर १९१७ ला आपल्या संस्थानात मोफत शिक्षणाची अंमलबजावणी केली.
- २) लोक शिक्षणावर भर दिला- शाहू महाराजांनी समाजातील प्रबोधनासाठी १५ एप्रिल १९२० साली लोक शिक्षणावर भर दिला होता. त्यांच्या मते "संस्थेतील प्रत्येक खेड्यात बहुसंख्यांक जातीच्या व्यक्तींच्या नेतृत्वाखाली एकेक शाळा असावी. लोक शिक्षणामुळे समाजातील जातीभेदाचे उच्चाटन होऊन उच्च -नीचता कमी होऊन समानता नांदेल यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता.
- ३) वतनी शिक्षक योजना अमलात आणली - अनेक व्यक्ती शिक्षकी पेशात यावेत म्हणून , आणि त्यांना योग्य मानधन मिळावे म्हणून वंशपरंपरेने एकाच कुटुंबातील व्यक्तींना शिक्षक म्हणून नेमून त्यासाठी त्यांना जमीन वतन महत्त्व म्हणून देणे अशी ही वतनी पद्धत महाराजांनी सुरू केली होती .

४) शिक्षकांच्या प्रशिक्षणास उत्तेजन दिले - समाजातील शिक्षण प्रसारासाठी शाहू महाराजांनी अनेक ठिकाणी शाळांची स्थापना केली. पण त्यासाठी पुरेसे शिक्षक उपलब्ध नव्हते म्हणून शाहू महाराजांनी शिक्षकांचे प्रशिक्षण अतिशय महत्वाचे आहे समजून १९११ साली एका आदेशाद्वारे शिक्षक प्रशिक्षणासाठी शिक्षकांना प्रोत्साहित आणि मार्गदर्शन केले.

५) स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला - शाहू महाराजांनी आपल्या काळात स्त्री शिक्षणासाठी भरघोस असा प्रयत्न केला. म्हणून त्यांना स्त्री शिक्षणाचे कैवरी देखील म्हटले जाते. स्त्रियांच्या मानसिक विकासासाठी, त्यांना अनिष्ट रूढी परंपरेतून बाहेर काढण्यासाठी, समाजाची प्रगती करण्यासाठी, स्त्री शिक्षणावर शाहू महाराजांनी भर दिला होता. तत्कालीन काळात राधाबाई केळकर यांची मुलगी कृष्णाबाई तिला राजश्री शाहू महाराजांनी मुंबई येथे ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजमध्ये वैद्यकीय शिक्षणासाठी पाठवले होते.

६) वसतिगृहात्मक शाळांची स्थापना केला- बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी त्यांनी वस्तीगृहात मग शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली. स्व घरापासून दूर असलेल्यांना दुसरे घर म्हणजे वस्तीगृह या भावनेने विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचे प्रचंड चळवळ राजश्री शाहू महाराजांनी सुरू केले या चळवळीचा हेतू समाजाच्या सर्व थरातील लोकांना शिक्षण मिळावे हाच होता. त्याकाळी वस्तीगृहात्मक शिक्षण हे शिक्षणाच्या प्रसाराचे दीपस्तंभ ठरले. शिक्षणाचे ध्येय गाठण्यासाठी ते प्रभावी माध्यम ठरले. त्याचबरोबर वंचितांना शिक्षणाचे दीपगृह ठरले.

८) वंचित, उपेक्षित घटकांसाठी शिक्षण खुले केले - समाजातील उपेक्षित आणि वंचित घटकांना शिक्षणाची संधी मिळाल्याशिवाय त्यांची मानसिक बौद्धिक आणि आर्थिक प्रगती होऊ शकणार नाही असा विश्वास राजश्री शाहू महाराजांचा होता. या उपेक्षित घटकांना समान हक्काचा, न्यायाचा अधिकार देण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून बरेच कार्य केले. या घटकातील व्यक्तींना शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्त्या, वसतिगृहांची सोय, माफक फी, इत्यादी द्वारे या घटकातील व्यक्तींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले.

९) आश्रमशाळांची स्थापना केली - बहुजनांच्या उध्दारासाठी शाहू महाराजांनी शिक्षण क्षेत्रात नवनवीन प्रयोग करण्यास सुरुवात केली होती १९२० मध्ये शाहू महाराजांनी आश्रम शाळेची स्थापना करवीर नगरीत केली. ही आश्रम शाळेची कल्पना त्यांनी मुंबईवरून करवीर नगरीत आणली होती. ही आश्रम शाळेची संकल्पना जरी नवीन वाटत असली तरी याचे मुख्य उद्दिष्ट समाज जागृती, समाजसेवा आणि शिक्षण प्रसार असे होते.

१०) व्यवसायाभिमुख शिक्षणावर भर दिला - समाजाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी त्यांनी पारंपारिक शिक्षणाबरोबरच व्यवसायाभिमुख शिक्षणावरही भर दिला.

तत्कालीन परिस्थितीत पारंपारिक शिक्षणाबरोबर १९०३ मध्ये टेक्निकल स्कूलची स्थापना केली. त्याचबरोबर राधा कृष्ण मंदिरात छत्रपती राजाराम औद्योगिक मंदिराची स्थापना केली.

११) तांत्रिक शिक्षणाची सोय केली - शाहू महाराजांनी व्यवसायाभिमुख आणि तांत्रिक शिक्षणावरही भर दिलेला दिसतो. तांत्रिक शिक्षणाकडे त्यांचा ओढा होता. यातून त्यांच्या पुरोगामी विचारांचे दर्शन होते. कोल्हापूरला त्यांनी 'शाहूपुरी' ही व्यापारी पेठ देखील सुरू केली होती.

१२) क्रीडा शिक्षणाची सोय केली - शाहू महाराजांनी तंत्र शिक्षण, व्यवसायाभिमुख शिक्षण, पारंपरिक शिक्षण याबरोबरच क्रीडा शिक्षणाला तितकेच महत्त्व दिले. आपल्या लोकशिक्षणात त्यांनी मल्लविद्याला सामर्थ्यवान अंग समजून शरीर संपत्ती ला पुरुषार्थाचे महत्वाचे साधन मानले होते. मल्लविद्या बदल त्यांना अधिक आस्था होती. मेहनतीने, कसरतीने त्याचबरोबर मैदानी, मर्दानी खेळ खेळल्यामुळे आपली प्रकृती उत्तम राहते यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता.

१३) शाळा पंच पद्धतीचा पुरस्कार केला - समाजात शिक्षणाचा प्रचार प्रसार गतीने व्हावा यासाठी समाजातील लोकांची शाळा समितीवर त्यांनी पंच म्हणून नेमणूक करण्याचे ठरविले आणि तो अधिकार शिक्षण अधिकाऱ्यांना दिला होता. या शाळा समितीला त्यांनी अधिकाराचे दान आणि कर्तव्याचे भान शिकवले होते. गावातीलच पाटील अध्यक्ष असल्याने शिक्षण प्रसाराला त्याचा चांगला फायदा झाला व विद्यार्थ्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली.

१४) उच्च शिक्षणाची सोय केली - आपल्या संस्थानात इतर शिक्षणाबरोबर उच्च शिक्षण मिळावे म्हणून शाहू महाराजांनी राजाराम महाविद्यालय ची स्थापना केली होती. त्याच बरोबर बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना संस्कृत विषय अभ्यासण्यासाठी त्यांनी छत्रपती संस्कृत महाविद्यालयाची स्थापना देखील केली होती.

ब) शाहू महाराजांचे सामाजिक राजकीय योगदान :

१) सत्यशोधक समाजाला प्रेरणा व बळ दिले.- राजश्री शाहू महाराजांची महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे महात्मा फुले यांच्या नंतर दिशाहीन व नेतृत्वहीन होत चाललेल्या सत्यशोधक चळवळीला नवे बळ देऊन तिच्यात नवीन प्रेरणा निर्माण केली. आणि त्यामुळे बहुजन समाजाची अस्मिता जागृत झाली. नव्या ब्राह्मणेतर चळवळीचा उगम झाला. शाहू महाराजांच्या प्रयत्नांमुळे मरगळ आलेल्या सत्यशोधक समाजाला नवी प्रेरणा , नवचैतन्य

मिळाले आणि पुढे अनेक वर्षे सत्यशोधक चळवळीचा महाराष्ट्रात अधिक वेगाने प्रसार व प्रचार झाला.

२) समाजातील वर्णभेद, जातिभेद ,अस्पृश्यता यावर प्रहार केला - तत्कालीन समाजात अस्पृश्यता म्हणजे लागलेला कलंक असे शाहू महाराज म्हणत असत. सामाजिक सुधारणांना चालना देण्यासाठी महाराजांनी वेगवेगळे कायदे केले. त्याचबरोबर त्यांचा दृष्टिकोन अत्यंत पुरोगामी असा होता जातीभेद हा व्यक्तिविकासास धोकादायक आहे .याची जाणीव शाहू महाराजांना होती .त्यामुळे जातिभेद नष्ट झाल्याशिवाय या बहुजन समाजाची उन्नती, विकास होणार नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. जातिभेद दूर करण्यासाठी त्यांनी गंगाराम कांबळे यांना चहाचे हॉटेल काढून दिले आणि स्वतः तिथे चहापान करत असत .

३) आपल्या राज्यातील पन्नास टक्के जागा मागासवर्गीयांना राखीव ठेवल्या - २६ जुलै १९०२ रोजी करवीर गॅजेट मध्ये शाहू महाराजांनी एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. आणि एक नवीन क्रांतिकारी पुरोगामी पाऊल भारताच्या इतिहासात प्रथमच घेण्यात आले . ते म्हणजे आपल्या जाहीरनाम्यात त्यांनी त्या तारखेपासून सर्व सरकारी खात्यात रिक्त होणाऱ्या जागांपैकी ५० टक्के जागा या मागासवर्गीय सुशिक्षित तरुणांसाठी राखीव आहेत असे जाहीर केले होते . आणि इथून पुढे सरकारी कार्यालयात मागासवर्गीयांच्या ५० टक्के जागा राखीव राहतील आणि तशी पद भरती केली जाईल असा आदेश त्यांनी काढला.

४) वेठबिगारी कायमची बंद केली - मागासवर्गीय समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रतिरोधक ठरलेली वेठ बिगरि ही प्रथा शाहू महाराजांनी तात्काळ बंद करण्याचा निर्णय घेतला.

५) व्यवसायातील गुलामगिरी बंद - बहुजन समाजाची प्रगती करण्यासाठी अडसर अडसर ठरलेली बैते-बलुते पद्धती प्रथा बंद केली.समाजाची प्रगती देशाची उन्नती ही व्यवसायावर आधारित असते याची समज छत्रपती शाहू महाराजांना चांगलीच होती .शाहू महाराजांनी व्यवसाय हा गुणवत्तेनुसार व इच्छेनुसार करण्याचा निर्णय समाजाला सांगितला.

६) आंतरजातीय विवाह कायदा केला- समाजातील उच्च नीचता , भेदभाव कमी करण्यासाठी समतेच्या प्रसार साठी त्यांनी आंतरजातीय विवाह कायदा केला. आणि तत्कालीन समाजासाठी आंतरजातीय विवाहाची सुरुवात आपल्या घराण्यातून केली.स्वतःच्या चुलत बहिणीचा विवाह धनगर समाजातील युवकाशी घडवून आणला. आणि आंतरजातीय विवाहाला प्रोत्साहन दिले. असे २५ अंतरजातीय विवाह देखील त्यांनी घडवून आणले होते

७) विधवा विवाह कायदा केला- विधवा स्त्रियांवर होणारे अन्याय अत्याचार कमी करण्यासाठी विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा कायदा त्यांनी संस्थानात आणला. आणि अनेक वर्षे विधवा स्त्रियांच्या नरकमय झालेल्या जीवनाला पुन्हा हर्षित करण्याचा प्रयत्न केला.

८) नाट्य, गायन, कला यांना राजाश्रय दिला - राजश्री शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात संगीत, चित्रपट, चित्रकला व लोककला आणि कुस्ती अशा अनेक क्षेत्रातील कलावंतांना आपल्या पदरी राजाश्रय दिला. त्यांना मानाचे पद दिले. त्याचबरोबर त्यांच्या कलेला प्रोत्साहन दिले. आणि पुढे भविष्यात त्यांना वेळोवेळी मदतही केली. नाट्यगृहांची स्थापना केली. मल्लविद्याला प्रोत्साहन दिले.

९) राधानगरी धरणाचे बांधकाम केले - विचारांना कृतीची जोड असणारा असा रयतेचा राजा म्हणजे शाहू महाराज. कारण परदेशी गेल्यानंतर त्यांनी त्या धर्तीवर आपल्याकडे एक धरण असावे म्हणून १९०९ मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यातील भोगावती नदीवर राधानगरी हे धरण बांधून घेतले. त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्वयंचलित दरवाजे आणि भक्कम बांधकाम.

१० महाराष्ट्रात सहकार क्षेत्राचा पाया घातला-

११) सहकारी क्षेत्रासंबंधी कायदा केला.

१२) मागासवर्गीयांची 'हजेरी' या अमानुष पद्धतीतून मुक्तता केली.

१३) क्षेत्र जगद्गुरु ची स्थापना केली -

१४) स्त्रियांसाठी स्त्री अत्याचार प्रतिबंध कायदा केला.

१५) घटस्फोट, जोगतिनि इत्यादी विषयी कायदे केले.

१६) प्लेग आणि दुष्काळ अशा समस्यांना धीरोदात्तपणे तोंड दिले.

१७) देशातील पहिला होमिओपॅथी दवाखाना १८९८ ला स्थापन केला.

१८) अनाथ अर्भकालयाची स्थापना केली.

शब्दही कमी पडतील अशा गौरवशाली अभेद्य आणि अलौकिक शाहू महाराजांच्या कार्याचा आढावा घेताना. ज्यांच्या कारकीर्दीची सुरुवात न्याय आणि समाजनिष्ठा यावर उभी होती. ज्यांना बहुजन उद्धारक म्हणून संबोधले जाते. ब्रिटिश टॉटल या विचारवंताने म्हटल्याप्रमाणे " राजा हा तत्त्वज्ञ असावा. " असे तत्त्वज्ञ असणारे, शोषितांचे कैवारी. ज्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून लोकांनीच त्यांना 'राजश्री' पदवीने गौरविलेले, आधुनिक महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व सामाजिक जडणघडणीचे शिल्पकार, ध्येयवादी मुत्सद्दी, समाजमान्य, अस्पृश्य उद्धारक, विविध कलेचे आश्रयदाते, रयतेचे राजे छत्रवती शाहू महाराज, यांना त्यांच्या या स्मृतीअमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त या शब्दप्रपंचाने शतशः नमन....

संदर्भ:

डॉ. जयसिंगराव पवार - (२००४)-राजश्री शाहू महाराज : एक मागोवा .

डॉ. के. यु. घोरमोडे डॉ. कला घोरमोडे -(२००६)-शैक्षणिक विचारवंत.

डॉ. सतीश यादव -(२०२१)- समाज क्रांती विचारांचा पाया (म . टा . लेख.)

महिलांच्या विकासामध्ये शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व

प्रा. ज्योती तानाजी गावडे

शारीरिक शिक्षण संचालिका कमला कॉलेज कोल्हापूर ,Email-jlengare09@gmail.com

सारांश :-

भारतासारख्या देशात आज ही बऱ्याच ठिकाणी पुरुषप्रधान संस्कृती दिसून येते. तरीदेखील आजच्या या युगात महिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात उतरल्या आहेत आणि त्या त्या क्षेत्रात स्वतःला सिद्ध केले आहे. सायकल चालवण्यापासून ते विमान चालवण्यापर्यंत एखाद्या कार्यालयातील शिपायापासून ते मोठ्या अधिकाऱ्यापर्यंत सर्व क्षेत्रात सर्वच ठिकाणी महिलांचे अस्तित्व पहायला मिळते आहे. आजची स्त्री स्वावलंबी बनली आहे. सर्वच क्षेत्रात तिने स्वतःचा विकास करून घेतला आणि हे सर्व करत असताना तिला निरोगी आणि तंदुरुस्त राहणे फार महत्त्वाचे होते आणि महिलांना शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त ठेवण्याचे काम हे शारीरिक शिक्षण, क्रीडा क्षेत्र व खेळाचे केले आहे. आज क्रीडा क्षेत्रात मुलींची, महिलांची संख्या वाढली आहे. त्या घराच्या चार चौकटीबाहेर पडून मैदानात उतरू लागल्या आहेत. महिलांना आरोग्याच्या तक्रारींना खूप सामोरे जावे लागते मात्र शारीरिक शिक्षण असा मार्ग आहे ज्यामुळे महिला आपल्या आरोग्याबद्दल योग्य ती माहिती जाणून घेवू शकतात. शरीरासाठी आवश्यक व्यायाम जाणून घेऊन आपले शरीर निरोगी व सद्दृढ ठेवू शकतात. खेळ हा शारीरिक शिक्षणाचा महत्त्वाचा भाग आहे. याखेळात सर्वच मानव जातीस उत्तम आरोग्य, मानसिक समाधान, समाजात प्रतिष्ठा निर्माण करून दिली आहे. महिला खेळाडूंना सर्वच क्षेत्रात काम करण्याचे धाडस हे खेळामुळे मिळते. तसेच खेळाडूंना शासकीय नोकरीमध्ये आरक्षण दिले गेले आहे. शारीरिक शिक्षण महिलांना स्वावलंबी जीवन जगण्यास शिकवते.

बिजशब्द- महिला, शारीरिक शिक्षण, खेळ, क्रीडा, शारीरिक आरोग्य, मानसिक आरोग्य, विकास, स्त्री.

प्रस्तावना –

फार पूर्वीच्या महिलांच्या प्रतिमा आठवल्या तर एकच चित्र दिसते ते म्हणजे चूल आणि मूल यामध्ये व्यस्त असलेल्या महिला. “रांधा वाढा व उष्टी काढा” या पलीकडे जावून अगदी थोड्याच स्त्रियांनी आपली प्रगती केली, विकास केला व इतर स्त्रियांसाठी त्या झगडल्या व यशस्वी झाल्या. मात्र हे करत असताना मोठ मोठी आव्हाने त्यांना पेलवी लागली. यातना सहन कराव्या लागल्या. त्या महिलांमुळेच आजच्या 21 व्या शतकात महिला स्वतंत्र झाल्या आहेत. स्वावलंबी बनल्या आहेत. अगदी मोजकेच शिक्षण घेतलेली स्त्री देखील चार पैसे कमवू शकते. महिलांच्या विकासात विद्यार्थी दशेपासूनच शारीरिक शिक्षणाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. खेळ हा प्रत्येकामधील शारीरिक सद्दृढतेचे घटक वाढवण्यास मदत करतो. आत्मविश्वास वाढवतो, निर्णय घेण्याची क्षमता वाढवतो. धोरणात्मक विचार व सांघिक कार्यक्षमता निर्माण करण्यासाठी देखील खेळ योगदान देतात. स्त्री ही आदिशक्ती, महाशक्ती आहे आणि तिच्याकडे जगाची चावी आहे. घरातील लहानांपासून ते मोठ्यांपर्यंत, वृद्धांपर्यंत सर्वांचेच सर्व कामे ही महिला योग्य पद्धतीने पार पाडते. तिच्यामध्ये भावी पिढी सक्षम बनवण्यासाठी ताकत असते. तसेच चालू पिढी योग्यरित्या हाताळून मागील पिढीचा चांगला सांभाळ करण्यासाठी क्षमता आहे. यासाठी तिने शारीरिकरित्या सद्दृढ असणे गरजेचे आहे. याकरिता शारीरिक शिक्षण, क्रीडा क्षेत्र व खेळ महत्त्वपूर्ण व प्रमुख भूमिका बजावतात.

शारीरिक शिक्षण –

व्याख्या –

“ शारीरिक शिक्षण म्हणजे शारीरिक हालचालींच्या माध्यमातून दिले जाणारे शिक्षण होय.”

विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक क्षमता व हालचाल आणि सुरक्षिततेचे ज्ञान विकसित करणे. सक्रीय आणि निरोगी जीवनशैलीच्या विकासांशी संबंधित असे शारीरिक शिक्षण आहे. शारीरिक शिक्षण म्हणजे शक्ती, वेग, सहनशक्ती, समन्वय, लवचिकता, चपळता आणि समतोल यासारख्या शारीरिक सद्दृढतेच्या घटकांचा विकास करणे होय.

* महिलांचा विकास व शारीरिक शिक्षण –

1. आरोग्याचा विकास –

आधुनिक स्त्री खूपच व्यस्त जीवन जगते आणि अनेक सामाजिक व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडते. ह्या सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडत असताना तिच्या तब्येतवर, आरोग्यावर वाईट परिणाम होत असतो. तिची जीवनशैली ही

असंतुलित व आव्हानात्मक होत जाते. सतत दबावाखाली असल्याने आरोग्याच्या तक्रारी सुरु होतात. विविध मनोरंजनात्मक खेळ, शारीरिक हालचाली, सर्वांगसुंदर व्यायाम हे सर्व शारीरिक शिक्षणामध्ये येते. जेव्हा स्त्री कौटुंबिक कर्तव्ये, मुले, घरातील काम व नोकरी यातून थकते तेव्हा खेळ हा तिचा या थकव्यातून बाहेर पडण्यासाठी पसंतीचा मार्ग असतो. खेळातून थकवा दूर होतो. शारीरिक हालचाली केल्याने शरीरातून घाम जावून शरीराचे सौंदर्य वाढते. खेळ हा हृदय व रक्तवाहिन्यासाठी फायदेशीर आहे. खेळामुळे धमनीवरील तणाव कमी होतो. हृदयाची कार्य करण्याची क्षमता वाढते.

2. मानवी मुल्यांचा विकास-

एकता, बंधुता, सहनशीलता, धैर्य, प्रामाणिकपणा, सन्मान, विश्वास, प्रेमाची भावना, मैत्रीची भावना, इत्यादीचा मानवी मूल्यांमध्ये समावेश होतो. खेळामुळे या सर्व मूल्यांचा विकास होतो. खेळ खेळत असताना एकतेची भावना ठेवावी लागते स्वतःमध्ये सहनशीलता असावी लागते. धैर्य, प्रामाणिकपणा या सर्वच गोष्टी असाव्या लागतात. नियमित खेळ खेळल्याने या सर्व गोष्टींचा योग्य प्रकारे विकास होतो. यामुळे दैनंदिन जीवन अगदी सरळ व सुलभतेने जगता येते.

3. शारीरिक व मानसिक आरोग्य -

खेळामुळे शरीराची हालचाल होते त्यामुळे शारीरिक आरोग्य सुधारते. खेळ खेळल्याने मनाचा ताण कमी होतो. मन प्रसन्न होते, शांत होते. परिणामी मानसिक आरोग्य चांगले राहण्यास मदत होते. आजच्या स्त्रियांचे जीवन खूपच व्यस्त आणि अनेक जबाबदारीचे आहे. धावपळीच्या युगात तिच्या मनावर खूप ताण येतो. दिवसभरातील कामाने थकवा आल्यावर थोडा वेळ मनासारखा खेळ खेळला तर शरीराचा थकवा जातो आणि मनावरील ताण निघून जावून मन प्रसन्न होते. जर मन प्रसन्न नसेल तर शरीर तंदुरुस्त असूनही थकलेले दिसते. त्यामुळे मनाला शांत व प्रसन्न ठेवण्यासाठी खेळ हा अत्यंत उत्तम मार्ग आहे.

4. खाजगी क्षेत्रात नोकरीच्या संधी -

शारीरिक शिक्षणाचे शिक्षण घेवून त्यामध्ये विविध खाजगी क्षेत्रात नोकरी करण्याच्या संधी आज महिलांसाठी आहेत. B.P.ED. म्हणजे बचलर ऑफ फिजिकल एज्युकेशन आणि M.P.ED. म्हणजे मास्टर ऑफ फिजिकल एज्युकेशन ह्या दोन डिग्री शारीरिक शिक्षण मधून घेता येतात. या शिक्षणाच्या आधारावर इंग्लिश मिडीयम स्कूलमध्ये स्पोर्ट्स टीचर, कोच, ट्रेनर म्हणून नोकरी मिळते. तसेच प्रत्येक खेळाचे एका वर्षाचे डिप्लोमा कोर्स सुद्धा आहेत. जे केल्याने महिला कोच म्हणून काम करू शकतात किंवा स्वतःचा स्पोर्ट्स क्लब उभारू शकतात. मोठ मोठ्या जीम मध्ये योगा ट्रेनर, जीम ट्रेनर, फिटनेस ट्रेनर म्हणून महिलांना प्राधान्य दिले जाते. यामुळे त्या स्वावलंबी बनू शकतात. त्यांना दुसऱ्या कोणावर अवलंबून रहावे लागणार नाही.

5. शासकीय क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी-

जसे खाजगी क्षेत्रात B.P.ED व M.P.ED. या डिग्री घेवून रोजगार करता येतो तसाच शासकीय क्षेत्रात म्हणजे अनुदानित शाळा, कॉलेज, जूनियर कॉलेज, जिल्हा परिषद शाळांमध्ये नोकरी करता येते. याच बरोबर महिला खेळाडूंच्या तिने खेळलेल्या प्रत्येक स्तरानुसार म्हणजे जिल्हा स्तर, राज्य स्तर, राष्ट्रीय स्तर, आंतरराष्ट्रीय स्तर यानुसार शासकीय विभागात आरक्षण असते. तिथे त्यांची सरळ भरती होवू शकते. त्यांना पद मिळू शकते. पोलिस भरतीमध्ये खेळाडूंना आरक्षण देण्यात आले आहे. याचा फायदा महिलांच्या विकासासाठी झालेला दिसून येतो.

खाजगी व शासकीय रोजगाराबरोबरच महिला खेळाडूंना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून वेगवेगळ्या स्तरावर खेळाडूंची कामगिरी बघून त्यांना विविध पुरस्कार देवून सन्मानित केले जाते. यामध्ये जिल्हा स्तरापासून ते राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत पुरस्कार दिले जातात. जिल्हा क्रीडा पुरस्कार, राज्य क्रीडा पुरस्कार, शिवछत्रपती पुरस्कार, अर्जुन पुरस्कार असे पुरस्कार व रोख रक्कम दिली जाते. यामुळे महिलांमधील आत्मविश्वास वाढतो परिणामी त्यांच्या विकासाला चालना मिळते.

निष्कर्ष-

1. शारीरिक शिक्षण व खेळामुळे महिलांचे शारीरिक व मानसिक आरोग्य चांगले राहते.
2. समाजात जगताना त्यांच्यातील मानवी मूल्यांचा विकास होतो.
3. या धावपळीच्या युगात त्यांच्या शारीरिक आरोग्याच्या तक्रारी खेळामुळे कमी होतात.
4. खाजगी तसेच शासकीय क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. जेणेकरून त्यांचा आत्मविश्वास वाढून त्या स्वावलंबी बनतात.
5. महिलांना विविध पुरस्कार देवून सन्मान करतात यामुळे त्यांना प्रोत्साहन मिळते व त्यांचा विकास ही घडून येतो.

संदर्भ सूची-

- 1.डॉ. सोपान ए. कांगणे – आरोग्य आणि शारीरिक शिक्षण
- 2.DR. sanjay Agashe- Physical fitness & Wellness
3. खेळ-Wiktonary
- 4.Social Values and Sports
- 5.<https://www.scizp.org>journal>
- 6.<https://me.nsp-ie.org-15> - मानवी मूल्य

राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण प्रा किशोर लक्ष्मण साळवे

समाजशास्त्र विभाग, अंकुशराव टोपे महाविद्यालय, जालना.

प्रस्तावना :

भारतभूमीत अनेक राजे, सम्राट होऊन गेले. इ. सनापूर्वी प्रिय सम्राट अशोकाने जे लोककल्याणकारी कार्य केले ते अनेक वर्षांनी महाराष्ट्रात बहुजनांच्या व रयतेच्या उदधारासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी केले. शाहू महाराजांचे आपल्या रयतेवर प्रेम होतेच, त्याचबरोबर त्यांनी अस्पृश्य भटके — विमुक्त आदिवासी समाजावरही मेहरनजर होती. तळागाळातील लोकांपर्यंत शिक्षण पोहोचले पाहिजे त्यांना ज्ञानाची गंगा प्राप्त झाली पाहिजे त्याकरिता शिक्षण सर्वांगीण विकासाचे साधन आहे. राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत भारताच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक जीवनाला एक दिशा दिली आहे. अफाट बुद्धिमत्तेच्या बळावर अतुलनीय कार्य केले. राजर्षी शाहू महाराजांच्या कार्याला महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक चळवळीच्या इतिहासात अनन्यसाधारण महत्व आहे. शैक्षणिक प्रगतीशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती होत नाही अज्ञानात बुडालेल्या देशातील लोक मुत्सुद्दी व लढवय्ये वीर कधीच निघणार नाहीत म्हणून त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले राजर्षी शाहू महाराजांनी राबविलेले शैक्षणिक धोरण तळागाळातील लोकांविषयी असणारी तळमळ, आदिवासी, स्त्री, सर्व जातीजमातीच्या घटकासाठी त्यांनी शिक्षण धोरण याची समाजाला ओळख व्हावी म्हणून संशोधकांनी प्रस्तुत विषयाची मांडणी केली आहे.

उद्दीष्टे:

- १ राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास करणे.
- २ राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक धोरण व सदयस्थिती.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधकाने विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला असून तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे शोधनिबंधासाठी विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख यांचा वापर करण्यात आला आहे.

शाहू महाराज हे दूरदृष्टीचे जाणते राजे होते शिक्षण हा प्रगतीचा पाया हे ओळखून शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला त्यांनी अग्रक्रम दिला होता राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण क्षेत्रातील कार्य महत्वाचे आहे. तसेच अस्पृश्य, दीन दुबळ्या बांधवासाठी व जातीप्रथा निर्मूलनार्थ केलेले कार्यही अतिशय महत्वाचे आहे मागासलेल्या जातीच्या उन्नतीची प्रेरणा त्यांच्या ठिकाणी अत्यंत प्रबळ होती.^१

शाहू राजांनी आपल्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात महत्वाची कामे केली. १९१६ ते १९२२ या कालखंडामध्ये समाजसुधारणेच्या बाबतीत अनेक महत्वपूर्ण निर्णय घेतले १९१८ मध्ये महार वतने नष्ट करून अस्पृश्यांच्या जीवनात नवी पहाट उजडवली शेकडो वर्षांपासून अस्पृश्यांच्या पायात पडलेल्या गुलामगिरीच्या शृंखला राजांनी या कायद्याने तोडून काढल्या. १९५८ या संदर्भात कायदा केला भविष्याचा विचार करून महत्वपूर्ण निर्णय घेणारा असा हा दृष्टा राजा महाराष्ट्रात व्हावा हे महाराष्ट्रीय जनतेचे भाग्यच म्हणावे लागेल.

शाहू महाराजांना अस्पृश्य समाजाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणावयाचा होता त्यासाठी शिक्षण हेच महत्वाचे साधन आहे, हे त्यांनी ओळखले होते अस्पृश्य लोक जे वर्षानुवर्षे अंधःकाराच्या गर्तेत खितपत पडलेले आहेत त्यांना शिक्षणरूपी प्रकाशात आणून त्यांचे जीवन प्रकाशमय करण्यासाठी महाराजांनी राज्यामध्ये कायदे केले.

वैद्यकीय क्षेत्रातही त्यांनी कार्य केले. सरकारी दवाखान्यातील डॉक्टर आजारी अस्पृश्यांना हात न लावताच दूरूनच विचारपूस करून औषधे देत असत त्यांना इंजेक्शनची जरूरी असेल तरीही कोणत्याच प्रकारची शरीर तपासणी केली जात नव्हती शाहू महाराजांनी १९१८—

१९ मधील आज्ञापत्रकात स्पष्ट आज्ञा केली की,जे डॉक्टर अशा प्रकारची अस्पृश्यांना वागणूक देत असतील त्यांनी सहा महिन्यांच्या आत राजीनामा देऊन संस्थानातून निघून जावे. राजीनामा न देता अस्पृश्यांना पूर्वीप्रमाणेच वागणूक देत असल्याचे आढळून आल्यास अशा डॉक्टरांवर कडक कारवाई करण्याचे आदेश महाराजांनी दिले होते.

शाहू महाराज शिक्षणाविषयी म्हणतात,या देशातील मागासवर्गीयांना शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही शैक्षणिक प्रगती शिवाय कोणत्याही देशाची व राज्याची उन्नती होत नाही अज्ञानात बुडालेल्या देशातील लोक मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीच निघणार नाहीत म्हणून त्यांनी ३० सप्टेंबर १९१८ रोजी पासून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असल्याचे जाहीर करून अंमलबजावणी केली शाहू महाराजांनी ज्यांची मुले दररोज शाळेत येणार नाहीत त्यांच्यासाठी दरमहा एक रुपया दंड आकारण्याचे काम केले. प्राथमिक शिक्षणासाठी गावोगावी मंदिरे खुली करून मंदिरांना ज्ञानाचे केंद्र बनविले प्रत्येक खेड्यात शाळा असलीच पाहिजे अशी व्यवस्था शाहू महाराजांनी केली होती शिक्षण हाच विकासाचा मूलभूत पाया आहे म्हणून शिक्षण सर्वांना अत्यावश्यक असलेच पाहिजे, असे महाराजांचे मत होते

शाहू महाराज फक्त बोलणारे राजे नव्हते ते कर्ते सुधारक होते ४ मार्च १९१८ राजी करवीर पेठेतील 'चिखली' या गावात शाळा स्थापन करून सक्तीच्या व मोफत शिक्षण योजनेचा प्रारंभ केला त्याचबरोबर त्यांनी आदेश काढला की, 'शिक्षणास योग्य वयाच्या मुलांची यादी प्रसिध्द झाल्यापासून तीस दिवसांच्या आत आई वडीलांनी आपापली मुले शाळेत पाठवावीत.शाळेत येण्याच्या ठरलेल्या तारखेपासून सात दिवसांच्या आत ती मुले शाळेमध्ये आली नाहीत तर अशा मुलांची नावे ,पालकांची नावे मामलेदार यांना कळवावीत.

शाहू महाराज ज्या ज्या गावात भेटी देत असत.त्या गावाच्या स्थानिक शाळेला भेट दिल्याशिवाय त्यांची भेट पूर्ण होत नसे.सावकारी पाश कुलकर्णी तिढा आणि गावगुंडाची पीडा हेच गावकऱ्यांच्या दुःखाचे मूळ कारण शाहू महाराजांना आढळून आले होते.या सर्व गोष्टीसाठी शिक्षणाचा अभाव हे एकमेव कारण असल्याची खात्री शाहू महाराजांना पटली होती.^{०२}

शाहू महाराज शिक्षणाविषयी म्हणतात,या देशातील मागासवर्गीयांना शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही शैक्षणिक प्रगतीशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती होणार नाही म्हणून त्यांनी ३० सप्टेंबर १९१८ पासून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असल्याचे जाहीर करून अंमलबजावणी केली.

शाहू महाराजांनी ज्यांची मुले दररोज शाळेत येणार नाहीत त्यांच्यासाठी दरमहा १ रुपया दंड आकारण्याचे काम केले. प्राथमिक शिक्षणासाठी गावोगावची मंदिरे खुली करून मंदिरांना ज्ञानाचे केंद्र बनविले. शाहू महाराजांनी सक्तीच्या व मोफत शिक्षणानंतर माध्यमिक व उच्च शिक्षणाचे महत्वाचे केंद्र सुरू केले. वसतिगृहाची योजना सुरू करतांना त्यांनी आपल्या राजमहालातच मराठा विद्यार्थी वसतिगृह सुरू केले.महार,मांग,चांभार,ढोर,न्हावी,रामोशी,फासेपारधी,कैकाडी या समाजातील लोकांसाठी शिक्षणाची दारे उघडी केली.तसेच जैन, लिंगायत, शिंपी,सारस्वत,मुसलमान इत्यादी जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे कोल्हापूर नगरीमध्ये सुरू केली होती.^३

शाहू महाराजांचे कार्य विभागात होते.ते फक्त कोल्हापूर पुरतेच मर्यादित नव्हते तर पुणे,अहमदनगर,नाशिक येथेही त्यांनी वसतिगृहे निर्माण केली होती. नाशिक येथील उधाजी मराठा वसतिगृहाच्या कोनशिला समारंभाच्या वेळी शाहू महाराज म्हणाले,'खालच्या वर्गातच लोकांच्या बुद्धीवर व ज्ञानावर जे जड व जुलमी जू लादले गेले आहे ते झुगारून देण्याची शक्ती समाजाच्या अंगी येण्यास सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची फार जरूरी आहे.त्याकरिता सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा करून तो अंमलात आणण्याचा माझा प्रयत्न आहे.माझ्या रयतेस असे शिक्षण देण्याची सुरुवात मी केली आहे. यापुढील पिढी तरी लिहिणारी वाचणारी होईल अशी मला खात्री आहे.' या प्रमाणेच शाहू महाराज वागले व तसा कायदा आज्ञापत्रक त्यांनी केला व त्याची अंमलबजावणी ही केली होती.^४

स्त्रियांच्या शिक्षणाबद्दल ते कमालीचे आग्रही होते.स्त्री पुरुष असा भेद त्यांना मान्य नव्हता. पुरुषाने तलवार हातात घेऊन लढावे व स्त्रीने चूल आणि मूल सांभाळावे,या मतांच्या शाहू राजे विरुद्ध होते.त्यांना ला अबला नव्हे तर सबला बनवायचे होते.स्त्री ही दयेची देवता नसून ती पुरुषांची जडणघडण करणारी माता व नेता बनविण्याचा निर्धार महाराजांचा होता. स्त्रियांना

पुनरुज्जीवन देणारे शिक्षण हे एकमेव साधन आहे.असा शाहू राजांचा मानस होता.शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रीला सुसंस्कृत,नम्र,शूर,सदगुणी बनवायचे होते.”

सारांश व निष्कर्ष:

शाहू महाराजांनी राबविलेले शैक्षणिक धोरण, तळागाळातील लोकांविषयी असणारी तळमळ,आदिवासी,स्त्री,सर्व जातीजमातीच्या घटकासाठी केलेले कार्य महान आहे. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत शिक्षण महार,मांग,चांभार,ढोर,न्हावी,रामोशी,फासेपारधी,कैकाडी या समाजातील लोकांसाठी शिक्षणाची दारे उघडी केली.तसेच जेन, लिंगायत, शिंपी,सारस्वत,मुसलमान इत्यादी जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे कोल्हापूर नगरीमध्ये सुरू केली.आजच्या युगात राजर्षी शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक धोरणाची गरज आहे.

संदर्भ सूची:

- ०१.कीर धनंजय, 'राजर्षी शाहू छत्रपती एक समाज क्रांतीकारक राजा'पॉप्युलर प्रकाशन,१९७९ मुंबई.
- ०२.पवार जयसिंगराव, 'राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ,महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी,२००१ कोल्हापूर.
- ०३.कठारे अनिल,'महाराष्ट्रातील समाजसुधारक,विद्या बुक्स पब्लिशर्स,औरंगाबाद.
- ०४.कापडे दीकराज, दि.३१ जानेवारी, २०१५ दै.सम्राट लेख.
- ०५.सिंदगीकर विलास,दि.२६जून, २०१५ दै.सम्राट लेख.

भारताचे परराष्ट्र धोरण निर्णायक वळणावर

प्रा.एम.एम.सूर्यवंशी

देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक कॉलेज चिखली, ता. शिराळा, जि. सांगली राज्य शास्त्र विभाग .

मेल- mmsuryawanshi09@gmail.com, मोबाईल-९९७०७००४८०

प्रस्तावना-

आज एकविसाव्या शतकामध्ये भारताला अत्यंत महत्वाचे स्थान आंतरराष्ट्रीय राजकारणात येत आहे. भारताने आपल्या जागतिक परराष्ट्र धोरणात थोडा जरी बदल केला, आणि नवीन परराष्ट्रधोरण आखायला आणि राबवायला सुरुवात केली, तर एका वेगळ्या वळणावर भारत नक्कीच पोहोचू शकतो. कारण स्वातंत्र्यानंतर भारताचे अलिप्ततावादी असलग्रतावादी परराष्ट्र धोरण होते तेव्हा आपण आदर्शवादाचा ची कास धरली होतो नेहरू म्हणतात त्याप्रमाणे आम्हाला अजून बरीच वर्ष प्रगती आणि विकासासाठी असेच धोरण ठेवावे लागेल.

लडाख मध्ये चीनबरोबर होत असलेला संघर्ष चीनला आवर घालण्यासाठी, पायबंद घालण्यासाठी, या क्वाड संघटनेची स्थापना झाली अमेरिकेबरोबर भारताने बेका करार करून एक नवीन पायंडा घातला अमेरिकेचे अध्यक्ष ज्यो बायडेन यांचे भारताबरोबर असलेले संबंध या सर्वांचा विचार करावा लागतो

कोरोना काळात “संपूर्ण जगाला मानव प्राणी जिवंत राहिल की नाही चिंता वाटत होती. याची झळ सर्व जगाला बसली”. हा कोरोना चीन मधूनच वूहान मधूनच पसरला हे जगजाहीर झाले आहे. सहाजिकच आंतरराष्ट्रीय राजकारणात आणि परराष्ट्र धोरणात चीनच्या विरोधात संपूर्ण जगाचे लक्ष लागले आहे. संपूर्ण जगाचे जनमत चीनच्या विरोधातच गेले आहे. चीनने आपल्या शेजारील राष्ट्रांना आर्थिक लष्करी मदत देऊन त्या छोट्या मोठ्या राष्ट्रांना अंकित करत आहेत. त्याचा परिणाम भारताला बसणार आहे. बसत चालला आहे. थोडक्यात या राष्ट्रांना आपल्या गटात ओढण्याचा प्रयत्न चीन करून सुरू आहे यावर आधारित भारताला नव्याने संधी उपलब्ध होत चालले आहे भारताने ठरविले तर भारत जगाचे नेत्रत्व करू शकतो .

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण शांततेचे सहकार्याचे असलग्रतेचे होते. तेव्हा भारत ब्रिटिशांच्या अंकित होता पारतंत्र्यात होता गुलामगिरीत होता त्यामुळे आपले स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण नव्हते जेव्हा 1947 साल भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि आपण ब्रिटिशांचे जोखड फेकून दिले, तेव्हा भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण हा विभाग स्वतःकडे घेतला आणि देशाची एकता, अखंडता, सार्वभौमत्व, एकात्मता, निधर्मपणा, शांतता, अलिप्तता, अशा गोष्टींना महत्त्व दिले

जगामध्ये असा कोणताही देश नाही की जो स्वतःच्या पायावर स्वतःच्या देशाची प्रगती करू शकेल त्यांना इतर देशांचे सहकार्य मदत घेऊनच आपली प्रगती साध्य करावी लागते पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आशिया आफ्रिका खंडातील विकसित, अविकसित, अर्धविकसित, मागास राष्ट्रांना प्रत्यक्ष भेट देऊन तिथली परिस्थिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला होता.

विदेश नीती ठरवताना पुढील घटक महत्वाचे असतात

(१) भौगोलिक स्थिती (२) नैसर्गिक साधनसंपत्ती (३) ऐतिहासिक तत्वे (४) लोकसंख्या व लोकमत (५) औद्योगिक विकास (६) लष्करी सामर्थ्य (७) विचार प्रणाली (८) आर्थिक स्थिती (९) नेतृत्व (१०) आंतरराष्ट्रीय संघटना (११) जागतिक लोकमत या घटकांचा विचार करावा लागतो. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची मुलभूत तत्वे बघितली कि असलग्रता, वसाहतवाद विरोध वर्णभेद विरोध, आंतरराष्ट्रीय शांतता – सुरक्षितता, शेजारील राष्ट्राबरोबर मित्रत्वाचे संबंध, प्रगत राष्ट्रांशी मैत्री, पंचशील तत्वे आदर, आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे समर्थन, आशियाई/आफ्रिकन राष्ट्रांना साहाय्य . हि तत्वे विचारात घेऊन आपले परराष्ट्र धोरण निश्चित होत असते. पण वास्तववाद आणि आदर्शवाद यात फरक पडतो. त्याचे परिणाम देशाला भोगावे लागतात.

भारतावर अनेक परकीय आक्रमणे झाली देश पारतंत्र्यात गेला इथल्या प्राचीन संस्कृतीला अनेक धक्के बसले आपल्या हडप्पा, मोहजोदडो संस्कृतीची मोडतोड झाली. या आक्रमण करणाऱ्या देशांनी भारताला लुटले तरी सुद्धा भारतीय संस्कृती श्रेष्ठ दर्जाची असल्यामुळे टिकून राहिली. त्यामुळे परत एकदा त्या संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन करता

येईल या आशेवर आपल्या परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी होत गेली आहे. अजून सुद्धा आपला देश यातून बाहेर पडला नाही हा वास्तववाद आहे

आमचे राष्ट्र केवळ महान आहे, श्रेष्ठ दर्जाचे आहे असं म्हणून चालत नाही तर त्या दिशेने पावले पडावे लागतात तशी वाटचाल करावी लागते. आणि आपल्या देशाचे नेतृत्व नेते यांचे आचरण त्या पद्धतीचे असावे लागते. “इथेच घोडे पेंड खाते” आपले नेतृत्व इथे चुकते नाहीतर भारताचा जगावर वचक राहिला असता आपले वर्चस्व निर्माण झाले असते पण प्रत्यक्षात तसे झाले नाही

स्वातंत्र्यानंतर पंडित नेहरू यांच्यावरती महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. रामायण महाभारत सम्राट अशोक, चंद्रगुप्त मौर्य कौटिल्यचे अर्थ शास्त्र शांततामय सहजीवन, सहिष्णुता, नीतिमत्ता, अहिंसा, सत्य, या संकल्पनेचा प्रभाव जनमानसावर पडत चालला होता सहाजिकच नेहरू म्हणत होते “आम्हाला अजून बरीच वर्ष शांततेची पाहिजेत तरच आम्ही प्रगती करू शकतो “असे त्यांना वाटत होते त्यामुळे याचा परिणाम असा झाला की वास्तववादकडे आमचे दुर्लक्ष होत गेले. भारत आदर्शवादी राहिला.

जम्मू-काश्मीरच्या बाबतीत असेच घडले तिथल्या घुसखोर लोकांना आपणास पळवून लावता आले असते हुसकावून लावता आले असते पण तसे झाले नाही 1823 ला अमेरिकेचे अध्यक्ष जेम्स मन्नो यांनी जाहीर केले होते की, पश्चिम गोलाधार्ता अमेरिकेच्या प्रभावक्षेत्रात युरोपीय देशांनी हस्तक्षेप करायचा नाही. त्याच पातळीवर नेहरू यांनी अशिया हा आशियालोकांसाठी आहे, परकीय यांनी यामध्ये हस्तक्षेप करू नये इंडोनेशियातील बांडुंग मध्ये झालेल्या परिषदेत जाहीर केले होते की अशिया आफ्रिकन मधील नव्याने स्वतंत्र झालेल्या देशांची परिषद घेतली व आपल्या नेतृत्वाची चुणूक जगाला त्यांनी दाखवून दिले.

चिनचा धोका नेहरूंना ओळखता आला नाही त्यांना खुश करण्याचे धोरण ठेवावे लागले 1949 साली चीनने नेफा व लडाखचा 25 हजार चौरस मैल प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला. दलाईलामा यांना आश्रय दिला. भारत आणि चीन या दोन देशांमधील असणारा तिबेट हा भाग बफर स्टेट म्हणून स्वतः तो नेहरूंनी तिबेटचा भूभाग चीन ला दिला. तिबेटमध्ये भारतीयांना विशेष अधिकार होते ते यामुळे थांबले गेले याचा परिणाम असा झाला की भारत आणि चीन या दोन देशांच्या सीमा एकमेकाला चिकटून आहेत चीन सारखा शत्रू तिबेटच्या पलीकडे होता तो आता हिमालयाच्या पायथ्याशी येऊन बसला आहे. शिवाय भारताला युनोच्या सुरक्षा समितीचे कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळत होते ते नेहरूंनी नाकारले. आणि चीनला दिले. परिणामी भारताला कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळावे म्हणून नंतरचे सर्व पंतप्रधान प्रयत्न करत आहेत चीन तर म्हणतोय राष्ट्रीय सुरक्षा परिषदेचे सदस्यत्व भारताला मिळू नये यासाठी प्रयत्न करतात .1939 नंतर दुसऱ्या महायुद्धाने जगाची दोन गटात सरळ सरळ विभागणी झाली. एका बाजूला अमेरिका (लोकशाही) तर दुसऱ्या बाजूला (साम्यवादी) रशिया अशी जगाची दोन गटात विभागणी झाली. पंडित नेहरू अमेरिका आणि रशिया या दोन गोटात सामील न होता स्वतंत्र अलिप्ततावादी गट निर्माण करून यामध्ये युगोसलाविया मार्शल टिटो इजिप्तचे नासिर हुसेन यांच्या मदतीने अलिप्ततावादी गट निर्माण केला पण प्रत्यक्षात असा अलिप्ततावादी गट अस्तित्वातच आला नाही. हा वास्तववाद आहे. नाही तर कुयुबा हे अलिप्तवादी गटात होते. ते साम्यवादी राष्ट्र होते . त्या वर अमेरिकेने (द. कोरिया /उ. कोरिया वाद) भारताबाबत बोचरी टीका केली. पण कुयुबाचे साम्यवादी सरकार अमेरिकेने पाडले.

स्वातंत्र्यानंतर भारत शस्त्र शस्त्रा साठी इंग्लंड वर अवलंबून होता त्यामुळे 1962 च्या चिनी आक्रमणाच्या वेळी अमेरिकेकडे लष्करी मदत मागितली ती त्यांनी दिली नाही थोडी तुटपुंजी मदत दिली. 1965 च्या युद्धात भारत-पाकिस्तान युद्धावेळी संपूर्ण अमेरिकेने मदतच बंद केली भारतावर चीनने आक्रमण केल्यामुळे नेहरू खचले त्यांचा विश्वास घात झाला. आणि 1964 ला त्यातच त्यांचे निधन झाले त्यानंतर लालबहादूर शास्त्री पंतप्रधान झाले त्यांनी या युद्धात चांगली कामगिरी केली रशियामध्ये ताश्कंद करारासाठी शास्त्री गेले असता तिथेच त्यांचे निधन झाले त्यानंतर इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्या त्यांनी रशियाबरोबर भारत मैत्री चा वीस वर्ष करार केला रशियाने भारताला लष्करी मदत केली 1971 च्या बांगलादेश युद्धाच्या वेळी अमेरिकेने सातवे आरमार बंगालच्या उपसागरात नौदल भारताच्या विरोधात पाठवले तेव्हा रशियाच्या मदतीमुळेच मैत्रीमुळेच आपण या युद्धातून वाचलो.

नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणा प्रमाणे आपण दुसऱ्या राष्ट्रांच्या अंतर्गत हस्तक्षेप करू शकत नाही परंतु बांगलादेश हा पाकिस्तान मधून आपण बाजूला काढला म्हणजेच आपण हस्तक्षेप करते झालोच बांगलादेशाची निर्मिती झाली.

राजीव गांधींच्या काळात श्रीलंकेमध्ये आपण शांतीसेना पाठवली परंतु त्यातील एका स्त्रीने एका बॉम्बस्फोटामध्ये तिरुअनंतपुराममध्ये राजीव गांधींची हत्या केली.

1991 ला रशियाचे पंधरा तुकडे पडले रशियाचे विघटन झाले भारताने 1971 ला रशियाशी मैत्री करणे 1974 ला भारताने पोखरण याठिकाणी अनु चाचणी घेणे अमेरिकेला अमेरिकेला रुचले पचले नाही त्यातच भारताची अर्थव्यवस्था बिकट झाली कोसळली मिश्र अर्थव्यवस्था सोडून मुक्त अर्थव्यवस्था धोरण आपण स्वीकारावे लागले तेलासाठी आखाती देश आवर आपल्याला अवलंबून राहावे लागले परंतु इराण आणि इराक या देशांमध्ये युद्ध पेटले म्हणून पेट्रोल साठी आपल्याला आग्नेय आशिया कडे वळावे लागले इंडोनेशिया मलेशिया सिंगापूर हे देश प्रगती करत होते तिकडे अशिया संघटना स्थापन झाली होती म्हणून आपण पूर्वाभिमुख धोरण आखले साराश--

2014 -15 नरेंद्र मोदी पंतप्रधान झाले सुरुवातीला त्यांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात चैतन्य आणले पण त्यांचा सुद्धा भ्रमनिरास झाला त्यांच्या शपथविधीसाठी शेजारील देशांचे राष्ट्राध्यक्ष पंतप्रधान यांना निमंत्रण दिले पुढे पाकिस्तानने भारतावर दहशतवादी हल्ले सुरू केले नरेंद्र मोदींनी नेपाळचा दौरा केला पण आता तो नेपाळ चीनबरोबर संबंध प्रस्थापित करत आहे.

बांगलादेश म्यानमार श्रीलंका मालदीव या देशावर चीनचा प्रभाव वाढत चालला आहे नेहरू प्रमाणे मोदी परराष्ट्र धोरणात बदल करू पाहात आहेत पण त्यांना सपशेल अपयश आले आहे केवळ टीव्हीवर किंवा प्रेस मीडियासमोर विदेशी नेत्यांना मिठी मारलेले दाखवून मैत्री होत नाही. उदाहरणार्थ अमेरिकेचे अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्पयांना मिठी मारली त्यांनी भारतीयांचे व्हिसा रद्द करून टाकले हे अपयशच म्हणावे लागेल भारताने अमेरिकेच्या जवळ जात असताना ईरान सारखा तेल पुरवणारा देश आज तुटला आहे.

चीनचे राष्ट्राध्यक्ष जि.शिन्.पिंग व नरेंद्र मोदी एकाच झोपाळ्यावर बसून गप्पा मारल्या चे चित्र देशाला दाखवले तेव्हा चीनचे सैनिक लढाखबर हमला करत होते हे विसरता येत नाही म्हणजेच आपले हात पोळत चालले आहेत अमेरिकेचे संधान बांधताना रशिया दुखावतोय परिणामी रशिया सध्या पाकिस्तानला शस्त्र पुरवठा करत आहे रशिया जवळ जवळ चालला आहे हा भारतासाठी फार मोठा धोका आहे

भारताने वास्तववादी परराष्ट्र धोरण सुरू केल्याचे जाणवत आहे इस्राईलला भारताने मान्यता दिली आहे स्वतःचा निर्णय स्वतः घेणे दुसऱ्या देशाच्या दबावाला बळी न पडता स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आखणे आपला देश आपली आर्थिक, औद्योगिक, संरक्षण ,विषयक संशोधन, विषयक ऊर्जा, क्षेत्राच्या बाबतीत जोपर्यंत आपण स्वयंपूर्ण होत नाही तोपर्यंत परराष्ट्र धोरणाला काही अर्थ नाही परराष्ट्र धोरण आर्थिक व्यापारी संरक्षणविषयक अशा विषयांच्या वर अवलंबून असते यावर भारताने कोणत्या दिशेने कोणत्या देशाची जवळीक करावी मैत्री करावी यावरच देशाचे भवितव्य अवलंबून राहील.

१९९० नंतर भारत -अमेरिका संबंध आर्थिक सुधारत आहेत.व्यापार-करार ,आर्थिक मदत,पी.व्ही नरसिंहरावयांच्या काळात उदारीकरण ,मुक्त: अर्थव्यवस्था,खुली व्यापारी स्पर्धा ,,अटल बिहारी वाजपेयी यांचा काळात पी-५,संकल्पान पुढे आली,मनमोहनसिंग यांच्या काळात २००४-२००९ अणुकरार झाला.आर्थिक गुंतवणुक,उत्पदानवाढ,व्यापार वाढल,पंत मोदी यांनी मेक इन इंडिया कार्यक्रम हाती घेतला,पण आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद्यांनी वर्ल्ड ट्रेड सेंटर हमला केला,भारताचे परराष्ट्र मंत्री जसवंतसिंह यांनी अमेरिकेला पाठींबा दिला . २०००६ ला अमेरिका परराष्ट्र मंत्री कोडोलीसा राईस म्हणाले कि,भारताला २१ व्या शतकात महासत्ता बनवणार .जॉर्ज बुश मनमोहनसिंग भेटीत ऐतिहासिक अणुकरार झाला,२००३-४ ला सद्धाम हुसेन यांची इराकवरील सत्ता अमेरिकेने संपवली.

२०१९ ला डोनाल्डट्रम्प मोदी भेटीत “इस्लामी दहशतवाद याचानायनाट करू” अशी घोषणा झाली आहे. थोडक्यात भारताला आपले परराष्ट्र धोरण आखताना वास्तववाद,व मागील अनुभव याचा विचार करून धोरण ठरवावे लागेल.म्हणून असे वाटते कि.भारताचे परराष्ट्र धोरण एका निर्णायक वळणावर आले आहे.नेपाळ चीन,पाकीस्थान,श्रीलंका या राष्ट्राकडून भारताला कायम धोका आहे. हा धोका ओळखून पुढची पावले टाकावी लागतील.आज भारताचे शेजारील देशाची अर्थव्यवस्थाकोसळली आहे.भारताची सुद्धा त्याच मार्गांनी जात आहे.कारण परकीय गुंतवणूक ,आयात-निर्यात ,बेकारी,उपासमार,अण्वस्त्र सज्जता ,दहशतवाद यांनी देश पोखरत चालला आहे.त्यातच शस्त्र खरेदी मधील घोटाळे पुढे येत आहेत .हेदेशासाठी उपयुक्त नाही.निदान आपली अर्थव्यवस्था कोसळली जाणार नाही याची काळजी करावी लागेल .

संदर्भ सूची:

- १ डॉ.शैलेन्द्र देवळानकर –भारताचे परराष्ट्र धोरण,प्रकाशन-सकाळ पेपर्स २०१६
- २ बी.बी.पाटील भारताचे परराष्ट्र धोरण फडके प्रकाशन २०२१
- ३ आंतरराष्ट्रीय संबंध डॉ.वा.भा.पाटील ,प्रशांत पब्लिकेशन २०१७
- ४ भारत आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रामधील संबंध डॉ.बी.डी.तोडकर,डायमंड पब्लिकेशन २०१५
- ५ फ्रीडम अट मिदनाइट –डॉमनिक लापिए/लरीकोलीस,मेहतापब्लिशिंग २०१४
- ६ भारताचे लष्करी संघर्ष आणि राजनय –निर्णय प्रक्रिया अंतरंग,जनरल व्ही.पी.मलिक सकाळ प्रकाशन २०१६
- ७ संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना ,संपा-जॉन्सन बोडोस ,डायमंड २०११
- ८ भारताचे परराष्ट्र धोरणाचा पुनर्विचार ,आव्हाने आणि नीती राजीव सीकरी ,२०१७
- ९ भारत आणि आंतरराष्ट्रीय भू-राजकारण समाज प्रबोधन पत्रिका आणि सेंटर फॉर स्टडी इन कल्चर &सोसायटी खंड-२, २०१०
- १० आंतरराष्ट्रीय संबंध ,डॉ. शैलेन्द्र देवळानकर विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, २०१०.
- ११ आंतरराष्ट्रीय संबंध डॉ.वसंत रायपूरकर मंगेश प्रकाशन नागपूर , २००६.
- १२ आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण डॉ.वासंती रासम/डॉ.कारीआप्पा खापरे .फडके प्रकाशन २००९ .
- १३ जागतीकारणाची अरिष्टे संपा-उत्तम कांबळे ,कोल्हापूर २०१० .

भारतातील शाश्वत विकास आणि कृषी क्षेत्र'**कु.माधुरी परशराम देशमुख****डॉ. शिवशंकर सीताराम लेकुरवाळे**

दहिवडी कॉलेज दहिवडी ता.माण जि.सातारा

मोबाईल नं. ९१७२८३०४३८ मोबाईल नं. ८६९८५०७३३५

Email ID- madhurideshmukh1501@gmail.com ,Email ID-lekurwale.shivshankar@gmail.com

गोषवारा

अलिकडच्या काळात भारताने विकास आणि विकासाची अधोगती पाहिली आहे. अनेक तज्ञ "शाश्वत विकास" या साठी प्रयत्न करत आहेत. गेल्या काही वर्षांत या शब्दाला गती मिळालेली आहे. विविध क्षेत्रांमध्ये झपाट्याने वाढ होत असतानाही, कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. हा पेपर भारतातील शेतीच्या शाश्वत विकासाच्या समस्येला हाताळण्याचा आणि शोधण्याचा प्रयत्न करतो.

कीवर्ड: शाश्वत विकास, कृषी, पर्यावरणीय स्थिरता, आर्थिक स्थिरता, लागवड.

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राला सर्वात महत्वाचे स्थान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राची भूमिका सकल देशांतर्गत उत्पादन आणि रोजगारातील वाढीसाठी महत्वाची असल्याचे दिसून येते. या क्षेत्राचा देशाच्या शाश्वत आर्थिक विकासातही मोठा वाटा आहे. प्रत्येक देशाचा शाश्वत कृषी विकास त्यांच्या योग्य नैसर्गिक संसाधनांच्या विवेकपूर्ण मिश्रणावर अवलंबून असतो. कृषी क्षेत्राच्या सुधारणेचे मोठे उद्दिष्ट शेतीच्या जलद उत्पादकता वाढीद्वारे साध्य केले जाऊ शकते. जे लागवडीचे क्षेत्र, पीक तीव्रता आणि उत्पादकता वाढविण्यावर अवलंबून आहे.

भारतासारख्या देशासाठी शेतीची उत्पादकता वाढवणे हे महत्वाचे आहे कारण वाढते शहरीकरण, वाढती लोकसंख्या, आणि मर्यादित जमिनीचा आकार, इत्यादी कारणांमुळे उत्पादकता वाढवणे महत्वाचे आहे. त्यामुळे उपलब्ध संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करून उत्पादन भिन्नतेनुसार उत्पादन वाढवणे महत्वाचे आहे. परंतु उत्पादनात वाढ करण्यासाठी पर्यावरणाचा ऱ्हास होणार नाही याची दक्षता घेणे महत्वाचे आहे. उत्पादनात वाढ घडवून आणत असताना पर्यावरण पूरक व्यवस्थेचा अवलंब करणे महत्वाचे आहे.

❖ उद्दिष्टे :-

१. भारतीय शेतीवरील आर्थिक सुधारणांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
२. शाश्वत कृषी विकासाची गणना करणे.
३. भारतासाठी भविष्यातील शक्यता आणि उपाय तपासणे.

अभ्यास पद्धती:-

प्रस्तुत शोध निबंध हा प्रामुख्याने कृषी, मासिके, पुस्तके, वर्तमान पत्र विविध कृषी संस्था Report मधील आकडेवारी अशा दुय्यम साधन सामग्री चा वापर करून माहिती व आकडेवारी गोळा केली आहे

***माहिती विश्लेषण:**

शाश्वत विकासाची संकल्पना :

शाश्वत विकास म्हणजे शाश्वत पद्धतीने शेती करणे, ज्याचा अर्थ समाजाच्या अन्न आणि वस्त्रोद्योगाच्या वर्तमान गरजा पूर्ण करणे, भावी पिढ्यांच्या त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करणे .

शाश्वत कृषी विकास म्हणजे असा विकास जो विक्रीचे कार्यक्षम उत्पादन, उच्च दर्जाची कृषी उत्पादने अशा प्रकारे सुनिश्चित करतो ज्यामुळे नैसर्गिक आणि स्थानिक समुदायांचे संरक्षण आणि सुधारणा होते आणि आरोग्याचे रक्षण होते.

शाश्वत कृषी विकास-

शाश्वत विकासाच्या मुद्द्यांवर तीन मोठ्या प्रकारच्या शेती पद्धतींमध्ये चर्चा केली जाऊ शकते उदा. पारंपारिक उत्पादन पद्धत, आधुनिक शेती पद्धत आणि शाश्वत कृषी प्रणाली. पुढे आपण पर्यावरणीय, आर्थिक आणि सामाजिक शाश्वतता या तीन घटकामध्ये त्यांचे मूल्यमापन करू शकतो.

१. पर्यावरणीय शाश्वतता –

बहुतेक पारंपारिक शेती पद्धती पर्यावरणीयदृष्ट्या टिकाऊ नाहीत. ते नैसर्गिक संसाधनांचा गैरवापर करतात, जमिनीची सुपीकता कमी होत आहे. ज्यामुळे मातीची धूप होते आणि जागतिक हवामान बदलाला हातभार लागतो. परंतु पारंपारिक पद्धतीपेक्षा शाश्वत शेतीचे काही मोठे फायदे आहेत

२. मातीची सुपीकता-

मातीची सुपीकता सतत कमी होणे ही भारतातील अनेक भागांतील मुख्य समस्या आहे. शाश्वत शेतीमुळे सुपीकता आणि मातीची रचना सुधारते.

३. पाणी-

पाटबंधारे हा पाण्याचा सर्वात मोठा प्रवाह आहे आणि खते आणि कीटकनाशके हे जमिनीचा पृष्ठभाग आणि भूजल दोन्ही दूषित करतात. शाश्वत शेती वरच्या जमिनीतील सेंद्रिय पदार्थांचे प्रमाण वाढवते, त्यामुळे पावसाच्या रूपात पडणारे पाणी टिकवून ठेवण्याची आणि साठवण्याची क्षमता वाढते.

४. जैवविविधता –

शाश्वत कृषी पद्धतींमध्ये मिश्र पीकांचा समावेश होतो, त्यामुळे उत्पादित पिकांची विविधता वाढते आणि शेतात आणि आजूबाजूला कीटक आणि इतर प्राणी आणि वनस्पतींची विविधता वाढते.

५. आरोग्य आणि प्रदूषण –

रसायने, कीटकनाशके आणि खते स्थानिक पर्यावरणावर तसेच लोकसंख्येवर विपरीत परिणाम करतात. कीटकनाशकांचा अनियंत्रित वापर, अयोग्य साठवणूक इत्यादींमुळे आरोग्य समस्या उद्भवू शकतात. शाश्वत शेतीमुळे घातक रसायनांचा वापर कमी होतो आणि कीटकांवर नियंत्रण होते.

६. हवामान –

पारंपारिक शेती विविध मार्गांनी हरितगृह वायूंच्या निर्मितीस हातभार लावते जसे की माती आणि वनस्पतींमध्ये साठलेल्या कार्बनचे प्रमाण कमी करणे, बागायती शेतात मिथेनचे उत्पादन आणि बनावट खतांचे उत्पादन इ. शाश्वत शेतीचा अवलंब करून या समस्येवर सहज मात करू शकते.

७. आर्थिक स्थिरता –

शेती शाश्वत होण्यासाठी ती दीर्घकालीन आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असणे आवश्यक आहे. दीर्घकालीन शाश्वत शेतीपेक्षा पारंपरिक शेतीमध्ये नवीन आर्थिक जोखमीचा समावेश होतो. काही वेळा देशांतर्गत गरजा पुरवण्यापेक्षा निर्यात-केंद्रित उत्पादन प्रणाली अधिक महत्त्वाच्या मानण्याकडे सरकारचा कल असतो. केवळ निर्यातीवर लक्ष केंद्रित करण्यामध्ये छुप्या खर्चाचा समावेश केला जातो. वाहतूक, स्थानिक अन्नसुरक्षेची हमी इ. धोरणांनी देशांतर्गत मागणी आणि विशेषतः अन्न सुरक्षेचा पुरवठा व्यापार संतुलनासाठी तितकाच महत्त्वाचा मानला पाहिजे.

सामाजिक शाश्वतता -

गरिबी कमी केल्याशिवाय शाश्वत विकास होऊ शकत नाही. सरकारने ग्रामीण भागातील गरिबांना कृषी विकासातून नफा मिळवून देण्याचे मार्ग शोधले पाहिजेत. सामाजिक अन्याय म्हणजे समाजातील अनेक घटक विकासाच्या संधीपासून दुर्लक्षित असतात. परंतु सामाजिक शाश्वततेची भक्कम पद्धत असल्याने "आहेत" आणि "आहेत-नाही" मधील अंतर कमी होऊ शकते. स्थानिक समाजाच्या स्वीकारार्हतेच्या अभावामुळे अनेक नवीन तंत्रज्ञान कृषी क्षेत्रात योग्य ठरू शकले नाहीत. शाश्वत शेती पद्धती उपयुक्त आहे कारण ती स्थानिक सामाजिक चालीरीती, परंपरा आणि निकषांवर आधारित आहे. परिचित व्यक्तीमुळे स्थानिक लोक त्यांना स्वीकारण्याची आणि अवलंबण्याची शक्यता असते. शिवाय, शाश्वत शेती पद्धती पारंपारिक ज्ञान आणि स्थानिक नवकल्पना यावर आधारित असते. स्थानिक लोक त्यांच्या पर्यावरणातील पिके आणि पशुधन याबद्दलचे ज्ञान प्राप्त करतात. पारंपारिक शेती ही अतिरिक्त लिंगभिमूख आहे, जिथे स्त्रीला श्रमाच्या बाबतीत सर्वात जास्त भार सहन करावा लागतो. शाश्वत शेती हे सुनिश्चित करते की भार आणि फायदे पुरुष आणि स्त्री यांच्यात समान रीतीने वाटले जातात.

भारतीय कृषी क्षेत्र -

कृषी हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात प्रमुख क्षेत्रांपैकी एक आहे. भारतीय शेती 65% श्रमशक्तीला रोजगार देते, जीडीपीमध्ये सुमारे 27% योगदान देते, एकूण निर्यातीमध्ये 21% योगदान देते आणि उद्योगांसाठी कच्चा माल पशुधन क्षेत्र देशाच्या GDP मध्ये अंदाजे 8.4% योगदान देते आणि कृषी उत्पादनाच्या 35.85%. भारतात सुमारे 75% लोक ग्रामीण भागात राहतात. अजूनही शेतीवर अवलंबून, भारताच्या भौगोलिक क्षेत्रापैकी सुमारे ४३% भाग शेतीसाठी वापरला जातो उपक्रम देशात अंदाजे 255.36 मेट्रिक टन अन्नधान्य उत्पादन झाले आहे.

देशाच्या मुख्यतः भागामध्ये भारतीय कृषी उत्पादन हे देशातील उपलब्ध नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनांच्या सर्वात अनुकूल वापराशी संबंधित आहे. नारळ, आंबा, दूध, केळी, दुग्धजन्य पदार्थ, आले, हळद, काजू, कडधान्ये आणि काळी मिरी यांचा देश अग्रगण्य उत्पादक आहे. तांदूळ, गहू, साखर, कापूस, फळे आणि भाजीपाला उत्पादनातही हा दुसरा मोठा देश आहे. भारतीय कृषी उत्पादन पाणी व्यवस्थापन पद्धतींशी जोडलेले आहे. मान्सूनच्या काळात, भारतात सामान्यतः पाऊस पडतो; अधूनमधून नसला तरी, या दमदार मान्सूनचे दहशतीमध्ये रूपांतर होते, ज्यामुळे देशाच्या विविध भागात नियंत्रणाबाहेर पूर येतो आणि शेवटी शेतीवर परिणाम होतो.

भारतीय शेतीतील अलीकडील प्रगती:

राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, सुरक्षा आणि राजकीय स्थैर्याशी संबंधित धोरणकर्ते आणि नियोजकांना हे लक्षात आले की शाश्वत कृषी विकासासाठी अन्न उत्पादनात स्वयंपूर्णता ही एक पूर्व आवश्यकता आहे. देशाच्या कृषी विकासातील प्रगती साठी सरकारने धोरणे आखलेली आहेत-

१. हरित क्रांती (1968): या क्रांतीमध्ये सधन कार्यक्रमांच्या पॅकेजेसचा समावेश होतो. कृषी विकासासाठी राष्ट्रीय बँक स्थापन करण्यात आली. यावर भर देण्यात आला होता.

रसायने, खते, कीटकनाशके यांसारख्या इतर आधुनिक निविष्टांसह उच्च उत्पन्न देणाऱ्या वाण आणि यांत्रिकीकरण आणि त्याशिवाय कृषी क्षेत्रातील उत्पादकता कमी वाढवता येईल यावर भर देण्यात आला.

२. सदाहरित हरित क्रांती (1996): भारताच्या हरित क्रांतीचे जनक, डॉ. एम.एस.

स्वामिनाथन यांनी जैवविविधतचे संवर्धन मातीची सुपीकता राखणे, अन्न पिकांचा हवामान प्रतिकार शक्ती वाढवणे. उत्तम आणि अतिरिक्त शिक्षण आणि तांत्रिक आधुनिकता यांची सांगड ही आजची गुरुकिल्ली असल्याचे म्हटले आहे.

हरित क्रांतीचे महत्वाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे कमीत कमी जमिनीमध्ये जास्तीत जास्त उत्पादन घेणे असे राहिलेले आहे

३. पांढरी आणि पिवळी क्रांती: हरित क्रांतीमुळे शेतकऱ्यांच्या कृषी उत्पादकता क्षमतेवर असणारा विश्वास वाढीस लागला त्याचबरोबर तंत्रज्ञान मिशन या दृष्टिकोनांतर्गत, संवर्धन, उपभोग आणि वाणिज्य यातील दुवा जोडण्याचे काम केले

४. निळी क्रांती (पाणी, मासे): हे काही अंशी प्रवृत्तीच्या दिशेने निरोगी माशांचा खाण्याचा वापर वाढला आहे. ही क्रांती भूमिहीन मजूराना रोजगाराच्या संधी देण्यासाठी सक्षम करण्यात आली आहे.

भारतीय शेतीवर आर्थिक सुधारणांचा प्रभाव -

जागतिकीकरणाचा फायदा घेण्यासाठी अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण करण्याच्या दिशेने 1990 पासून भारतीय कृषी क्षेत्र आर्थिक सुधारणा करत आहेत. भारत, जो सर्वात मोठ्या कृषी आधारित अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे, 1991 मध्ये, नवीन आर्थिक धोरणांनी विनिमय दर, व्यापार आणि परकीय गुंतवणूक धोरणे आणि औद्योगिक धोरणे, किंमत आणि वितरण नियंत्रणे आणि वित्तीय आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील वित्तीय सुधारणा यांसारख्या क्षेत्रातील अंतर्गत सुधारणा या दोन्ही बाह्य क्षेत्रातील सुधारणांवर भर देण्यात आला. भारतातील आर्थिक सुधारणा जून 1991 मध्ये सुरू करण्यात आल्या.

समस्या आणि आव्हाने

कृषी विकासातील मुख्य मुद्दा म्हणजे उत्पादकता वाढवणे, रोजगार निर्माण करणे आणि लोकसंख्येच्या गरीब वर्गांना उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण करणे.

भारतातील आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या निर्मिती आणि वापराची गती मंद आहे आणि शेती पद्धती अव्यवस्थित आणि अवैज्ञानिक आहे.

भारतीय विकासासाठी काही मूलभूत मुद्दे आवश्यक आहेत ते म्हणजे कृषी क्षेत्रातील सहकारी संस्थांचे नूतनीकरण, सबलीकरण, सहकाराचे संस्कारीकरण, ग्रामीण पत सुधारणे, संशोधन, आणि मानव संसाधनांचा वापर व विकास, आयात आणि निर्यात प्रोत्साहन, जमीन सुधारणा आणि शिक्षण यामध्ये सुधारणा करण्याचे आवश्यक आहे. शाश्वत विकास म्हणजे व्यवस्थापन आणि नैसर्गिक साधनांचे संवर्धन आणि तांत्रिक आणि संस्थात्मक मार्ग तर, शाश्वत कृषी विकास पूर्ण करण्यासाठी नैसर्गिक संसाधने, मानव संसाधन, भांडवली संसाधने आणि तांत्रिक संसाधनांचा इष्टतम वापर आवश्यक आहे.

मानवी संसाधनांचा पुरेपूर वापर करूनही भारताचा शाश्वत विकास साधला जाऊ शकतो. देशातील गरीब लोकसंख्येचा मोठा भाग शेतीमध्ये गुंतलेला आहे, जोपर्यंत आपण त्यांचे जीवनमान उंचावत नाही तोपर्यंत या देशाचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही.

जर आपण गरिबांकडे दुर्लक्ष करत राहिलो, तर वर्गांमध्ये ही तफावत वाढतच जाते. देशातील कर्जाच्या सापळ्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करण्याचे प्रयत्न करत आहेत चांगल्या उपजीविकेच्या अपेक्षेने लोक शहराकडे स्थलांतरित होत आहेत परिणामी त्यामुळे शहरांमधील झोपडपट्ट्यांची लोकसंख्याही दिवसेंदिवस वाढत आहे.

त्यामुळे ग्रामीण भागातील जनतेला त्यांच्या भागात रोजगार आणि समृद्धीची संधी दिली पाहिजे. “विकसित” देशांकडे वाटचाल करण्यासाठी आपण कृषी क्षेत्रावरील हे प्रचंड अवलंबित्व कमी केले पाहिजे.

निष्कर्ष -

कृषी तंत्रज्ञानाने उत्पादनाभिमुख नफा देणारी शाश्वत शेतीकडे वाटचाल करणे आवश्यक आहे. शाश्वत शेतीच्या विकासासाठी परिस्थिती अधिकाधिक अनुकूल होत आहे. तरी त्यामध्ये होणाऱ्या नवनवीन सहकारी धोरणामुळे शेतकऱ्यांचा विकास होत असून, यामुळे दुग्ध-व्यवसाय, कुक्कुटपालन आणि मत्स्यपालन अशा वेगवेगळ्या व्यासायभिमुख रोजगाराच्या संधी शेतकऱ्यांना निर्माण होत आहेत. तसेच गट -शेतीमुळे चांगली उत्पादकता, नफा आणि शेती प्रणालीची टिकाऊपणा मिळविण्यासाठी सर्वांगीण शाश्वतता विकासाच्या दृष्टीने प्रयत्न होत आहेत.

संदर्भ -

१. देव, महेंद्र एसपी: भारतातील सर्वसमावेशक वाढ, कृषी, गरिबी आणि मानव विकास, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली, 2008.

३. Evenson RE, Pray C, Rosé grant MW: भारतातील कृषी संशोधन आणि उत्पादकता वाढ. संशोधन अहवाल क्रमांक 109. आंतरराष्ट्रीय अन्न धोरण संशोधन संस्था, वॉशिंग्टन, डी.सी., १९९९.

४. GOI. अकराव्या योजनेसाठी कृषी धोरण: चिंता आणि पुढील मार्ग, योजनाभवन, नवी दिल्ली, नॅशनल सेंटर फॉर अॅग्रिकल्चरल इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिसी रिसर्च, न्यू दिल्ली, 2007

५. मिश्रा व्ही.एन., राव जी. व्यापार धोरण, कृषी वाढ आणि ग्रामीण गरीब: भारतीय अनुभव, 1978-79 ते 1999-00, इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, 25 ऑक्टोबर 2003. .

www.indg.in/agriculture/credit/agri-credit-kisan

www.nabard.Org/development & promotions/kisancreditcardmore.asp

www.rbi.org.in http://shodhaganga.an.in

www. agritech.tnau.ac.in/horticulture/horti.index.html

डॉ. वानलेस व राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज स्नेह**प्रा.डॉ.मंजिरी कुलकर्णी**

कन्या महाविद्यालय, मिरज

प्रस्तावना—

ख्रिस्ती धर्माचा संस्थापक येशू ख्रिस्त यांनी आपल्या उपदेशाचा प्रसार सर्वत्र करावा अशी आज्ञा आपल्या शिष्यांना दिली. त्यांचा एक शिष्य बार्थोलोम्यू वायव्येकडून हिंदुस्थानात आला. त्यांच्या अनुयायांनी धर्मप्रसार केला व १८१३ नंतर अनेक देशातील मिशनरी हिंदुस्थानात येवू लागले. त्यांनी धर्मप्रसारासाठी अनेक उपक्रम हाती घेतले. त्यात शिक्षण हा महत्वाचा उपक्रम होता. त्यातून ख्रिस्ती धर्माचे शिक्षण हा अत्यावश्यक विषय होता.

रोगग्रस्त, अनाथ यांच्या सेवेतून ख्रिस्ती धर्मप्रसार हा ही मिशन—यांचा उपक्रम होता. त्यासाठी मेडिकल मिशनरी हिंदुस्थानात येवू लागले. वैद्यकीय व्यवसायाचे शिक्षण देणा—या संस्था त्यांनी उघडल्या. रुग्णालये, फिरते दवाखाने चालविले. याठिकाणी ख्रिस्ती धर्मातील मानवतावादाचा प्रत्यय हिंदू लोकांना येवू लागला. त्यांच्याबद्दलचा असणारा द्वेष कमी झाला. या मिशन—यांनी वैद्यकीय क्षेत्रात ख्रिस्ती धर्मप्रचारास उपयोगी पडणारे कार्यकर्ते त्यांनी तयार केले. मिरज शहर हे ख्रिस्ती मिशन—यांच्या प्रयत्नामुळेच एक वैद्यकीय संकुल बनले. वेस्टर्न इंडिया मिशन ऑफ दि प्रिस्बेटरियन चर्च इन यु.एस.ए. या मिशनरी संस्थेने मिरज येथे आपले केंद्र १८९१ साली उघडले. हे शहर रेल्वेचे जंक्शन होते व जवळच्या रस्त्यावरून दरवर्षी नित्यनियमाने हजारो वारकरी पंढरपूरला जात असत. “वैद्यकीय सेवेतून ख्रिस्ती धर्मप्रचार” या तंत्राने काम करणा—या मिशन—यांना ते उपयुक्त वाटले. याचमुळे कोल्हापूर मिशनने मिरजमध्ये विस्तार करायचे ठरविले.

डॉ. वानलेस, २९ नोव्हेंबर १८८९ रोजी आपल्या पत्नी मेरी यांच्यासह सांगलीत आले. ते भारतात येणारे पहिले मिशनरी होत. सौ. मेरी याही प्रशिक्षित परिचारिका होत्या. डॉ.वानलेस व मिशन यांनी पुढील काळात एक सुसज्ज हॉस्पिटल काढायचे ठरवले व अमेरिका मिशनने १८८२ मध्ये त्यांच्या कामाची एक समिती नेमली व त्यांनी मिरजेतील हवेचा अभ्यास करून मिरज हेच शहर हॉस्पिटलसाठी निश्चित केले. तसेच मिरज शहरामध्ये रेल्वे स्टेशन होते. येथे संपूर्ण भारतभर लोक ये—जा करत असत. तसेच मिरजेतील तत्कालीन अधिपती व दिवाण यांनी डॉ. वानलेस यांना येथेच हॉस्पिटल बांधण्याची विनंती केली^१ व जी काही मदत लागेल ती देण्याचे मान्य केले.

१.मिरज शहरात हॉस्पिटलची पायाभरणी—

डॉ. वानलेस यांना मिरज शहरात २० जुलै १८९२ रोजी मिरज रेल्वे स्टेशनजवळ हॉस्पिटल बांधण्याची परवानगी मिळाली. डॉ.वानलेस यांनी हॉस्पिटलची पायाभरणी केली त्याचवेळी लहान मुलांचा दवाखाना व डॉक्टरांचा बंगला बांधण्यास सुरुवात केली. तो ९ जानेवारी १८९३ रोजी पूर्ण झाला व १५ जानेवारी १८९३ साली इस्पितळ, लॉंडी व बाजारही सुरु झाला. दक्षिण मराठा संस्थानातील अनेक संस्थानिकांनी या हॉस्पिटलच्या उद्घाटनास हजेरी लावली.

२.शाहू महाराज व डॉ. वानलेस यांची भेट —

शाहू महाराज हे चांगल्या माणसांचे चाहते होते. त्यांनी डॉ. वानलेस यांचे काम मान्य केले होते. डॉ. वानलेस हे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे औषध मार्गदर्शक होते. शाहू महाराज विजापूर जिल्ह्यात कायम शिकारीस जात असत व ते मिरज मार्गे विजापूरला जात असत. डॉ. वानलेस यांनी प्रचंड देहयष्टीचे राजर्षी शाहू महाराज हत्तीवरून जात असल्याचे पाहिले होते. ते म्हणतात, "He is the only man I never saw who could diminish the size of an elephant"^२

३.डॉ. वानलेस व कोल्हापूरचे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्या स्नेहाची विशेष घटना —

डॉ.वानलेस व छत्रपती शाहू महाराज यांची जिह्वाळ्याची मैत्री होण्यासाठी आणखी एक घटना घडली. शाहू महाराज मिरजेपासून १८ मैलावर, शिकारीस गेले होते. शेतक—यांच्या उभ्या पिकाला डुकरे त्रास देत असत म्हणून डुकरांच्या शिकारीस गेले असता महाराज स्वार झालेले नाठाळ घोडे उधळले. घोड्याला आवरताना भाल्याची जखम झाली. रक्तस्राव मोठ्या प्रमाणावर झाला. महाराजांच्या बरोबरच्या डॉक्टरांनी त्यांच्यावर उपचार केले पण खोलवर जखम झाल्याने

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी उपचारासाठी मिरजेत जायचे ठरविले. डॉ. वानलेस यांना महाराजांच्या देहयष्टीची कल्पना होती. त्यांनी चौपाया बांधून त्यावर गाद्या व उशा टाकून खास व्यवस्था केली व बाकीच्या लोकांची व्यवस्था व्हरांड्यात केली व महाराजांवर ऑपरेशन केले^३. डॉ. वानलेस दररोज कोल्हापूरला राजर्षी शाहू महाराजांना ड्रेसिंग करण्यासाठी जात. जखम बरी झाली व महाराजांना बरे वाटले व डॉक्टरांबद्दलचा आदर वाढला.

डॉ. वानलेस यांच्या अतुल्य सेवेबद्दल शाहू महाराजांनी कोल्हापुरातील कावळा बंगला येथे जुने मिलिटरी हॉस्पिटल नव्या साहित्यानिशी चालविण्यास द्यायचे कबूल केले व तेथे महिला, बालक व डोळ्यांचे रुग्णांसाठी ते चालवायचे ठरले. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी त्यासाठी ३०००/- रुपये रोख दिले व १३ एकर जागा दिली^४.

४. शाहू महाराजांना डॉ. वानलेस यांच्याबद्दल असणारा आत्मविश्वास —

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांना डॉ. वानलेस यांचेबद्दल अतिशय आत्मविश्वास होता. ते कुठल्याही डॉक्टरांचा औषधोपचार घेत नसत. त्यांना विचारल्याशिवाय घेत नसत. तसेच ते आपल्या दरबारातील अधिका—यांना नातेवाईकांना डॉ. वानलेस यांचेकडेच औषधोपचारासाठी पाठवत असत. डॉ. वानलेस हे त्यांचे Family Doctor होते^५.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी नटसम्राट बालगंधर्व यांच्यावरही डॉ. वानलेस यांच्याकडून औषधोपचार करवून घेतले. योग्य त्या उपचारामुळे बालगंधर्वाचा कान व्यवस्थित झाला व त्यांच्या हातून पुढे मराठी रंगभूमीची मोठी सेवा घडून आली^६.

लोकमान्य टिळकांवरही डॉ. वानलेस यांनी औषधोपचार करावा असे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांना वाटत होते पण लोकमान्य टिळकांची तब्येत फारच बिघडल्याने ते काही एक करू शकले नाहीत असा पत्रव्यवहार उपलब्ध आहे.

१९०७ साली महाराज काही कारणांमुळे आजारी होते. पोलिटिकल एजंट फेरीसनी महाराजांना बेळगांवच्या सिव्हिल सर्जनना दाखवून त्यांचेच औषधोपचार घेण्याचे ठरविले, पण राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी डॉ. वानलेस यांचेच उपचार कसे योग्य आहेत व आपला आत्मविश्वास वाढवितात हे सांगितले.

५. ख्रिश्चन मिशनरी व राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज—

डॉ. वानलेस हे ख्रिश्चन मिशनरीशी संबंधित होते. मानवाची सेवा करणे, गोरगरीब रोग्यांना मोफत व इतरांना सवलतीच्या दरात औषधोपचार करण्याचे मिशनने ठरवले होते. या हेतूनेच डॉ. वानलेस यांनी सांगलीत १८८९ साली पहिला दवाखाना सुरू केला. कॅनडात वैद्यकीय परीक्षा उत्तीर्ण होवून डॉ. वानलेस पती—पत्नी आले. ते आपण होवून कोणी धर्मांतर केले तर त्यास मान्यता देत. अशा या थोर माणसाचा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांशी संपर्क आला. शाहू महाराज ही सामाजिक समता प्रस्थापित करणारे होते. शाहू महाराजांनीही महारोग्यांसाठी कोल्हापूरपासून काही अंतरावर दवाखाना काढला होता याचीही माहिती डॉ. वानलेस यांना होती. ख्रिश्चन मिशनरींकडे पाहण्याचा शाहू महाराजांचा दृष्टिकोन साफ बदलला. डॉ. वानलेस यांना राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांना कोल्हापूरला चलयण्याची विनंती केली. त्यांनी बांधलेल्या मोठ्या हॉस्पिटलचे मेडिकल ऑफिसर होण्याची विनंती केली पण डॉ. वानलेस यांनी नकार दिला.

त्यामुळे शाहू महाराजांनी आपले वास्तव्य काहीकाळ मिरजेतच ठेवले. वंटमुरे कॉर्नरजवळ मोठी जागा घेवून तिथे बंगला बांधला. पुढे या खोल्या त्यांनी मिशन हॉस्पिटलला देणगी स्वरूपात दिल्या अशी माहिती मिरज इतिहास संशोधकांचे प्रमुख मानसिंग कुमठेकर यांनी तरुणभारत वृत्तपत्राला दिली.

डॉ. वानलेस यांच्या पत्नी मेरी यांचे १९०६ साली कॉल—याने निधन झाले. या दांपत्याने अठरा वर्षे सुखासमाधानाचा संसार केला होता. त्यांच्या निधनाने डॉ. वानलेस यांच्या जीवनात पोकळी निर्माण झाली होती. त्यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ कोल्हापूरमध्ये शाहू महाराजांनी मेरी वानलेस मेमोरियल हॉस्पिटल बांधले. त्याची किंमत ३००००/- होती.

अमेरिकन मिशन ज्याप्रमाणे आपल्या संस्थेतून कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करत नाहीत त्याचप्रमाणे आपल्या राज्यातील आपल्या अधिका—यांनी वर्तन ठेवावे असा वटहुकूम राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या शैक्षणिक संस्थेतील अस्पृश्यतेबद्दल काढला व येशू ख्रिस्ताचे

पार्क डॉ. वानलेस व डॉ. व्हेल यांचे उदाहरण गिरवण्याचा सल्ला राजर्षी शाहू महाराजांनी दिला. महाराजांनी काढलेले वटहुकूम म्हणजे अस्पृश्यता निवारणासाठी अखिल भारतात शासकीय पातळीवर झालेला हा पहिलाच प्रयत्न होता^१. त्यांच्यावर मिरजेच्या दवाखान्याचा प्रभाव पडलेला होता.

६. महाराजांचे अस्पृश्यतेबद्दलचे वटहुकूम —

महाराजांच्या या वटहुकूमामुळे सनातनी व परंपरावादी लोकांमध्ये फारच खळबळ उडाली. त्यांनी महाराजांना हे नियम कोणत्या धर्मशास्त्राच्या आधारे काढले आहेत असे विचारले तर महाराज म्हणाले हे माणुसकीचे नियम अमेरिकन मिशन हॉस्पिटलमध्ये दिसून आले^२. डॉ. वानलेस व राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज एकाच उदात्त ध्येयाने मानवतेने प्रेरीत झालेले होते. दोघेही एकमेकांच्या कार्याने प्रभावित झाले होते. डॉ. वानलेस यांची जीवन पद्धती अतिशय साधी होती. तशीच राजर्षी शाहू महाराजांचीही जीवनपद्धती साधी होती. डॉ. वानलेस अतिशय साधे जेवण घेत असत. डॉ. वानलेस अगदी वाईनला देखील स्पर्श करत नसत. ते म्हणत वाईन हे आरोग्यासाठी औषध नव्हे. डॉ. वानलेस यांनी मिरजेत सायकल, मोटर, जनरेटर, इलेक्ट्रीक सिटी, पाणी पुरवठा, रेल्वे स्टेशनपासून सुरु केला. डॉ. वानलेस यांनी निःस्वार्थीपणे कोणत्याही प्रसिध्दीची हाव धरली नाही. डॉ. वानलेस आपल्या आत्मचरित्रात म्हणतात, येथे सार्वजनिक सुविधांची वाणवा आहे. पाणी नाही, लाईट नाही, धोबी नाही पण येथील हवा चांगली असल्यामुळे १८९४ साली मिशन हॉस्पिटल उभारले. कुष्ठरोग्यांसाठी १९०० साली हॉस्पिटल सुरु झाले व १९३१ साली सॅनिटोरियम सुरु केले. या सगळ्यांसाठी डॉ. वानलेस यांना राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे सहाय्य होते. तसेच वैयक्तिक आयुष्यामध्येही डॉ. वानलेसना शाहू महाराजांनी सहाय्य केले. प्रथम पत्नीच्या निधनानंतर त्यांचा विवाह कोल्हापूरातील प्रशिक्षित परिचारिका लिलियन हेवेन्सशी करून दिला.

डॉ. वानलेस व राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी समतेचा व ममतेचा संदेश देशभर प्रसारीत केला. या दोघांनीही सामाजिक प्रबोधन केले. मानवाची सेवा केली. या दोघांचेही विचार व कृती एकच असल्याने त्यांच्या नावाचा गवगवा सर्वदूर झाला. अशा या थोरविभूतींना मानाचा मुजरा.

तळटीपा—

१. डॉ. बी. डी. खणे, Rajarshi Shahu Chatrapati of Kolhapur (1884-1922) जून २०२१, Published by Bharti Mudranalya Kolhapur, पृ. २७८
२. राजर्षी शाहू गौरवग्रंथ सुधारित तिसरी आवृत्ती, संपादक प्रा. डॉ. रमेश जाधव महाराष्ट्र शासन समिती, मुंबई, मंत्रालय ४०००२१, २०१६, राजर्षी शाहू चरित्र साधने, प्रकाशन पृष्ठ ४०१
३. S.V.Salve, Unpublish Thesis, The Life and Work of Sir William James Wanless, (1865-1933, April 2001 पृ. १४५)
४. उ.नि., पृ. १००
५. डॉ. बी. डी. खणे, उ.नि., पृ. २८१
६. शिवाजी विद्यापीठ इतिहास प्राध्यापक परिषदेचे मुखपत्र संशोधन पत्रिका १९९६, फेब्रुवारी, पृ. ३८
७. साळवे, अप्रकाशित प्रबंध, पृ. ५३

संदर्भ साधने —

१. डॉ. जयसिंगराव पवार, राजर्षी शाहू छत्रपती जीवनकार्य प्रकाशक, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, जानेवारी २०१२
२. संपादन संकलक, भगवानराव बापूसाहेब जाधव, राजर्षी शाहू महाराजांची भाषणे, लोकवाङ्मय गृह २००९

डॉ. वसंतदादा पाटील यांची महाराष्ट्र सहकारी चळवळ व ग्रामीण विकासातील भूमिका:**कु. निकिता बसर्गे**

एम.ए. भाग. दोन अर्थशास्त्र. कन्या महाविद्यालय मिरज.

बेरोजगार आणि दुष्काळग्रस्त असलेल्या राज्यातील जनतेला दिलासा देणारे सहकारी क्षेत्रातील आजीव सदस्य आणि सहकार क्षेत्रातील तज्ञ आदरणीय डॉक्टर वसंत दादा पाटील यांचे जन्म सांगली जिल्ह्यातील मिरज तालुक्यातील पद्माळे या छोट्या गावी वडील बंडुजी आणि आई रुक्मिणीबाई या गुणी आणि स्वाभिमानी जोडप्यांच्या पोटी झाला. सहकाराचा ध्यास घेऊन वसंत दादा पाटील 1977 ते 1985 या सुवर्णकाळात चार वेळा मुख्यमंत्री पद सांभाळण्याचा मान त्यांनी पटकावला ते 1972 मध्ये ते प्रथम मंत्री झाले त्याचबरोबर ते राजस्थानचे राज्यपाल ही होते तसेच स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या निवडणुकीत ते आपली जन्मभूमी असलेल्या सांगलीतून आमदार म्हणून निवडून आले या पुढील काळात पंचवीस वर्षे त्यांनी सांगलीचे प्रतिनिधित्व केले वसंतदादा पाटील यांच्या वरील सर्व राजकीय कारकिर्दी वरून काँग्रेस पक्षाचे नाव मोठे करण्यात आणि प्रभाव कायम राहण्यात दादांचा वाटा मोठा आहे असे राजकीय जाणकार म्हणतात

सत्तेची हाव नसणारा सत्ताधारी असे दादांबद्दल म्हटले जाते डॉ. वसंतदादा पाटील यांचे साधे राहणीमान साधे पण प्रभावी बोलीभाषा वसंतदादा पाटील यांचे व्यक्तिमत्त्व सरळ मार्गे सुस्वभावी अन्यायाविरुद्ध पेटून उठणारे बंडखोरी करणारे होते

सामान्य माणसातून अफाट ताकद निर्माण करून अद्वितीय कर्तृत्व गाजवणारे व्यक्तिमत्त्व होत राजकीय जीवन प्रचंड बंडखोरीने भरलेले होते सत्तेची खुर्ची फेकून देऊन सातत्याने स्वाभिमानीने जगण्याची बंडखोर वृत्ती त्यांच्या कणाकणात भरलेले आहे दादांनी जेव्हा सत्ता घेतली आणि संघर्षाची वेळ आली तेव्हा संघर्षही त्यांनी मनापासून केला खऱ्या अर्थाने या छत्रपतींच्या महाराष्ट्राचे शिल्प घडवताना एका साध्यासुध्या पश्चिम महाराष्ट्राच्या सुपुत्राने कार्यकर्ता ते मुख्यमंत्री या प्रवासामध्ये जी कामगिरी बजावली ती इतिहासामध्ये पुसता न येण्यासारखे आहे

अभ्यासाचे महत्त्व

डॉ वसंत दादा पाटील हे खूप दिलदार व्यक्तिमत्त्व आहे वसंतदादा पाटील हे स्वतः एक शेतकरी असल्याने शेतकऱ्यांचे दुःख वेदना त्यांनी जवळून अनुभवले आहे ग्रामीण समाजाच्या विविध समस्यांचा त्यांनी बारकाईने अभ्यास केला आहे शेतकरी आणि शेतमजूर यांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करून द्यायचे असेल तर ग्रामीण भागात सहकाराचा विकास व विस्तार झाला पाहिजे यासाठी दादांनी खूप प्रयत्न केले शहरात आज ज्या काही सहकारी क्षेत्राचा विकास झालेला आहे त्या पाठीमागे आदरणीय वसंतदादा पाटील यांचे खूप मोलाचे योगदान आहे सरकारी क्षेत्रात मोठ्या संस्थेची स्थापना करून अनेक गरजू व्यक्तींच्या हाताला रोजगाराची संधी मिळाली रोजंदारीतून उत्पन्नाच्या वाटचालीला सुरुवात झाली त्या उत्पन्नातून लोकांचे राहणीमान सुधारलं सहकारी क्षेत्रातून मोठ्या संस्थेची स्थापना झाली आणि शेतकऱ्यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारा योग आला 1956 मध्ये डॉ. वसंत दादा पाटील यांनी 'शेतकरी सहकारी साखर कारखान्याची', स्थापना केली त्याच वेळी शेतकरी हे कमी शिकलेले असल्या कारणाने शेतीतील पिके पारंपरिक पद्धतीने घेतले जात असल्याकारणाने उत्पादन घेतले जाणारे पिकांचा दर्जा कमी असायचा आणि तो उगवण्यासाठी कालावधीही अधिक लागत असल्याने ज्या प्रकारे शेतकरी कष्ट करायचे त्या मानाने त्यांना मोबदला मिळत नव्हता तेव्हा आदरणीय दादांनी स्वतः शेतांमध्ये जाऊन ऊस कसा लावायचा, पिके कोणत्या

पद्धतीची घेतली पाहिजे, त्याची आधुनिक पद्धतीने काळजी कशी घ्यावी, इ. प्रात्यक्षिके शेतकऱ्यांना दिली त्यांचा या पाठीमागचा एक साधा सोपा आणि सरळ हेतू होता तो म्हणजे सहकारातून एक सुसंस्कृत आणि सुरळीत आशा समाजाची निर्मिती व्हावी

अभ्यासाचे उद्देश

- 1)डॉ वसंतदादा पाटील यांचे सहकारी चळवळीतील व ग्रामीण विकासातील योगदान अभ्यासणे.
- 2)डॉ. वसंत दादा पाटील यांच्या विविध संस्थांची माहिती करून घेणे

संशोधन पद्धती.

या संशोधन पेपरसाठी वेगवेगळ्या दुय्यम माहितीचा आधार घेतला आहे. हा पेपर संख्यात्मक आणि वर्णनाणात्मक पद्धतीचा आहे. या साठी वेगवेगळ्या पुस्तकांचा. संशोधन पेपर चा वापर केला आहे.

ग्राम सुधारणा मंडळींची स्थापना.

डॉ. वसंत दादा पाटील यांची सामाजिक वैचारिक प्रगती ही त्यांच्या गावातून झालेले दिसून येते त्यांच्या गावचा विकास करण्याची धडपड ते त्यांची तरुण वयातील कार्यक्रमानुसार दिसून येते त्यांचे मूळ गाव हे कृष्णा खोरे मध्ये आणि येणाऱ्या प्रत्येक वर्षाच्या पूर परिस्थितीमुळे येथील गावची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची होत असल्याने अनेक वेगळ्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत असे म्हणूनच दादांनी काही तरुण लोकांना संघटित करून गावामध्ये ग्राम सुधारणा मंडळीची स्थापना केली. व या मंडळी द्वारे गावातील वेगवेगळ्या समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी त्याचा वापर केला गेला.

ग्राम सुधार सप्ताह

डॉ. वसंत दादा पाटील यांच्यावर महात्मा गांधीजींचा प्रभाव होता व त्यांच्या प्रभावामुळे महात्मा गांधींनी श्रम सप्ताह अभियान चालू केले होते याच अभियानाच्या अंतर्गत डॉ. वसंत दादा पाटील यांनी आपल्या जिल्ह्यामध्ये ग्रामसुधार सप्ताह सुरू केला होता त्या समाज सुधार सप्ताहामध्ये दादांनी १० लाख रुपये एवढ्या श्रम मूल्य मूल्याचे काम करून घेतले होते हा दादांचा काम करण्याची पद्धती लक्षात येते.

मुंबई राज्य दुष्काळ समिती

महाराष्ट्र शासनाने दादांच्या राजकीय कार्य काळामध्ये मुंबई राज्यात दुष्काळ समिती स्थापन केली होती. या समितीमध्ये सातारा जिल्ह्याचे प्रमुख म्हणून दादा यांची निवड करण्यात आली होती दादांनी आपल्या जिल्ह्याचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी या दुष्काळी समितीमध्ये वेगवेगळ्या उपाययोजनांचा शिफारशी केलेले होते कारण सांगली जिल्ह्याचा काही भाग दुष्काळग्रस्त होता.

मार्केट कमिटी

डॉक्टर वसंत दादा पाटील यांच्या या संपूर्ण राजकीय कार्य काळामध्ये त्यांचे सांगली जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रातील खरेदी-विक्री व बाजारपेठांच्या विकासांमध्ये फार मोठा हात भार आहे त्यांच्या संपूर्ण कारकिर्दीमध्ये सांगली जिल्ह्यामध्ये मार्केट कमिटी स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला पण तेथील व्यापाऱ्यामुळे तो निर्णय होऊ शकला नाही म्हणून ते काही थांबले नाही त्यांनी जिल्ह्याच्या विकासासाठी बाजार समितीसाठी जागा विकत घेऊन सांगली जिल्हा बाजार समिती स्थापन केली. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या हितासाठी वेगवेगळ्या कमिटी स्थापन केले त्यामध्ये वांधा कमिटी स्थापन केली.

“वांधा कमिटी” शेतकरी व्यापाऱ्यांची व्यवहारे सुरळीत पूर्ण होण्यासाठी ही कमिटी स्थापना केली. दादांच्या कर्तृत्वामुळे या कमिटी ची पूर्ण भारत वर चर्चा झाली. म्हणून भारत सरकारच्या फॉरवर्ड कमिशन ने भेट दिली. पुढे

संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे अन्न व शेती सल्लागार. डॉ जे सी अबत. सांगली बाजार समिती ला भेट दिली. पुढे या बाजार समिती मध्ये 2011-12 एकुण 600 कोटी रुपये ची हळदीचा व्यवहार झाला.

मिरज पश्चिम विभाग खरेदी विक्री संघ स्थापना.

सहकारी कायद्यामध्ये खरेदी-विक्री व्यवहारांचा कुठेही उल्लेख नव्हता पण शेतकरी व व्यापार यांच्या प्रगतीसाठी प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये सहकारी खरेदी विक्री संघ असावा अशी दादांची इच्छा होती म्हणून त्यांनी सुरुवातीला प्रायोगिक तत्वावर मिरज पश्चिम विभाग खरेदी विक्री संघ स्थापन केला या खरेदी विक्री संघ यामुळे शेतकरी व त्यांचे व्यवहार सुलभ होण्यास मदत झाली.

डॉ. वसंतदादा पाटील यांचे सहकार चळवळीतील योगदान.

सहकार क्षेत्रातील मोठ- मोठ्या संस्थांचे जाळे

महाराष्ट्रातील जिल्ह्या - जिल्ह्यातील गावागावातून सहकारी संस्थांचे जाळे निर्माण करण्यात दादांचा सिंहाचा वाटा आहे महाराष्ट्राच्या स्वतंत्र राज्याची स्थापना होण्याअगोदर सहकाराची निर्मिती ब्रिटिश काळापासून म्हणजे 1905 पासून होते पण त्या वेळी फक्त शेतकऱ्यांना जमिनीच्या तारणावर कर्ज दिल्या जात होत्या पण दादांच्या राज्यात विकास करण्यासाठी आर्थिक मदत कर्ज रूपाने अनुदान म्हणून तारणाचा फारसा विचार न करता शेतकऱ्यांना कर्ज देत असे बऱ्याच वेळा लोकांचा दबाव आणून कर्जाचा बराचसा भाग माफही केला

सहकारी साखर कारखान्याची स्थापना

सन 1952 मध्ये केंद्र सरकारने साखर उद्योगावर नियंत्रण हटवल्यानंतर देशात साखरेची मागणी वाढली या वाढलेल्या मागणीचा पुरवठा करण्यासाठी देशात साखर कारखान्याची गरज भासू लागली याचा अभ्यास करून डॉक्टर धनंजय गाडगीळ यांनी सहकारी तत्वावरील साखर कारखाना स्थापन करण्याच्या शिफारशी पंतप्रधान नेहरू यांना केले याच संधीचा फायदा उठवून महाराष्ट्र राज्यातील वेगवेगळ्या सहकारी साखर कारखाने स्थापन झाले अशाच परिस्थितीमध्ये डॉ वसंत दादा पाटील यांनी सांगली जिल्ह्यामधील नद्यांचा विचार करून सांगली जिल्ह्यामध्ये ही सहकारी तत्वावर साखर कारखाना स्थापन करता येतो हा विचार मनात घेऊन त्यांनी सांगली जिल्ह्यामध्ये सहकारी तत्वावर साखर कारखाना स्थापन केला. त्यांनी त्यांच्या प्रांतातील गरीब शेतकऱ्यांना एकत्र करून त्यांच्याकडून पैसा गोळा करून वेगवेगळ्या मार्गदर्शकांचे सहकार्य घेऊन सांगली जिल्ह्यामध्ये सहकाराची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

सहकारी खत कारखान्याचा प्रयोग

कृषी क्षेत्रातील लागणाऱ्या साधनांसाठी महाराष्ट्र फर्टीलायझर अँड केमिकल्स सहकारी साखर कारखान्याचे प्रयोग यशस्वी केले

पाणी पुरवठा सहकारी संस्था

महाराष्ट्राला अन्नधान्य स्वयंपूर्ण करण्यासाठी मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण प्रयत्न करण्यास सुरुवात केला त्यांच्यामध्ये आपल्या नदीतील पाण्याचा योग्य वापर केला जात नाही व त्यामुळे आपल्या शेतीच्या उत्पादन उत्पन्नामध्ये भर पडत नाही या विचाराचा आधार घेऊन डॉ. वसंत दादा पाटील यांनी आपल्या भागातील नद्यांच्या पाण्याचा परिपूर्ण वापर करण्यासाठी कसबे डिग्रज व पद्माळे येथे सहकारी तत्वावर पाणी पुरवठा सहकारी संस्था स्थापन केली.

सहकारी औद्योगिक वसाहत

सांगली जिल्ह्याच्या औद्योगिक क्षेत्राला नवी दिशा देण्यासाठी डॉक्टर वसंत दादा पाटील यांनी जुलै 1962 मध्ये सहकारी औद्योगिक वसाहत स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. ऑगस्ट 1962 मध्ये सहकारी औद्योगिक

वसाहतीची नोंदणी करण्यात आली व 135 एकर क्षेत्रांमध्ये ही औद्योगिक वसाहत सुरुवात करण्यात आली. सुरुवातीच्या काळामध्ये 42 सभासद संख्या असणारे औद्योगिक सहकारी संस्थेची चाळीस लाख रुपयांची गुंतवणूक झाली व वार्षिक पाच लाखाचे उत्पादन झाले व 650 लोकांना रोजगार मिळाला. 2011 मध्ये 184 कारखाने आहेत एकशे दहा कोटी रुपयांची वार्षिक उलाढाल या सहकारी औद्योगिक वसाहतीमध्ये होते. तर 28 लोकांना रोजगार उपलब्ध होत आहे हे यावरून दादांची दूरदृष्टी लक्षात येते.

कृषी उद्योग

डॉ. वसंत दादा पाटील यांनी सहकारी साखर कारखाना बरोबरच त्या भागातील शेतकऱ्यांचा व लोकांचा विकास होण्यासाठी वेगवेगळ्या संस्था सहकारी संस्था स्थापन केले त्यामध्ये सहकारी कुक्कुटपालन संस्था सहकारी भुईमूग प्रक्रिया आधारित असणारी संस्था व इतर उद्योग दादांनी स्वतः पुढाकार घेऊन स्थापन केले. जिल्ह्याचे 30 भाग पाडून वेगवेगळ्या ठिकाणी 30 तेलगिरण्या दादांनी स्थापन केल्या.

अखंड निरंतर महाराष्ट्रासाठी योगदान

1 मे 1960 ला द्विभाषिक मुंबई प्रांतातून स्वतंत्र महाराष्ट्राचे मुंबई विदर्भासह निर्मिती झाली अखंड महाराष्ट्राचा सर्वांगीण समरस विकासाचे स्वप्न दादांनी पहिले महाराष्ट्राच्या समतोल विकासासाठी प्रादेशिक हिताच्या च्या पलीकडे जाऊन त्यांनी पुढाकार घेतला म्हणून महाराष्ट्र अखंडपणे प्रगतीच्या दिशेने घोडदौड करीत आहे

डेक्कन शुगर इन्स्टिट्यूट

ही ऊस उत्पादन आणि साखर यावर संशोधन करणारी संस्था उभी राहिली पुढे जाऊन या संस्थांचे नामांतर करून वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्यूट असे केले गेले नॅशनल को-ऑपरेटिव्ह इंजिनिअरिंग लिमिटेड संस्था स्थापन करून महाराष्ट्रातील साखर कारखाने व पर्यायाने ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना फायदा करून देण्याचे काम वसंतदादांनी केले

मुंबई राज्य सहकारी साखर संघ स्थापना.

सांगली जिल्ह्यामध्ये सहकारी साखर कारखाना स्थापन करणे अत्यंत अवघड बनले होते सांगली जिल्हा एक दुष्काळग्रस्त जिल्हा म्हणून ओळखला जात होतो आणि हा दुष्काळग्रस्त भागांमध्ये बदलत्या राजकीय परिस्थितीमध्ये साखर कारखाना उभा करत असताना अनेक अडचणी येत होत्या या सर्व अडचणी दूर करण्यासाठी व सहकारी तत्वावर साखर कारखाना उभा करता यावा यासारख्या अनेक समस्यांना तोंड देण्यासाठी दादांनी त्यांच्या कार्यकाळात मध्ये मुंबई राज्य सहकारी साखर संघाची स्थापना केली.

सहकार्यातून मानवी हिताची निर्मिती

माणसा- माणसा मधील प्रेमाचा साक्षात्कार म्हणजे सहकाराचा विकास होय असे सहकारा बद्दल दादा म्हणत असे सहकार्यावर विश्वासाने काम सोपवले तर सहकारी संस्था टिकते हा त्यांचा विश्वास सहकारी चळवळीच्या विकासाला प्रेरणा देणारा ठरला

डॉ. वसंत दादा पाटील यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

डॉ. वसंत दादा पाटील यांचे शिक्षण क्षेत्रातील त्यांचे विचार क्रांतिकारी होते 1983 साली वसंतदादा पाटील मुख्यमंत्री असताना विनाअनुदान तत्वावर अभियांत्रिकी आणि वैद्यकीय महाविद्यालयांना परवानगी देऊन महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्रात आमूलाग्र क्रांती घडवून आणली त्यामध्ये वसंतदादा पाटील इंजीनियरिंग कॉलेज मुंबई असो , पद्मभूषण वसंतदादा पाटील कॉलेज तासगाव , जिल्हा सांगली , येथील असो किंवा डॉक्टर वसंत दादा पाटील माध्यमिक विद्या निकेतन पुणे यासारख्या अनेक कॉलेज आणि महाविद्यालयाची त्यांनी स्थापना केली म्हणजे

महाराष्ट्रातील मुलांना अन्य कोणत्याही राज्यात जाऊन उच्च शिक्षणासाठी हात पसरावे लागू नयेत यासाठी त्यांनी हा निर्णय घेतला वसंत दादा त्यांच्या वागण्या-बोलण्यात नेहमीच एक साधेपणा असे आपल्या माणसांना मोठे करताना त्यांचे भरभरून कौतुक करायचे हा दादांचा स्वभाव होता पोलिसांच्या गराड्यात कधी न राहणारे व नागरिकांना नेहमी उपलब्ध असणारे मुख्यमंत्री हा त्यांचा नावलौकिक होता वसंत दादा पाटील यांचे प्रसिद्ध वाक्य म्हणजे सरकार विकास करत नाही तो करून घ्यावा लागतो

डॉ. वसंत दादा पाटील यांचा राजकीय कार्यकाळ.

- 1) महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष होते 1967
- 2) 1969 काँग्रेसचे विभाजन झाले त्या वर्षी डिसेंबर मध्ये मुंबईत काँग्रेसचे अधिवेशन झाले या अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष होते .
- 3) 1971 मध्ये अमेरिकेतील लुधियाना येथे भरलेल्या चौदाव्या आंतरराष्ट्रीय ऊस ऊस तज्ञांच्या परिषदेत भारतीय शिष्टमंडळाचे नेते म्हणून उपस्थित
- 4) महाराष्ट्राचे सहावे मुख्यमंत्री 1977- 78 मध्ये झाले आणि 1977ते 1985 चार वेळा वसंतदादांनी मुख्यमंत्रीपद भूषविले
- 5) राजस्थान राज्याचे राज्यपाल होते

वसंतदादा पाटील यांच्या नंतर सहकार क्षेत्रातील परिस्थिती

वसंतदादांनी उभे केलेले सहकाराचे विराट वैभव या नंतरच्या काळात आलेल्या नेतृत्वाला नीट राखता आले नाही सहकारी संस्था चालवणारे अनेक जण खऱ्या अर्थाने 'सहकार महर्षी' 'न राहता' 'सहकार सम्राट' बनले एखाद्या सम्राटाच्या आज्ञेप्रमाणे सहकाराचे कामकाज चालत होते आणि सामान्य शेतकऱ्यांचे अतोनात हाल होत होते त्यांच्यातील कितीजण साखरसम्राट म्हणून बदनाम झाले संदर्भ ग्रंथ.

- 1) महाराष्ट्राचे शिल्पकार वसंतदादा, राजा माने. मुंबई साहित्य संस्कृत मंडळ प्रकाशित.
- 2) महाराष्ट्र टाईम्स वृत्तपत्रे.
- 3) वेबसाईट.
- 4) सहकार मंत्रालय, भारत.

राजश्री शाहू महाराज आणि जातीभेद निवारण**सहा.प्रा. पांडुरंग भिवाजी गोरे**

मराठी विभाग प्रमुख सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय ,लातूर.

जातिभेद हे भारत देशातील हिंदू धर्माचे व हिंदू समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण लक्षण आहे. प्रत्येक व्यक्तीची जात ही त्याच्या जन्मावरून ठरवून ती त्याला कधीही बदलता येत नसे. प्रत्येक जातीचा एक ठराविक व्यवसाय ठरलेला होता. त्यामुळे त्या त्या समाजात जातीय व्यवसायावर आधारित वेगवेगळे व्यवसाय करणे त्यांना बंधनकारक ठरले होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची हिंदू समाजाच्या रचनेस अनेक मजल्याची इमारत असे म्हंटले आहे. एक जात म्हणजे एक मजला होय .त्या मजल्यास वर जाणारी शिडी नसे. उच्च जातीत जन्मलेला कितीही वाईट असणारा मनुष्य तो उच्च समजला जाईल व नीच जातीत जन्मलेला कितीही चांगला तो वाईटच ठरवला होता. त्या काळात जात ही स्वतंत्र होती ,त्या मुळे दुसऱ्या जातीशी कोणताही रोटीबेटी व्यवहार केला जात नसे त्यामुळे जातीजातीतील माणसे एकमेकांपासून थोडेसे अंतर ठेवूनच वागत असे.

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीव्यवस्थेला मनोरा म्हंटले आहे . अशा या जातिव्यवस्थेचा मनोरा नष्ट करण्याचे काम महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सुरू केले व ते शाहू महाराजांनी पुढे चालू ठेवले.

जातीभेदाचे मुख्य कार्य म्हणजे जातीद्वेष नष्ट करणे.

शाहू महाराजांनी अनेक सार्वजनिक कार्यक्रमातून जाती व्यवस्थेविषयी विचार व्यक्त केले. त्यांनी आपल्या विचारातून देशातील सामाजिक अन्याय, अत्याचार व पिळवणूक या दोषाचे मुख्य कारण जातीभेद आहे हे अनेकदा सांगितले. जाती भेदाच्या संदर्भात शाहू महाराज म्हणतात "जातीद्वेष हा हिंदुस्थानचा फार पुराना रोग आहे तेव्हा परशुरामाने निःक्षत्रिय पृथ्वी केली या म्हणण्यात जातीय द्वेषाचे प्रतिबिंब पूर्णपणे उमटलेले दिसेल. पेशव्यांनी ब्राह्मणेंतरांच्या घरावर गाढवाचा नांगर फिरवला याचेही कारण तेच आहे .ज्यांच्या शेंड्या व जानवी ,श्री शिवाजी महाराज व मराठे वीर यांनी रक्षण केली ,तेच ब्राह्मण ,मराठे शूद्र आहेत असे प्रतिपादन करतात. याचे कारण दुसरे कोणते ?या जाती द्वेषाची उचलबांगडी करावयाची असेल ,तर जातिभेद मोडला पाहिजे . जातिभेद मोडून आपण सर्व मिळून एक होऊ या."

शाहू महाराजांना जपान देशाने केलेल्या प्रगतीचे खूप कौतुक वाटत होते. जपान मध्ये सामुराई नावाचे स्वतःला श्रेष्ठ समजणारे लोक होते .पण जेव्हा जपानी समाजाने स्वतःला अत्याधुनिक बनवायचा निर्णय घेतला तेव्हा त्या लोकांनी आपण होऊन आपला हक्क व दर्जा सोडून देऊन ते सर्वसामान्य नागरीक बनले. त्यामुळे जपानचा एक सामर्थ्यशाली राष्ट्र म्हणून निर्मिती झाली. शाहू महाराजांना वाटते जपान मध्ये जसा बदल झाला तसा हिंदुस्थानातील ब्राह्मण क्षत्रिय यांनी जातिभेद फोडण्याचे कार्य करावेवर्चस्वाचे हक्क सोडून स्वार्थत्याग बाजूला ठेवून देशाची प्रगती करावे असे वाटते.

जातिभेद नष्ट करणे हे माझे पवित्र कर्तव्य आहे. असे म्हणणारे शाहूमहाराज जातीभेद मोडून काढण्यासाठी आपण सर्व एक होऊ व दुसऱ्या बाजूने मागासलेल्या जातींसाठी खास सवलती देऊन त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली तसेच त्यांच्यासाठी स्वतंत्र वस्तीगृहांची निर्मिती करित होते.

आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार केला.

यामध्ये तीन प्रकारचे निर्बंध होते १) रोटी बंदी २) बेटीबंदी व ३) व्यवसाय बंदी. शाहू महाराजांनी त्या काळात फार मोठे धाडस केले व संस्थानात आंतरजातीय विवाहास कायदेशीर मान्यता मिळवून देण्याचा कायदा

मंजूर केला .हा कायदा करणे म्हणजे सर्वसामान्य गोष्ट नव्हती कारण ब्रिटिशांच्या काळात आंतरजातीय विवाहाचे एक बिल नामदार विठ्ठलभाई पटेल यांनी मांडले होते ,त्यावेळी संपूर्ण देशात फार मोठा गोंधळ निर्माण झाला होता .आणि त्यास विरोध केला होता विरोध करणाऱ्यांच्या मते आंतरजातीय विवाहास मान्यता मिळाली तर धर्म नष्ट होईल.अशी भीती वाटत होती. महाराजांना वाटत असे एवढ्या मोठ्या प्रमाणात आंतरजातीय विवाह होतील तेवढ्या प्रमाणावर हिंदी समाजातील जातिभेद नष्ट होतील आणि आपल्या देशाची प्रगती होण्यास मदत होईल असे शाहू महाराज आपल्या भाषणातून सांगून थांबले नाहीत तर त्यांनी वाढविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी कागलकर घाटगे घराण्यातील कन्या म्हणजे महाराजांची चुलत बहीण चन्द्रप्रभा बाई यांचा विवाह इंदूरच्या तुकोजीराव होळकर यांचे पुत्र यशवंतराव यांच्याशी निश्चित केला आणि धनगर व मराठा आंतरजातीय विवाह करण्याची योजना आखली व मराठा_धनगर भारतीय विवाह आंतरजातीय विवाह लावला.

व्यवसाय बंदी उठवली -

शाहू महाराजांनी जातिव्यवस्थेचा तिसरा अन्यायी निर्बंध कायद्याने मोडून काढला. जातीनुसार व्यवसाय होता तो नष्ट करून त्यांनी त्यांना वाटेल तो व्यवसाय व काम करण्याची परवानगी देण्यात आले. अनेक वर्षांपासून जाती व्यवस्थेच्या बंधनात अडकून कितीही व्यवसाय सोडून दुसरा व्यवसाय करणे शक्य होत नव्हते. त्यात उदाहरणार्थ कुंभाराने कुंभाराचे काम करावे, चांभाराने चांभारकीच करावी. महाराणे महारकीची कामे करावी असा एक निर्बंध होता .तो राजश्री शाहू महाराजांनी मोडून काढला व ज्याला वाटेल तो व्यवसाय व नोकरी करण्यास परवानगी देण्यात आली .त्यामुळे व्यवसाय स्वातंत्र्य देऊन एक प्रकारच्या सामाजिक गुलामगिरीतून त्यांची मुक्तता केली. मागासवर्गीय समाजाला विशेषतः दलित वर्गातील लोकांना सरकारी नोकरीत नेमून अथवा सार्वजनिक जीवनातील अधिकाराच्या जागा दिल्या. त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे कार्य शाहू महाराजांनी केले.

संदर्भ -

- १) पवार जयसिंगराव- राजश्री शाहू महाराज गौरव ग्रंथ
- २) डॉ.रमेश जाधव - राजश्री शाहू छत्रपती
- ३) विलास आढाव-समाज क्रांतिकारक राजश्री शाहू महाराज
- ४) डॉ. जयसिंगराव पवार --राजश्री शाहू छत्रपती जीवन व कार्य

शेती आणि शाश्वत विकास

सौ.प्राची पंकज नांदेकर

एम्.ए.बी.एड्. (अर्थशास्त्र)श्रीमती राजमती नेमगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय, सांगली

प्रस्तावना:

भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी शेतीचे स्वरूप मागासलेले होते. श्रमाची व शेतीची उत्पादकता कमी होती. शेतीची लागवड अत्यंत परंपरागत व जुन्या पद्धतीने होत होती. रासायनिक खतांचा शेतीतील वापर अत्यंत नगण्य होता. १९५१-५२ मध्ये शेतकऱ्यांच्या एकूण उपभोगापैकी ४५ टक्के उपभोग हा त्यांनी स्वतःच निर्माण केलेल्या उत्पादनाचा होता. भारतात भू-सुधारणा कार्यक्रम स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अंमलात आला. शेती व्यवसायावर आयकर आकारला जात नाही. दरवर्षी ५ जून रोजी जागतिक पर्यावरण दिन साजरा केला जातो. तसेच संयुक्त राष्ट्रांची मानवी पर्यावरण विषयक आंतरराष्ट्रीय परिषद स्वीडनची राजधानी स्टॉक होम येथे दिनांक ५ जून ते १४ जून १९७२ या कालावधीत भरली होती. शाश्वत विकासही फक्त पर्यावरणवादींच्या पुरतीच मर्यादित नाही. परंतु ती अर्थशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ, परिस्थितिकी शास्त्रज्ञ, राजकारणी व निर्णय घेणारे यांच्याशी संबंधित आहे. ही संकल्पना एका बाजूला प्रत्यक्षात विकासाच्या अर्थशास्त्राशी व दुसऱ्या बाजूला पर्यावरणाचा अंतर्भाग म्हणून संबंधित असते. नावाप्रमाणेच शाश्वत विकास ही संकल्पना दीर्घकालीन भविष्याभिमुख बळकट व फलदायी विकास असून ज्यांचा संबंध चालू व भावी पिढ्यांशी जोडला जातो. शाश्वत विकास हा असा असतो की मानवी गरजांचे चिरकाल टिकरणारे समाधान आणि मानवी जीवनाच्या दर्जात सुधारणा साध्य करणे असतो. या कल्पनेनुसार नैसर्गिक सामग्रीची अतिरिक्त पिळवणूक होता कामा नये. तसेच, अतिरिक्त उपभोग किंवा उत्पादनही धोकादायक असते. ब्रुटलॅंड आयोग अहवाल (१९८७) आणि वसुंधरा परिषद (१९९२) यांनी शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचा विकास केला.

‘ब्रुटलॅंड अहवाल’ —: ‘शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की, जो भविष्यकालीन पिढीच्या त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या सामर्थ्याचे तडजोडी शिवाय सध्याच्या गरजांची पूर्तता करणे होय.’

उद्दिष्टे —:

१. शेतीचे तुकडीकरण व विभाजन कमी करणे.
२. पाणी आणि पर्यावरण यांचा समतोल राखणे.
३. शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे दिलेल्या कालावधीत पूर्ण करणे.

गृहीतके —:

१. भारतीय शेती ही पावसावर अवलंबून आहे.
२. शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे दिलेल्या कालावधीतच पूर्ण होतील.
३. शेतीचा विकास झाला तरच दारिद्र्याचे निर्मूलन होईल.

शेतीचे स्वरूप आणि शाश्वत विकास —:

१. शेतीचे जुने व पुराणे तंत्र —:

बहुतांश भारतीय शेतकरी अजूनही शेतीकरिता परंपरागत पद्धतीचाच वापर करतात. त्यामुळे शेतीतून मिळणारे उत्पादन अत्यंत सीमित असते. परंतु १९६६ पासून शेतीत नवीन तंत्राचा वापर करण्यास सुरुवात झाल्यामुळे उत्पादनात वाढ होत गेली. त्यामुळे शेतीची स्थिती सुधारत गेली.

२. श्रम बाजाराचा दुहेरीपणा —:

शेतीवर श्रमिकांचा अतिरिक्त भार असल्यामुळे त्यांची मजुरी औद्योगिक क्षेत्राच्या तुलनेने कमी असते. शेतमजुरांना मजुरी कमी मिळत असल्यामुळे दरडोई उत्पन्न पातळी कमी असते. त्यामुळे राहणीमान कमी दर्जाचे असते.

३. ग्रामीण भागातील कर्जबाजारीपणा —:

भारतीय शेतीवर महाजनी भांडवलाची पकड असून कर्जबाजारीपणा हा बहुतेक छोट्या शेतकऱ्यांचे सामान्य लक्षण आहे. स्वातंत्र्यानंतर महाजनांची शेतकऱ्यावरील पकड ढिली व्हावी म्हणून भारत सरकारतर्फे बरेच प्रयत्न करण्यात आलेत.

४. दारिद्र्याची समस्या —:

भारतीय दारिद्र्याची संकल्पना सर्वप्रथम दादाभाई नौरोजी यांनी १८७६ मध्ये मांडली. 'Poverty and Unbritish Rule in India' या ग्रंथात त्यांनी दारिद्र्याचे चित्र मांडले. दारिद्र्यामुळे भारताच्या विकासांमध्ये अडथळा निर्माण होत आहे. नैसर्गिक साधनसामग्री सुप्त स्वरूपात असल्यामुळे तिचा विकास झालेला नाही. त्यामुळे वनसंपत्ती, जलसंपत्ती ही पर्याप्त मात्रेत आहे. विविध पिकांचे उत्पादन भारतात होते. उत्पादन, उत्पन्न, बचत, रोजगार इत्यादी कमी असल्यामुळे भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण कमी आहे. दारिद्र्य ही एक सापेक्ष स्वरूपाची संकल्पना आहे.

५. स्थूल देशांतर्गत उत्पादन —:

एकूण उत्पादन वृद्धिदर हा शाश्वततेचा एक महत्वाचा दर्शक आहे. यामध्ये एकूण अर्थव्यवस्थेच्या काम करणाऱ्या यंत्रणेचे यश व अपयशाची बाब दर्शविली जाते. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (GDP) हे विकासाची महत्वाची कसोटी असते. (GDP)चा वाढीचा दर हा वस्तू व सेवांच्या एकूण उत्पादनाच्या वाढीच्या दरावर अवलंबून असतो. आजच्या व भावी पिढीच्या आर्थिक व सामाजिक कल्याणासाठी उच्च आर्थिक वृद्धीचा दर आवश्यक असतो.

६. लोकसंख्या —: भारत हा लोकसंख्येच्या दृष्टीकोनातून जगात दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. पर्याप्त लोकसंख्या ही चालू व भावी पिढीच्या कल्याणाकरिता सामग्रीचा पर्याप्त वापर आवश्यक असतो. लोकसंख्येच्या मानाने नैसर्गिक साधनसामग्री कमी असल्यामुळे उत्पादन वाढत नाही. अतिरिक्त लोकसंख्या नैसर्गिक सामग्रीची पिळवणूक करते. वाढती लोकसंख्या ही भारतातील पर्यावरणीय अवनतीचे एक प्रमुख कारण आहे.

७. पाणीपुरवठा —:

पाणी पुरवठा व त्याचा वापर हे शाश्वततेशी प्रत्यक्ष जोडलेले असतात. पाणी हा उत्पादन उपभोगाच्या क्रियेतील महत्वाचा घटक आहे. पाणी हे घरगुती, शेती, उद्योग व इतर अनेक वापरासाठी आवश्यक असते. अकार्यक्षम पध्दतीने पाण्याच्या अतिरिक्त वापराने सध्याच्या पिढीसाठीच पाण्याचा संघर्ष निर्माण होत आहे. जीवनाच्या अस्तित्वासाठी पाणी अत्यंत गरजेचे आहे.

८. स्वच्छ व शुध्द हवा —:

स्वच्छ व शुध्द हवा सध्याच्या भावी पिढीसाठी उपलब्ध होणे हे शाश्वततेचे महत्वाचे दर्शक आहे. स्वच्छ हवा ही मानवप्राणी व इतर प्राणिमात्रांच्या आयुष्याला मदत करते. हवा ही दैवी देणगी असली तरी मानव ती प्रदूषित करून तिचे दुर्मीळ वस्तूत रूपांतर करतो.

९. मानवी सामग्री निर्देशांक —:

मानवी सामग्री निर्देशांक हा ०.८ पेक्षा अधिक असल्यास चांगले समजले जाते आणि ०.५ पेक्षा कमी असल्यास ते दारिद्र्य मानले जाते. गेल्या अनेक वर्षांपासून जागतिक बँक व यूनोचा विकास कार्यक्रम निर्देशांकाला सर्वाधिक महत्त्व देतात.

शेती व शाश्वत विकासाचे महत्त्व —:

१. देशातील विविध उद्योगांना लागणारा कच्चा माल शेतीतून पुरविला जातो. शेतीला आदाने पुरविणारे व शेती उत्पादनाचा कच्चा माल म्हणून वापर करणारे उद्योग यामध्ये येतात. अल्पविकसित देशातील ग्रामीण भागाच्या परिवर्तनाचे एक महत्वाचे साधन म्हणजे शेती उद्योग होय. बहुतांश लघु व कुटीर उद्योगांना आवश्यक कच्चा माल शेतीतूनच मिळतो.

२. प्राथमिक क्षेत्राशी संबंधित अशा परंपरागत वस्तूंचे निर्यातीमधील महत्त्व १९८०—८१ पर्यंत ३०.६५% होते. नंतर ते कमी होवून १९९२—९३ मध्ये १६.५% झाले. चहा, कॉफी, तंबाखू, मसाल्याचे पदार्थ, काजू, ताग, सुती कापड इ. शेतीमालाची व त्यापासून बनलेल्या वस्तूंची निर्यात अजूनही महत्वाची असून त्यापासून देशाला बहुमूल्य असे परकीय चलन प्राप्त होत आहे.

३. शेती हा भारतातील वाहतूक व्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे. कारण रेल्वे व रस्ते यांचा बहुतांश वापर हा शेतमालाच्या ने—आण करण्याकरिता होतो. शेतीचा हंगाम चांगला झाल्यास शेतकऱ्यांची क्रयशक्ती वाढते. त्यामुळे उद्योग क्षेत्रातील वस्तूंची मागणी व किंमती वाढतात. परिणामतः उद्योग क्षेत्राची प्रगती होवू लागते.

४. प्रदर्शित सामग्रीचा अतिरिक्त वापर वेगाने केला जातो आणि नूतनीकरण सामग्रीच्या वापराचा वेग त्याच्या पुनर्निर्माण क्षमतेशी तुलना करता अधिक असतो.

५. सध्याची पिढी पुरेशी नैसर्गिक साधनसामग्री मिळवेल की नाही हे सांगणे कठीण आहे. शाश्वत विकासाची कल्पना ही विकास आणि पर्यावरण यामधील संबंधाचे स्पष्टीकरण करते.

६. स्थूल निव्वळ उत्पादन हा विकासाचा खरा दर्शक आहे. कारण तो शाश्वत व अशाश्वत उत्पादनांची हाताळणी करतो. ही संकल्पना महत्वाची आहे.

७. वास्तव विकास याचा अर्थ नैसर्गिक सामग्रीचा शाश्वत व फलदायी वापर होय. ज्यायोगे सध्याच्या व भावी पिढ्यांना लाभ होईल.

शाश्वत विकासाचे घटक —:

१. वाहक क्षमतेची संकल्पना :

नैसर्गिक पर्यावरणाची मानवी हस्तक्षेप सहन करण्याची महत्तम क्षमता म्हणजे वाहक क्षमता. तो जमीन, हवा, पाणी इ. स्वतःला वापरक्षम आणि शुद्ध ठेवण्याची क्षमता निदर्शित करते.

२. आंतरपिढीय समन्याय :

पृथ्वीच्या संसाधनांचा वापर वर्तमान व भविष्यकालीन पिढ्यांसाठी न्याय पद्धतीने व्हावा म्हणजे आंतरपिढीय समन्याय होय. म्हणजेच चालू पिढीने संसाधनांचा गैरवापर, अपव्यय न करता भविष्यकालीन पिढ्यांच्या गरजांचा विचार चालू पिढीतच करावा.

३. पिढीतर्गत समन्याय :

पिढीतर्गत समन्याय म्हणजे एका पिढीमध्ये संसाधनांचा वापर न्याय्य पद्धतीने व्हावा. हा न्याय देशादेशांमध्ये तसेच एका देशात विविध प्रदेश किंवा व्यक्तींमध्ये प्रस्थापित व्हावा. जेणे करून पृथ्वीच्या संसाधनांचा वापर काही मूठभर देशांनीच न करता सर्व देशांना, प्रदेशांना व व्यक्तींना त्यांचा वापर करून विकासाची समान संधी प्राप्त व्हावी.

४. लिंगविषयक समानता :

मानवी पर्यावरणाच्या शाश्वततेसाठी विकास प्रक्रियेतील लिंगभेद दूर होणे गरजेचे आहे. आरोग्य, पोषण व शिक्षणातील लिंग तफावतीमुळे महिलांची विकासातील भूमिका मर्यादित राहते. लिंगविषयक समानता ही शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेच्या मुळाशी असल्याचे मानले जाते.

निष्कर्ष —:

१. ७५ % आर्थिक विकास हा शेती क्षेत्रावर आधारित आहे..

२. संसाधनांचा गैरवापर, अपव्यय न करता भविष्यकालीन पिढ्यांच्या गरजांचा विचार चालू काळात झाला पाहिजे.

३. भारतीय शेतीचा विकास हा नवनवीन तंत्रज्ञानामुळे झाला.

शिफारशी —:

१ सध्याच्या व पुढील पिढ्यांच्या गरजा भागवायच्या असतील तर शाश्वत विकास घडवून आणणे गरजेचे आहे.

२ शेतकऱ्यांसाठी तज्ञांचे मार्गदर्शन (व्याख्यान) आयोजित करणे गरजेचे आहे.

३ सध्याच्या पिढीला संसाधनांचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे.

४ पर्यावरणातील बदल चालू पिढीला आणि भावी पिढीला घातक ठरणार नाहीत याची काळजी घेणे गरजेचे आहे.

समारोप —:

नवनवीन तंत्रांचा वापर करून शेतीचा विकास साध्य होईल आणि संसाधनांचा पर्याप्त आणि कार्यक्षम वापर करून शेती उत्पादनात वाढ घडवून आणता येईल. रासायनिक खतांचा वापर करून शेतीचे उत्पादन वाढविता येते. पाण्याचा काटकसरीने वापर करून वेगवेगळ्या सिंचन पद्धतींद्वारे उदा. ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन इत्यादी, याद्वारे पिकांना पाणीपुरवठा करून शेतीच्या उत्पादनात वाढ करता येईल असे दिसून येते. अशा प्रकारे मानवी जीवनाच्या दर्जात सुधारणा घडवून आणण्याचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. तसेच शेती आणि शाश्वत विकास थोडक्यात स्पष्ट केला आहे.

संदर्भ सूची —:

१. प्रा.के.एम्.भोसले, प्रा.डॉ.एस्.एम्.भोसल, डॉ.पी.एच्.कदम — भारतीय अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन, २०१९
२. डॉ.निता वाणी, कृषि अर्थशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन, २०१२
३. डॉ.अब्दीन ओमेर, शाश्वत विकास, डिस्कवरी पब्लिकेशन, २०१७
४. डॉ.जी.एन.झामरे, भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, फडके प्रकाशन, २००५

सकारात्मक मानसिकतेसाठी खेळ

प्रशांत बिभीषण पाटील

शारीरिक शिक्षण संचालक, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय,
कोल्हापूर. मो. ९८२२२४४२०२, ई मेल : pbp44202@gmail.com

प्रास्ताविक:

आदिमानव जंगलात गुहांमध्ये राहत होता, तेव्हापासून खेळांचे महत्त्व त्याला पटलेले होते. विरंगुळा-करमणूक म्हणून; कुटुंबाबरोबर, मुलाबाळांबरोबर आणि नंतर टोळीतील इतर लोकांबरोबर वेळ घालवण्याचे साधन म्हणून खेळ उपयोगी पडत. लहान मुलांना शिकार करून अन्न कसे मिळवायचे ते शिकवण्यासाठी आणि स्वसंरक्षणासाठी सक्षम बनवण्यासाठीही खेळ फार उपयुक्त ठरत असत. मानवी संस्कृतीचा जसा विकास होत गेला तसा खेळांचाही विकास होत गेला. आपण आणि आपला गट सर्वश्रेष्ठ आहोत हे इतरांना पटवून देण्यासाठी सरळ द्वंद्वयुद्धाचा मार्ग पत्करावा लागत असे. मानवी टोळ्यांमध्ये विचार करू शकणाऱ्या लोकांनी यामुळे तरुण पिढी नाहीशीच होण्याचा धोका ओळखला आणि हिंसा न करता स्वतःचे श्रेष्ठत्व पटवून देण्यासाठी खेळांच्या स्पर्धा भरवण्याची पद्धत सुरू झाली.

ऑलिम्पिक स्पर्धांचाही उगम असाच झाला. युवकांची शरीरे आणि मने कणखर बनवण्यासाठी मैदानी खेळांना पर्याय नाही हे विचारवंतांच्या ध्यानात आले. ऑलिम्पिक स्पर्धांसाठी तयारी करणाऱ्या युवकांमधून कडवे योद्धे निर्माण झाले आणि पर्शियाच्या गुलामगिरीचे कित्येक शतकांचे जोखड ग्रीकांना झुगारून देता आले. या युवकांचेच सैन्य उभारून सम्राट अलेक्झांडरने पर्शियन साम्राज्य नेस्तनाबूत केले आणि हिंदुस्तानापर्यंत धडक मारली. दीड हजार वर्षे बंद पडलेल्या ऑलिम्पिक स्पर्धांचे पुनरुज्जीवन करताना फ्रेंच उमराव क्युबर्तीन आणि त्याच्या सहकाऱ्यांचा उद्देश युवा पिढीची मरगळ घालवून त्यांना युद्धासाठी आणि जीवनातील संघर्षासाठी सक्षम बनवणे हाच होता.

ब्रिटिश संरंजामशाहीने स्वतःच्या विरंगुळ्यासाठी निर्माण केलेला क्रिकेटचा खेळ, त्यात भरपूर खेळाडू लागत म्हणून भारतीयांना शिकवण्यात आला. तो त्यांनी इंग्रजांपेक्षाही चांगला खेळण्यास सुरुवात केली. एक विरुद्ध अकरा अशी काहीशा चक्रव्यूहासारख्या रचनेने तो प्रेक्षकांमध्येही भरपूर लोकप्रिय झाला. मला प्रेक्षक म्हणून क्रिकेटचा खेळ खूप भावतो; पण या खेळाच्या नादाला लागून आपण फुटबॉलसारख्या सर्व जगभर खेळल्या जाणाऱ्या सर्वांगसुंदर खेळावर फार मोठा अन्याय केला आहे असे वाटते.

खेळ आणि ताणतणाव मुक्ती:

खेळांचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे मनावरचे ताणतणाव जादू वाटावी असे नाहीसे होतात. एक तर ताणतणाव निर्माण होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे दुबळे मन हे असते. मन दुबळे झाले की शरीराची शक्तीही आपोआपच क्षीण व्हायला लागते. आत्मविश्वास खचतो आणि माणूस नैराश्याच्या भावनेची शिकार बनतो. जागतिक आरोग्य संघटनेने ७ एप्रिलला आरोग्य दिन साजरा केला. त्याचे सूत्रच नैराश्य नाहीसे करणे हे होते. परस्पर संवाद हा एक नैराश्यावर उतारा मानला जातो. म्हणून त्या संघटनेने 'निराश वाटते आहे? चला गप्पा मारू या' अशा अर्थाचे घोषवाक्य जाहीर केले होते; पण खेळही त्याच दर्जाचा अत्यंत प्रभावी असा निराशेवरचा आणि ताणतणावावरचा उतारा आहे. निदान भारतीयांसाठी तरी 'चला खेळू या' हे घोषवाक्य जास्त समर्पक ठरेल असे वाटते.

घरात, कार्यालयात, समाजात आपल्या ज्या जबाबदाऱ्या असतात त्यांच्यामुळे भविष्याची काळजी वाटणे साहजिकच असते. झालेल्या चुका आणि अपमान विसरणे शक्य होत नाही. या सर्व गोष्टी डोक्यात घोळत राहतात आणि ताणतणाव निर्माण करून त्यांना खतपाणी घालत राहतात. चेंडूचे किंवा बॅडमिंटनसारखे खेळ या समस्येवर अतिशय उत्तम उपाय आहेत, कारण या खेळात विशिष्ट वस्तूवरच नव्हे तर तिच्या गतीवरही एकाग्र व्हावे लागते तरच ते नीट खेळता येतात. नको असलेल्या गोष्टी डोक्यात घोळणे आपोआप थांबते. जलद हालचाली कराव्या लागत असल्याने श्वसन यंत्रणा मजबूत होते आणि रक्ताभिसरण सुधारल्याने ताजेतवाने वाटायला लागते. अर्थात इतर

क्षेत्रांतल्या समस्या नाहीशा होत नसल्या तरी शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य सुधारल्याने त्यांना तोंड देण्याची उभारी मनाला येते.

भारतामध्ये पालक खेळाच्या मैदानावर आले की प्रशिक्षकांच्या पोटात गोळा उठतो. कारण ते आपले पाल्य सरावामध्येसुद्धा सतत जिंकत राहावे अशी अपेक्षा करीत असतात. खरे तर, खेळ खेळण्यानेच नव्हे तर चांगला प्रेक्षक बनण्यानेही ताणतणाव नाहीसे होतात; पण बरीच मंडळी आपला अहंकार सोबत वागवत असतात. मग ते खेळले किंवा फक्त प्रेक्षक म्हणून आले तरी स्वतःचे ताणतणाव सांभाळून ठेवतात आणि इतरांचे वाढवतात. खेळाबरोबरच खिलाडूवृत्ती शिकायला हवी, नाही तर खेळाचे फायदे होण्याऐवजी आपले आणि इतरांचेही नुकसान होऊ शकते.

विचार आणि भावनांवर नियंत्रण:

मुळात ताण निर्माण होतात ते आपले विचार आणि भावना यांवर नियंत्रण राहत नाही याच कारणामुळे. खेळ खेळायचे असतात ते हे विचार आणि भावना यांच्यावरून मन काढून दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीवर एकाग्र होता यावे यासाठी; पण आपण आपला अहंकार सोबत घेऊन फक्त जिंकण्याच्या ईश्याने खेळायला उतरलो तर जिंकणे तर दूरच राहिले, आपले ताणच तिथेही वाढत राहतात. गोल्फ हा ताण घालवण्यासाठी सर्वात उत्तम खेळ आहे आणि तो खेळलाही जातो अतिशय सुंदर वातावरणात. बरे तिथे स्पर्धा तर स्वतःशीच असते. प्रत्यक्षात ताणतणावासाठी इलाज करावा लागतो तो असंख्य गोल्फ खेळाडूंना, कारण त्या खेळात चुका होण्याची शक्यता सर्वात जास्त असते आणि डोळ्यासमोर उभे राहिलेले यश, अचानक फक्त एका चुकीच्या फटक्याने हिरावले जाऊ शकते. शोक, संताप अशा नकारात्मक भावना पगडा घेतात आणि त्या व्यक्त करण्यासाठी खेळाडू प्रचंड आदळआपट करतात. यात त्यांच्याच अतिशय महागड्या सामानाची मोडतोड होते. एका गोल्फ खेळाडूने अतिशय मार्मिक टिप्पणी केली होती. त्याचे म्हणणे, 'गोल्फ हा खेळ स्वर्गात खेळला जातो, पण खेळाडू स्वतःभोवती नरक निर्माण करून घेतात!'

सकारात्मक मानसिकतेसाठी स्पर्धा:

जेव्हा शक्य असेल तेव्हा स्पर्धेत उतरायचे असते, कारण आपली पातळी ठरवण्याचा तो एकच मार्ग असतो. एक गोष्ट सतत ध्यानात ठेवायला हवी. ती म्हणजे स्पर्धा ही आपल्या शत्रूशी कधीच नसते. ती असते आपल्या भावंडांबरोबर, आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर, आपल्या मित्रांबरोबर आणि मुख्य म्हणजे आपल्या स्वतःबरोबर. हे विसरायला होते. स्पर्धाकांचा द्वेष आणि मत्सर केला जातो. त्यामुळे नाती आणि मैत्री हे संबंध बिघडतात. यासाठीच सर्व स्पर्धात असा नियम असतो की, स्पर्धा संपल्याबरोबर जिंकणाऱ्या आणि हरणाऱ्या खेळाडूंनी एकमेकांशी हस्तांदोलन करायचे असते. खेळातली चुरस खेळ संपल्याबरोबर संपवता आली तरच खेळांचा खरा फायदा अनुभवायला मिळतो. एक सामना जिंकल्याने आपण काही फार थोर होत नाही आणि हरल्याने क्षुद्रही होत नाही. हे भान सतत जागते हवे.

सर्व खेळाडूंच्या पालकांना असे सांगणे आहे की, त्या सर्वांनी आपल्या पाल्यांना हार आणि जीत कशी पचवायची तेच शिकवायचे असते आणि स्वतःसुद्धा हे त्यांच्याकडूनच शिकायचे असते. ते शिकलो नाही तर संबंध कुटुंबाचे भविष्य धोक्यात येऊ शकते. त्यांच्या खेळाच्या दर्जाची जबाबदारी प्रशिक्षकांवर सोपवून मोकळे व्हावे. एखाद्या स्पर्धेसाठी जर आपल्या पाल्यांना नेणार असाल तर अगदी पहिल्या फेरीत ते हरले तरी संपूर्ण स्पर्धा बघून नंतर विजेत्यांचे अभिनंदन करायला बक्षीस समारंभापर्यंत थांबायला हवे. तसे केले नाही तर आपण जिंकल्यावर इतर कोणीच बक्षीस समारंभासाठी थांबणार नाही. आपल्यापेक्षा खेळ महत्त्वाचा आहे. जागतिक अजिंक्यवीरसुद्धा केव्हा ना केव्हा हरतच असतात, हे आपल्या आणि आपल्या पाल्यांच्या मनावर बिंबवायला हवे.

मनाच्या एकाग्रतेसाठी खेळ:

बैठे खेळसुद्धा वेळ घालवायचे अतिशय उत्तम साधन आहे. ते खेळायलाही चांगलीच एकाग्रता साधावी लागत असल्याने मन कणखर करण्यासाठी ते फार उपयुक्त असतात. तणावावर तर ते हमखास इलाज ठरू शकतात, पण त्यात जर आपण जास्त वेळ घालवणार असलो तर शारीरिक आरोग्यासाठी योगासने, सूर्यनमस्कार, धावणे, चालणे असे व्यायाम करीत राहणे अत्यंत आवश्यक आहे. बुद्धिबळ, ब्रिज, रमी हे सर्वच खेळ अतिशय आनंददायी आहेत. त्यांनी डोक्यातले विचार थांबवता येतात आणि इतर खेळाडूंच्या सहवासाचा आनंदसुद्धा मिळतो. यानिमित्ताने आपल्या नित्याच्या व्यवसायाव्यतिरिक्त इतर लोकांशी नेहमी चांगला संबंध येत गेला तर ते शारीरिक

आणि मानसिक आरोग्यासाठी फार उत्तम. त्याने दीर्घायुष्यही लाभते; पण त्यांचे व्यसन लागू देता कामा नये आणि खेळ आटोपल्यावर ज्या चर्चा होतात त्याही सांभाळूनच कराव्यात.

निष्कर्ष :

कोणत्याही वयात जो म्हणून खेळ खेळता येईल तो आणि ज्यांच्याबरोबर खेळता येईल त्यांच्याबरोबर खेळा. त्याने आरोग्य सुधारेल, ताजेतवाने वाटेल आणि जीवनातल्या आव्हानांना सामोरे जायची उभारी येईल. बालकांबरोबर खेळण्याचे सुख तर अनुभवूनच पाहायचे असते. आधी आधी आपण मुद्दाम चुका करून त्यांना जिंकण्याची संधी देतो. तेथपासून ती आपल्याला सहज हरवायला लागतात तेथपर्यंतचा प्रवास फार आल्हाददायक असतो. आपण खेळू शकणार नसलो तर ती संधी पुढल्या पिढ्यांना उपलब्ध करून देऊन त्यांचा खेळ पाहणेही छान असते. तुम्ही जर असे करू शकलात तर तुमचे ताणतणाव तर नाहीसे होतीलच, पण कोणी सांगावे, त्याने मागासलेल्या भारतीय क्रीडा क्षेत्रात सुधारणाही होऊ शकेल!

संदर्भ:

- 1) <https://www.apa.org/ed/graduate/specialize/sports>
- 2) https://en.wikipedia.org/wiki/Sport_psychology
- 3) सिंह अजमेर (२००४) शारीरिक शिक्षा तथा ऑलिंपिक अभियान, (द्वितीय आवृत्ती) दिल्ली: कल्याणी पब्लिशर्स.
- 4) सारंगपाणी, रा. (१९९२) तंदुरुस्त रहा खुशीत जगा, (प्रथम आवृत्ती) पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.

छत्रपती शाहू महाराजांचे अस्पृश्य उद्धाराचे कार्य

प्रा. आप्पासाहेब नामदेव केंगार

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी., मोबाईल – ९९६०६३५८७७

1. गोषवारा :

महात्मा फुलेंनी अत्यंत सूक्ष्मपणे अस्पृश्यांसाठी शाळा उघडून त्यांच्या मुक्तीचा मार्ग आखला. महात्मा फुलेंचे हे कार्य छत्रपती शाहू महाराजांनी पुढेचालू ठेवले. आपल्या प्रांतात अस्पृश्यांसाठी शाळा आणि वसतिगृहे उभारून त्यांनी कोल्हापूर प्रांतातील अस्पृश्यता निर्मूलनासाठी कंबरकसली होती. त्यांनी महार समाजातील शिक्षित लोकांना (एक अस्पृश्य जात) वकिलांच्या सनदादिल्यातसेचतलाठी (स्थानिक महसूल अधिकारी) पदे दिली आणि त्याद्वारे त्यांनी सामाजिक आणि आर्थिक गुलामगिरीच्या बेड्या तोडल्या. अस्पृश्यांच्या जीवनातील सुधारणांसाठी त्यांनी अनेक ठराव जारी केले आणि त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली. अस्पृश्यांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी त्यांनी शिक्षणाची सोय केली. त्यांनी ठिकठिकाणी वसतिगृहेही उघडली. त्यांना समान वागणूक देण्यासाठी ते पुढे आले. शिवाय, त्यांच्यामध्ये वैचारिक जागृती करण्यासाठी त्यांनी विविध सभा आणि परिषदांमध्ये भाग घेतला. या उल्लेखनीय कार्यामुळे अस्पृश्यांच्या चळवळीला चालना मिळाली. त्यांच्या कर्तृत्वामुळे अस्पृश्य समाज त्यांना ईश्वरी अवतारमानत असे. तर, प्रस्तुत संशोधन लेखात अस्पृश्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि वैचारिक जागृतीबाबत शाहू महाराजांचे उल्लेखनीय कार्य संशोधनाच्या दृष्टीकोनातून समोर आणण्याचा प्रयत्न आहे.

❖ प्रस्तावना :

ब्रिटीश राजवटीत आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी अनेक जहागीरदारांनी आपले जीवन संपवले. भारतीय राजकारणही त्याच परिस्थितीतून जात होते. पण, त्याला काही अपवाद आहेत. त्यात कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज यांचे नाव अग्रगण्य आहे. शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांच्या सन्मानजनक जीवनासाठी जीवनाच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत चळवळ चालवली. त्यांनी अस्पृश्यांना मुख्य प्रवाहातील लोकांप्रमाणे शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. अस्पृश्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि वैचारिक जागृतीबद्दल त्यांना काळजी होती. कारण ते इतरांवर अवलंबून होते. थोडक्यात, वर्तमान संशोधन शाहू महाराजांच्या अस्पृश्य उद्धार या उल्लेखनीय कार्यावर प्रकाश टाकते. वर्तमान संशोधन लेख तीन भागात विभागलेला आहे. पहिला भाग अस्पृश्यांच्या शैक्षणिक विकासासाठी शाहू महाराजांच्या कार्याशी संबंधित आहे. दुसरा भाग सामाजिक समतेसाठी केलेल्या त्यांच्या प्रयत्नांवर प्रकाश टाकतो. तिसऱ्या भागात अस्पृश्यांमध्ये वैचारिक जागृतीसाठी शाहू महाराजांच्या कार्याचा समावेश आहे. शेवटी, या सर्व पैलूंचे मूल्यमापन त्यात दिले आहे.

❖ शैक्षणिक कार्य :

छत्रपती शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांसाठी शाळा आणि वसतिगृहे उघडून त्यांच्या विकासाचा मार्ग मोकळा केला. हे करत असताना त्यांनी अस्पृश्य समाजातील पूर्वग्रह नष्ट करण्यासाठी कठोर परिश्रम घेतले आणि शिक्षणात समान संधी उपलब्ध करून देण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी आपल्या प्रांतात शिक्षणाच्या माध्यमातून मागासलेल्या समाजाच्या उन्नतीचे धोरण स्वीकारले. यासाठी अनेक वसतिगृहे स्थापन केली.

कोल्हापुरातील विविध समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी शाळा आणि वसतिगृहे उभारली. १९०८ मध्ये त्यांनी भास्कररावजाधव, महादेव डोंगरे, बागल, शिंदे इत्यादी सहकाऱ्यांना सहभागी करून अस्पृश्यांसाठी वसतिगृहेही उघडली. या कामासाठी त्यांनी 'शिक्षण प्रसार मंडळ' (विद्या प्रसारक मंडळ) नावाची संस्था स्थापन केली. या लोकांनी अस्पृश्यांची मुले वसतिगृहासाठी शोधून काढण्यासाठी खूप धडपड केली, तसेच त्यांचा शैक्षणिक दर्जा मुख्य प्रवाहातील लोकांच्या मुलांच्या बरोबरीने वाढवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु, अस्पृश्यांची शिक्षणाबाबत उदासीनता असल्याने त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणे कठीण काम होते. त्यामुळे या अडचणीवर मात करण्यासाठी शाहू महाराजांनी अथक परिश्रम घेतले. त्यांच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी त्यांच्या प्रांतात अस्पृश्यांसाठी फक्त पाच

शाळा होत्या आणि विद्यार्थ्यांची संख्या 168 होती. 1907-1908 दरम्यान अस्पृश्यांसाठीच्या शाळांची संख्या 16 आणि विद्यार्थ्यांची संख्या 416 होती. महाराजांच्या अविरत प्रयत्नांमुळे अस्पृश्यांसाठीच्या शाळांची संख्या हळूहळू वाढत गेली. 1912 मध्ये अस्पृश्यांसाठी शाळांची संख्या चार वर्षांत 27 झाली आणि विद्यार्थ्यांची संख्या 636 होती.

अस्पृश्यांसाठी शाळा उघडण्यासाठी त्यांनी मनापासून पाठिंबा दिला. या योजनांच्या आर्थिक तरतुदींचे ते स्वतः निरीक्षण करत होते. छत्रपती शाहू महाराज आणि भाऊराव पाटील यांनी सातारा जिल्ह्यातील शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या समाजातील शिक्षणाच्या प्रसारासाठी निधी संकलनाची अनोखी योजना आखली. त्यांना कुस्तीची खूप आवड होती आणि त्यांच्या आश्रयाखाली अनेक पैलवान होते. त्यांनी कुस्तीपटूंच्या 4-5 जोड्यांची किंमत घेतली आणि नियुक्त केलेल्या समितीकडे सोपवली. कोल्हापूर प्रांतात लोकांना कुस्तीबद्दल खूप रस होता. त्यांनी विविध गावांमध्ये कुस्तीच्या सामन्यांची तिकिटे विकण्याची योजना राबवली आणि त्यातून मिळणारे उत्पन्न शिक्षणाच्या प्रसारावर खर्च केले.

सामाजिक विषमतेचे निर्मूलन शाहू महाराजांनी हिंदू समाजातील पारंपारिक जातीव्यवस्थेचे उल्लंघन करून समानतेवर आधारित नवा समाज निर्माण करण्याचा सदैव प्रयत्न केला. जातीचे उच्चाटन, अस्पृश्यता निर्मूलन, श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ, उच्च आणि खालच्या वर्गातील कृत्रिम भिंती नष्ट करण्याच्या विचारांनी ते प्रेरित होते. शाहू महाराजांनी कोणीही अस्पृश्यांचा अपमान करणार नाही असा आदेश जारी केला. प्रांतात असे घडल्यास त्याला गावातील मजूर, पोलीस सहाय्यक आणि स्थानिक महसूल कर्मचारी जबाबदार राहतील, असा आदेश काढला होता. त्यांनी प्रांतातील सर्व सार्वजनिक ठिकाणे अस्पृश्यांसाठी खुली केली. त्यांनी अस्पृश्यांसाठी सार्वजनिक नळ, विहिरी, तलाव, सराया, रुग्णालये, शाळा आणि कार्यालये उघडून त्यांना समान अधिकार बहाल केले. त्यांनी अस्पृश्यांबद्दल भाष्य केले, “माझा विश्वास आहे की खरी राष्ट्रसेवा ही त्यांच्या बेड्या तोडण्यात आहे. अमानुष अत्याचार ज्याने अस्पृश्यांना पूर्णपणे गुलाम केले. खालच्या जातीचे लोक त्यासाठी अविरत प्रयत्न करूनही ते करू शकत नाहीत. उच्चवर्णीय लोकांनी प्राचीन काळापासून वारसा हक्काने उपभोगलेले हक्क सोडून द्यावेत. अस्पृश्यांच्या मुलांना इतरांप्रमाणेच सरकारी शाळांमध्ये आणि उघडलेल्या सर्व स्वतंत्र शाळांमध्ये प्रवेश द्यावा, असा आदेश त्यांनी जारी केला. तसेच, विविध जाती-धर्माच्या मुलांना कोणत्याही प्रकारचा अपमान न करता एकत्रितपणे बसवले पाहिजे. अस्पृश्यांना धार्मिक शिक्षण देण्यामागचा त्यांचा हेतू हा होता की समाजात समानता प्रस्थापित करावी.

समाज म्हणून, त्यांनी धार्मिक शिक्षण सुरू करण्यापूर्वी अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी धागा समारंभ (उपनयन विधी) आयोजित केला. शाहू महाराज हे इतिहासातील पहिले सुप्रसिद्ध राजा होते ज्यांनी अस्पृश्यांसाठी धागा समारंभ आयोजित करून वेद संध्या दिली आणि त्यांना ब्राह्मणांच्या तथाकथित श्रेष्ठ दर्जाच्या बरोबरीने वर आणले. त्याचा कोल्हापुरातील समाजव्यवस्थेवर अपरिहार्यपणे परिणाम झाला आणि ब्राह्मणवादाची मुळं उद्ध्वस्त झाली. त्यामुळे पुण्यातील काही ब्राह्मणांनी शाहू महाराजाबद्दल तक्रार केली.

महाराजांनी इंग्रजांना राजकीय दृष्ट्या दडपण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळी ते म्हणाले, “मागासवर्गीयांसाठी सेवा करताना मला पदच्युत झाले तरी मला पर्वा नाही. त्यांनी विरोधी आणि समकालीन ब्रिटीशांना इशारा दिला की शेवटच्या श्वासापर्यंत मी सदैव प्रयत्नशील राहीन.”

त्यांनी सामाजिक समतेची चळवळ उभी केली. या चळवळीने अस्पृश्यता निर्मूलनाला संवैधानिक स्वरूप दिले होते. शाहू महाराजांनी हिंदू समाजात प्रचलित असलेल्या हानिकारक रूढी आणि परंपरांना आवर घालून सामाजिक समता विकसित करण्यावर ठळकपणे भर दिला.

❖ वैचारिक जाणीव :

शाहू महाराजांनी आपल्या प्रांतातील अस्पृश्यांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या समान संधी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला. या ऐतिहासिक कार्यासाठी संपूर्ण अस्पृश्य समाज कायम ऋणी होता. या कामाचे उत्तम उदाहरण म्हणजे बस्तवाडपेटा रायबाग भागातील करवीर येथील महार जहागीरदारांनी २७ जुलै १९२१ रोजी महारहिवासीबाबत अर्ज सादर केला होता. शाहू महाराजांच्या अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी केलेल्या कार्याचा उल्लेख करताना ते म्हणाले की, “उदार राजाने अनेक प्रकारे प्रयत्न केले. आमच्या उन्नतीसाठी आणि सुधारणेसाठी. तुम्ही

बोर्डिंग, शाळा उघडल्या, अनेकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला, काहींनी वकिलीच्या व्यवसायात प्रवेश केला आणि कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव बाजूला सारून राजा आम्हाला आपल्या मुलांप्रमाणे समान प्रेमाने वागवतो. म्हणून, आमचा समाज तुमची देवाप्रमाणे पूजा करतो आणि या उल्लेखनीय कार्यासाठी सदैव ऋणी राहील” (बहिष्कृत भारत पाक्षिक (मराठी) ११). अस्पृश्य हे शाहू महाराजांच्या कार्यापुढे नतमस्तक होते असे सूचित करते. परंतु, अस्पृश्यांमध्ये वैचारिक जागृती करण्यासाठी त्यांनी अविरत प्रयत्न केले. अस्पृश्यतेच्या परंपरेबद्दल ते म्हणाले की, ‘महाभारतानंतर वैदिक धर्माचा ऱ्हास झाला तेव्हा द्विज लोक स्वतःला जन्माने श्रेष्ठ आणि शूद्रांपेक्षा (अस्पृश्य) कनिष्ठ समजत होते. त्यामुळे भारतातील बहुतांश लोकसंख्या शिक्षण, धर्म आणि समृद्धीपासून वंचित होती. पण, अस्पृश्यांवर अत्याचार झाले.

बुद्धाच्या काळात ते थांबले. त्यानंतर, वेदांवर आधारित धर्माध हिंदू धर्माची भरभराट झाली, ज्याची पराकाष्ठा समाजातील वाढत्या जातिवादात झाला. त्याच्या फांद्याही मोठ्या प्रमाणावर फोफावल्या. आजकाल, अस्पृश्यांवर होणारे जातिवाद आणि अत्याचार ही हिंदू धर्मातील आज्ञा मानली जाते”. या समस्येवर मात करण्यासाठी मुख्य प्रवाहातील लोकांनी पुढे आले पाहिजे असे शाहू महाराजांना वाटत होते. तसेच, खालच्या जातीतील लोकांनी स्वतःच्या उन्नतीसाठी आणि वारसाचा दर्जा वाढवण्यासाठी कठोर परिश्रम केले पाहिजेत आणि उच्च जातीच्या लोकांनीही खालच्या जातीतील लोकांसोबत एकत्रितपणे काम केले पाहिजे. हे पद्धतशीरपणे आणि सौहार्दपूर्णपणे जातिवादाचा नायनाट करण्यास मदत करेल. तसेच शाहू महाराजांनी समाजातून जातिवाद नष्ट करण्यासाठी आंतरजातीय संबंध प्रस्थापित केले पाहिजेत असे सुचवले. आंतरजातीय विवाह वाढवण्यासाठी कायदेशीर अडथळे दूर केले पाहिजेत, जे या समस्येवर मात करण्यासाठी फायदेशीर ठरतील. त्यासाठी कायदेशीर तरतुदी कराव्यात. शाहू महाराजांनी मे १९२० मध्ये अखिल भारतीय मागासवर्गीय परिषदेचे अध्यक्षपद भूषवले. त्यांनी परिषदेत स्पष्ट केले की, ‘जातिवाद निर्मूलनाच्या प्रमाणावर राष्ट्राचा विकास अवलंबून आहे’.

दिल्ली येथील अखिल भारतीय मागासवर्गीय परिषदेत राजश्री शाहू महाराज म्हणाले, “ब्रिटिश साम्राज्याचा उदय आपल्या जीवनात जागृती आणि पुनर्जागरणाकडे नेतो. आपण ते विसरता कामा नये. तसेच, देशाचे राजकीय भवितव्य संबंधित राष्ट्रांच्या नागरिकांच्या चारित्र्यावर अवलंबून असते. त्यामुळे प्रत्येकाने स्वतःचे चारित्र्य सुधारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. प्रत्येकाने दिलेले अधिकार वापरण्याची त्यांची क्षमता त्यांच्या वर्तनातून सिद्ध करावी”. या कार्यात त्यांनी मोलाचे योगदान दिले असले तरी त्यांनी कधीही अस्पृश्यांचे नेते म्हणून स्वतःचा प्रचार केला नाही. त्यांनी नेहमीच अस्पृश्यांचे सेवक म्हणून काम केले.

शाहू महाराजांनी नागपुरातील अखिल भारतीय मागासवर्गीय परिषदेत आपले विचार व्यक्त करताना म्हटले होते, “कोणतीही आपत्ती आली तरतुझी सेवा करण्यासाठी मी माझे साम्राज्य राजपुत्राच्या स्वाधीन करीन. ” अस्पृश्यांच्या चळवळीचे नेतृत्व अस्पृश्य समाजातून बाहेर पडल्यास अस्पृश्य मुक्तीचा मार्ग अधिक मोलाचा होईल, असे शाहू महाराजांना नेहमीच वाटत होते. गवई यांना लिहिलेल्या पत्रातून त्यांना हाच संदेश सुचवायचा होता. यामध्ये दिलेल्या पत्रात ते म्हणाले, “तुम्ही तुमच्या समाजाच्या चळवळीचे नेतृत्व इतरांकडे देऊ नका. विश्वासाह् आणि योग्य नेता स्वतःच्या समाजातून नियुक्त केला पाहिजे. अन्यथा, इतर समाजाचे नेते तुमच्या आणि चळवळीच्या भविष्याशी खेळतील”. त्यामुळे त्यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या माणगाव परिषदेत त्यांनी डॉ. आंबेडकरांना अस्पृश्यांचे नेते म्हणून जाहीरपणे घोषित केले. त्यानंतर अस्पृश्य समाज निर्धाराने डॉ. आंबेडकरांच्या पाठीशी उभा राहिला परिणामी इतर नेत्यांची कीर्ती हळूहळू कमी होत गेली. डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली मानवमुक्तीची चळवळ चालवली.

❖ निष्कर्ष :

शाहू महाराजांनी महात्मा फुलेंची सत्यशोधक (सत्यशोधक) चळवळ अविरतपणे वाढवली. त्यांनी समाजातील विषमता संपुष्टात आणण्यासाठी आपली शक्ती वापरली. अवंत-गार्डेची प्रमुख भूमिका म्हणजे लोकांच्या जीवनात रूपांतरित बदल घडवून आणणे, त्यांना मानवतेबद्दल जागरूक करून प्रगतीकडे नेणे. या दृष्टीकोनातून छत्रपती शाहू महाराज हे एक आयकॉनोक्लास्ट होते. ज्या काळात शाहू महाराजांनी अस्पृश्यता निर्मूलनाचा मुद्दा उपस्थित केला तो काळ आजच्यासारखा अनुकूल आणि पुरोगामी नव्हता. केसरीच्या वृत्तपत्रातील शाहू महाराजांच्या

मृत्यूच्या लेखात त्याचे बारकाईने वर्णन केले आहे. केसरीचे लेखक म्हणाले, “कोणीही याला मागे टाकू शकत नाही. आजच्या युगातील ज्ञानशास्त्र, राजकारण आणि समाजशास्त्र यातील शाहू महाराजांचे कौशल्य आणि बौद्धिक क्षमता. लोक त्याच्या प्रचंड आणि कठोर परिश्रमाचे साक्षीदार आहेत” (प्रबोधन पाक्षिक 117). प्रचारक आणि समाजसुधारक ठाकरे यांनी छत्रपती शाहू महाराजांच्या कार्याकडे विविध समाजाचे लोक व्यापक दृष्टिकोनातून कसे पाहतात हे दाखवण्याचा प्रयत्न केला होता. या संदर्भात ते म्हणाले, “तो चित्पावन समाजातील लोकांचा शत्रू होता. देशस्थ समाजासाठी ते धार्मिक क्षेत्रात बंडखोर होते. ते मुंबई आणि भारत सरकारचे प्रिय मित्र होते, ब्राह्मणेतरांचे पिता होते तर अस्पृश्यांसाठी देवाचे देवदूत होते” (प्रबोधनपाक्षिक (मराठी) 116). हे शाहू महाराजांच्या कार्याकडे लोकांचे विविध दृष्टीकोन स्पष्ट करते. 6 मे 1922 रोजी शाहू महाराजांच्या निधनानंतर त्यांना श्रद्धांजली अर्पण करताना 'बहिष्कृत भारत'मध्ये लिहिले होते, “ते आमचे अब्राहम लिंकन होते ज्यांनी हे सिद्ध केले आहे की जर तुम्ही प्रेमाची बीजे रुजवली तर ती तुम्हाला द्वेषाची फळे कधीच देणार नाही. ; तो आमचा गौरव आहे; हिंदूंच्या मनावरील अस्पृश्यतेचा डाग त्यांनी पुसून टाकला आहे. तो आमचा देव होता...” (बहिष्कृत भारत पाक्षिक). डॉ.आंबेडकर यांनी टिपणी केली, “शाहू महाराजांनी सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी अविरत प्रयत्न केले आणि ब्राह्मणांचे गड उध्वस्त केले”. अशा प्रकारे, छत्रपती शाहू महाराजांनी नेहमीच अस्पृश्यांच्या विकासाची काळजी घेतली असे सध्याच्या अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. अस्पृश्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि वैचारिक जागृतीसाठी त्यांनी खूप प्रयत्न केले. शाहू महाराजांचे हे मोठे कार्य आगामी पिढीसाठी प्रेरणादायी आहे.

❖ संदर्भ सूची :

1. प्रबोधन पाक्षिक (मराठी), 1 जून 1922, 122.
2. गरुड साप्ताहिक, 13 मे 1954.
3. बहिष्कृत भारत पाक्षिक (मराठी), 4 नोव्हेंबर 1927, 4थी आवृत्ती.
4. मूकनायक पाक्षिक (मराठी), 5 जून 1920.
5. बहिष्कृत भारत पाक्षिक (मराठी), 3 जून 1922.
6. गरुड साप्ताहिक, (मराठी), 13 मे 1954.
7. प्रबोधन पाक्षिक, 16 मे 1922, 117.
8. बागल, के. एम., एड. (1933). सत्यशोधक हिरक महोत्सव ग्रंथ (मराठी), हीरक महोत्सवी ग्रंथ समिती.
9. बनसोडे, आर. एच. (1930). अस्पृश्यांची देशभूल (मराठी). गिरिजाशंकर मारुती शिवदास, मुंबई.
10. गोरे, जी. आणि शिरूभाऊ एल. (1973). महाराष्ट्रातील दलित-शोध आनी बोध (मराठी), सहध्यायन पब्लिकेशन, मुंबई.
11. खैरमोडे, C. B. (1978). डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर: चरित्र (मराठी). 3रा. खंड. I. प्रताप पब्लिकेशन, मुंबई.
12. खरात, एस. (1966). डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर (मराठी). ठोकळ भवन, श्री लेखन वाचनघर, पुणे.
13. चंद्र, व्ही., एड. (2002). डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषाने-भाग दुसरा (मराठी). खंड. 18. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्रोत साहित्य प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
14. पवार, जे., एड. (2001). राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ. महाराष्ट्र इतिहास अकादमी, कोल्हापूर.
15. "प्रबोधन मासिक (मराठी)." (१९२६), ६४.
16. शेंडे, एन.आर. (1963). विदर्भातील एक थोर दलित पुढारी G. A. गवई: Vyakti Aani Karya (Marathi). प्रभाकर पांडुरंग भाटकर, अमरावती, ४१.

17. शिंदे, विठ्ठल रामजी (1976). भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न (मराठी). समाज कल्याण, क्रीडा आणि पर्यटन विभाग, मुंबई, २४३.
18. वरखेडे, रमेश (2017). "महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा भाषासंग्रह (मराठी)." खंड. II. सचिव, महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र प्रकाशन समिती, औरंगाबाद, ३४.

तैत्तिरीय उपनिषदातील सामाजिक आचाराची तत्वे

प्रा रचना सौरभ शहा,

कन्या महाविद्यालय मिरज ., rachanasourabhshah@gmail.com

सारांश: उपनिषद हे भारतीय प्राचीन साहित्यामधील एक महत्वपूर्ण साहित्य आहे. उपनिषदांमध्ये जरी ब्राह्मविद्या प्रामुख्याने मांडलेली असली तरी त्यांच्यामध्ये सामाजिक आचार विचार यांच्यावर देखील विचार विनिमय केलेला दिसून येतो. उपनिषदांमधील सामाजिक विचार आणि त्यांचा आधुनिक काळातील सामाजिक परिस्थिती यांच्याशी सांगड घातली तर नक्कीच आपण समाज सुधारणा करू शकतो.

प्रस्तावना: उपनिषद हे वैदिक वांगमय यातील एक महत्वपूर्ण साहित्यप्रकार मानला जातो. उपनिषद हा शब्द उप + नि + सद् या धातूपासून तयार झाला आहे. गुरु जवळ जाऊन विद्या ग्रहण करणे म्हणजे उपनिषद्. उपनिषदाचे दुसरे नाव वेदांत विद्या असे देखील आहे.

उपनिषदांचे प्रमुख ध्येय हे ब्रह्मविद्या जरी असले तरी सामाजिक दृष्टीने समाजाची बांधणी, स्थापना, आचरण आचार, विचार, इत्यादी अनेक पैलू आपणाला इथे मांडलेले दिसून येतात. उपनिषद् हे वैदिक साहित्याचे ज्ञानकांड आहे. प्रमुख उपनिषद दहा आहेत ती पुढीलप्रमाणे: ईश- केन-कठ-मुंड-मांडुक्य- प्रश्न- ऐतरेय तैत्तिरीय- बृहदारण्यक- श्वेताश्वतर

तैत्तिरीय उपनिषद हे कृष्ण यजुर्वेदाचे तैत्तिरीय अरण्यकातील सात, आठ, नऊ, दहा, प्रपाठक होय. या प्रपाठकांना या उपनिषदात अध्याय असे नाव देवून त्यातील विषयानुरूप शिक्षा वल्ली, ब्रह्मानंद वल्ली, आणि भृगु वल्ली अशी विशेष नामे देण्यात आलेली आहेत.

शिक्षा वल्ली: हा प्रथम अध्याय आहे. शिक्षा वल्ली मधील एकूण अनुवाक संख्या बारा आहे. शिक्षा वल्ली मध्ये शिक्षा पद्धतीचे निरूपण केले आहे. शिक्षा वल्लीमध्ये गुरुंच्या द्वारे स्नातकास दिल्या गेलेल्या उपदेशाचे वर्णन येते. यातील पुढील काही मंत्र आजची समाजाची स्थिती सुधारण्यास नक्कीच उपयोगी पडतील.

1. सत्यम् वद, धर्मम् चरा(1.1)

नेहमी सत्य बोलावे धर्मानुसार वागावे. म्हणजे जे धर्माला धरून आहे जे सरळ मार्गाने कोणालाही न दुखावता मार्गाचे असेच आचरण करावे. स्वतः प्रमाणेच समाजाचे पर्यायाने संपूर्ण राष्ट्र अगर विश्वाचे कल्याण व्हावे म्हणून जे नियम अनुभवाने सांगण्यात आले आहेत त्याचे म्हणजेच धर्माचे आचरण करणे होय.

2. सत्यान्न प्रमदीतव्यम्(1.1)

सत्याचे भाषण करण्यात कोणताही दोष करू नकोस म्हणजे स्नातकाने सत्य बोलत असताना इतर कोणताही दोष निर्माण होऊ नये याची दक्षता घ्यावी.

3. धर्मान्न प्रमदीतव्यम्(1.1.1)

धर्माचरण करण्यात कोणताही दोष होऊ देऊ नकोस.

4. कुशलान्न प्रमदितव्यम्(1.1.1.1)

स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी जे कार्य करावे लागते त्याला कुशल कर्म असे म्हणतात. अशा कर्मात कोणतीही चूक होऊ देऊ नकोस.

5. भुत्ये न प्रमदीव्यम्(1.1.1.1)

भूमी म्हणजे मंगल कार्य शुभ कार्य या कार्यासाठी पैसा आणि अन्य साधने जमा करावी लागतात. स्वतः मेहनत करून दुसऱ्याला सहकार्य करावे. या गोष्टींमध्ये आळस आणि चूक होता कामा नये.

6. मातृदेवो भव। पितृ देवो भव। आचार्य देवो भव। अतिथी देवो भव।(1.1.2)

माता पिता गुरु आणि अतिथी यांना देव समजून कर्तव्य करावे.

7. यानि अनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतरानि। यानि अस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपस्यानि।(1.11.2)

याशिवाय आणखी जी निर्दोष आणि कल्याणकारक कर्मे आहेत ती तू कर. यामध्ये दोष आहेत, निंद्य आहेत, अशिष्ट आहेत, अशी कर्मे तू मुळीच करू नकोस. निंद्य कर्मे मग ती समाजात प्रतिष्ठा पावलेल्या माणसांनी जरी केली असली तरी ती तू त्याज्य समाज. इतकेच काय, आपले आई वडील अथवा गुरू यांनी सुद्धा निंद्य अप्रतिष्ठित समाजविघातक अशी कर्मे केली असतील आणि त्याप्रमाणे तू देखील ती करावीस असे तुला कोण सांगत असेल तर तू त्या कर्मांचा कधीही आदर करू नकोस.

भृगु वल्ली : हा तृतीय अध्याय आहे. या वल्ली मध्ये भृगू आणि त्याचा पिता वरून यांची ब्रम्हा बदलची चर्चा येते. या त्यांच्या चर्चेमध्ये पुढील काही मंत्र येतात त्यांचा समाजाची आजची स्थिती सुधारण्यास नक्कीच फायदा होईल.

8. अन्नम् न निंदात।(3.7.1)

अन्नाची निंदा करू नये.

9. अन्नं न परिचक्षीत। तद्व्रतम्।(3.8.1)

अन्नाची चोरी कधीही करू नये. आणि त्याचा त्यागही करू नये अशी श्रुती सांगते श्रुती म्हणजे वैदिक मंत्र.

10. अन्नं बहु कुर्वीत।(3.9.1)

अन्नाचा पुष्कळ संचय करावा.

उपसंहार: तैत्तिरीय उपनिषदमधील वरील मंत्र मधील उपदेश हा आपणास सध्याची सामाजिक स्थिती सुधारण्यास नक्कीच मार्गदर्शक ठरू शकतो.

* शिक्षा मधील अकराव्या अनुवाकामधील जय मंत्र आपण बघितले ते आपणास कर्म करण्याच्या पद्धतीबाबत मार्गदर्शक ठरतात.

* आपल्या मनावर चांगले कर्म केल्यामुळे चांगले संस्कार होतात. चांगल्या संस्कारांमुळे मानव सुसंस्कृत होतो. त्याचे मन शुद्ध होते मनात चांगले विचार येतात आणि चांगले विचार आले की कार्य पण चांगले घडते आणि चोरी, लुटमार, लाच देणे घेणे, खोटे बोलणे इत्यादी कृतींवर काही प्रमाणात का होईना आळा घालण्यात मदत होईल.

* समाज, राष्ट्र, विश्व यांचा विचार करून आपण स्वतः काय करावे याचेही भान आपल्याला येते. यामुळे निश्चितच सामाजिक स्थिती सुधारण्यास मदत होईल.

* भृगु वल्लीमध्ये अन्नासंबंधी आपणास उपदेश केलेला आहे. अन्न हेच ब्रह्म आहे परमेश्वर आहे अशी भावना प्रत्येकाने जर मनामध्ये ठेवली तर समाजातील अन्नाची नासाडी होताना आपल्याला दिसते ती कमी होण्यास मदत होईल.

* अन्नाची योग्य प्रकारे साठवणूक योग्य प्रमाणात साठवणूक जपणूक व संवर्धन इत्यादी गोष्टी जर योग्य प्रमाणात आचरणात आणल्या तर आपणास सध्या ज्या अन्नटंचाईला उपासमारीला सामोरे जावे लागत आहे ते काही प्रमाणात कमी होण्यास मदत होईल.

* सरकारचा अधिक पैसा अन्नाची आयात करण्यात खर्च होतो तो काही प्रमाणात का होईना कमी होण्यास मदत होईल .

वरील सर्व निष्कर्षांवरून उपनिषद हे केवळ साहित्य म्हणून जतन करण्यासाठी नसून ते एक समाज बांधणीसाठी एक मार्गदर्शक म्हणून नक्कीच उपयोगी पडेल.

संदर्भसूची

१. ऐतरेय तैत्तिरीय व प्रश्नोपनिषद(प्रसाद प्रकाशन, पुणे): स.कृ.देवधर

२. ईशादी नौ उपनिषद(गीता प्रेस, गोरखपूर): व्याख्याकार हरिकृष्णदास गोयदका

स्त्री उद्धारक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज**प्रा.रमेश शंकर माने**

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, बाबा नाईक महाविद्यालय, कोकरूड.

ता.शिराळा, जि.सांगली. मो.नं.७३८५३२२७८५

प्रस्तावना :

म.जोतिबा फुल्यांनी मुलींना शिकता यावे म्हणून पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली, त्या शाळेत मुलींना शिकविण्यासाठी स्वतःच्या पत्निला शिक्षिका बनविले, त्या थोर समाजसुधारक म.जोतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांना त्यावेळच्या समाजाने कोणती वागणूक दिली त्याचे किती हाल केले तसेच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजन आणि अस्पृश्य समाजाच्या उन्नतीसाठी, स्त्रियांच्या उद्धारासाठी अहोरात्र जे कार्य केले त्याबद्दल त्यांनाही त्यावेळच्या समाजाने कोणती वागणूक दिली हे आपणा सर्वांना ज्ञात आहे.

राजर्षी शाहू महाराज हे छत्रपती आणि एका संस्थानाचे राजे असतानाही काही कर्मट धर्म मार्तंडांनी त्यांना 'शूद्र' म्हंटले होते. त्यावेळचा एक प्रसंग असा होता की, महाराज कार्तिक मासात पहाटे नियमितपणे पंचगंगा नदीवर स्नानास जात असत. त्यावेळी महाराजांना बघून एक भटजी स्नान न करताच वेदोक्त मंत्राऐवजी पुराणोक्त मंत्र उच्चारत होता. महाराजांसोबत असलेल्या राजारामशास्त्रींचे लक्ष त्या भटजीकडे गेले आणि छत्रपती वेदोक्त मंत्राचे अधिकारी असतानाही भटजी पुराणोक्त मंत्र म्हणत असल्याचे महाराजांच्या निदर्शनास आणून दिले. महाराजांनी त्याचा जाब भटजीस विचारल्यावर भटजीने 'शूद्रास पुराणोक्त मंत्र सांगावे लागतात' असे उत्तर दिले होते. यावरून स्पष्ट होते की, महाराजांना भटजी 'क्षत्रिय' मानत नव्हते तर 'शूद्र' म्हणून हिणवत होते.

संशोधनाचा उद्देश :

'स्त्री उद्धारक' म्हणून राजर्षी शाहू महाराजांचे कार्य फार मोठे आहे. परंतु त्यावेळच्या कर्मट धर्ममार्तंडांनी स्त्रियांबाबत महाराजांची जेवढी बदनामी करता येईल तेवढी केली. त्यांचे स्त्री उद्धारक कार्य समाजासमोर येऊ दिले नाही. छत्रपती शाहू महाराजांच्या चारित्र्याकडे पाहिले असता त्यांनी आपली राजसत्ता आणि वैभव रयतेच्या उन्नतीसाठी खर्ची घातले होते, याचा अनुभव येतो. महाराजांनी राजेशाही पेक्षा लोकशाही श्रेष्ठ मानून स्वतःला नाहीतर जनतेला महत्व दिले, म्हणून शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या छळवणूक, पिळवणूक त्यांना क्रूरपणाने वागविणे याविरोधात केलेल्या कार्याचा आढावा घेणे गरजेचे वाटते.

राजर्षी छ.शाहू महाराजांचे स्त्री उद्धारक कार्य :**अ) स्त्रियांच्या छळवणूकीस प्रतिबंध करणारा कायदा — (२ ऑगस्ट १९१९)**

"स्त्रियांना क्रूरपणे वागविण्याचे बंद करण्याचा नियम असे नाव या कायद्याला देण्यात आले आहे. २ ऑगस्ट १९१९ पासून करवीर संस्थानातील सर्व हिंदी प्रजेस हा कायदा लागू करण्यात आला होता"

हा कायदा करण्याचे उद्देश आणि कारणे :**१) पुरुषांचे वर्चस्व कमी करणे :**

महाराजांच्या निदर्शनास आले होते की, पाश्चिमात्य शिक्षणाचा मंद प्रसार आणि हिंदुस्थानातील स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यास या शिक्षणाचा फारसा उपयोग होत नाही. तसेच हिंदुस्थानातील लोकांचे जे निरनिराळे समाज आहेत, तिथे समाजातील पुरुषमंडळी स्त्रियांना वाटेल तशी वाईट वागवणूक देत आहेत. पुरुषांची अशी समजूत होती की, त्यांच्या धर्मशास्त्र कारांनी विशेष करून हिंदू पुढाऱ्यांना विशेष प्रसंगी स्त्रियांना हलकेसे शासन करण्याची परवाणागी दिलेली होती, आणि असे स्त्रियांवरील जाचांचे हे प्रकार इ.पि.कोडच्या मर्यादित येवू शकत नव्हते. म्हणून अशा जाचांच्या प्रकारांना आळा बसावा, दुष्परिणामांना आळा बसावा म्हणून हा कायदा आवश्यक होता.

२) क्रूरपणाची वागणूक कशास म्हणावे हे ठरविण्यासाठी :

स्त्रियांना क्रूरपणाने वागविणे बंद करण्यासाठी हा कायदा करवीर नगरीत करण्यात आला. समाजातील मागासलेला वर्ग, अशिक्षित समाज, समाजातील रितीरिवाज, रूढी—परंपरा यामुळे स्त्रियांसंबंधी क्रूरपणाने वागणूकीचे अनेक प्रकार घडत होते. “क्रूरपणाची वागणूक” या शब्दाची व्याख्या कायद्यामध्ये अशी तयार करण्यात आली की, त्यातून कोणत्याही प्रकारची वाईट वागणूक सुटणार नाही. आणि स्त्री जातीचा जन्म केवळ कंटाळवाना, जमिनीला भार वाटणार नाही.

३) मागासलेल्या लोकांची सामाजिक सुधारणा घडवून आणणे :

राज्यातील बहुतांश लोक मागासलेले अशिक्षित होते. त्यांच्यात शिक्षणाचा फारसा प्रसार झालेला नव्हता. समाजातील विविध जाती, रूढी—परंपरा, मागासलेपणा, गरिबी, दारिद्र्य यामुळे स्त्रियांना क्रूरपणाची वागणूक मिळत होती. यातून स्त्रियांना बाहेर काढण्यासाठी या कायद्याची गरज होती.

४) अत्यंत त्रासदायक आणि जुलमी वागणूक नष्ट करणे :

समाजातील मागासलेल्या, अशिक्षित लोकांमध्येच स्त्रियांना क्रूरपणाची वागणूक दिली जात होती असे नाही, तर वरिष्ठ लोकांमध्येही असे प्रकार घडत होते. फक्त असे प्रकार चार—चौघात आणण्याचा प्रयत्न केला जात नव्हता. म्हणजे समाजातील सुधारलेल्या लोकांमध्ये स्त्रियांना क्रूरपणाची वागणूक दिली जात होती. हे सर्व प्रकार बंद करण्यासाठी कायद्याची आवश्यकता होती.

५) स्त्रियांच्या प्रकृतीवर शारीरिक अगर मानसिक इजा होवू नये :

समाजातील पुरुषांकडून किंवा इतर लोकांकडून स्त्रियांना अत्यंत क्रूरपणाची वागणूक दिली जात होती. त्यामुळे बऱ्याचवेळा या क्रूरतेचा स्त्रियांच्या शारीरिक व मानसिक प्रकृतीवर वाईट परिणाम होत होता. हे सर्व दुष्परिणाम या कायद्याने कमी होणार होते.

६) स्त्रीजातीला कायद्याने संरक्षण देणे :

या कायद्यामध्ये फक्त नवरा बायकोतील क्रूरपणाच्या वागणूकीचा विचार केलेला आहे असे नाही, तर कायद्याने असे नियम घालून देण्यात आले की, स्त्रीजातीवर कोणत्याही प्रसंगी जुलूम होत असेल, तर त्याचा विचार या कायद्यात करण्यात आला.

स्त्रियांच्या छळवणूकीस प्रतिबंध करणारा कायदा : (२ ऑगस्ट १९१९)

१) कायद्याचे नाव आणि आरंभ :

स्त्रियांच्या छळवणूकीस प्रतिबंध करण्याच्या कायद्यास “स्त्रियांना क्रूरपणाने वागविण्याचे बंद करण्याबद्दल नियम” असेही नाव देण्यात आले. २ ऑगस्ट १९१९ पासून या कायद्याच्या अंमलबजावणीस सुरुवात झाली. हा कायदा करवीर संस्थानातील सर्व हिंदी प्रजेस आणि रेसिडेंट साहेबांनी मंजूर केल्यास फ्युडेटरी जहागिरीनाही लागू करण्यात आला.

२) कायद्यातील कलमे किंवा तरतुदी :**अ) “क्रूरपणाची वागणूक” या शब्दाची व्याख्या :**

“क्रूरपणाची वागणूक” म्हणजे ज्यामुळे अनावश्यक शारीरिक व मानसिक दुःख अगर पीडा निर्माण होते, किंवा ज्यामुळे प्रकृतीस शारीरिक अगर मानसिक मोठी इजा होण्यासाठी भीती निर्माण होते, ती वागणूक होय. अशी व्याख्या या कायद्याने करण्यात आली.

ब) “समजुतीचे वय” म्हणजे १६ वर्षे :

वरीलप्रमाणे जो व्यक्ती समजुतीच्या वयात आलेला आहे आणि तने स्त्रीशी क्रूरपणाची वागणूक केली असेल, तर अशा व्यक्तीस सहा महिन्यांपर्यंत सक्त मजुरी आणि रु.२०० दंडाची शिक्षा या कायद्यात ठरविण्यात आली आहे. तसेच ज्या स्त्रीस क्रूरपणाने वागविले आहे ती स्त्री समजुतीच्या वयात आली नसेल तर ही शिक्षा दुप्पट करण्याची तरतुदही या कायद्यात करण्यात आली आहे.

क) स्त्रियांच्या छळवणूकीस प्रतिबंध कायद्यातील गुन्हेगारी तरतुदी :**१) शारीरिक अगर मानसिक मोठी इजा :**

आपली बायको रहात असलेल्या घरी नवरा आपल्या स्वखुषीने एखादी रखेल स्त्री आपली बायको नको म्हणत असतानाही तिच्या इच्छेविरुद्ध घरात आणून ठेवत असेल, आणि त्यामुळे

त्याच्या बायकोच्या प्रकृतीवर शारीरिक अगर मानसिक मोठी इजा निर्माण होईल, अशी भीती निर्माण करित असेल तर हा व्यक्ती कायद्याप्रमाणे गुन्हेगार आहे.

२) विधवांना अन्नपाण्याविना उपवाशी ठेवणे :

एखाद्या घरामध्ये धाकट्या भावाची विधवा स्त्री त्या कुटुंबातील एक सदस्य असेल, आणि त्या विधवा स्त्रीला आपल्या ताब्यात ठेवण्यासाठी कुटुंबातील इतर कोणी व्यक्ती दोन दिवस आणि दोन रात्री अन्नपाण्याविना उपवाशी ठेवत असेल, किंवा तिला झोप न लागू देता उभी करत असेल, तर असा व्यक्ती कायदानुसार गुन्हेगार आहे.

३) स्त्रीची अवहेलना करणे :

एखादा पुरुष बरेच दिवस आपल्या स्त्रीचा सहवास टाळून तिची मुद्दाम अवहेलना करित असेल, आणि अशा टाळण्याने, अवहेलनेने स्त्रीच्या प्रकृतीस मोठी शारीरिक व मानसिक इजा निर्माण होत असेल, तर असा व्यक्ती कायदानुसार गुन्हेगार आहे.

४) सुनेचा छळ करणे :

एखादी सासू किंवा घरातील इतर व्यक्ती आपल्या सुनेला मुद्दाम उपमर्दक भाषा वापरून, किंवा तिच्यावर थुंकून, तिला रस्त्यावरून ओढून चार-चौघात तिच्या मनाला धक्का देत असेल, आणि यामुळे त्या सुनेच्या प्रकृतीवर मोठी शारीरिक व मानसिक इजा निर्माण होत असेल, तर अशी व्यक्ती कायद्याने गुन्हेगार आहे.

५) सावत्र आई कडून दिली जाणारी वागवणूक :

कुटुंबातील एखादी व्यक्ती आपल्या सावत्र आईवर अवलंबून असेल आणि सावत्र आई आपल्या सावत्र मुलांना वाईट रीतीने वागवित असेल, तर असा अपराध केल्याबद्दल ती व्यक्ती या नियमान्वये गुन्हेगार आहे.

६) स्त्री पतिव्रतावर संशय घेणे :

एखादा पती आपल्या स्त्रीच्या पतिव्रतावर वारंवार निराधार दूषणे देवून शंका घेत असेल, तिच्यावर संशय घेवून तिच्याकडे दुर्लक्ष करित असेल, तिला अर्धपोटी ठेवून तिला जुलुमाने वागवत असेल आणि त्यामुळे त्या स्त्रीला वेड लागण्याची भीती निर्माण होईल, असे कृत्य करित असेल तर ती व्यक्ती कायद्यान्वये गुन्हेगार ठरते.

७) जादा शिक्षेची तरतुद :

वरील प्रमाणे कायद्यान्वये अपराध केल्याबद्दल एखाद्या इसमास शिक्षा झाली असेल आणि त्याच नियमाखाली अपराध केल्यामुळे पुन्हा तो गुन्हेगार ठरला असेल, तर त्याला दोन वर्षांपर्यंत शिक्षेची आणि दंडाची तरतुद करण्यात आली आहे.

स्त्रियांना समाजात चांगली वागवणूक मिळावी, त्यांचा छळ, अवहेलना होवू नये म्हणून राजर्षी शाहू महाराजांनी वरीलप्रमाणे स्त्रियांच्या छळवणूकीस प्रतिबंध करणारा कायदा केला होता. याशिवाय स्त्रीउद्धारक म्हणून खालीलप्रमाणे अनेक कायदे महाराजांनी केले होते.

ब) आंतरजातीय विवाहाला मान्यता देणारा कायदा :

राजर्षी शाहू महाराज हे कृतिशील समाजसुधारक होते. आंतर जातीय विवाहाची सुरुवात म्हणून सुमारे २५ हजार रुपये खर्च करून छत्रपती शाहू महाराजांनी धनगर आणि मराठा यांचे पंचवीस आंतर जातीय विवाह घवून आणले होते. एवढेच नाही तर महाराजांनी आपल्या चुलत बहिणीचा विवाह इंदूरच्या यशवंतराव होळकर या धनगर समाजातील मुलाशी लावून दिला होता.

परंतु आज छत्रपती शाहू महाराजांच्या महाराष्ट्रात आंतर जातीय विवाह केल्यास खून, मारामाच्या होतात, कुटुंबे वाळीत टाकली जातात. हे आपले दुर्भाग्य. शाहू महाराजांनी केवळ जातीव्यवस्था नष्ट केली नाही तर आंतरजातीय विवाहास मान्यता देवून जाती-जाती मधील दुरावा कमी केला होता.

क) समानतेचा हक्क देणारे कायदे :

शाहू महाराजांनी स्त्रियांवर होणारे शारीरिक अत्याचार, विवाह, घटस्फोट अनौरस संततीला मालमत्तेत हक्क इ. बाबत स्त्रियांना स्वातंत्र्य देणारे आणि समानतेचे हक्क देणारे अनेक कायदे केले होते. या कायद्यांची अमंलबजावणीही कोल्हापूर संस्थानात महाराजांनी सुरू केली होती.

ड) स्त्री शिक्षणासाठी एका खास अधिकारी पदाची निर्मिती :

मुलींना स्त्रियांना शिक्षण मिळावे म्हणून शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात स्त्री शिक्षणासाठी एका खास अधिकारी पदाची निर्मिती केली होती. या अधिकारी पदावर “फेमिल ट्रेनिंग स्कूल” मध्ये कार्यरत असणाऱ्या सौ रखामाबाई केळकर या बुद्धीमान व कर्तव्यदक्ष स्त्रीची १ सप्टेंबर १८९५ रोजी नेमणूक केली होती.

इ) कलाकारांना राजाश्रय :

छ.शाहू महाराजांनी कला, क्रिडा, शिक्षण या प्रत्येक क्षेत्रावर जातीने लक्ष देवून प्रत्येक क्षेत्राची प्रगती घडवून आणली होती. संस्थानातील विविध कलाकारांना, संशोधकांना महाराजांनी सदैव आर्थिक मदत देवून त्याचा गौरव केला होता. अंजनीबाई मालपेकर, केसरबाई यासारख्या संगीत नाटय कलेतील कलाकारांना उदार आश्रय दिला होता.

फ) पुनर्विवाह कायदा :

समाजात विधवा महिलांवर होणारे अन्याय, अत्याचार दूर करण्यासाठी शाहू महाराजांनी सन १९१७ मध्ये पुनर्विवाह कायदा करून विधवा विवाहाला कायदेशीर मान्यता मिळवून दिली होती.

निष्कर्ष :

म.जोतीबा फुले आणि सावित्रीबाई फुलेंनी ज्या अनेक क्रांतीकारक गोष्टी केल्या, त्यामध्ये शूद्र, अस्पृश्य आणि स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी स्वतःला आयुष्यभर वाहून घेतले. तोच वारसा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी पुढे चालविला. त्या काळात त्यांना क्रांतीकारक कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी केली. कुटुंबात होणाऱ्या असहाय स्त्रीची गुलामगिरीतून सुटका व्हावी, म्हणून शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणास सदैव प्रोत्साहन दिले. आणि स्त्रियांच्या उत्कर्षाचे मोठे कौतुकास्पद कार्य प्रत्यक्ष करून दाखविले. देवदासी प्रथेसारख्या अनिष्ट रूढी—परंपरांपासून स्त्रीची मुक्तता करण्यासाठी स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या काळात बऱ्याच उशिरा चळवळी सुरू झाल्या. परंतु स्त्रीच्या उन्नतीसाठी प्रगतीसाठी या राजाने अगोदरच मोठे कार्य करून दाखविले होते.

समारोप :

आंतरजातीय विवाह जितक्या प्रमाणात होतील तितके हिंदी समाजातील जातीभेद नष्ट होतील आणि तेवढ्या प्रमाणात देशाची प्रगती होईल. हे फक्त भाषणात सांगून शाहू महाराज स्वस्त बसले नाहीत. तर आपल्या घराण्यातील चुलत भगिनी चंद्रप्रभाबाई यांचा विवाह इंदूरच्या तुकोजीराव होळकर यांचे पुत्र यशवंतराव यांच्याशी निश्चित करून उच्चकुलीन मराठा घराण्याची धनगर समाजाशी वैवाहिक संबंध निर्माण केले.

त्या काळात शाहू महाराजांनी “पडदा पध्दती” बद्दल विरोध नोंदविला. महिलांला जुलमी वागणूक देण्याविरोधात शिक्षेची तरतुद, घटस्फोट झाल्यास पोटगी, त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था, अनौरस संततीला वारस हक्क या सारख्या सुधारणा शाहू महाराजांनी कायद्याने मिळवून दिल्या. त्यावेळी ब्रिटिश सरकार असे कायदे करून परंपरावाद्यांचा रोष ओढवून घेण्यास तयार नव्हते परंतु शाहू महाराजांनी त्यावेळी अनेक क्रांतीकारक कायदे करून ते अमलात आणले. धन्यते राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज त्यांना कोटी—कोटी प्रणाम!

संदर्भ :

- १) राजर्षी शाहू महाराजांची निवडक भाषणे व आज्ञापत्रे : संपादक — प्रदीप गायकवाड
- २) शाहूंच्या आठवणी : प्रा.नानासाहेब साळुंखे
- ३) लोकतर राजा : डॉ.जयसिंगराव पवार — (दै.लोकसत्ता लेख)
- ४) राजर्षी शाहू कार्याचा वसा आणि वारसा — प्रा.रमेश जाधव (दै.पुढारी—लेख)
- ५) समाजसुधारक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांची माहिती : (Online—लेख)
- ६) राजर्षी शाहू महाराज : सामाजिक लोकशाहीचे आधारस्तंभ — मयुर डुमने

लिंगभाव, समाज आणि महिलांचा बदलता दर्जा

डॉ. सोनटक्के रमेश शंकरराव

सहाय्यक प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रस्तावना:

‘यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः’

या संस्कृत सुभाषिताचा अर्थ आहे ज्या ज्या ठिकाणी नारीची म्हणजेच महिलांची पूजा केली जाते त्या त्या ठिकाणी देवतांचा निवास असतो. समाजात, प्रत्येकाला कोणताही भेदभाव न करता आपले जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. जेव्हा ही स्थिती प्राप्त होते जिथे सर्व व्यक्तींना त्यांची जात, लिंग, रंग, व्यवसाय आणि स्थिती विचारात न घेता समान मानले जाते तेव्हा आपण त्याला समानता म्हणतो. समानतेची व्याख्या अशी परिस्थिती म्हणून देखील केली जाऊ शकते जिथे प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार, वाढ आणि समृद्धीची समान संधी असते. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती समान हक्क आणि त्यांच्या विल्हेवाट उपलब्ध संसाधनांमध्ये प्रवेशाचे स्वप्न पाहतो, परंतु तेथे खूप भेदभाव आहे. हा भेदभाव सांस्कृतिक फरक, भौगोलिक फरक, व्यक्तीचा रंग, सामाजिक स्थिती आणि अगदी लिंग यांमुळे असू शकतो. सर्वात प्रचलित भेदभाव म्हणजे लैंगिक असमानता. ही स्थानिक समस्या नाही आणि केवळ जीवनाच्या काही क्षेत्रांपुरती मर्यादित आहे. परंतु जगभरात प्रचलित आहे. पुरोगामी समाज आणि सर्वोच्च संस्थांमध्येही आपण लिंगभेदाची अनेक उदाहरणे पाहू शकतो. लिंग समानता तेव्हाच प्राप्त होऊ शकते जेव्हा स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान वागणूक दिली जाते. भेदभाव हा एक सामाजिक धोका आहे जो विभाजन निर्माण करतो. आम्ही एकत्र राहणे बंद करतो आणि आमच्या समस्या सोडवण्यासाठी एकत्र उभे नसतो. हा सामाजिक कलंक अनेक शतकांपासून सर्व समाजाच्या पोटात शिरला आहे. हे लिंग-आधारित प्रकरणांमध्ये देखील पाहिले गेले आहे. लैंगिक असमानता ही भूतकाळातील गोष्ट आहे कारण स्त्री आणि पुरुष दोघेही सर्व विभागांमध्ये एकत्र इतिहास घडवत आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) लिंगभेद संकल्पना समजून घेणे.
- २) महिलांच्या समस्या समजून घेणे.
- ३) महिलांचा सामाजिक दर्जा व भूमिका समजून घेणे.
- ४) महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहीतके:

- १) महिलांच्या समस्या वाढत आहेत.
- २) महिलांवर होणारे सामाजिक अन्याय, अत्याचार वाढत चाललेले दिसून येते.
- ३) महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन बदललेला नाही.
- ४) महिलांना आजही वेगवेगळ्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते.

संशोधन पद्धती :

शोध निबंध हा संशोधनाचा एक भाग असतो. ज्याप्रमाणे संशोधनातून संशोधक हा एखाद्या समस्येचे सूत्रन करतो आणि निष्कर्षाप्रत पोहोचतो, त्याचप्रमाणे शोध निबंधात एखादी समस्या निश्चित करून त्या समस्येची कारण मीमांसा केली जाते आणि समस्येच्या सोडवणुकीसाठी शिफारशी सुचविण्यात येतात. तसेच संशोधनाप्रमाणे शोधनिबंधासाठी सुद्धा तथ्य संकलित करण्याची गरज पडते. तथ्य संकलन म्हणजे अध्ययन विषयाच्या सखोल अभ्यासासाठी अध्ययन सामग्री गोळा करणे होय. तथ्य संकलन प्रामुख्याने दोन प्रकारे करण्यात येते. ते म्हणजे प्राथमिक आणि दुय्यम. प्राथमिक तथ्य संकलनाद्वारे गोळा करण्यात येणारी तथ्य ही प्रामुख्याने निरीक्षण, प्रश्नावली, मुलाखत आणि अनुसूची यांच्या माध्यमांनी गोळा केली जातात. द्वितीय तथ्य संकलन हे शासकीय अहवाल, पुस्तके, मासिके, ग्रंथ इत्यादी प्रकाशित आणि अप्रकाशित ग्रंथांच्या माध्यमातून गोळा केली जातात.

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अध्ययनासाठी प्रामुख्याने द्वितीयक तथ्यांचा आधार घेण्यात आला असून ही तथ्य महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने या समस्येशी संबंधित ग्रंथ आणि पुस्तके यांच्या माध्यमातून गोळा करण्यात आली आहेत.

लिंग समानता म्हणजे काय?

लैंगिक समानता तेव्हा प्राप्त होते जेव्हा सर्वांना आर्थिक सहभाग आणि निर्णय घेण्यासह समाजाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये समान अधिकार आणि संधी मिळतात आणि जेव्हा स्त्रिया आणि पुरुषांच्या भिन्न वर्तन, आकांक्षा आणि गरजा समान मूल्यवान आणि अनुकूल असतात.

महिलांचा बदलता दर्जा

लैंगिक समानता एक राष्ट्र निर्माण करते या शतकात, महिला आणि पुरुष समान विशेषाधिकारांचा आनंद घेतात. समाज हळूहळू पण स्थिरपणे बदलत आहे. लोक आता त्यांच्या हक्कांबद्दल अधिक जागरूक झाले आहेत. असे दिसून आले आहे की, जेव्हा स्त्रिया आणि पुरुष समान पदावर असतात आणि समानतेने सहभागी होतात तेव्हा समाज अनन्यपणे प्रगती करतो आणि एक महत्त्वाचा पायानिर्माण करतो. जेव्हा एखादा समुदाय लैंगिक समानतेपर्यंत पोहोचतो तेव्हा प्रत्येकाला समान विशेषाधिकार मिळतात. त्यांना शिक्षण, आरोग्य, व्यवसाय आणि राजकीय पैलूंमध्ये समान वाव मिळतो. कुटुंबातही, जेव्हा स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान वागणूक दिली जाते, तेव्हा ते वाढण्यासाठी, शिकण्यासाठी आणि उत्तम मूल्य जोडण्यासाठी सर्वोत्तम संधी दिली जाते.

एखाद्या राष्ट्राने योग्य ठिकाणी प्रगती करण्यासाठी प्रत्येक लिंगाला समान मूल्य दिले पाहिजे. जेव्हा दोन्ही लिंग समान संधीसाठी पात्र असतात तेव्हा समाज सर्व पैलूंमध्ये चांगला विकास साधतो. निर्णय घेणे, आरोग्य, राजकारण, पायाभूत सुविधा, व्यवसाय इत्यादींतील समान हक्क आपल्या समाजाला नक्कीच नवीन स्तरावर नेतील. घरात राहणाऱ्या स्त्रियांचा सामाजिक कलंक बदलला आहे. आजकाल शाळेत मुलांबरोबर मुलींचीही तितकीच स्पर्धा आहे. ते आपापल्या व्यवसायातही ऐतिहासिक विकास घडवत आहेत. स्त्रिया आता लग्नाआधी आर्थिक स्वातंत्र्य शोधत आहेत. हे त्यांना दडपशाहीविरुद्ध उभे राहण्याचा आणि स्वतःसाठी चांगले निर्णय घेण्याचा आत्मविश्वास देते.

पुरुष जेव्हा ब्रेड आणि बटर कमवण्यासाठी बाहेर जातात तेव्हा स्त्रियांनी सर्व काळजी घेऊन घरातच राहणे आवश्यक आहे असे जुन्या सामाजिक रचनेने सांगितले. हे युगानुयुगे चालत आले आहे. जेव्हा बाहेरचे जग सुरक्षित नव्हते. आता काळ बदलला आहे आणि आम्ही यशस्वीरित्या आमचे वातावरण अधिक सुरक्षित केले आहे, स्त्रिया पुढे पाऊल टाकू शकतात, शिक्षण घेऊ शकतात, त्यांची आवड जोपासू शकतात, त्यांच्या कुटुंबात आर्थिक संतुलन आणू शकतात आणि कुटुंबाचे वजन पुरुषांसोबत सामायिक करू शकतात. यामुळे, एकत्रितपणे, देशाच्या अर्थव्यवस्थेची प्रगती जलद आणि चांगली होईल.

लैंगिक समानता मोजण्याच्या पद्धती:-

लिंग समानता मोजली जाऊ शकते आणि खालील पद्धती वापरून देशाची वाढ शोधली जाऊ शकते.

- (१) लिंग विकास निर्देशांक (GDI) ही लिंग-आधारित गणना आहे जी मानवी विकास निर्देशांकासारखीच केली जाते.
- (२) जेंडर एम्पावरमेंट मेजर (GEM) ही निर्णय घेण्याच्या भूमिकेतील महिला सदस्यांच्या टक्केवारीची तपशीलवार गणना पद्धत आहे.
- (३) जेंडर इक्विटी इंडेक्स (GEI) आर्थिक सहभाग, शिक्षण आणि सशक्तीकरण यांचा विचार करते.
- (४) ग्लोबल जेंडर गॅप इंडेक्स (GGGI) चार निकषांच्या आधारे विद्यमान लैंगिक असमानतेच्या पातळीचे मूल्यांकन करतो: आर्थिक सहभाग आणि संधी, शैक्षणिक प्राप्ती, राजकीय सशक्तीकरण, आरोग्य आणि जगणे.
- (५) जेंडर गॅप इंडेक्स (GGI) नुसार, 156 सहभागी देशांमध्ये भारताचा क्रमांक 140 आहे. हे दर्शविते की भारताची कामगिरी मागील वर्षाच्या तुलनेत घसरली आहे, लिंग अंतर कमी करण्याच्या दृष्टीने नकारात्मक वाढ दर्शवते. सध्याच्या वातावरणात जिथे समानता आणि समान संधी सर्वोच्च मानल्या जातात, त्यामुळे भारताची मोठी गैरसोय होत आहे.

स्त्री-पुरुष समानतेतील अडथळे भारतीय समाज अजूनही अशा कलकांमुळे उद्ध्वस्त आहे की स्त्रियांना घर सांभाळणे आणि घरातच राहायचे हे युगानुयुगे केले जात आहे, ज्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, संपत्ती आणि सामाजिक-

आर्थिक क्षेत्रांमध्ये महिलांचे दुर्लक्ष होत आहे. याशिवाय हुंडापद्धती समाजाला आणखी पंगू करत आहे. या कुप्रथेमुळे असंख्य स्त्री भ्रूणहत्या झाल्या. मुली या कुटुंबावर ओझे आहेत, अशी धारणा निर्माण झाली आहे, ही मुलगी तिचे शिक्षण सुरू ठेवू शकत नाही याचे एक प्राथमिक कारण आहे. जरी ते शिक्षणात उत्कृष्ट झाले आणि स्वतंत्र झाले, तरीही त्यांच्यापैकी बहुतेकांना नोकरी सोडण्यास भाग पाडले जाते कारण त्यांचे उत्पन्न हे बँकअप खोत मानले जाते, जे योग्य नाही. नव्या युगातील महिला केवळ स्वतंत्रच नाहीत तर त्या आत्मविश्वासही आहेत. समाजाकडून त्यांना फक्त समर्थनाची मागणी आहे, जी आम्ही त्यांना दिली पाहिजे.

हुंड्याबरोबरच आणखी एक ज्वलंत मुद्दा आहे ज्याचा महिलांच्या बाढीवर खोलवर परिणाम होतो. हे सर्व प्रकारच्या समाजात प्रचलित आहे. हिंसा म्हणून ओळखले जाते. सार्वजनिक आणि खाजगी जागांवर महिलांवरील हिंसाचार कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात असतो. काहीवेळा, शोषण, छळ आणि तस्करी यासारख्या ज्वलंत समस्यांसोबत हिंसाचार होतो, ज्यामुळे जग महिलांसाठी असुरक्षित बनते. हे थांबवण्यासाठी आणि महिलांसाठी सुरक्षित आणि निरोगी ठिकाण सुनिश्चित करण्यासाठी आपण पावले उचलली पाहिजेत. दारिद्र्य हा देखील स्त्री-पुरुष समानतेच्या मार्गातील प्रमुख अडथळ्यांपैकी एक आहे. यामुळे बालविवाह, मुलांची विक्री, तस्करी आणि बालमजुरी यासारख्या इतर गैरप्रकारांना कारणीभूत ठरले आहे. समान रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे उत्थान यामुळे यावर काही नियंत्रण आणण्यास मदत होऊ शकते.

स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने पुढाकार कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव कोणत्याही देशाच्या विकासात अडथळा म्हणून काम करतो आणि एखादे राष्ट्र तेव्हाच समृद्ध होऊ शकते जेव्हा सर्व नागरिकांना समान अधिकार असतील. बहुतेक विकसित देशांमध्ये तुलनेने कमी लैंगिक भेदभाव आहे आणि ते दोन्ही लिंगांना समान संधी देतात. लिंगभेद कमी करण्यासाठी भारत सरकारही अनेक पुढाकार घेत आहे. मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांनी "बेटी बचाओ, बेटी पढाओ योजना" ही सामाजिक मोहीम सुरू केली आहे. याशिवाय, लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी सरकार महिला हेल्पलाइन योजना, उज्वला, महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय मिशन इ. यासारख्या अनेक योजना चालवते. शिवाय, जबाबदार नागरिक म्हणून, महिलांसाठी एक सुंदर जग निर्माण करण्यासाठी लिंगभेदाबाबत ज्ञानाचा प्रसार करणे ही आपली जबाबदारी आहे.

निष्कर्ष:

महिलांच्या हक्कांची हमी देणे आणि त्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यासाठी संधी देणे हे केवळ लैंगिक समानता मिळविण्यासाठीच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय विकासाच्या विस्तृत उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी देखील महत्वाचे आहे. सशक्त स्त्रिया आणि मुली त्यांच्या कुटुंबांच्या, समुदायांच्या आणि देशांच्या आरोग्यासाठी आणि उत्पादकतेमध्ये योगदान देतात, ज्यामुळे प्रत्येकाला फायदा होतो. या सर्व संकटांचे निर्मूलन झाल्यावर, प्रत्येक कुटुंबाला स्त्रीचे मूल्य समजेल आणि आपला देश खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुष समानता प्राप्त करेल. महिला सर्वत्र उदाहरणे निर्माण करत आहेत आणि परिस्थिती बदलण्यासाठी आणि त्यांना समान अधिकार देण्यासाठी आपण सर्वांनी त्यांना अधोरेखित केले पाहिजे. सरतेशेवटी, ऑलिम्पिक 2021 मधील भारताची कामगिरी हे सध्याचे उदाहरण आहे जिथे भारताने सात पदके जिंकली आहेत. त्या सात पदकांपैकी सहा वैयक्तिक स्पर्धांमध्ये आले आणि त्या सहा पदकांपैकी महिला खेळाडूंनी तीन जिंकले. एवढ्या अडचणींचा सामना करूनही त्यांची कामगिरी पुरुष खेळाडूंच्या बरोबरीने असल्याचे दिसून येते. एवढ्या मोठ्या क्षमतेसह, स्त्रिया पुरुषांना मागे टाकतील आणि त्यांच्या सर्व क्षमता जगाला पाहण्यासाठी दाखवतील तेव्हाच ती काळाची बाब आहे!

संदर्भ ग्रंथसूची:

- 1) प्रा.डॉ.पद्मजा पाटील, प्रा.डॉ.शोभा जाधव: 'भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- 2) डॉ.प्रदीप आगलावे, 'सामाजिक संशोधन पद्धती' साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- 3) डॉ.गुप्ता आणि डॉ. शर्मा, 'भारतीय सामाजिक समस्या', साहित्य भवन पब्लिकेशन, हॉस्पिटल रोड, आग्रा
- 4) चौधरी प्रतिमा, आधुनिक समाज मे कार्यशील महिला, मार्क पब्लिशर्स, जयपूर
- 5) सुजाता वर्मा, 'जनसंचार, जनसंपर्क एवं विज्ञान' ज्ञानोदय प्रकाशन, कानपूर
- 6) साळुंखे आ.ह., 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री' लोकवांगमय, गृह मुंबई

ग्रामीण आणि शहरी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूक घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास

श्री.रामेश्वर दगडोबा वाघ

एम.ए.एम.एड. सेट, नेट (शिक्षण), संपर्क भ्रमणध्वनी:- 9049514975, E.mail :-omkarwagh2025@gmail.com

सारांश :-

आर.टी.ई. अँक्ट 2009 मध्ये प्रत्येक बालकाला दर्जेदार मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्याची तरतुद असतांना देखिल NAS आणि SLAS सर्वेक्षणांती आणि प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र उपक्रम राबवूनही असरच्या अहवाला नुसार परभणी जिल्यासहीत पुरोगामी महाराष्ट्रातील शहरी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची अध्ययन संपादनूक खूपच लक्षणीयरित्या कमी आढळून आलेली आहे. सबब परभणी जिल्ह्यात ग्रामीण व शहरी प्राथमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूकीचा आणि त्यावर परिणाम करणाऱ्या बुद्धिमत्ता, परिपक्वता, संपादनूक प्रेरणा आणि अभ्यास सवयी या विद्यार्थ्यांशी संबंधित घटकांचा तर शिक्षकाची अध्यापन परिणामकारकता, शालेय संस्थात्मक सुविधा आणि शालेय व वर्ग वातावरण तसेच कौटुंबिक वातावरण या घटकांचा प्राथमिक स्त्रोत- संपादनूक कसोटी, प्रश्नावली, निरीक्षणे व नोंदी तर द्वितीयक स्त्रोत- वर्तमानपत्रे, मासिके, प्रसारमाध्यमे, इंटरनेट या साधनाद्वारे वर्णनात्मक सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर करून तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला. शहरातील सुविधा संपन्न व गुणवत्तापूर्ण खाजगी शाळांच्या तुलनेत ग्रामीण, गाव, वाडी, वस्ती, तांड्यावर जि.प. च्याच बहू संख्य शाळा आहेत. जीर्ण आणि मोडकळीस आलेल्या निजामकालीन शालेय इमारती, मुलभूत भौतिक, शैक्षणिक आणि डीजीटल तंत्रज्ञान सुविधांची वानवा, शासनस्तरावरील गोंधळाच्या परिस्थितीमुळे आणि उदासिनतेमुळे निधीची चणचण, गुणवत्तापूर्ण शिक्षकांना एकामागोमाग प्रशिक्षणे, परिषदा, बैठका, तत्काळ अहवालाचे कारकुनी काम आणि अशैक्षणिक कामाचा बोजा यामुळे परिणामकारक अध्यापन न होणे, पालकांचे दैन्य, अडाणीपण आणि नको तिथ राजकारण, शिक्षणाबद्दलची अनास्था यामुळे आनंदी, उत्साही कौटुंबिक वातावरणाचा अभाव, बालकांचे वाढते मजुरीतील प्रमाण व शाळेतील वाढती अनुपस्थिती, मुलांना मिळणाऱ्या संपादनूक प्रेरणेचा आणि अभ्यासाच्या चांगल्या सवयींचा अभाव, अपरिपक्वता, बौद्धिक कौशल्याच्या सरावाचा आणि स्पर्धात्मक वातावरणाचा अभाव यामुळे ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूकीमध्ये आणि त्यावर परिणाम करणाऱ्या घटकांमध्ये निश्चितच लक्षणीय आणि सार्थ फरक आहे. या बाबतीत शहरी विद्यार्थ्यांपेक्षा ग्रामीण विद्यार्थी खूपच मागे आहेत. त्यांच्यात खूपच मोठी तफावत आहे. त्यासाठी शासन तथा स्थानिक प्राधिकरण, शालेय व्यवस्थापन तथा प्रशासन, शिक्षक आणि पालकांनी जातीने लक्ष पुरवून, सतत पाठपुरावा करून गुणवत्तेतील दरी दूर करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकात देशाचे जागतिक स्थान हे त्या देशाच्या मानवी विकास निर्देशांकावरून (H.D.I.) ठरत आहे आणि H.D.I. हा तेथिल लोकांचे आरोग्य, शिक्षण आणि जीवनमानाचा दर्जा यावरून ठरत असतो. देशाच्या भौतिक प्रगतीची संकल्पना मागे पडून मानवी संसाधनाच्या प्रगतीला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या संपन्नतेबरोबर तेथिल उपलब्ध मानव संसाधनेच्या कार्यक्षमतेवर त्या देशाची संपन्नता आणि भरभराट अवलंबून असते. साक्षर, सुशिक्षित, कुशल, प्रशिक्षित आणि सुसंस्कृत मनुष्यबळाची निर्मिती करणे ही त्या देशातील शिक्षणव्यवस्थेची प्रमुख जबाबदारी असते. उपलब्ध मनुष्यबळाच्या कार्यक्षमतेचा योग्य आणि पुरेपूर वापर हा तेथिल अगदी तळागाळातल्या सर्वसामान्य गोरगरीबापासून, मध्यम आणि उच्चवर्गीयपर्यंतच्या लोकांना

मिळणाऱ्या दर्जेदार शिक्षणावर अवलंबून असतो. दर्जेदार शिक्षण करण्याकामी, तेथे अस्तित्वात असलेली शिक्षणपद्धती महत्वाची ठरत आहे. प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण आणि उच्च शिक्षण यांपैकी प्राथमिक शिक्षणाचा टप्पा हा मानवी जीवनाचा पाया मानला जातो. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत माणूस कांही ना कांही शिकतच असतो. शिक्षण ही मानवी जीवनात निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. बालकाच्या जीवनाची सुरुवात आणि अनौपचारिक शिक्षणाचा श्रीगणेशा हा त्याच्या कुटुंबातूनच होत असतो. संस्कार मंदिर म्हणजेच त्याची अनौपचारिक शिक्षणाची पहिली शाळा हे त्याचे कुटुंब तर, त्याचे औपचारिक शिक्षणाचे प्रथम ज्ञानमंदिर म्हणजेच त्याची प्राथमिक शाळा असते. तीच प्रत्येकाच्या यशस्वी तथा अयशस्वी जीवनाचा पाया ठरवते. आज त्या शाळेतील मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठरते. आर.टी.ई. िक्ट २००९ अनुसार प्रत्येक बालकाला प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे मिळण्याचा अधिकार मिळाला असला तरीही शासन, स्थानिक प्राधिकरण, शालेय समित्या आणि त्यांचे प्रशासन ते पूर्ण करू शकलेले नाही. शहरातल्या, नावाजलेल्या शैक्षणिक संस्था सोडल्या तर आज प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती फारशी समाधानकारक नाही. महाराष्ट्र शासनाने 22 जुन 2015 पासून संपूर्ण राज्यात प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमाची सुरुवात केली आणि त्या अंतर्गत केलेल्या सर्वेक्षणांती NAS, SLAS आणि PRATHAM च्या असर अहवालानुसार आजही शहरांच्या तुलनेत ग्रामीण खेड्यातील वाडी, वस्ती, तांडा, पाडा, वसाहत व गावातील प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता खुपच कमी आढळून आलेली आहे. प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र उपक्रमातील पायाभूत चाचण्यांतून सिद्ध झाले आहे की, ग्रामीण आणि शहरी प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादणूकीमध्ये सार्थ फरक आहे.

महाराष्ट्राप्रमाणेच परभणी जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळेत सर्व विषयात अध्ययन करणारे विद्यार्थी हे अप्रगत, साधारण आणि कुशाग्र अशा विविध गटात मोडतात त्यांच्याकडे शिक्षकांना अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याच्या खटाटोपात, शाळेतील कारकूनी कामकाजातील व्यस्तता, प्रशिक्षणे, परिषदा, बैठका आणि अशैक्षणिक कामाच्या बोजामुळे वैयक्तिक लक्ष पुरविणे शक्य होत नाही. प्रत्येक मूल स्वतःच्या गतीने शिकते. मुलांची स्वतःची बुद्धिमत्ता, शारिरीक आणि मानसिक कुवत म्हणजेच परिपक्वता, त्यांच्या अभ्यासाच्या सवयी, त्यांना मिळणारी प्रेरणा हे घटक मुलांच्या अध्ययन संपादणूकीवर परिणाम करत असतात.

शाळेतील शालेय वातावरण आणि वर्गातील वर्ग वातावरण, शाळेच्या संस्थात्मक सोयीसुविधा तसेच शाळेतील शिक्षकांचे व्यक्तिमत्व आणि त्यांच्या अध्यापन परिणामकारकतेचा मुलांच्या अध्ययन संपादणूकीवर फरक पडतो.

कुटुंबाची सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक परिस्थिती म्हणजेच कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि कौटुंबिक वातावरणावाचाही मुलांच्या अध्ययन संपादणूकीवर परिणाम होत असतो. परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील प्राथमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादणूकीमध्ये आणि त्यावर परिणाम करणाऱ्या घटकामध्ये तफावत आढळून आलेली आहे. शहरी भागाच्या तुलनेत आजही ग्रामीण भागातील परिस्थिती फारशी समाधानकारक नाही.

नविन/ बिज शब्द: अध्ययन, संपादणूक, परिणाम करणारे घटक, ग्रामीण, शहरी

उद्दिष्टे :-

1. ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादणूकीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
2. विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिमत्ता, परिपक्वता, अभ्यास सवयी आणि संपादणूक प्रेरणेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
3. शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
4. शालेय संस्थात्मक सुविधा आणि शालेय व वर्ग वातावरणाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

5. कौटुंबिक वातावरणाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे

शैक्षणिक इतिहास:-

भारतीय शिक्षण पद्धतीचा इतिहास महान आहे. जगाची World Guru म्हणून गौरव करणाऱ्या भारतीय शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास प्रामुख्याने तीन कालखंडात केला जातो.

1) प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती

यात वैदिक काळात (इ.स.700 - 900) बनारस, कांची, वाई, नाशिक तर, बौद्ध काळात (इ.स. पूर्व 5 वे शतकात) नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला, वल्लभी, ओदंतपूरी आणि जैन धर्म काळात मिथिला, मलकापूरम यासारखी प्रसिद्ध शिक्षण केंद्रे होती.

2) मध्ययुगीन भारतीय शिक्षण पद्धती

मुस्लीम शासकांच्या काळात दिल्ली, आग्रा, बीदर, जैनपूर, माळवा ही शिक्षणाची केंद्रे होती.

3) आधुनिक भारतीय शिक्षण पद्धती

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीशकालीन कारकुनी इंग्रजी शिक्षणासाठी, इ.स. 1813 चा चार्टर अॅक्ट, लार्ड मेकालेचा 1835 चा पाझर सिद्धांत, वुडचा खलिता 1854, हंटर आयोग 1882, भारतीय विद्यापीठ आयोग 1902, कलकत्ता विद्यापीठ आयोग 1917, हॉरटॉग संमिती 1929, सार्जेंट अहवाल 1944, यासारखे आयोग नेमून, अहवाल प्रसिद्ध करून व अॅक्ट पास करून शिक्षण वाढीला हातभार लागला. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या विश्व भारती, शांतीनिकेतन, स्वामी विवेकानंदांचे भारत भ्रमण, महात्मा गांधीजींचे मुलोज्योती शिक्षण, म.ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांची पुण्यातील मुलींची पहिली शाळा, छत्रपती शाहू महाराजांचा सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाचा कायदा, महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे त्यांच्या बडोदा संस्थानातील सक्तीचे शिक्षण, गोपाळकृष्ण गोखले यांचे इंपिरियल बील, टिळक, आगरकर व चिपळूणकर यांची पुण्यातील न्यु इंग्लिश स्कूलची स्थापना, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची रयत शिक्षण संस्था, भारतरत्न धोंडो केशव कर्वे यांचे एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ, महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे यांची डिस्प्रेड क्लास मिशन, जगन्नाथ शंकरशेठ यांची बॉम्बे नेटीव्ह एज्युकेशन सोसायटी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी, डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे शिवाजी शिक्षण प्रसारक मंडळ, यासारख्या भारतीय समाजसुधारकांनी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या पायाभरणीचे मोलाचे कार्य केले.

देशभक्तीच्या प्रेमात आकंठ बुडालेल्या राष्ट्रीय नेतृत्वाच्या निःस्वार्थ भावनेतून स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात राष्ट्रीय शिक्षण चळवळीने जरी जोर धरला असला तरी स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र त्याची जागा नफेखोरीने घेतली आहे. कृषि प्रधान देशात बहुसंख्य जनतेचे उपजीविकेचे साधन हे कृषी आणि कृषीवर आधारित उद्योग यावर असल्यामुळे महात्मा गांधीजींच्या म्हणण्यानुसार खरा भारत खेड्यात वसलेला आहे, खेड्याकडे चला हा जरी त्यांनी मंत्र दिला असला तरी, आज लोकांचा सर्व लोंढा खेड्याकडून शहराकडे वळला आहे. खेडी ओस पडून शहरे गर्दीने खचाखच भरून गेली आहेत. नागरी सुविधेअभावी शहरांच्या बकालावस्थेत भरच पडली आहे राधाकृष्णन आयोग 1948-49, मुदलियार आयोग 1952, कोठारी आयोग 1964-66, आर.एच.दवे संमिती, प्रो. यशपाल संमिती, विविध वर्षातील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणे आणि अभ्यासक्रम आराखाडे आखून, कायदे करण्यात आलेले आहेत.

जागतिक स्तरावर सन 1990 मध्ये थायलंडमधील जोमटीन तर सन 2000 मध्ये सेनगेलमधील डकार येथे आंतरराष्ट्रीय परिषदांमार्फत प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्याकामी जागतिक बँक, युनिसेफ सारख्या जागतिक स्तरावरील संस्थांनी भरीव कार्य केले, त्यात आपल्या देशाचेही योगदान मोठे असले तरीही प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे ध्येय अद्यापपर्यंत तरी गाठता आलेले नाही.

इतरापेक्षा हटके संशोधन:-

पूर्व संशोधनाचा आणि संबंधित संदर्भ साहित्याचा अभ्यास हा नविन संशोधन कार्याचा पाया मानला जातो. समस्येशी संबंधित पूर्वी झालेल्या संशोधनाच्या अभ्यासातून योग्य दिशा तर मिळतेच परंतु चूकांची पुनरावृत्ती टाळली जाऊ शकते.

मागील गत संशोधनाशी संबंधित उद्दिष्टांचा आणि कार्यक्षेत्राचा विचार केला तर माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन स्तरावरील शिक्षकांचे व्यक्तिमत्व अभ्यासणे, त्यांचे व्यावसायिक समाधान, संस्थात्मक सोयीसुविधा, विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वांचे पैलू, कुटुंबाचा सामाजिक दर्जा या प्रत्येक घटकाच्या उद्दिष्टासाठी स्वतंत्रपणे वेगवेगळी संशोधने करण्यात आलेली आहेत परंतु परभणी जिल्ह्यातील केवळ प्राथमिक शाळेतीलच ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील तफावत आणि त्यावर परिणाम करणाऱ्या अध्ययनार्थ्यांशी संबंधित बुद्धिमत्ता, अभ्यासाच्या सवयी, परिपक्वता, शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता, प्राथमिक शालेय स्तरावरील भौतिक आणि शैक्षणिक सुविधा, शालेय वातावरण, अध्ययनार्थ्यांच्या घरातील कौटुंबिक वातावरण या घटकांचा एकत्रितपणे तुलनात्मक अभ्यास करून शहरांच्या तुलनेत ग्रामीण भाग अद्यापही मागासलेला आहे यातूनच इतर गत संशोधनापेक्षा प्रस्तुत संशोधनाचे वेगळेपण सिद्ध होते.

संदर्भ साहित्य अभ्यास:-**अध्ययन :**

अध्ययन म्हणजे वर्तन परिवर्तन होय. मूल जन्मतः असाह्य, परावलंबी असते. त्याच्या भोवतालची परिस्थिती नवखी असते. परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा ते प्रयत्न करीत असते. यालाच समायोजन म्हणतात. समायोजनासाठी नवनवे वर्तन प्रकार आत्मसात केले जातात. वर्तनात परिवर्तन घडत असते, यालाच अध्ययन म्हणतात. परंतु वर्तन बदलांत धनात्मक वर्तन बदला बरोबर ऋणात्मक वर्तन बदलही होत असतात. ते टाळण्यासाठी सुधारणा करणे महत्वाचे ठरते. व्यक्तिच्या वर्तनात सुधारणात्मक बदल म्हणजे अध्ययन होय.

Learning :

Learning is modification of behaviour through experience

अनुभवातून संभवणाऱ्या वर्तनातील बदलास अध्ययन म्हणतात.

Learning involves the acquisition of habits, knowledge and attitudes.

अध्ययन म्हणजे ज्ञान सवयी व वृत्ती यांचे. संपादन- क्रो अँड क्रो. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत व्यक्तीचे अध्ययन चालूच असते. ती आजन्म चालणारी प्रक्रिया आहे. हेतू जेवढा स्पष्ट तेवढीही प्रक्रिया व्यवस्थित घडून येत असते. त्या दिशेने जोरकसपणे प्रयत्न होण्यासाठी प्रेरणा आवश्यक असते. परिपक्वता हा अध्ययनाचा पाया आहे. कृतीशीलता आणि सराव हा अत्यंत महत्वाचा ठरतो, त्यावरच परिवर्तन आणि प्रगती ठरत असते. अध्ययन हे बोध, भावना आणि वृत्ती या तिन्ही स्तरावर घडून येते आणि ते संक्रमणशील असते. अध्ययनात शोधनाचे विशेष महत्व आहे. मर्मदृष्टी अर्थात प्रयत्न प्रमाद पद्धतीने (Trial and error method) समस्येची उकल व्यक्ती करतच असतो. समायोजन करून ज्ञान, सवयी आणि कौशल्यप्राप्ती होण्यासाठी शाळा, कुटुंब आणि समाज या सर्वच ठिकाणची परिस्थिती अध्ययनास पोषक असणे अत्यंत गरजेचे असते.

Achievement

Achievement is accomplishment or proficiency of performance in a given skill or body of knowledge. _ Carter, V. Good (1976)

संपादनूक

कोणत्याही क्षेत्रातील यश म्हणजे संपादनूक होय.

अध्ययन संपादनूक

विद्यार्थ्यांनी संपादित केलेले वर्तनातील बदल म्हणजे अध्ययन संपादनूक. विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या अध्ययनाच्या कार्यात मिळविलेले यश म्हणजे अध्ययन संपादनूक.

Learning Achievement

Learning Achievement is the result had been achieved or acquired form of the subject child it added that learning achievement is the result of which resulted in changes within the individual as a result of activity in learning. -Nurkencana (1986, 62)

विद्यार्थ्यांचे त्यांच्या अध्ययनातील प्रगतीचे ज्ञान तपासण्यासाठी अध्ययन संपादनूक कसोटीचा वापर करण्यात येतो.

संशोधन पद्धती

ग्रामीण आणि शहरी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूकीतील आणि त्यावर परिणाम करणाऱ्या घटकांमधील तफावत शोधून काढणे ही वर्तमान समस्या असल्याकारणी संशोधन उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धती वापरली आहे. ग्रामीण भागातील जि.प. व खाजगी अनुदानित, विनाअनुदानित मराठी माध्यमाच्या प्राथमिक शाळेतील इ.8 वी मधील मुले 120+मुली 120= एकूण 240 तर शहरी भागातील जि.प./न.पा. आणि खाजगी अनुदानित व विनाअनुदानित मराठी माध्यमाच्या प्राथमिक शाळेतील इ.8 वी मधील मुले 80+मुली 80= एकूण 160 अशा एकूण 400 विद्यार्थ्यांची संभाव्यता पद्धती (Probability Method) अंतर्गत येणाऱ्या सुगम यादृच्छिक पद्धतीने (Random Selection Method) निवड केली. आधारसामग्री गोळा करण्यासाठी अध्ययन संपादनूक चाचणी, अनुषंगिक प्रश्नावली, निरीक्षणे आणि नोंदी या प्राथमिक स्रोत तर वर्तमानपत्रे, मासिके, प्रसारमाध्यमे, इंटरनेट, इलेक्ट्रॉनिक मिडियासारखे दुय्यम स्रोतांचा कुशलतेने वापर करण्यात आला.

संकलित केलेल्या आकारहीन माहितीतून नेमका अर्थ शोधण्यासाठी ती कोष्टकात सारांश रूपात मांडून, तिचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी मध्यमान (Mean), संयुक्त मध्यमान (Combined Mean), टी. चाचणी/ क्रांतिक गुणोत्तर, पिरसनचा परिघात गुणक सहसंबंध गुणक या सांख्यिकीय विश्लेषण तंत्राचा वापर केला आहे. गोदावरी, दूधना- पूर्णा नद्यांच्या सुपिक खोऱ्यांनी आणि बालाघाट डोंगररांगा व अजिंठा टेकड्यांनी वेढलेल्या परभणी जिल्ह्यात बहूसंख्य कृषक अंगमेहनत करूनच आपली उपजिविका करतात. शहरी भागांच्या तुलनेत ग्रामस्तरावर तुटपुंजे उत्पन्न आणि सुविधांची वानवा यामुळे सर्वच क्षेत्राबरोबर शैक्षणिक मागासलेपण दिसून आले.

ग्रामीण व शहरी भागातील प्राथमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूकीमध्ये सार्थ फरक आहे.

अध्ययन संपादनूकीवर परिणाम करणाऱ्या

I) विद्यार्थ्यांशी संबंधित घटक 1) बुद्धिमत्ता 2) परिपक्वता 3) अभ्यास सवयी 4) संपादनूक प्रेरणा

II) शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता

III) शालेय संस्थात्मक सुविधा, शालेय वर्ग वातावरण

IV) कौटुंबिक वातावरण

या घटकामध्येही सार्थ फरक आढळून आलेला आहे हे खालील सारणीवरून स्पष्ट दिसून येते.

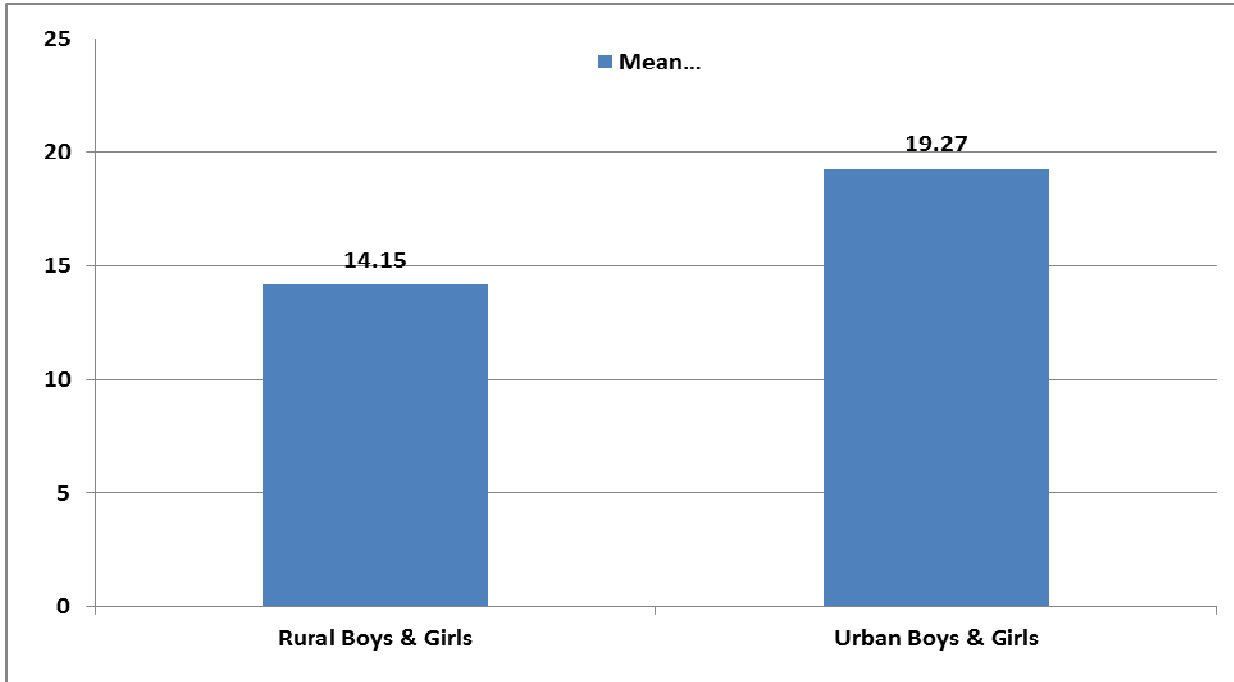
चलातील सार्थ फरक दर्शविणारी सारणी

तक्ता ग्रामीण व शहरी भागातील मुले व मुलींची अध्ययन संपादनूक, बुद्धिमत्ता, परिपक्वता, अभ्यास सवयी, अध्यापन परिणामकारकता, शालेय संस्थात्मक सुविधा शालेय वर्ग वातावरण कौटुंबिक वातावरण व संपादनूक प्रेरणा या चलांचे मध्यमान, प्रमाणविचलन व क्रांतिक गुणोत्तर दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	चल	भाग	विद्यार्थी	विद्यार्थी संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	फरकाची प्रमाणत्रुटी	क्रांतिक गुणोत्तर	शेरा
				N	M	S.D.	SED	CR. Value	Remarks
1.	बुद्धिमत्ता	ग्रामीण	मुले व मुली	240	30.30	12.09	1.41	8.13	सार्थ फरक आहे
		शहरी	मुले व मुली	160	41.76	14.93			
2.	अभ्यास सवयी	ग्रामीण	मुले व मुली	240	85.42	10.52	1.07	29.04	सार्थ फरक आहे
		शहरी	मुले व मुली	160	116.5	10.54			
3.	संपादनूक प्रेरणा	ग्रामीण	मुले व मुली	240	91.08	15.65	1.86	17.89	सार्थ फरक आहे
		शहरी	मुले व मुली	160	124.36	19.76			
4.	परिपक्वता	ग्रामीण	मुले व मुली	240	66.62	9.41	1.04	12.19	सार्थ फरक आहे
		शहरी	मुले व मुली	160	79.30	10.71			
5.	अध्यापन परिणाम कारकता	ग्रामीण	मुले व मुली	240	138.9	23.97	2.60	11.44	सार्थ फरक आहे
		शहरी	मुले व मुली	160	168.65	26.42			
6.	शालेय संस्थापत्मक सुविधा	ग्रामीण	मुले व मुली	240	82.00	12.28	1.00	35.19	सार्थ फरक आहे
		शहरी	मुले व मुली	160	117.19	7.95			
7.	शालेय वर्ग वातावरण	ग्रामीण	मुले व मुली	240	106.52	22.71	1.57	32.27	सार्थ फरक आहे
		शहरी	मुले व मुली	160	157.19	7.45			
8.	कौटुंबिक वातावरण	ग्रामीण	मुले व मुली	240	63.48	9.49	0.76	25.99	सार्थ फरक आहे
		शहरी	मुले व मुली	160	82.45	5.16			

9.	अध्ययन संपादनूक	ग्रामीण	मुले व मुली	240	14.15	5.40	0.55	9.30	सार्थ फरक आहे
		शहरी	मुले व मुली	160	19.27	5.46			

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूकीमध्ये आणि त्यावर परिणाम करणाऱ्या घटकात लक्षणीय तफावत दिसून येते.

ग्रामीण व शहरी भागातील मुले व मुली यांच्या अध्ययन संपादनूक या चलाच्या मध्यमानाची तुलना दर्शविणारा आलेख

निष्कर्ष :-

1. ग्रामीण व शहरी प्राथमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूकीमध्ये सार्थ फरक आहे. ग्रामीण विद्यार्थ्यांपेक्षा शहरी विद्यार्थ्यांची अध्ययन संपादनूक जास्त आहे.
2. ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन संपादनूकीवर परिणाम करणाऱ्या बुद्धिमत्ता, परिपक्वता, अभ्यासाच्या सवयी आणि त्यांना सतत मिळणारी प्रेरणा या घटकात सार्थ फरक आहे. ग्रामीण विद्यार्थ्यांपेक्षा शहरी विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता, परिपक्वता आणि त्यांना मिळणारी प्रेरणा जास्त असून अभ्यासाच्या सवयीसुद्धा चांगल्या आहेत.
3. ग्रामीण व शहरी प्राथमिक शाळांमधील शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेत सार्थ फरक आहे. ग्रामीण शिक्षकांपेक्षा शहरी शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता जास्त चांगली आहे.
4. ग्रामीण व शहरी शाळेच्या संस्थात्मक सुविधा आणि शालेय व वर्ग वातावरणात सार्थ फरक आहे. ग्रामीण शाळेपेक्षा शहरी शाळेच्या संस्थात्मक सुविधा आणि शालेय व वर्ग वातावरण जास्त चांगले आहे.
5. ग्रामीण व शहरी कौटुंबिक वातावरणामध्ये सार्थ फरक आहे. ग्रामीण कौटुंबिक वातावरणापेक्षा शहरी कौटुंबिक वातावरण अधिक चांगले आहे.

शिफारशी :-

1. दररोजच्या अभ्यासाथी सवय लावून, क्रमिक पुस्तकाबरोबर संदर्भ साहित्याचे अवांतर वाचन, मनन, चिंतन करून भाषिक, तार्किक व गणितीय कौशल्याचा सराव करावा.
2. विषयज्ञान, बालमानसशास्त्रीय बाबी, ICT व digital तंत्रज्ञानात कुशल शिक्षकाचे व्यक्तिमत्व प्रभावी, अनुकरणप्रिय आणि भावनिक स्थिरतेचे असावे. परिणामकारक अध्यापन असावे.
3. शासनाने R.T.E. अॅक्टप्रमाणे शालेय संस्थात्मक सुविधा पुरवाव्यात. वर्षाच्या सुरुवातीलाच शैक्षणिक दिनदर्शिका प्रसिद्ध करावी. शिक्षकांच्या रिक्त जागा भरून, त्यांची अशैक्षणिक कामे बंद करावीत. केवळ मागेल त्यालाच प्रशिक्षण द्यावे.
4. शालेय व वर्ग वातावरण मुलांच्या निकोप वाढीसाठी व शैक्षणिक विकासासाठी पोषक राहावे, यासाठी शाळांनी सतत प्रयत्नशील असावे
5. पुरेसा वेळ, पैसा आणि श्रम खर्च करत मुलांचे गृहाधिक्षण (Home Schooling) करून आई वडिलांनी / पालकांनी कौटुंबिक वातावरण आनंदी, उत्साही व शैक्षणिक विकासासाठी निकोप राहील, याची काळजी घ्यावी.

समारोप :-

शाळेवर अध्यापनात येणारे अनुभव व अडचणी आणि विविध प्रशिक्षणाच्या पातळीवर क्षेत्रकार्य करत असतांना आजही शहरांच्या तुलनेत ग्रामीण गाव, वाडी, वस्ती, तांड्यावरील शाळेत शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणात आणि गुणवत्तेत लक्षणीय फरक दिसून आला आहे अशी दयनीय आणि चिंताजनक परिस्थितीच्या मागची कारणमीमासा करून त्यावर उपाययोजना सुचविण्याकामी केलेला हा छोटासा प्रयत्न, शासन, शाळा, शिक्षक, विद्यार्थी आणि त्यांच्या पालकांना निश्चितच दिशादर्शक ठरावा हाच एकमेव हेतू या संशोधनामागची मुख्य प्रेरणा होती.

संदर्भ :-

1. शैक्षणिक मानसशास्त्र; फडके प्रकाशन कोल्हापूर
2. संशोधन पद्धती; य.च.म.मु.वि.नाशिक
3. सांख्यिकीय तंत्राचे उपयोजन; य.च.म.मु.वि.नाशिक
4. गणित संबोध कार्यशाळा मार्गदर्शिका, विद्या प्राधिकरण पुणे
5. दैनिक लोकमत, हॅलो परभणी

“समकालीन समाजात सामाजिक शास्त्रांची भूमिका”**प्राचार्य. श्रीमती. आर.एल.निर्मळे**

एम.ए.एम.एड., बी.ए.टेट,सेट इन एज्युकेशन अँड मराठी कॉलेज ऑफ एज्युकेशन पेठ वडगाव,
कोल्हापुर, महाराष्ट्र एमो. नं. 8237376363,ई-मेल:-rekhanirmale2107@gmail.com

प्रस्तावना :

समाजशील प्राणी म्हणून मनुष्याला संबोधले जाते. मनुष्य हा समाजाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. मानवाच्या सामाजिक सांस्कृतिक वर्तनाशी संबंध असलेल्या समग्र शास्त्राचा निर्देश करणारी एक प्रणाली वा संकल्पना म्हणजे सामाजिक शास्त्र होय.शालेय स्तरावरील सामाजिक शास्त्राच्या अध्ययनास सामाजिक मनन वा अभ्यास म्हणतात. तर विद्यापीठीय स्तरावरील मानवी वर्तनाशी ससंबंध असलेल्या विषयाच्या उच्च दर्जेच्या संशोधनात्मक अध्ययन व अध्यापनास सामाजिक शास्त्रे ही संज्ञा देतात.

सामाजिक शास्त्रांचा प्राथमिक उद्देश मनुष्यातील भयगंड, पुर्वग्रह आणि मनोविकार (भावना) जाणून घेऊन त्या नियंत्रित करण्यास साहाय्य करणे हा होय. सामाजिक शास्त्रात सामान्यतः मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधाविषयीचा अभ्यास हे विषय प्रामुख्याने अंतर्भूत होतात.

व्याख्या :

मानवी वर्तन व समाज यासंबंधीच्या शास्त्रांना सामाजिक शास्त्र किंवा सामाजिक विज्ञान(Social Science) असे म्हणतात.

सामाजिक शास्त्रे ही व्यापक संकल्पना असून नैसर्गिक शास्त्र नसणाऱ्या सर्व शास्त्रांचा यात समावेश होतो.

उदा — इतिहास,भुगोल, अर्थशास्त्र, नागरिकशास्त्र, राज्यशास्त्र,आंतरराष्ट्रीय संबंध,समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, शिक्षणशास्त्र इत्यादि.

संपुर्ण समाज हीच प्रयोगशाळा :

सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यास, नियम किंवा सिद्धांत नैसर्गिक शास्त्रांप्रमाणे बंदिस्त प्रयोगशाळेत पडताळून पाहता येत नाही. तर संपुर्ण समाज हीच सामाजिक शास्त्र विषयांसाठी एक प्रयोगशाळा असते.

सामाजिक शास्त्रातील नियम :

सामाजिक शास्त्रातील नियम : सामाजिक शास्त्र विषयांमध्ये मानवाच्या वेगवेगळ्या वागणुकीचा अभ्यास करून नैसर्गिक शास्त्रांप्रमाणे अनेक नियम किंवा सिद्धांत तज्ञांनी मांडलेले आहेत. मात्र हे सिद्धांत १००% अचूक नसतात. कारण समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे विचार, बुद्धी, तत्वे, आवडीनिवडी, सवयी, आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक परिस्थिती इ. परिस्थिती वेगवेगळी असते आशा भिन्न प्रवृत्तीच्या सर्व लोकांना नियम लागू करण्यासाठी, हे नियम अचूक ठरवण्यासाठी सामाजिक शास्त्रांत सिद्धांतांमध्ये “गृहीते” मांडावी लागतात. उदा — अर्थशास्त्रात मागणीचा नियम, पुरवठांचा नियम, घटत्या सीमांत उपयोगितेचा नियम इत्यादी अनेक नियमांमध्ये “इतरपरिस्थिती कायम आहे ” अशी गृहिते मांडलेली आहेत.

समाजात एकत्रित राहत असताना मानव अनेक प्रकाराची वागणूक, हालचाल करीत असतो.

उदा :— आर्थिक, सामाजिक राजकीय, मानसशास्त्रीय, आध्यात्मिक, सांस्कृतिक, क्रिडाविषयक इ. अनेक प्रकारच्या हालचाली,वागणूक मानव करीत असतो. या वेगवेगळ्या प्रकारच्या मानवी वागणूकीचा अभ्यास वेगवेगळ्या विषयांनी वाटून घेतलेला दिसतो. त्यानुसार समाजातील या वेगवेगळ्यामानवी वागणूकीचा अभ्यास करणाऱ्या सर्व विषयांना “सामाजिक शास्त्र” म्हणतात. हे विषय पुढीलप्रमाणे आहेत.

विषय**१) अर्थशास्त्र :**

अर्थशास्त्र एक सामाजिक शास्त्र असून ते 'सेवा व उत्पादनांच्या' निर्मिती, वितरण आणि वापर या विषयाची माहिती देते. इंगमानवाच्या अमर्यादित गरजा व त्या गरजा पूर्ण करणारी साधने मर्यादित, पण पर्यायी उपयोगाची साधने यांच्यात मेळ घालण्यासाठी मानव नेहमी प्रयत्न करीत असतो, यातून जो प्रश्न निर्माण होतो त्याला आर्थिक प्रश्न म्हणतात. मानवाच्या या आर्थिक वागणूकीचा अभ्यास अर्थशास्त्रात केला जातो.

२) समाजशास्त्र :

समाजशास्त्र(Sociology) म्हणजे माणसाचा समाजाशी असलेल्या आंतरसंबंधाचा अभ्यास होय. समाजशास्त्र हे समाजाचे विज्ञान आहे. यात सामाजिक घटक व सामाजिक घडामोडीचा समावेश असतो. समाजाचे सन, मनाचा एकूण कल व समाज पाळत असलेले रीतिरीवाज यांचा शोध या शास्त्रात घेतला जातो. (१) सामाजिक प्रश्नांची उकल करण्यासाठी समाजशास्त्र उपयुक्त असते. हे शास्त्र आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचे आहे. यामुळे याचा मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास व संख्याशास्त्र अशा अनेक शाखांशी संबंध येतो. (२) यामध्ये लोकांच्या जीवनाचे वास्तव चित्रणाचे रूप रेखाटले आहे. लोकांच्या सामाजिक प्रश्नाचे निवारण येथे केले जाते.

३) राज्यशास्त्र :

एका अर्थाने राज्यसंस्था वेगवेगळ्या बाजूंचा केलेला पध्दतशीर अभ्यास याला राज्यशास्त्र म्हणता येईल. परंतु हा अभ्यास केवळ त्या संस्थेचा नाही तर तिच्याशी संबंधित व्यक्तीच्या वर्तनांचा आहे. राज्याच्या मध्यवर्ती संकल्पनेच्या अनुषंगाने व्यक्तीचे जे वर्तन होते त्याचा असल्यास प्रामुख्याने या विषयांत केला जातो.

४) मानसशास्त्र :

मानसशास्त्राचा अभ्यास अधिक सखोल व तत्त्वज्ञानधारित आहे. तसेच हा व्यक्तीच्या किंवा प्राण्यांच्या सर्व नैसर्गिक वा साहजिक हालचाली तसेच वर्तन यांचा सुक्ष्म निरीक्षणांतून केलेला तपशीलवार अभ्यास आहे.

५) मानववंशशास्त्र :

मानववंशशास्त्र ही एक अभ्यासशाखा आहे. उत्खननात सापडणाऱ्या अस्थी किंवा अवशेषांचा अभ्यास करून मानव वंश कसा विकसित होत गेला याचा अभ्यास ज्या शास्त्रात केला जातो याला "मानववंशशास्त्र" म्हणतात. मानवाच्या उत्क्रांतीचा अभ्यास यामध्ये केला जातो. मानवाचे पुर्वज, त्याची स्वभाव वैशिष्ट्ये, मानवी वागणुक, मानवी समुदायातील भिन्नता व वेगळेपण, मानवी उत्क्रांतीचा समाजबांधणी व संस्कृतीवर परिणाम यासारख्या विषयांचा अभ्यास मानववंशशास्त्रात केला जातो. हा अभ्यास करताना मानवाचा उगम, भौतिक वैशिष्ट्ये, रीती, भाषा, परंपरा व वस्तुसंचय तसे सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक श्रद्धा व पध्दती आदी विषयांचा समावेश होतो.

६) तर्कशास्त्र :

तर्कशास्त्र हे प्रमाण अनुमानांचे शास्त्र होय. तर्कशास्त्रात अनुमानांच्या वेगवेगळ्या प्रकारचे वर्गीकरण करून त्यांच्या स्वरूपाचे विश्लेषण करण्यात येते. आणि ही वेगवेगळ्या प्रकारची अनुमाने प्रमाण कधी असतात, एखाद्या प्रकारचे अनुमान प्रमाण असायचे झाल्यास त्याने कोणत्या अटींचे समाधान केलेले असले पाहिजे, हे स्पष्ट करण्यात येते.

७) इतिहास :

भुतकाळातील घटनांची सुसंगतपणे दिलेली माहिती म्हणजे 'इतिहास' होय. लाखो वर्षात मानव कसा राहिला? त्याचे अन्न काय होते? त्याची वस्त्रे कशा प्रकारची होती? या प्रश्नांची उत्तरे इतिहासात अभ्यासातून मिळतात. पुर्वजांनी केलेल्या प्रगतीतून पुर्वजांविषयी स्वाभिमानाची भावना निर्माण होते आणि त्यांनी केलेल्या चुका टाळून भविष्यकाळातील प्रगती करणे इतिहासाच्या अभ्यासाद्वारे शक्य होते.

समकालीन समाजात सामाजिक शास्त्रांची भूमिका

१) सामाजिक शास्त्र आम्हाला पर्यायी भविष्याची कल्पना करण्यात मदत करतात.

सामाजिक शास्त्रे अभ्यासाचे क्षेत्र म्हणून विकसित झाली. सामाजिक विज्ञानाने लोकांना स्टीम पॉवर सारख्या युगातील नवीन तंत्रज्ञानाचे परिणाम आणि वापर समजण्यास मदत केली. रेल्वे आणि कारखान्यांच्या वाढीमुळे केवळ अर्थव्यवस्था आणि कामाचे जगच बदलले नाही, तर लोकांचे कौटुंबिक जीवन आणि विश्रांतीची व्यवस्था देखील कायमची बदलली. आज नॅनोटेक्नॉलॉजी आणि वैद्यकीय संशोधनातील प्रगतीचा आपल्या जगण्याच्या मार्गावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव आहे.

२) सामाजिक शास्त्र आपल्याला आर्थिक गोष्टी समजून घेण्यास मदत करू शकते.

सामाजिक विज्ञान हे केवळ भविष्यासाठी महत्त्वाचे नाही तर सध्या जे घडत आहे त्यासाठी महत्त्वाचे आहे. सामाजिक शास्त्रज्ञांची श्रेणी — केवळ अर्थशास्त्रच नाही तर मानसशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, आणि राजकीय शास्त्रज्ञ देखील, उदाहरणार्थ— आम्हाला आर्थिक संकट समजून घेण्यास आणि आम्ही स्वतःसाठी आणि सरकार आमच्या वतीने जे निर्णय घेतो ते मोजण्यास मदत करू शकतात. सामाजिक विज्ञान आपल्याला जे ज्ञान आणि समज देते, त्याद्वारे आपण स्वतःसाठी कार्य करण्यास आणि आपल्या वतीने घेतलेल्या निर्णयांवर प्रभाव टाकण्यास सक्षम बनतो.

३) सामाजिक शास्त्र आपल्या आरोग्य आणि कल्याणासाठी योगदान देतात.

क्रीडा सामाजिक शास्त्र तसेच समाजशास्त्रज्ञांनापासून सार्वजनिक आरोग्य तज्ञांपर्यंत, वैद्यकीय आकडेवारीचा अर्थ लावणाऱ्यांपासून ते वृद्धापकाळातील आमच्या काळजीसाठी धोरणांचे मुल्यमापन करणाऱ्यांपर्यंत, आमचे आरोग्य, विश्रांती आणि सामाजिक काळजी सेवा सर्वोत्तम परिणामासाठी कार्य करतात याची खात्री करण्यासाठी सामाजिक शास्त्रज्ञ कठोर परिश्रम करत आहेत.

४) सामाजिक शास्त्र त जीवन वाचवू शकते.

लिह्वरपूल विद्यापीठातील मानसशास्त्रज्ञांनी एक सुरक्षित वातावरण तयार करण्यासाठी कार्य करण्याची आवश्यकता आहे हे शोधण्यासाठी स्टील कारखान्यात वेळ घालवला. कर्मचारी प्रशिक्षण देणाऱ्या आणि सर्व आवश्यक सावधगिरी बाळगणाऱ्या सर्वोत्तम नियमन केलेल्या कंपन्यांमध्येही कामावर अपघात घडतात.

टॉप—डाउन लादलेली सुरक्षा व्यवस्था फक्त कार्य करत नाही. जेव्हा लोक असुरक्षित कार्य पद्धती अस्वीकार्य म्हणून निर्णय घेतात. नियोक्त्यांनी लोकांना अशा व्यक्ती म्हणून पाहणे आवश्यक आहे जे ते ज्याच्याशी ओळखतात त्यांच्याकडून पुढाकार घेतात. ही तत्वे गर्दी नियंत्रणातही काम करत असल्याचे दिसून आले आहे.

जेव्हा फूटबॉल सामन्यांच्या गर्दीच्या व्यवस्थापनासाठी जबाबदार असलेल्यांना हे विचारात घेणाऱ्या तंत्रांचे प्रशिक्षण दिले जाते, तेव्हा आक्षरशः कोणताही त्रास होत नाही.

५) सामाजिक शास्त्र तुमचे अतिपरिचित क्षेत्र अधिक सुरक्षित करू शकते.

एक सामान्य समज अशी आहे की जर तुम्ही एका परिसरात गुन्हेगारी कमी करण्यासाठी उपाययोजना केल्या तर गुन्हेगार पुढे सरकतात, ज्यामुळे दुसऱ्या भागात गुन्हेगारी वाढते. नॉटिंगहॅम ट्रेंट युनिव्हर्सिटीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी गुन्हाचे नमुने स्कॅन करण्याच्या पद्धतीद्वारे गुन्हेगारी कामात वाढ होत नसल्याची नमुने ते ओळखू शकले, त्यामुळे अंदाजाचे काम टाळले आणि वेळ वाया गेला. त्याच टीमने विकसित केलेले परिस्थितीजन्य गुन्हेगारी प्रतिबंध नावाचे तंत्र आता पोलिस नियमितपणे वापरले जाते, गुन्हेगारी रोखण्यासाठी सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांसोबत काम करत आहे. ते एकत्रितपणे गुन्हेगारांसाठी गोष्टी अधिक कठीण करतात.

उदाहरणार्थ, एका भागात सामुदायिक इमारतीच्या छतावरून शिसे चोरीला जाण्याची गंभीर समस्या होती. स्कॅप मेटल मार्केटमधील डीलर्ससोबत काम करून, आणि त्यांना रेकॉर्ड ठेवण्यास प्रवृत्त करून, नंतर चोरीचे शिसे विकत घेणे धोकादायक बनले.

६) सामाजिक शास्त्र आपल्या मुलांचे जीवन आणि शिक्षण सुधारू शकते —

सर्व समाज आणि सर्व सरकारे दाखवू इच्छितात की ते मुलांसाठी सर्वोत्तम आहेत. तरीही बऱ्याचदा शैक्षणिक सुधारणा विद्यार्थ्यांच्या हिताचा विचार न करता होत असल्याचे दिसून येते. शैक्षणिक संशोधनात असे दिसून आले आहे की अनेक पालक, विशेषतः लहान मुलांचे पालक,

त्यांची मुले शैक्षणिक तारे असण्यापेक्षा त्यांना शाळेचा आनंद घेण्यासाठी अधिक चिंतित असतात. शालेय शिक्षणाबद्दलचे त्यांचे दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी सर्व वयोगटातील विद्यार्थ्यांसोबत काम करून, केंब्रिज आणि लीड्स विद्यापीठातील संशोधकांनी प्रभावी शाळा कशा बनवतात आणि प्रभावी शालेय नेतृत्व कशासाठी बनवते याबद्दल नवीन अंतर्दृष्टी शोधून काढली आहे.

७) सामाजिक शास्त्र जगाला चांगले बदलू शकते —

आपण सर्वसाधारणपणे सहमत होऊ शकतो की जगाला एक सुरक्षित ठिकाण असणे आवश्यक आहे. जेथे सर्व लोक मूलभूत सन्मान आणि मानवी हक्कांचा आनंद घेऊ शकतात. हे घडण्यासाठी आपण काय केले पाहिजे यावर आपण नेहमी सहमत होऊ शकत नाही तरीही ही परिस्थिती आहे. आंतरविद्याशाखीय संघामध्ये काम करणाऱ्या सामाजिक शास्त्रज्ञांनी मानव कल्याण आणि विकासाच्या क्षेत्रात आपला ठसा उमटवला आहे. ते मानवतेच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीशी संबंधित आहेत. ते सरकारी संस्था, UN संस्था, सामाजिक सेवा, निधी एजन्सी आणि मीडियासी काम करतात.

ते भारतासारख्या विकसनशील आणि वाढत्या अर्थव्यवस्थेतील रणनीतीकार, नियोजन, शिक्षक आणि कार्यक्रम अधिकार्यांच्या कार्यावर प्रभाव टाकत आहेत, जेणेकरून ते समाजातील सर्वात गरीब सदस्यांच्या जीवनावर परिणाम करू शकतील.

८) सामाजिक विज्ञान तुमची क्षितीजे विस्तृत करू शकते —

स्त्रीवाद, शांतता, पर्यावरणशास्त्र, सामाजिक चळवळी आणि बरेच काही याबद्दलच्या वादविवादांसाठी, सामाजिकशास्त्र आपल्यापैकी प्रत्येकाला नवीन दृष्टिकोन आणि समजून घेण्याची नवीन मार्ग प्रदान करते. तुमची विश्रांतीची कल्पना संग्रहालयाला भेट देणे, साबण पाहणे किंवा ऑनलाईन गप्पा मारणे असो, सामाजिक शास्त्र आपल्या दैनंदिन क्रियाकलाप आणि संस्कृतीकडे नवीनपणे पाहण्यास प्रोत्साहित करते.

समारोप :

वरीलप्रमाणे सामाजिक शास्त्रांची काही भूमिका आहेत. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, सामाजिक शास्त्र महत्वाचे आहेत कारण ते चांगल्या संस्था आणि प्रणाली तयार करतात ज्या दररोज लोकांच्या जीवनावर परिणाम करतात. शासन प्रकारी उत्पत्ती आणि परिणाम समजून घेण्यासाठी फ्रेमवर्क तयार करणे, राजकीय पक्षांचे उद्दिष्टे, धुवीकरणाची कारणे, सामाजिक नेटवर्कची रचना, सरकारी संस्थांची उद्दिष्टे आणि संरचना किंवा सेवा प्रदाते आणि ना-नफा संस्थासमोरील आव्हाने आणि संधी या सर्व गोष्टी आहेत. जमिनिवर वास्तविक आणि सखाले प्रभाव असलेल्या संरचनांची जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न सामाजिक शास्त्रे करित असतात.

संदर्भ —

१. चतुर्वेदी, स्नेहल, (१ जानेवारी २०१९), सामाजिक विज्ञान शिक्षण : अग्रवाल प्रकाशन
२. राठोड, प्रा. डॉ. सुभाष पाटील, डॉ. सतीश (२०१७), सामाजिक शास्त्र: अध्ययन — अध्यापनशास्त्र, निराली प्रकाशन
३. कुंडले, म. बा. (१९९०), शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, विद्यप्रकाशन: पुणे
४. www.gyantarang.com
५. www.wikipedia.com

“भारतातील ग्रामीण विकासात कृषी प्रक्रिया उद्योगांची भूमिका आणि कामगिरी”

श्री. रोहिणि गि. देशपांडे

(H.O.D.) अर्थशास्त्र विभाग श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली

डॉ. अनिल कुमार कृ. वावरे

(H.O.D.) अर्थशास्त्र विभाग शिवाजी कॉलेज, सातारा

गोषवारा:-

औद्योगिक विकास हा देशातील केवळ नाविन्य आणि भांडवलाच्या प्रवाहवर अवलंबून नसून त्यासाठी कच्च्या मालाची उपलब्धता आणि पुरेशा भौतिक पायाभूत सुविधांची ही गरज आहे. कागद, साखर, कापड, खते, रसायने, खाद्यतेल इ. प्रमुख उद्योगांसाठी कृषी हे प्रमुख कच्चा माल उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र आहे. दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि इतर समस्या सोडविण्यासाठी कृषी आधारित उद्योग मोठ्या प्रमाणात महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. भारतातील असमानता आणि स्थानिक कच्च्या मालाचा कार्यक्षमतेने वापर करून अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासात लक्षणीय योगदान देऊ शकतात. त्यामुळे गरीब लोकांना मुख्यत्वे भूमिहीन अल्पभूधारक आणि लहान शेतकऱ्यांना लाभदायक रोजगाराच्या संधी मिळू शकतात. या संशोधन पेपर मध्ये संशोधकाने कृषीधारित उद्योगांची ग्रामिण विकासातील भूमिका व कामगिरी यावर चर्चा केली आहे.

बिज संज्ञा :- कृषीआधारीत उद्योग, कृषीक्षेत्र, लहानशेतकरी, श्रमप्रधानता, भांडवलबचत.

प्रस्तावना:- कृषी आणि उद्योग हे त्यांच्या परस्पर संबंधामुळे विकास प्रक्रियेचे अविभाज्य घटक आहेत कारण शेती, उद्योगाला निविष्टा पुरविते आणि उद्योगाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी, उत्पादनाचा विस्तार करण्यासाठी उद्योगाचे उत्पादन, कृषी उत्पादनात वापरले जातात. असे अनेक उद्योग आहेत, जे कृषी उत्पादनावर आधारित आहेत. कृषी आधारित उद्योग त्यांच्या कच्च्या मालासाठी आणि इतर मूलभूत निविष्टांसाठी शेतीवर अवलंबून आहेत. आपल्या देशाच्या आणि राज्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी परस्परावलंबन असणे आवश्यक आहे. कृषी उत्पादनाच्या स्थिरीकरण आणि वाढीमुळे कृषी उद्योगांमध्ये उत्पादन आणि रोजगारांमध्ये जलद प्रगती होते आणि कृषी उद्योगांच्या वाढीचा एकत्रित परिणाम औद्योगिक विकासासाठी तसेच अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांच्या एकत्रिकरणासाठी मोठ्या संधी निर्माण करतो. कृषी आधारित उद्योगांचे वर्गीकरण अन्नप्रक्रिया उद्योग आणि बिगर अन्नप्रक्रिया उद्योग अशा दोन श्रेणीमध्ये केले जाते. अन्नप्रक्रिया उद्योग मुख्यत्वे नाशवंत उत्पादनांचे संरक्षण आणि उत्पादनांचा इतर कारणांसाठी वापर करतात. या प्रकारच्या उद्योगांमध्ये गहू, तांदूळ, मका, बाली, कडधान्य, मांस, फळे, भाजीपाला, इ. प्रक्रिया करणे समाविष्ट आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

सदर संशोधनाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

१. भारतातील कृषी आधारीत उद्योगांच्या विकासाचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामिण विकासात कृषी आधारीत उद्योगांची कामगिरीचा अभ्यास करणे.
३. निष्कर्ष काढणे आणि उपाययोजना सूचविणे.

संशोधनपद्धती:-

संशोधकाने सदर संशोधनासाठी दुय्यम साधनसामग्रीच्या स्रोतांचा उपयोग केला आहे. ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असणारी पुस्तके, संदर्भग्रंथ, मासिके, पाक्षिके, वार्षिक अहवाल, इ. तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईट वरील माहितीचा आधार घेतला आहे. आणि भारतातील कृषी आधारीत उद्योगांचा अभ्यास केला आहे.

कृषी आधारित उद्योगांचे वर्गीकरण:-**१) कृषी उत्पादन प्रक्रिया संस्था:-**

या कच्च्या मालावर प्रक्रिया करतात जेणेकरून तो सुरक्षित ठेवता येईल आणि स्वस्त दरात वाहतूक करता येईल कोणतेही नवीन उत्पादन तयार केले जात नाही उदा. राईस मिल, डाळ मिल, इ.

२) कृषी प्रक्रिया उत्पादन संस्था:-

या संस्था पूर्णपणे नवीन उत्पादने तयार करतात. पक्का माल त्यांच्या मूळ कच्च्या मालापेक्षा पूर्णपणे भिन्न असतो.

३) कृषी निविष्टा उत्पादन संस्था:-

शेतीच्या यांत्रिकीकरणासाठी किंवा उत्पादकता वाढविण्यासाठी वस्तूंचे उत्पादन करणारी औद्योगिक युनिट्स या प्रकारात येतात. उदा. कृषी अवजारे, बियाणे उद्योग, पंपसंच, खते, आणि कीटकनाशक उत्पादन संस्था.

४) कृषी सेवा केंद्र:-

कृषी सेवा केंद्र हे कार्यशाळा आणि सेवा केंद्र आहेत जे पंपसेट, डिझेल इंजिन, ट्रॅक्टर आणि इतर सर्व प्रकारच्या शेती उपकरणांच्या सेवांमध्ये गुंतलेले आहेत.

साहित्याचा आढावा:-

विक्रम पुरी (2012)^{१३} स्पष्ट करतात की, भारतात कृषी व्यवसाय तेजीत आहे. ज्याच्या वाढीला चालना देण्यासाठी मोठ्या प्रतिभेची गरज आहे. कृषी उत्पादकता वाढल्याने उत्पन्न आणि मालमत्ता निर्माण होईल आणि काही प्रमाणात चक्रीय असले तरी समग्रस्तरावर भारतातील शेती ही दीर्घकालीन मंदीचा पुरावा असेल. भारतासाठी सर्वात मोठी उपलब्धी ही अन्नामधील शाश्वत स्वयंपूर्णतेतून मिळेल.

विशांत गांधी (2001)^{१४} यांनी सांगितले की, भारतातील आर्थिक विकासामध्ये कृषी उद्योगाला महत्त्वपूर्ण स्थान देण्यात आले आहे. भारतातील कृषी उद्योग क्षेत्र उद्योगातील एकूण रोजगार तसेच मूल्यवर्धन आणि उत्पन्न निर्मितीमध्ये मोठा वाटा देते. विकासाला चालना देण्यासाठी आणि दारिद्र्य कमी करण्यासाठी त्याची सतत महत्त्वाची भूमिका आहे. ती अल्प स्वरूपातील उत्पन्न आणि ग्रामीण रोजगार विशेषतः भूमिहीन गरिबांमध्ये योगदान देण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असेल. व्यवस्थापकीय दृष्ट्या मोठ्या संख्येने, लहान शेतकऱ्यांकडून शाश्वत उत्पादन आणि खरेदी आयोजित करणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

पवन कुमार धिमान आणि अमिता राणी (2011)^{१५} यांनी चर्चा केली की कृषी आधारित उद्योग हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे सूर्योदय क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते, कारण त्याच्या वाढीची मोठी क्षमता आणि संभाव्यता, निश्चित अशा, अर्थव्यवस्थेचा विशेषतः रोजगार आणि उत्पन्न निर्मितीवर परिणाम होतो. काही अंदाज असे सूचित करतात की, विकसित देशांमध्ये एकूण कार्यकारी लोकसंख्येपैकी म्हणजेच श्रमिकांपैकी सुमारे 14% श्रमिक प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे कृषी प्रक्रिया क्षेत्रात गुंतलेले आहेत. तथापि, भारतात केवळ 3% कामगारांना या क्षेत्रात रोजगार मिळतो ज्यामुळे त्यांची अविकसित अवस्था आणि रोजगारासाठी मोठ्या प्रमाणात अप्रयुक्त क्षमता दिसून येते.

कारंद मिश्रा (2004)^{१६} यांनी त्यांच्या “एंग्रो इंडस्ट्रीज अँड इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट” या पुस्तकात, असे नमूद केले आहे की, देशाच्या आर्थिक विकासाच्या संदर्भात कृषी उत्पादकांना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे वापरणारे उद्योग उभारणे अधिक इष्ट किंवा उपयुक्त मानले जाते. अशा विकासाचा दुहेरी परिणाम होतो, तो म्हणजे, कृषी संबंधित उद्योगांना अशा क्षेत्राद्वारे थेट पुरविल्या जाणाऱ्या कच्च्या मालाचा वापर करण्यात मदत होते आणि ते अशा प्रकारच्या उद्योगांच्या वाढीस मदत करते. जे खते, कीटकनाशके आणि कृषी अवजारे यासारखी अनेक अदाने तयार करतात. जे शेतीची उत्पादकता आणि त्याचा विस्तार करण्यासाठी, प्रोत्साहन देण्यासाठी मदत करतात.

गणेश कुमार (2011)^{१७} यांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की, भारतातील कृषी प्रक्रिया क्षेत्र हे प्राथमिक कृषी क्षेत्राच्या तुलनेत लहान आहे. कृषी विकास आणि रोजगार निर्मितीमध्ये त्यांची भूमिका फार महत्त्वाची नाही. भारताच्या इतर क्षेत्रातील धोरणात्मक सुधारणांचे कृषी प्रक्रियेवर होणारे अप्रत्यक्ष परिणाम, कृषी प्रक्रियेतील सुधारणांपेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहेत. प्राथमिक शेतीमधील धोरणात्मक सुधारणांबाबत हे विशेषतः खरे आहे, जे

आदानांचा पुरवठा आणि एकूण मागणी या दोन्ही द्वारे कृषी प्रक्रियेवर परिणाम करू शकतात. भारतातील कृषी प्रक्रिया क्षेत्राच्या सुधारणा किंवा विकासाला लक्ष करताना, अर्थव्यवस्था व्याप्ती दृष्टिकोनावर अधिक भर देणे आवश्यक आहे.

लक्ष्मीकांता रेड्डी आणि रतन कुमारी (2014)^९ स्पष्ट करतात की, शेती हा जीवनाचा एक मार्ग आहे आणि आजही समाजाच्या उपजीविकेचा एक मुख्य स्रोत आहे. भारतातील कृषी धोरण अनेक दशकांपासून अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्णता आणि स्वावलंबनावर केंद्रित आहे. भारताच्या विकासामध्ये कृषी आधारित उद्योगांना सर्वत्र मान्यता आहे आणि त्याच्या विकासावर अधिक जोर देण्याची गरज नाही. ते कमी गुंतवणुकीच्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी देऊ शकतात.

रानदेनी(2011)^{११} यांनी असे सुचविले की, तंत्रज्ञान शक्य तितक्या कृषी आधारित उद्योगांच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकते. या दृष्टिकोनातून त्यांना अपेक्षेप्रमाणे अधिक तांत्रिक सुविधा पुरविल्या गेले आहेत की नाही, हे ओळखण्यासाठी सखोल तपास करण्यात आला. या आढाव्यात काही प्रमाणात असे लक्षात आले आहे की, त्यांच्याकडे अपेक्षित तांत्रिक सुविधा तसेच तंत्रज्ञानाच्या ज्ञानाचा अभाव आहे. देशाच्या औद्योगिक उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी एनसीपी मध्ये कृषी आधारित उद्योग विकसित केले जाऊ शकतात.

अरुण कुमार आणि मनीमंजन (2014)^९ यांना असे आढळून आले की, शेती अजूनही आपल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची जीवरेषा आहे आणि माणसाच्या जीवनातील महत्त्वाची क्रिया आहे. भारतातील कृषी क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नात जवळपास निम्मा वाटा आहे. एकूण लोकसंख्येच्या तीन ते चार टक्के लोकांना रोजगार मिळतो. थोडक्यात, कृषी क्षेत्र देशाच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. तामिळनाडूच्या अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्र हे सर्वात प्रमुख क्षेत्र आहे. लोकसंख्या सतत वाढत असल्याने कृषी उत्पादकता हा महत्त्वाचा मुद्दा बनत चालला आहे.

राजीव खोसला(2013)^{१०} यांनी कृषीधारित उद्योगांना शेती आणि उद्योग यांच्यातील महत्त्वाचा दुवा म्हणून पाहिले आहे. जे भारतीय शेतीमध्ये प्रचलित असलेल्या मूळ समस्या सोडू शकतात. पण शेतीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी चुकीच्या मार्गाने कृषीधारित उद्योगांना चालना दिल्याने काही तोडगा निघणार नाही. कृषीआधारित उद्योगांच्या संख्येच्या बाबतीत सापेक्ष श्रम, भांडवल आणि कार्यक्षमता स्पष्टपणे आणि सातत्याने उज्वल वाटचाल त्यांच्या विकासाची चांगली संधी दर्शविते.

प्रबिना अंबिडाटू (2015)^९ स्पष्ट करतात की, भारत हा अन्नधान्याचा सर्वात मोठा उत्पादक देश आहे. आणि तो दूध, ऊस आणि चहा यांचा सर्वात मोठा एकमेव उत्पादक देखील आहे. तांदूळ, फळे, गहू आणि भाजीपाला यांचा सर्वात मोठा उत्पादक देश आहे. भारतातील 70 % लोकसंख्याशेती आणि शेती आधारित उद्योगांवर अवलंबून आहे. कृषी प्रक्रिया उद्योगांचा विकास म्हणजे एकीकडे शेतीचा विकास आणि दुसरीकडे उत्पन्न आणि पर्यावरण सुधारून जनतेच्या मागण्या पूर्ण करणारे उद्योगधंदे आणि गुंतवणूक यांचा संपूर्ण समूह होय. हे उद्योग मोठ्या निर्यात क्षमतेसह कृषी व उद्योग यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठी मोठी संधी निर्माण करतात.

भारतातील कृषी आधारित उद्योग

कृषी उद्योग हा एक असा उपक्रम आहे, जो कच्च्या मालावर प्रक्रिया करतो. ज्यामध्ये विविध प्रकारचे अन्नधान्य, भाजीपाला तसेच पशुधनाचाही समावेश होतो. उदा. प्रक्रियेची श्रेणी कमालीची बदलू शकते जेव्हा ही प्रक्रिया सफरचंदाच्या साफसफाई आणि प्रतवारीपासून सुरू होऊ शकते. तांदूळ दळणे, स्वयंपाक करणे, विविध मिश्रणे व रासायनिक घटकांचा वापर करून त्यात बदल घडवून आणणे, भाजीपाला साठविणे, वाळविणे इत्यादी कार्ये कृषी उद्योग करतात. कच्च्या मला मध्ये किती प्रमाणात किंवा श्रेणीत बदल होतो त्यानुसार त्यांचे वर्गीकरण केले जाते. सर्व साधारणपणे भांडवली गुंतवणूक, तंत्रज्ञानाची जटिलता आणि व्यवस्थापन आवश्यकता परिवर्तनाच्या प्रमाणात वाढतात.

तत्का क्रमांक: 1भारतातील कृषी आधारित उद्योग

अनु.क्र.	विवरण	उद्योग	उत्पादकभांडवल	कामगार
१	अन्नउत्पादने	35346	21979802	1232679
२	कापड	18645	24860635	1267670
३	रबर व प्लास्टिकउत्पादने	13147	10079179	466790
४	तंबाखूउत्पादने	394	1310788	425799
५	शीतपेये	2103	3881305	121346
६	कागद व कागदउत्पादने	6810	5415903	193026
७	सूतकताई, साफसफाई, गासाडी,बीजप्रक्रिया	3301	1474036	73096
८	लाकूड व लाकूडउत्पादने,फर्निचरवगळता	4269	891952	60034
	एकूण	86915	69893600	3840440

भांडवल लाख रु. मध्ये मोजले जाते.स्रोत : औद्योगिकवार्षिक सर्वेक्षण-२०१३-१४.

तत्का क्रमांक १ दर्शवितो की, उद्योगांच्या 2013 -14 च्या वार्षिक सर्वेक्षणानुसार, 3840440 कामगारांसह 86915 कृषी आधारित उद्योग कार्यरत आहेत आणि त्यांची उत्पादन क्षमता रु. 698993600 लाख आहे. कृषीधरित उद्योगामुळे भूमिहीन गरीब आणि ग्रामीण लोकांना रोजगाराच्या वाढत्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात. कृषी आधारित उद्योगांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये वैविध्य निर्माण होण्यास मदत होते. त्यामुळे शेतीवरील अतिरिक्त अवलंबित्व कमी होण्यास मदत होते, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थिरता प्राप्त होईल. कृषीधरित उद्योग बेरोजगारी आणि अर्ध बेकारी विशेषतः भूमिहीन शेतमजूर व आदिवासी लोकसंख्येतील बेरोजगारी सोडविण्यास मदत करतात.

तत्का क्रमांक 2:- भारतातील कृषी आधारित वस्तुनिर्माण उद्योगांच्या उत्पादन वाढीचा दर

अ.क्र.	उद्योगसमूह	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४
1	अन्नउत्पादने व पेये	१३३.५	१४२.९	१६४.८	१६९.५	१६७.७
2	तंबाखूउत्पादने	१०२.०	१०४.१	१०९.७	१०९.२	११०.२
3	कापड	१२७.४	१३५.९	१३४.०	१४२.०	१४८.३
4	लाकूड व लाकूडउत्पादने,फर्निचरवगळता व काडापासूनवनविलेल्याकलाकुसरीच्यावस्तू	१६०.१	१५६.५	१५९.२	१४७.९	१४४.६
5	कागद व कागदउत्पादने	१२१.१	१३१.४	१३८.०	१३८.७	१३८.६
6	रबर व प्लास्टिकउत्पादने	१६७.४	१८५.२	१८४.६	१८५.०	१८१.१
		८११.५	८५६.६	८९०.३	८९२.३	८९०.५

पाया२००४-०५ = 100स्रोत: केंद्रिय सांख्यिकीय कार्यालय(अर्थिकसर्वेक्षण २०१४-१५)

तत्का क्रमांक २ मध्ये असे दिसून येते की २००९-१० मध्ये कृषी आधारित वस्तु निर्माण उद्योगांचा उत्पादन वाढीचा दर 811.5 इतका होता आणि तो 2013 -14 मध्ये 890.5 पर्यंत वाढला आहे. ग्रामीण जनतेला रोजगार आणि उत्पन्न देऊन कृषी आधारित उद्योगामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आजही कायम असलेली उत्पादनाची तीव्र असमानता कमी होण्यास मदतच होत आहे. कारण हे उद्योग शहरी भागात केंद्रित झाले आहेत. अशा प्रकारे, कृषी आधारित उद्योग हे ग्रामीण भागातील उत्पन्न आणि संपत्तीची तीव्र असमानता कमी करण्याच्या दिशेने आणि

समाजामध्ये समाजवादी रचना स्थापित करण्याच्या दिशेने एक पाऊल ठरले आहेत. ग्रामीण लोकांना रोजगार आणि स्थिर उत्पन्नाची खात्री देण्याकरिता कृषी आधारित उद्योग हा ग्रामीण भागातील सामाजिक -आर्थिक, गरिबी किंवा दारिद्र्य निर्मूलन आणि विकासाचा सर्वात महत्वाचा घटक आहे.

तक्ता क्रमांक 3 : कृषीआधारीत उत्पादनांची निर्यात

वस्तू	२०१४-१५			२०१५-१६		
	नग संख्यामूल्य	%		नग संख्या मूल्य	%	
तांदूळ(बासमती)	३६९८.९३	४५१६.१८	२३.१३	२३८८.८२	२१७२.५१	२३.०१
तांदूळ(बासमती सोडून)	८२७८.२३	३३३६.८४	१७.०८	३८२४.१६	१३९८.३९	१४.८१
मसाले	९२६.०२	२४३०.३५	१२.४४	४९१.२९	१४७२.७१	१५.६०
काजू	१३४.५७	९०९.२६	४.६५	५९.०८	४५२.५८	४.७९
साखर	१९५५.१९	८७१.४१	४.४६	१६३९.४८	६११.८१	६.४८
इतरतृणधान्ये	३५१४.३५	८६९.११	४.४५	६४५.४८	१६२.३३	१.७४
गहू	२९२४.०५	८२८.७५	४.२४	४१५.९२	१०२.५	१.०८
कोंफी	२२१.०४	८१४.०२	४.१८	१४७.०७	४६०.२५	४.८७
ताजाभाजिपाला	२०६१.००	७६३.२४	३.९०	९२३.६३	३८८.०५	४.११
) भूईमूग	७०८.३९	७६०.३७	३.८	२१९.७४	२७८.०७	२.९४
) चहा	२१५.४१	६८१.७९	३.४९	१३४.०७	४१४.९८	४.३९
) प्रक्रियाफळे व रस	-	५९२.२६	३.०३	-	३३०.३८	३.४९
) ताजीफळे	४८६.९४	५१६.२६	२.६४	२३१.०६	२४४.५६	२.५९
) तयारधान्ये	३०५.४३	४९६.४१	२.५४	१८८.१५	२९८.४७	३.१६
) प्रक्रियाभाजिपाला	-	२८१.७५	१.४४	-	१४५.८२	१.५४
) कडधान्ये	२२२.१४	१९९.८६	१.०२	१३०.४४	१२२.५१	१.२९
) इतरतेलबिया	२४७.५४	१८५.०३	०.९४	११६.८९	८६.१३	०.९३
) गिरण्यामधिलउत्पादने	४१९.८६	१६८.७६	०.८८	२५९.९९	१०१.०१	१.०६
) कोकाउत्पादने	२०.८८	१३८.८७	०.७४	१९.५५	१०८.३४	१.१५
) वनस्पतीतेले	४२.०५	९७.५६	०.४८	१५.२३	४६.३५	०.४९
) फळे व भजिपालाबिया	१२.०५	६९.९६	०.३८	३.६१	४२.४८	०.४८
एकूण	२६३९४.८८	१९५२५.१४	१००	११८५७.९२	९४४०.३३	१००

संख्यात्मकप्रमाणहजारदशलक्षटनइतकेमोजलेजाते व मूल्यलाखेडॉलरमध्येमोजलेजाते.

स्रोत: वाणिज्यआणिउद्योगमंत्रालय.

वरील तक्ता विचारात घेता सन 2014-15 या वर्षात कृषी आधारित उद्योगांचे निर्यातीचे प्रमाण 26394.88 हजार दशलक्ष टन इतके आहे. ज्याचे मूल्य \$19525.14 दशलक्ष आहे. यापैकी बासमती तांदूळ 23.33% हे प्रमुख कृषी अधरीत उत्पादन आहे.

सन 2015 -16 या वर्षात कृषी आधारित उद्योगांची निर्यात 11857.92 हजार दशलक्ष टन इतकी होती. ज्याचे मूल्य \$9440.33 दशलक्षटनइतकीहोती. बासमतीतांदूळ (23.01%) प्रमुखकृषीआधारीतनिर्यातउत्पादनहोय.

निष्कर्ष व सूचना :-

कृषीआधारीतउद्योगांचापरिणामग्रामीणलोकसंख्येच्यासर्वश्रेणींच्याउत्पन्नपातळींवरलक्षणीयप्रमाणातहोतो. कृषीआधारीतऔद्योगिकउत्पादनसंस्थांमध्येकामकरणाऱ्याकृषीकामगारांच्याकुटुंबाच्याउत्पन्नातझालेलीवाढअधिकनेत्र दिपकआहे. कृषीआधारीतउद्योगांमुळेअप्रत्यक्षपणेउच्चमजुरीच्यादरानेफायदाझाला. शेतीक्षेत्रातरोजगाराचीहमीदिलीगेली. तरनंतरचाफायदाकृषीआधारीतऔद्योगिकघटकांमधीलरोजगारामुळेझाला. भारतातीलकृषीअर्थव्यवस्थेचाएकमुलभूतकणाआहे. जोरोजगार, उत्पन्ननिर्मिती, औद्योगिकनिविष्टा, व उत्पादन, प्रादेशिकवृद्धीआणिमानवाच्यासर्वप्रकारच्याक्षेत्रांशीसंबंधितआहे. त्यामुळेअसानिष्कर्षकाढण्यातआलाआहेकी, भविष्यातमोठ्याप्रमाणावरपरकीयचलनाच्याउपलब्धीकरीताकृषीआधारीतउत्पादनांच्यानिर्यातीलामोठावावआहे. भविष्यातकृषीआधारीतनिर्यातीनाचालनादेण्यासाठीविशेषआणिप्रभावीपावलेउचलण्याचीगरजआहे.

संदर्भ:-

१. वार्षिकसर्वेक्षणऔद्योगिकअहवाल २०१३-१४
२. अरूणकुमार, मणिमन्नन, "तामिळनाडूच्याकावेरीडेल्टाडोनमधीलपिकांच्याकृषीउत्पादकतेचाआंशिकनमुना." IOSR जर्नलऑफ ग्रिकल्चर ऍण्डव्हेटर्नरी सायन्स.2014;7(11): 1-7.
३. केंद्रियसांख्यिकीकार्यालयआर्थिकसर्वेक्षण 2014-15
४. निर्यातआणिआयातअहवाल, वाणिज्यआणिउद्योगमंत्रालय, 2015
५. गणेशकुमार, एकपक्षीयआणिबहुपक्षीयव्यापारकराराच्यासंदर्भातभारतीयकृषीप्रक्रीया व कृषीक्षेत्रातीलसुधारणा, जागतिकआर्थिकविश्लेषणावर 8 वीवार्षिकपरिषद, 2011, 1-35.
६. कारगआणिमिश्रा, एन. कृषीउद्योगआणिआर्थिकविकास, दीपआणिदीपप्रकाशनप्रा. लिमिटेड,2004.
७. लक्ष्मीकंधारेडुई, रत्नाकुमारी, "भारतातीलकृषीआधारीतउद्योगांचीकामगिरी, एकगंभीरविश्लेषण." IOSR जर्नलऑफइकॉनॉमिक्स ऍण्डफायनान्स, 2014; 2(4): 15-25.
८. प्रविणाअंबीदत्त, काजूच्याविशेषसंदर्भातकेरळमधिलकृषीआधारीतउद्योगांच्याकामगिरीचेविश्लेषण. जर्नलऑफइकॉनॉमिक्स ऍण्डडेव्हलपमेंट 2015, 3(12): 1-5.
९. पवनकुमारधीमान, अमिताराम. लघुकृषीआधारीतउद्योगांच्यासमस्याआणिभवितव्य :पटीयालाजिल्ह्याचेविश्लेषण. इंटरनॅशनलजर्नलऑफमल्टीडिसिप्लिनरीरिसर्च 2011;(4): 129-142.
१०. राजीवखोसला, भारतीयराज्यांमधीलकृषीप्रक्रियाउद्योगाच्याकार्यक्षमतेतीलअंतर – उद्योगफरक, इंटरनॅशनलजर्नलऑफआर्टस् ऍण्डकॉमर्स. 2013; 1(3): 1-21
११. रानदेनी, "उत्तरमध्यप्रांताच्याविशेषसंदर्भातश्रीलंकेतीलकृषीआधारीतउद्योगविकसितकरण्याचीक्षमता." इंटरनॅशनलकॉन्फरन्समॅनेजमेंट, इकॉनॉमिक्स ऍण्डसोशल सायन्सेस.2011,605-608.

१२. वसंतगांधी, ग्रामीण आणिलहानशेतकरी विकासाच्या समस्यांसाठी कृषी उद्योग आणि भारताचा अनुभव. आंतरराष्ट्रीय अन्न आणि कृषी व्यवसाय व्यवस्थापन. 2001; 2(3-4):331-344.
१३. विक्रमपुरी, "कृषी व्यवसाय, प्रतिभावान लोकांसाठी एक उत्तम करिअर संधी, आंतरराष्ट्रीय अन्न आणि कृषी व्यवसाय व्यवस्थापन. 2012; 15:27-30.

भारताच्या विकासासाठी Digital Marketing चे योगदान**रोहित भिमराव कुंभारकर**

मिरज महाविद्यालय, मिरज

प्रस्तावना : -

आजच्या वाढत्या संगणकीय क्षेत्रात अनेक बदल वेगाने होत आहेत. यामध्ये ई-कॉमर्स, ई - गव्हर्नमेंट, ई - लर्निंग, Cloud Computing , ई- जनर्स इत्यादी. त्याचप्रमाणे आज पाहायला गेले तर वाढते संगणकीय क्षेत्रातील इंटरनेट महाजाळे. इंटरनेट मुळेच जोड येते ती म्हणजे Digital Marketing या क्षेत्रात होय. Digital Marketing चा वापर आपण सामाजिक विकासासाठी कसा करता येईल, Digital Marketing वापरात होणारे फायदे अभ्यासणे काळाची गरज आहे. आपण पाहिले तर बऱ्याच वर्षांपूर्वी लोकांपर्यंत पोचण्यासाठी विविध माध्यमांचा वापर केला जात होता. विज्ञानातील व तंत्रज्ञानामुळे प्रचंड प्रगतीमुळे ज्ञानाची क्षितिजे खुप विस्तारली आहेत. मानवी ज्ञानात सखोलता आली. आज ज्ञान मिळविण्यात विविध शाखा उदयाला आल्या आहेत. तंत्रज्ञानातील प्रगतीचा परिपाक नवनवीन यंत्रे व साधनांच्या निर्मितीत झाला. स्वयंचलिताने युग अवतरले. गणकयंत्रे अस्तित्वात आली. प्रचंड अवघड समस्या वा प्रश्नांची अचूक उत्तरे कमी वेळात मिळू लागली. मानवी जीवनाच्या अंगोपांगात खुप मोठी क्रांती घडून येत आहे. मानवी जीवनाला इंटरनेटने व्यापून टाकले आहे. इतकेच नव्हे तर मानवी जीवन सुखी व समृद्ध करण्यातही इंटरनेटचा सिंहाचा वाटा आहे. हे मान्यच केले पाहिजे.

यामध्ये प्रामुख्याने News Paper, Redio, T.V, Posters इत्यादी. या माध्यासाठी लागणारा वेळ, त्यापेक्षा सर्वात जास्त होणारा खर्च. त्यानंतर त्या जाहिरातीचे समाजातील नागरीक वर होणारे परिणाम हे तपासण्यासाठी लागणारा वेळ खूप जास्त असतो. उदा :- Covid -19 चे संकट जगावर निर्माण झाले. त्या काळात शासना समोर लॉकडॉऊन हा एक पर्याय निर्माण झाला. शासनाने तसे आदेश काढले. संपूर्ण देशात लॉकडॉऊन झाले. त्याचप्रमाणे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रा बरोबर सर्व क्षेत्रावर यांचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाला. त्या दरम्यान Digitalization क्षेत्राचा वापर वाढत गेला. यामध्ये इंटरनेट, माहिती तंत्रज्ञान, Online Meeting साठी लागणारे APP - Google meet, zoom , E- Webinar, google forms याला खुप महत्व निर्माण झाले. Digital Marketing मध्ये खुप मोठ्या प्रमाणात बदलासहित वाढ झाली. ते बदल लोकांनी स्वीकारले त्याची अंमलबजावणी आज ही होत आहे. इंटरनेटमुळे लोक एकमेकांच्या जवळ आले आणि कामाची पूर्तता ही मोठ्या प्रमाणात झाली, आणि योग्य पध्दतीने कामाचे व्यवस्थापन करता आले.

Digital Markting चे समाजाला फायदे :-

- 1) कमी वेळेमध्ये जास्तीत जास्त नागरिकांना माहिती देण्यात येते.
- 2) आपल्या बजेटनुसार आपण जाहिरात तयार करू शकतो.
- 3) विशिष्ट गटातील लोकांपर्यंत विशिष्ट स्वरूपात माहिती सहज उपलब्ध करू देता येते.
उदा. विद्यार्थ्यांच्या साठी शैक्षणिक माहिती, शेतकऱ्यासाठी शेती विषयक माहिती
- 4) Digital Marketing केल्यानंतर जाहिरातीचे Data Analysis करणे सहज शक्य होते.
- 5) व्यापारी त्यांच्या व्यवसायाची जाहिरात करण्यासाठी सहज सोपे माध्यम ही Digital Marketing आहे.
- 6) शासनाला एखादी माहिती कमी वेळेत सर्व समाजातील घटकांपर्यंत पोहोचवण्याची सोय असेल तर Digital Marketing माध्यमातून उपलब्ध होते.
उदा. Covid -19 ची लसी संबंधी माहिती फार कमी वेळेत समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोचवली.

Digital Markting ची माध्यमे :

- 1) Facebook
- 2) YouTube
- 3) Twitter

- 4) Telegram
- 5) WhatsApp
- 6) Google Business

1) Facebook :-

फेसबुक ही एक लोकप्रिय Social Media Networking साईट म्हणुन ओळखली जाते. मार्क झुकरबर्ग हे फेसबुक जनक आहेत. फेसबुक हे सध्याच्या काळात पाहिले तर विविध १९१ भाषांमध्ये युअर साठी वापरता येते. फेसबुक हे वेबसाईट व Mobile App म्हणून आज उपलब्ध आहे.

सामाजिक व राष्ट्रीय विकासासाठी आपण Facebook चा चांगल्या पध्दतीने कसा वापर केला पाहिजे ? याचा शोध घेताना बरेच मुद्दे समोर येत आहेत. समाजातील सर्व घटकांना Facebook हे फायदेशीर ठरू शकते. त्यामधील काही मुद्दे पुढीलप्रमाणे

- 1) एखाद्या विषयावर गटचर्चा घेऊ शकतो. यासाठी आपल्याला Facebook मध्ये विशिष्ट युजरचा ग्रुप तयार करू घ्यावा लागेल.
- 2) Text message, video call, voice call ची सुविधा देखील फेसबुक ने उपलब्ध करू दिली आहे.
- 3) एखाद्या कार्यक्रमाचे इन्व्हिटेशन देण्यासाठी देखील आपण फेसबुक चा वापर करू शकतो.
- 4) फेसबुकच्या माध्यमातून नोकरी शोधता येते. आज ही सुविधा बऱ्याच कंपनीचे HR Manger फेसबुकच्या माध्यमातून आपल्याला आवश्यक असणारे कुशल कामगाराची नोकरभरतीची जाहिरात फेसबुक वर Run करतात.
- 5) आपण आपल्या संस्था, कॉलेज, शाळा, कंपनीची माहिती पोचविण्यासाठी फेसबुक पेज तयार करून समाजातील जास्तीत जास्त लोकापर्यंत शेअर करू शकतो.
- 6) फेसबुक च्या माध्यमातून आपण नवीन मित्र बनवू शकतो व विविध विषयावर चर्चा देखील करू शकतो.
- 7) विचाराची देवाण घेवाण करता येते. यातून नवसंशोधकांना अपेक्षित माहिती मिळते.

2) YouTube :-

YouTube वर व्हिडिओ पाहण्याच्या संख्या प्रचंड आहे. ते समाजातील सर्व घटकांना आवडते. आज पाहायला गेले तर सोशल मिडिया मधील YouTube हे एक लोकप्रिय सोशल मिडिया माध्यम म्हणून पाहिले जात आहे. आज पूर्ण जगामध्ये २ अब्ज लोकांपेक्षाही जास्त लोक YouTube वर व्हिडिओ पाहत आहेत. YouTube हे जगातील असे सर्वात मोठे सर्च इंजिन असले जे Google नंतर सर्वात जास्त वेळा पाहिले जाते. YouTube आज जगामधील ७६ भाषेमध्ये आणि ८८ देशांमध्ये उपलब्ध आहे. YouTube वर सर्वात जास्त व्हिडिओ म्हणजे ७० टक्के व्हिडिओ हे मोबाईलच्या माध्यमातून पाहिले जातात. सध्या बरेच युट्यु मुळे प्रसिध्दीच्या झोकात आले आहेत. लहान वयात काही जण मनोरंजन व लोकांना माहिती देत आहेत. त्यांचे करिअर हि त्यातच घडले आहे.

YouTube चे अनेक फायदे सामाजिक विकासासाठी आपण करू शकतो.

- 1) YouTube माध्यमातून अनेक व्याख्याने, प्रबोधन, मार्गदर्शन हे समाजातील सर्व घटकांपर्यंत फार कमी वेळात पोचवता येते.
- 2) Video Graphical Representation चा वापर झाल्याने User ला एखादी माहिती सहज कळते.
- 3) आर्टिफिशिअल इंटेलिजन्स म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता याद्वारे YouTube वापरून युअर ला आवडणारे व्हिडिओची यादी त्या युअर समोर त्या व्हिडिओ ची यादी दाखवता येते. (उदा. विनोदी मालिका पाहणारा एखादा युअर असेल अशा युअर ला YouTube च्या साहय्याने युअर समोर Autoplay करता येते.)
- 4) Digital Marketing साठी व्हिडिओ जाहिरात करून कमी वेळात जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहचवता येते.

3) Twitter :-

Twitter हे एक सोशल मिडिया नेटवर्किंग साईट आहे. विशेष म्हणजे ट्विटर ला मायक्रोब्लॉगिंग म्हणून देखील ओळखतात. ट्विटरच्या माध्यमातून आपण अगदी कमी शब्दांत

आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करू शकतो. Twitter व्दारे संवाद देखील साधता येतो. या मजकुराला ट्वीट असे म्हणतात. ट्विटरवर लाईव्ह फोटोला आपण GIF Format मध्ये बदलता येते. व यासाठी External कोणत्याही ॲपची गरज नसते. ट्विटर हे ३५ पेक्षा अधिक भाषांमध्ये वापरता येत. ट्विटर वर दररोज ४०० मिलियन पेक्षा जास्त ट्विअ केले जातात. ट्विटरच्या लोगामध्ये जो पक्षी आहे. त्याच नाव लैरी आहे. ट्विटरचे अनेक फायदे समाजतील विविध घटकांना होऊ शकतात. ते खालीलप्रमाणे

- 1) एखादी संदेश कमीत कमी शब्दात Twitter च्या माध्यमातून समाजातील सर्व घटकांपर्यंत सहज पोचवता येतो.
- 2) संस्था, महाविद्यालय, शाळा यांचे Twitter Account तयार करून विशेष संदेशासाठी वापरता येते.
- 3) Twitter वापरण्यास खूप सोपे आहे.
- 4) Image, Video, Twitter च्या माध्यमातून शेअर करता येतात.

4) Telegram :-

टेलिग्राम हे निकोलास दुरोन व पावेल दुरो या दोन भाऊनी चालू केले आहे. सन २०१३ मध्ये Telegram सुरू झाले. तुम्ही जर व्हॉट्सअप किंवा फेसबुक वापरत असला तर व्हॉट्सअप पेक्षा अधिक सुविधा या Telegram मध्ये वापरता येतात. ज्या पद्धतीने आपण व्हॉट्सअपला ग्रुप तयार करू शकतो. तसेच टेलिग्राम मध्ये ग्रुप व चॅनल्स बनवता येतात. विशेष म्हणजे टेलिग्राम मोठ्या फाईल्स सहज शेअर करता येतात. Telegram चा वापर तरूण वर्गात मोठ्या प्रमाणात होतो. हे आढळून आले की, नवीन एखादया चित्रपट Telegram च्या माध्यमातून सहज डाऊनलोड करू घेता येतो. Telegram चे फायदे आपण समाजासाठी करू शकतो ते पुढील प्रमाणे

1) विद्यार्थ्यांसाठी Telegram चा उपयोग :-

एखादया विद्यार्थ्याला त्याच्या आवडत्या विषयाच्या Telegram ग्रुप मध्ये तो सहज Join करू शकतो. शिक्षक देखील आपल्या विषयाचे ग्रुप तयार करून विद्यार्थ्यांना नोट्स, ई.बुकाचे पीडीएफ फाईल्स पाठवू शकतात. त्याचप्रमाणे गटचर्चा, प्रश्न – उत्तर यासारखे शैक्षणिक उपक्रम सहज Telegram च्या माध्यमातून वापरता येतात.

2) व्यवसाय - उद्योगासाठी Telegram चा उपयोग :-

समाजातील सर्व व्यवसाय - उद्योगजकांना Telegram हे उपयोगाचे ठरू शकते. आपल्या व्यवसायाची माहिती आपण थेट ग्राहकापर्यंत पोचवू शकतो. ग्राहकाचे Telegram ला ग्रुप तयार करून आपल्या सेवा विषयी माहिती देता येते.

3) Telegram विशेष म्हणजे आपण २००० सदस्यांचा एक ग्रुप तयार करू शकतो.

4) Telegram वर आपल्या इतर अनेक चॅनल्स आहेत. त्यात शैक्षणिक चॅनल्स, स्पर्धा परीक्षा ची माहिती देणारे चॅनल्स, ट्रॅव्हलर्स चॅनल्स, व्यावसायिक चॅनल्स इत्यादी आहेत.

5) WhatsApp :-

WhatsApp या ॲपचे जनक Jan Kam आणि Brian Acton आहेत. विशेष म्हणजे Jan Kam आणि Brian Acton यांनी सन २००९ मध्ये फेसबुक मध्ये नोकरीसाठी अर्ज केला होता. परंतु त्यांना फेसबुक कंपनी नोकरी नाकारली होती. Jan Kam आणि Brian Acton यांनी हे WhatsApp हे ॲप सुरू केले आहे. McAfee Antivirus कंपन्याच्या मते WhatsApp हे ॲप सर्वात सुरक्षित आहे. WhatsApp माहिती नाही असे कोणताच युजर नसेल. WhatsApp वापरणारे सर्वात जास्त युजर हे भारतात आहेत. WhatsApp हे ५३ भाषांमध्ये उपलब्ध आहे. Digital Marketing क्षेत्रात WhatsApp चा वापर मोठ्या प्रमाणात आहे. WhatsApp ने Business Class लोकांसाठी WhatsApp Business हे ॲप सुरू केले आहे. यात वस्तूची विक्री व सेवाविषयी माहिती थेट ग्राहकापर्यंत देण्यासाठी वापर मोठ्या प्रमाणात होत आहे. WhatsApp हे ॲप समाजातील सर्व घटकासाठी उपयुक्त आहे.

1) शैक्षणिक क्षेत्रात विद्यार्थ्यांसाठी आपण WhatsApp चा वापर करू शकतो, विद्यार्थ्यांचे वर्ग नुसार WhatsApp ग्रुप तयार करू शकतो. त्यात नोट्स, अभ्यासक्रमाची माहिती, विषयातील शंका, चर्चा करण्यासाठी WhatsApp चा वापर करू शकतो.

2) गटचर्चासाठी WhatsApp चा चांगला वापर आज बरेचजण करीत आहेत.

3) विविध सामाजिक कार्य करण्यासाठी WhatsApp Group तयार करून, त्याचा योग्यपद्धतीने वापर करता येतो.

4) संघटन करण्यासाठी WhatsApp हे एक महत्वपूर्ण Digital माध्यम म्हणून ओळखले जाते.
(उदा. शैक्षणिक संघटन, कृषी संघटन, सामाजिक संघटन, राजकीय संघटन इत्यादी)

5) WhatsApp Business चा वापर व्यवसायिक क्षेत्रात मोठ्याप्रमाणात होत आहे. यात वस्तू व सेवा विषयी माहिती थेट ग्राहकाच्या WhatsApp ला पाठवता येते. त्याच बरोबर आपल्या व्यवसायाची सर्व माहिती देखील देता येते.

6) Google My Business / Google Business:-

Google Business हे सर्वात जास्त व्यवसायिक, उद्योजक वापर करतात. आज लहान व्यावसायिक देखील Google Business वापर मोठ्या प्रमाणात करताना दिसून येत आहेत. आपल्या सर्वांना Google हे विषयी माहिती आहेच. Google हे जगातील सर्वात मोठे सर्च इंजिन आहे. त्याच संस्थापक लॅरी पेज, सर्जी ब्रिन हे आहेत. एखाद्या माहिती मिळण्यासाठी आपण सहजच Google Search Engine चा वापर करतो. Google Business महत्वाचे काही वैशिष्ट्ये

- 1) व्यावसायिकांना त्याचा व्यवसाय ऑनलाईन नेण्यासाठी Google Business महत्वाचे माध्यम आहे.
- 2) Google Business माध्यातून तुमच्या व्यवसायाची माहिती ग्राहकापर्यंत पोचवतात येते.
- 3) आपल्या ग्राहकाकडून वस्तूविक्री नंतर सेवा विषयी आपण ऑनलाईन रिव्ह्यू Reviews घेता येतात.
- 4) गुगल सपोर्ट, ग्राहकाशी संवाद करणे खूप सोपे जाते.
- 5) Google Business हे Tool वापरल्यामुळे व्यवसायाला खूप फायदा होतो.

सध्याच्या युगात डिजिटल मार्केटींगमुळे समाजाचा विकास तर होणारच आहे. आणि देशाचा ही विकास होईल. याचबरोबर वाढत्या तंत्रज्ञान बरोबर समाजातील प्रत्येक घटकांसाठी डिजिटल मार्केटींग उपयोगाचे आहे. याचा प्रत्येकाने विचार केलाच पाहिजे आणि त्याची अंमबजावणी झाली पाहिजे. त्यासाठी डिजिटल मार्केटींगचे ज्ञान अभ्यासणे. व डिजिटल मार्केटींगचा जास्तीत जास्त वापर करून, स्वतःची, समाजाची, राष्ट्राचा विकास करता येतो. जागतिक स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी डिजिटल मार्केटींगचा पुरेपुर वापर करीतील अशी अपेक्षा बाळगता.

संदर्भ :-

- 1) सुभाष भटनागर (२००४) ई - गव्हर्नमेंट — डायमंड पब्लिकेशन्स
- 2) प्र.कृ.वीरकर, प्रतिभा वीरकर (२०१०) उदयोन्मुख भारतीय समाजाचे शिक्षण व शिक्षक पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन
- 3) Government of India 'Information Technology Action Plan :IT for All Indians by 2008', <http://it-taskforce.nic.in>.
- 4) योगेश बोराटे सोशल मीडिया

कृषी आणि शाश्वत विकास

प्रा.एस्. एच्. हेरवाडे

अर्थशास्त्र विभाग सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड ता.कागल जि.कोल्हापूर राज्य महाराष्ट्र.

ई-मेल Sanjayherwade1992@gmail.com, मो.7057928392

घोषवारा :

अलीकडेच covid-19 या जागतिक महामारीने पुन्हा एकदा कृषी आणि संलग्न क्षेत्राचे महत्त्व विषद केले आहे. कृषी आणि संलग्न क्षेत्र वगळता उद्योग व सेवा क्षेत्राचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील हिस्सा (GDP) घटला आहे. भारताच्या आर्थिक विकासात कृषी व संलग्न क्षेत्राचे योगदान खूप मोठे आहे. कृषी आणि संलग्न क्षेत्र हे रोजगाराच्या मोठ्या स्रोतांपैकी एक आहे. कृषी हा अन्नधान्य पुरवठा चा एक महत्वाचा स्रोत आहे. प्राचीन काळापासून कृषी ही भारतीय जनतेची जीवनपद्धती म्हणूनच राहिलेली आहे आणि आजही भारतीय जनतेसाठी ती उपजीविकेचे सर्वात मोठे साधन आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारचे कृषी विकासाचे धोरण प्रामुख्याने अन्न उत्पादनात स्वयंपूर्णता व स्वावलंबन प्राप्त करण्याच्या अनुषंगाने आखले गेले. त्यानुसार बरीच प्रगती झाली आहे, व कृषी क्षेत्रात मोठे रचनात्मक आणि संरचनात्मक बदल झालेले आहेत.

प्रस्तावना :

भारताची अर्थव्यवस्था आजही मोठ्या प्रमाणात कृषिप्रधान आहे. उद्योग व सेवा क्षेत्राचा मोठा विकास झालेला असला तरी सुद्धा कृषिक्षेत्र त्यांच्या विकासासाठी एक आवश्यक घटक म्हणून कार्य करते म्हणजेच कृषी क्षेत्र अविकसित राहिल्यास उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासावर ही मर्यादा येतात. कृषी उत्पादन व ग्रामीण रोजगारात वाढ घडवून आणण्यासाठी पंचवार्षिक योजना दरम्यान विविध कार्यक्रम सुरू करण्यात आले. जमिनीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करण्यासाठी नियोजन आयोगाने ग्रामीण विकासाच्या डावपेचांचा अवलंब केला. ग्रामीण भागात समानता व न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी नियोजन आयोगाने भू सुधारणांवर भर दिला. सध्या आंतरराष्ट्रीय विकास परिषदा व कार्यक्रमांमध्ये शाश्वत विकास ही संकल्पना एक सर्वात महत्वाचा राजकीय शब्दप्रयोग बनला आहे ही एक बहुआयामी संकल्पना असून तिला चिरकालीन विकास टिकाऊ विकास असे संबोधले जाते.

बीजसंज्ञा (key-wards) : कृषी विकास , शाश्वत विकास , आर्थिक वृद्धी

उद्दिष्टे:

- 1) भारतीय कृषी विकासाची संरचना अभ्यासणे.
- 2) शाश्वत विकासाची संकल्पना अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती: सदर शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा आधार घेतला असून यात प्रकाशित संदर्भ ग्रंथ , पुस्तके , मासिके यांचा आधार घेतलेला आहे.

भारतातील कृषी क्षेत्र

लोक उपजीविकेसाठी विविध प्रकारच्या व्यवसायांमध्ये गुंतलेले असतात. त्यानुसार अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख क्षेत्रांमध्ये विभाजन केले जाते. 1) प्राथमिक क्षेत्र 2) द्वितीय आणि 3) तृतीयक क्षेत्र. प्राथमिक क्षेत्रात कृषी आणि संलग्न व्यवसायांचा, द्वितीयक क्षेत्रात उद्योग क्षेत्राचा, तृतीयक क्षेत्रात सेवा क्षेत्राचा समावेश होतो. प्राचीन काळापासून कृषी

ही भारतीय जनतेची जीवनपद्धती म्हणूनच राहिलेली आहे ,आणि आजही भारतीय जनतेसाठी ते उपजीविकेचे सर्वात मोठे साधन आहे .स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारची कृषी विकासाचे धोरण प्रामुख्याने अन्न उत्पादनात स्वयंपूर्णता व स्वावलंबन प्राप्त करण्याच्या अनुषंगाने आखली गेली .त्यानुसार बरीच प्रगती झाली आहे. व कृषी क्षेत्रात मोठी संरचनात्मक बदल झालेले आहेत .मात्र आजही कमी उत्पादकता भांडवल निर्मितीचा दर कमी ,मानसून वरील अवलंबन, सिंचनाचे कमी प्रमाण ,यांत्रिकीकरणाचे अल्प प्रमाण ,कृषी वित्त्याची कमतरता यासारखे अनेक प्रश्न शेती समोर आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे योगदान

1)राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी कृषी व संलग्न क्षेत्राचा जीडीपी मधील हिस्सा पन्नास टक्क्यांहून अधिक होता. त्यानंतर तो घसरत गेला .2016 /17 मध्ये चालू किमतीनुसार जी. व्ही.ए.मध्ये कृषी व संलग्न क्षेत्राचा हिस्सा 17.4 टक्के इतका होता. सन 2020/2021 मध्ये कृषी व संलग्न क्षेत्राचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील हिस्सा 16.38 टक्के,सेवाक्षेत्राचास्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील हिस्सा 54.27 टक्के ,तर उद्योग क्षेत्राचा 29.34 टक्के हिस्सा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात होता.

2)रोजगार निर्मितीत योगदान

कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे .भारतीय लोकसंख्येच्या सर्वात मोठ्या गटाचा तो व्यवसाय आहे.लोकसंख्येचा मोठा गट कृषी व संलग्न कार्यामध्ये गुंतलेला असणे मात्र कृषी क्षेत्राचे जी.डी.पी.मधील योगदान कमी असणे हे विकसनशील अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे लक्षण असते .भारताची अर्थव्यवस्था पहिल्यापासून कृषी आधारित आहे .1951 मध्ये सुमारे 70 टक्के जनता कृषी व संलग्न क्षेत्रात गुंतली होती .आज हे प्रमाण कमी झाले असले तरी बरेच उच्च आहे .जी.डी.पी.मधील 2016 /2017 मध्ये 15.11 टक्के होता .तर पाचव्या रोजगार व बेरोजगार सर्वेक्षणानुसार 2015 /16 मध्ये कामगार लोकसंख्येपैकी 46.1 टक्के लोक प्राथमिक क्षेत्रात गुंतलेल्या होते .सेवा क्षेत्रात 32.1 टक्के तर उद्योग क्षेत्रात 21.8 टक्के कामगार लोकसंख्यामधील हिस्सा होता.

3)परकीय व्यापारात योगदान

भारताच्या परकीय व्यापारात कृषी क्षेत्राचा महत्त्वाचा हिस्सा आहे. पूर्वीपासूनच भारत चहा ,कॉफी साखर ,तंबाखू, कोको, सुती कपडे, जूट, लोकर ,वनस्पती तेल इत्यादी पारंपरिक वस्तूंची निर्यात करत आहे .अलीकडे कृषी वस्तूंच्या आयात-निर्यातीच्या आकारमानात विस्तारले आहे .भारतात गहू तांदूळ ,यासारख्या अन्नधान्य बरोबरच फळे व फुलांची निर्यात करित आहे.1990 -91 पासून भारताच्या एकूण आयातीमध्ये कृषी व संलग्न वस्तूंच्या आयातीचे प्रमाण 2 ते 6 टक्क्यांच्या दरम्यान बदलत राहिले आहे तर एकुलानिर्यातीमध्ये कृषी व संलग्न वस्तूंच्या निर्यातीचे प्रमाण 10 ते 20 टक्क्यांच्यादरम्यान बदलत राहिले आहे.जागतिक स्तरावर भारत हा जगातील प्रमुख 15 कृषी वस्तूंच्या निर्यातक देशांमध्ये मोडतो .जागतिक व्यापार संघटनेच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार सांख्यिकी 2017 नुसार 2016 मध्ये जागतिक कृषी निर्यात व्यापारात भारताचा हिस्सा 2.1 टक्के होता. तर जागतिक कृषी आयात व्यापारात भारताचा हिस्सा 1.8 टक्के इतका होता.

4)उद्योगांना कच्च्या मालाचा पुरवठा

कृषी क्षेत्रामार्फत विविध उद्योगांना कच्च्या मालाचा पुरवठा केला जातो. उदाहरणात साखर कारखान्यांना ऊस ,कापड गिरण्यांना कापूस, तेलगिरण्या तेलबिया, टायर्स आणि ट्यूब तयार करणाऱ्या उद्योगांना नैसर्गिक रबर इत्यादी. त्यामुळे अनेक उद्योगांमधील उत्पादन कृषी क्षेत्रा करून मिळणाऱ्या कच्च्या मालावर अवलंबून असते .याला कृषी क्षेत्राचा उद्योग क्षेत्राची असलेला फॉरवर्ड लिंकेज असे म्हणतात.

5) औद्योगिक वस्तुंसाठी बाजारपेठ

उद्योग क्षेत्रात निर्माण अनेक वस्तुंसाठी कृषी क्षेत्र ही बाजारपेठ म्हणून कार्य करते .उदाहरणात खते कीटकनाशके ,ट्रॅक्टर्स ,कृषी अवजारे इत्यादी वस्तू उद्योग क्षेत्रात तयार केल्या जातात. मात्र कृषी क्षेत्रात वापरल्या जातात. याला कृषी क्षेत्राचा उद्योग क्षेत्राशी असलेला बँकवर्ड लिंकेज असे म्हणतात.

6)जनतेला अन्नपुरवठा

अन्नाची मूलभूत गरज भागवून जनतेला सुस्थितीत ठेवण्याचे कार्य कृषिक्षेत्रा मार्फत केले जाते .हरितक्रांतीच्या तंत्र संचाचा वापर करून भारताने 1980 च्या दशकाच्या सुरुवातीला अन्नधान्याच्या उत्पादनात स्वयंपूर्णता साध्य केली. अर्थात विविध कारणांमुळे अजूनही भारताच्या कृषी उत्पादनात दरवर्षी चढ-उतार घडून येताना दिसते.

कृषी क्षेत्राचा विकास

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारच्या धोरण स्वीकारले .नियोजन आयोगाने कृषिक्षेत्राच्या विकासासाठी ही पुढील उद्दिष्टे ठेवली .रने आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून देशाचा आर्थिक विकास साध्य कर

1) कृषी उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ

त्यासाठी अधिक भूमी लागवडीखाली आणणे व त्यांची तीव्रता वाढून उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे .

2) रोजगार संधी मध्ये वाढ

कृषी क्षेत्रात रोजगाराच्या अधिक संधींची वाढ घडवून आणून ग्रामीण गरिबांच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणणे .

3)जमिनीवरील लोकसंख्येचा दबाव कमी करणे

कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या अतिरिक्त लोकसंख्येस द्वितीयक आणि तृतीयक क्षेत्राकडे शक्यतो (ग्रामीण आणि नागरी भागातील)वळविणे .

4) ग्रामीण क्षेत्रातील उत्पन्नाची विषमता कमी करणे

त्यासाठीकुळांचे शोषण नष्ट करणे, अतिरिक्त जमीन भूमिहीन शेतकऱ्यांमध्ये वाटणे आणि त्याद्वारे ग्रामीण भागात शक्य तेवढी समानता व न्याय प्रस्थापित करणे. अर्थात सर्व पंचवार्षिक योजनांमधील जरी ही चारही उद्दिष्टे ठेवण्यात आली असली तरी प्रत्यक्षात कृषी नियोजनाचा भर कृषी उत्पादन वाढीवर होता इतर उद्दिष्टांना कमी महत्त्व देण्यात आली.

कृषी क्षेत्रासाठी वापरण्यात आलेले डावपेच

1)कृषी उत्पादन व ग्रामीण रोजगारात वाढ घडवून आणण्यासाठी योजना दरम्यान विविध कार्यक्रम सुरू करण्यात आले

विकास कार्यक्रम ,कृषी विस्तार सेवा ,सिंचन सुविधा ,खते कीटकनाशके ,कृषी यांत्र्ये,संकरित बियाणे इत्यादी आदानांचा विस्तार , विज,वाहतूक व विपणन आणि संस्थात्मक पतपुरवठ्याचा विस्तार .

2)जमिनीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करण्यासाठी नियोजन आयोगाने ग्रामीण विकासाच्या डावपेचांचा अवलंब केला

उदाहरणात ग्रामीण भागात कृषीआधारीत उद्योग व हस्तकला उद्योगांची स्थापना, ग्रामीण वाहतूक व दळणवळणास प्रोत्साहन, कृषी क्षेत्राकडून उद्योग व सेवा क्षेत्राकडे लोकांना वळविण्यास प्रोत्साहन इत्यादी.

3) ग्रामीण भागात समानता व न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी नियोजन आयोगाने भू सुधारणांवर भर दिला

यामध्ये मध्यस्थांचे उच्चाटन कुळांचे संरक्षण ,कमाल भूधारणा व अतिरिक्त जमिनीचे भूमिहीन शेतकऱ्यांमध्ये वाटपइत्यादी बदलच्या धोरणात्मक निर्णय यांचा समावेश होतो.

शाश्वत विकास

सध्या आंतरराष्ट्रीय विकास परिषदा व कार्यक्रमांमध्ये शाश्वत विकास ही संकल्पना एक सर्वात महत्वाचा राजकीय शब्दप्रयोग बनला आहे. ही एक बहुआयामी संकल्पना असून तिला चिरकाल विकास, टिकाऊ विकास असे ही संबोधले जाते. शाश्वत विकास ही संकल्पना घटत असलेली जागतिक नैसर्गिक संसाधने आणि त्यामुळे मंदावणाऱ्या आर्थिक विकासाच्या भीती मधून निर्माण झाली. जागतिक उत्पादन व्यवस्थेवर नियंत्रण असलेल्या मूठभर देशांनी घडवून आणलेल्या पृथ्वीच्या मौल्यवान व मर्यादित संसाधनांच्या गैरवापराच्या परिणामस्वरूप ही संकल्पना हळूहळू विकसित होत गेली. शाश्वत विकास ही संकल्पना संसाधनांचा वापर व त्यामुळे निर्माण होणारे दुष्परिणाम यांच्याशी संबंधित आहे. सर्व प्रकारचा आर्थिक विकास हा नैसर्गिक संसाधनांच्या वापरावर अवलंबून असतो. मात्र नैसर्गिक संसाधने नेहमी मर्यादित असतात त्यामुळे ती नेहमी संपण्याचा धोका असतो असे झाल्यास भविष्यकालीन विकासाची गती मंदावण्याचा धोका असतो. तसेच उत्पादन प्रक्रियेदरम्यान पर्यावरणाची हानी होत असते. प्रदूषित पर्यावरणामुळे ही विकासाच्या गतीला खीळ बसण्याचा धोका असतो. म्हणजेच संसाधनाचा अविवेकी वापर करणारा व पर्यावरणाची हानी करणारा विकास भविष्यासाठी अशाश्वत असतो. त्यामुळे वर्तमानातील विकास हा भविष्यकालीन विकासाची शाश्वती आजच सुनिश्चित करणारा असावा. तर तो शाश्वत विकास ठरेल. दुसऱ्या भाषेत, वर्तमानातील विकास भविष्यातही टिकून राहणारा असेल तर तो शाश्वत विकास असतो.

शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचा उगम

शाश्वत विकास हा शब्दप्रयोग पहिल्यांदा "जागतिक संवर्धन डावपेज " 1980 मध्ये करण्यात आला. मात्र या संकल्पनेचा उगम 1960 च्या दशकात झाला होता. रेचल कार्लसन यांनी The Silent Spring , 1962 या आपल्या पुस्तकात या DDT या कीटकनाशकांमुळे होणाऱ्या वन्यजीवांच्या हानीकडे जगाचे लक्ष वेधून घेतले. पाउल ईहलिच यांनी आपल्या population bomb (1968) या पुस्तकात मानवी लोकसंख्या, संसाधन वापर आणि पर्यावरण यातील संबंधांची चर्चा केली. 1971 OECD ने Polluter Pays Principle या तत्वाचा स्वीकार केला. म्हणजेच प्रदूषण करणाऱ्यानेच त्याची किंमत मोजावी असा या तत्वाचा अर्थ होता. Limits to Growth सन (1972) अहवालात आर्थिक वृद्धी प्रक्रियेवर मर्यादा न आणल्यास होणाऱ्या भविष्यकालीन संभाव्य परिणामांची चर्चा करण्यात आली. 1972 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांने Unitet National Environment program (UNEP) स्थापना करण्यात आली. 1980 जागतिक संवर्धन डावपेज अहवाल प्रकाशित केला. त्यामध्ये सर्वप्रथम शाश्वत विकास हा शब्दप्रयोग करण्यात आला. ब्रडलँड आयोग 1987 आणि वसुंधरा परिषद 1992 यांनी शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचा विकास केला त्यामुळे ती विकासाची एक संपूर्ण संकल्पना म्हणून उदयास आली.

शाश्वत विकासाचे घटक

1) वाहक क्षमतेची संकल्पना

वाहक क्षमता म्हणजे नैसर्गिक पर्यावरणाची मानवी हस्तक्षेप सहन करण्याची महत्तमक्षमता होय. ती जमीन , हवा, व पाणी इत्यादींची स्वतःला वापर क्षम आणि शुद्ध ठेवण्याची क्षमता निदर्शित करते.

2) अंतर पिढीत समन्याय

पृथ्वीच्या संसाधनांचा वापर वर्तमान व भविष्य कालीन पिढ्यांसाठी न्याय्य पद्धतीने व्हावा म्हणजेच वर्तमान पिढीने संसाधनांचा गैरवापर , अतिवापर , अपव्यय न करता भविष्यकालीन पिढ्यांच्या गरजांचा विचार वर्तमानातच करावा.

3) पिढी अंतर्गत समन्याय

एका पिढीमध्ये संसाधनाचा वापर न्याय्य पद्धतीने व्हावा. हा न्याय देशादेशांमधील तसेच देशात विविध प्रदेश ,व्यक्तींमध्ये प्रस्थापित व्हावा जेणेकरून पृथ्वीच्या संसाधनाचा वापर काही मूठभर देशांनीच न करता सर्व देशांना, देशांतर्गत प्रदेशांना व व्यक्तींना त्याचा वापर करून विकासाची समान संधी प्राप्त व्हावी.

4) लिंग विषयक समानता

मानवी पर्यावरणाच्या शाश्वतेसाठी विकास प्रक्रियेतील लिंगभेद दूर होणे गरजेचे आहे .आरोग्य पोषण व शिक्षणातील लिंग तफावतीमुळे महिलांची विकासातील भूमिका मर्यादित राहते .आरोग्य व पोषणातील भेदभावामुळे मृत्यू पावलेल्या महिलांच्या संख्येला Kissing Women phenomenon असे संबोधले जात आहे .त्यामुळे लिंगविषयक समानता ही शाश्वतविकासाच्या संकल्पनेच्या मुळाशी असल्याचे मानले जाते.

निष्कर्ष

- 1)कृषी व संलग्न क्षेत्राचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.
- 2)कृषी व संलग्न क्षेत्राने उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासासाठी एक पूरक घटक म्हणून काम केले आहे. वाढत्या जागतिक विकासांने शाश्वत विकासाची आवश्यकता नमूद केली आहे.
- 3)आर्थिक विकासासाठी आजशाश्वत विकास ही पूर्वअट ठरली आहे.

संदर्भ

- 1) भारतीय अर्थव्यवस्था - किरण देसले
- 2) भारतीय अर्थव्यवस्था. - भगीरथ प्रकाशन पुणे
- 3) विकिपीडिया
- 4) योजना मासिक

समाजाच्या मूल्यनिष्ठ जडणघडणीत साहित्याचे योगदान**डॉ. सागर अशोक पाटील**

कन्या महाविद्यालय, मिरज

साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब असते. साहित्य निर्मिती ही कल्पना मुळात आत्माविष्काराशी निगडित असली तरी विंदवा निर्मितीच्या आनंदाशी त्याचा धागा जोडला असला तरी निर्माता हा समाजजीवनाचा एक भाग असतो. ज्याप्रमाणे झाडाची मुळे जमिनीतून आपली पोषणद्रव्ये शोषून घेतात. झाडाचा विस्तार मुक्तपणे होतो. वरवर पाहिले तर त्याचे जमिनीशी नाते दिसत नाही. पण जमिनीवरील पोषणद्रव्यांशिवाय झाडाची वाढच काय, जन्मही सिद्ध होत नाही, त्याचप्रमाणे समाज जीवनाच्या आशयाशिवाय कलाकृतीला जन्ममूल्यच प्राप्त होत नाही.

साहित्यिक हा मानव प्राणी समाजामध्येच जन्माला येतो. त्याच्या व्यक्तित्वाला समाजामध्येच आशय आणि आकार प्राप्त होतो. समाजाच्या संस्कारशाळेतच त्याच्या मनाला नाना पैलू पडत असतात. साहित्यिकाचे व्यक्तिगत जीवन सामाजिक जीवनामुळे प्रभावित होते. साहित्यिकाच्या जाणिवेत आणि नेणिवेतही समाजाशी त्याची असलेली अनुवृद्धल वा प्रतिवृद्धल नाती या ना त्या रूपात वावरत असतात. साहित्यिकाचे व्यक्तिमत्त्वही जमिनीत उगवलेल्या झाडासारखे असते. समाजजीवनात सुख-दुःखात अत्यंत उत्कटपणे ते रुतलेले असते आणि समाजजीवनातील सुख-दुःखे अत्यंत तीव्रपणे त्याच्या व्यक्तित्वात रुतलेली असतात. एक धारदार, एक मर्मभेदक संवेदनशीलता त्याला लाभलेली असते. या संवेदनशीलतेची धार आणि मर्मभेदकता समाजात येणाऱ्या दर अनुभवागणिक अधिकच चोखंदळ होत जाते. 'नित्य नवा दिस जागृतीचा' प्रमाणे या संवेदनशीलतेला आपली नजर सतत सतेज करून घेत चालावे लागते. अशी तयार संवेदनशीलता असलेल्या प्रतिभावंत मनाचा अनुभव साहित्यात व्यक्त होतो. असा अनुभव नसेल तर साहित्यकृतीची कल्पनाच करता येत नसते. हा अनुभव कधी प्रत्यक्ष समाजवास्तवाला समांतर राहून स्वतःची सृष्टी उभी करतो, हाच अनुभव कधी या वास्तवापासून दूर जाऊन विंदवा विवक्षित अंतरावरून एक कल्पनेची सृष्टी उभारतो. त्या-त्या प्रमाणात या अनुभवाला कल्पनेचे रंग-गंध आणि रूपकार येऊन मिळतात. अर्थात, हे कितीही प्रमाणात घडले तरी अनुभवाचे अनुभवपण मिटवून कोणत्याही साहित्यिकाला साहित्यकृतीची निर्मिती करता येणे शक्य नसते.

साहित्यकृतीची कथानके, साहित्यकृतींमधील व्यक्ती, व्यक्तींचे समूह, व्यक्ती-व्यक्तींचे आणि समूहा-समूहांचे संबंध व्यक्तींच्या व समूहांच्या भावना, संवेदना, विचार, सुख-दुःखे आणि असंख्य समस्यांचे कोलाहल या सर्वच गोष्टी सामाजिक असतात, समाजवास्तवाने नियंत्रित झालेल्या असतात. यासंदर्भात दिगंबर पाध्ये म्हणतात, "साहित्याला एक सामाजिक अंग असते ते स्पष्ट आहे. एवढेच नव्हे तर, कला वस्तूचा निर्माता कलावंत, कलावस्तूचा आस्वादक, रसिक, साहित्यकृतीतून व्यक्त होणारा आशय आणि ज्या भाषेद्वारे कलावस्तू निर्माण होते ती भाषा, हे सर्व विशिष्ट समाजाचेच भाग असतात. साहित्याच्या या स्वरूपामुळे साहित्याला सामाजिक अंग प्राप्त होणे अपरिहार्यच असते. व्यक्तीने निर्माण वेढलेली कलावस्तू एक स्तरावर सामाजिक वस्तू होते."^१ म्हणून साहित्यातील समाजदर्शनाचा अभ्यास हा साहित्याच्या अभ्यासाचा एक भाग बनतो.

साहित्यनिर्मिती करणारा प्रतिभावंत हा समाजाचाच एक घटक असल्याने तो समाजापासून विभक्त होऊ शकत नाही. परंतु त्याच्या मांडणीमध्ये, लेखनामध्ये मात्र वास्तवतेचे कमी अधिक प्रमाण अभ्यासकांना जाणवत असतात; कारण तो ज्या समाजात वावरत असतो त्या समाजाची परंपरा, धर्मकल्पना, आचारविचार, संकेत, शिष्टाचार या सर्व बाबींचा त्याच्यावर व लेखनावर प्रभाव पडायला लागतो. याबरोबरच आधुनिक काळातील दूरदर्शन, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे, शिक्षण, साहित्य, चित्रपट, विज्ञान या साधनांचा व प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव त्याच्या दृष्टीकोनावर पडायला लागतो. तसेच लेखक म्हणून लेखन करताना त्याच्या तत्कालीन काळातील साहित्यिक, त्यांचे

लेखन, त्यांच्या प्रसिद्धीचाही प्रभाव तो अनुसरणांच्या पातळीवर नकळतपणे स्वीकारीत असतो. म्हणून मध्ययुगीन काळातील संतांचे लेखन व तत्कालीन समाज वास्तव. केशवसुतकालीन साहित्य व समाज, स्वातंत्र्यप्राप्तीचा काळ आणि नवनिर्मितीचे साहित्य, स्वातंत्र्योत्तरकालीन साहित्यातील समाजदर्शन यामध्ये तफावत जाणवायला लागते. म्हणजेच लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण, त्याची साहित्यविषयक भूमिका व लेखननिर्मिती ही समाज सापेक्ष असते. यासंदर्भात नागनाथ कोतापल्ले म्हणतात, “अर्थात साहित्याचा अभ्यास करावयाचा म्हणजे केवळ साहित्यकृतीचा अभ्यास असत नाही, तर लेखकापासून वाचकापर्यंत जो पट मांडला गेलेला असतो त्या साहित्यव्यवहाराचा अभ्यास करावा लागतो.”^{०२} या अभ्यासातूनच समाजजीवनाचे आकलन होते. माणसाचा जन्म, जीवन व मरण समाजाच्या कक्षेतच घडतात व त्यांचे स्वरूप, महत्त्व, मूल्य याबाबी समाजाच्या संदर्भातच निश्चित होतात. थोडक्यात माणसाचे सगळे अस्तित्व हे समाजसापेक्ष असते. साहित्याचे स्वरूप त्यासारखेच समाजसापेक्ष असते. साहित्य हे समाजात, समाजासाठी व समाजातील व्यक्तीद्वारा निर्माण होते. त्याचे स्वरूप व अर्थपूर्णता समाजातील भाषिक, वाङ्मयीन परंपरेनुसार निश्चित होत असतात. समाजनिरपेक्ष माणूस जसा अशक्यप्राय आहे, त्याचप्रमाणे समाजनिरपेक्ष साहित्यही असंभवनीय आहे.

लेखकांची लेखन निर्मिती समाज सापेक्ष असते, याचा अर्थ त्यात वर्तमान समाज वास्तवाचेच प्रतिबिंब साहित्यातून मांडले जाते असे नाही तर निर्मिती कधीकधी पौराणिक, ऐतिहासिक, विडंबन, रंजक पातळीवर समांतर दिशेने जायला लागते. परंतु लेखनातही वर्तमानकालीन भाषा, संस्कृती, प्रदेश, आचार-विचार यांची नकळतपणे देवाण घेवाण होतच असते.

साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर संबंध पौर्वात्य साहित्यातील भरतमूनीच्या लोकधर्मीय मांडणीवरून लक्षात येतो. पण साहित्य व समाज यांचा परस्पर संबंध शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्याचा मान प्रेंड्रेच तत्त्ववेत्ता तेन याला जातो. त्यांनी ‘हिस्ट्री ऑफ इंग्लिश लिटरेचर’ या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत याचा संबंध दर्शविणारी सुसूत्रता मांडली. त्यांच्या मते “साहित्यनिर्मिती हे वंश, युगप्रवृत्ती आणि परिस्थिती या घटकांच्या परिणामातून निर्मिती होत असते असे तो मानतो.”^{०३} तेन याने सुचवलेले हे तीनही घटक स्वतंत्र आहेत. तेनप्रणित साहित्य आणि समाजातील विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला तर महाराष्ट्रातील १३व्या शतकात उदयास आलेली मराठी काव्याची युगप्रवृत्ती वारकरी संतकाव्याच्या रूपाने कशी व्यक्त होते ते मांडता येते. यात आठरा पगड जातींचा वंश आणि तत्कालीन सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिती यांचाही अनुबंध सुसंगतपणे दाखवता येतो. तर अलिकडच्या काळातील ल्युसिअन गोल्डमन यांनी मांडलेल्या पद्धतीनुसार साहित्यकृतीतील विशिष्ट संरचना आणि त्याचे प्रत्यक्ष ऐतिहासिक व सामाजिक परिस्थितीशी नाते जोडले जाते. हे नाते जोडत असताना समाजशास्त्रीय अंगाने व साहित्याच्या अंगानेही पाहिले जाते. कारण निर्मिती साहित्य ज्या घटनेच्या विंदेवा तत्कालीन परिस्थितीने, प्रभावाने तयार झालेले असते त्या परिस्थितीचा अभ्यास साहित्याच्या आकलनासाठी पूरक ठरत असला तरी तो प्रसंग काही चिरंतन होऊ शकत नाही. तर त्या प्रसंगाच्या निमित्ताने निर्माण झालेली मूल्यव्यवस्था व वृत्ती प्रवृत्तींचा अधिक वाचकांच्या अभिव्यक्तीशी भिडू लागतात. म्हणून रझाकारांच्या ब्रूँडर छळाचे वर्णन महानोरांच्या ‘गांधारी’ कादंबरीत येत असले तरी त्यातील रझाकार प्रसंग महत्त्वाचा नसून मानवी वृत्ती-प्रवृत्ती महत्त्वाची आहे. या निकषावर आपण येऊन ठेपतो. म्हणून साहित्यातील समाजदर्शनचा शोध घेताना त्यातील मूल्यव्यवस्थेचाही विचार आपणास करावा लागतो.

लेखक ज्या काळात लेखन करतो त्या काळातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटनांचा, तसेच साहित्यकृती आणि ती ज्या सामाजिक वर्गाचे चित्रण करते अथवा ज्या सामाजिक वर्गासाठी ती लिहिली गेलेली असते त्या वर्गाचा काही एक संबंध असतो. लेखकाचा वर्ग, लिंग, वैयक्तिक आवडनावड, विशिष्ट युगाचे त्याचे आकलन, मूल्यविचार यांनी लेखकांची निर्मिती प्रभावित झालेली असते. साहित्य ही इतर मानवी क्रियांप्रमाणे समाजसंबंध आणि सामाजिक क्रिया असल्यामुळे त्या-त्या कालखंडातील विविध घटनांचा आणि लेखक वाचकांच्या वर्गचारित्रांचा साहित्यावर परिणाम होत असतो.

लेखक हा विशिष्ट स्थळी, विशिष्ट काळी, विशिष्ट समाजात जन्माला येतो व तिथेच वाढतो. त्याच्यावर भोवतालच्या सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितीचा प्रभाव पडत असतो. हरिभाऊ आपटे जेव्हा सामाजिक कादंबरी

लिहितात तेव्हा भोवतालच्या परिस्थितीचे कलात्मक पातळीवरून चित्रण करणे त्यांना मोलाचे व अर्थपूर्ण वाटत असते. म्हणून ज्या साहित्यकृतीत मध्यमवर्गाच्या वर्तमान समस्या वा त्याची वर्तमान स्थितीगती यांचे चित्रण होते त्या साहित्यकृतीला आपण 'सामाजिक' म्हणतो. लेखकाच्या मनातील श्रेयकल्पना जाणीवपूर्वक तयार झालेली असते असे नाही तर जन्मल्यापासून त्याच्या मनावर जे नानाविध संस्कार झालेले असतात आणि त्याला जे अनुभव येत असतात त्यातून त्यांची जीवनविषयक दृष्टी व त्याची श्रेयकल्पना उत्क्रांत होत असते.

प्राचीन काळापासून साहित्य आणि समाज यांच्या परस्परसंबंध असल्याचे जाणवते. मराठी साहित्याची परंपरा पाहिली तर, असे दिसते की, ज्ञानदेवांपासून रामदासापर्यंत संतांनी एकीकडे आत्मशोध घेत असताना दुसरीकडे समाजमनाला एक विशिष्ट दिशेने प्रेरित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. महानुभावीय गद्यानेही एका विशिष्ट गटाला त्यावेळी व्यापले होते. अलीकडच्या काळात भालचंद्र नेमाडे, भाऊ पाध्ये, कृष्णात खोत, राजन गवस, प्रवीण बांदेकर, महेंद्र कदम, कमल देसाई, कविता महाजन वगैरे कादंबरीकारांनी आपल्या कलामाध्यमाचा उपयोग समाजाला जागृत करण्यासाठी केला. जयंत पवार, आसाराम लोमटे, किरण गुरव, मेघना पेठे आजची सशक्त कथा लिहित आहेत. त्यांच्या लेखनाचा वेदबिंदू समाज हाच आहे. देवल, कोल्हटकर, खाडीलकर, गडकरी, अत्रे आदी नाटककारांपुढे गौण वा प्रधान स्वरूपात हाच हेतू होता. केशवसूत, विनायक, सावरकर, कुसुमाग्रज, मुक्तिबोध, सुर्वे यांसारख्या कवींनीही कोणत्या ना कोणत्या ध्येयवेदाने प्रेरित होऊन लेखन वेदलेले दिसते. तो ध्येयवाद रसिक हृदयापर्यंत पोहोचवण्याचा त्यांचा प्रयत्न दिसतो. "पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करी विधीने दिली असे टेकुनि ती जनताशीर्षावरी जग उलथुनिया देवू कसे." या केशवसुतांच्या ओळी या लेखनप्रयोजनाच्या बाबतीत प्रतिनिधीक म्हणून म्हणता येतील, म्हणजेच कवितेसारख्या अति-आत्मनिष्ठ साहित्यप्रकारापासून ते नाटकासारख्या बऱ्याच वस्तुनिष्ठ साहित्यप्रकारापर्यंतची माध्यमे ही समाज जागृत करण्यासाठी अनेक कलावंतांनी वापरलेली दिसून येतात. राजन गवस यांच्या मते, "आजच्या गुंतागुंतीच्या आणि गतिमान झालेल्या जटिल वर्तमानाला कादंबरी हाच वाङ्मयप्रकार समग्रपणे प्रतिक्रिया देऊ शकतो. कारण कादंबरीत मुक्त आणि गतिमान खेळ उभा करण्याची शक्यता अधिक असते. कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार लेखकाला त्याच्या समाज वास्तवासह प्रकट व्हायला भाग पाडत असतो."^{१४} मुलतः कोणताही लेखक समाज जगत असतो, वाढत असतो. समाजातील बऱ्यावाईट गोष्टी त्याच्यावर येऊन आदळत असतात. त्याला प्रश्न पडत असतात. या प्रश्नांची तो अस्वस्थ होत असतो. यातून स्वतःची सुटका करून घेण्यासाठी तो धडपडत असतो. या प्रश्नांची उकल करण्यासाठी त्याच्याजवळ लिहिणे हा एकमेव पर्याय उपलब्ध असतो.

ज्येष्ठ साहित्यिक राजन गवस यांचा थेट सामाजिक चळवळीमध्ये प्रत्यक्ष कृतीशील वावर होता. त्यांच्या तणकट, चौडवंद, भंडारभोग, कळप या कादंबऱ्यातून समाजवास्तव नेमकेपणाने उभे राहते. तणकट कादंबरीचा नायक कुणी पात्र नसून संपूर्ण गाव आहे. गावातील जातीय उतरंड, या उतरंडीतील पुन्हा उपउतरंडी, त्यातील ताण-तणाव आणि त्याचे बदलेले आजचे स्वरूप हे विविध ताण्याबाण्यासहित या कादंबरीतून आपल्या समोर येते. त्यांच्याच चौडवंद, भंडारभोग या कादंबऱ्यातून त्यांनी देवदासी प्रथेविषयी मुलभूत भाष्य केले आहे. समाजातील या लोकांना त्यांनी न्याय मिळवून दिला आहे. ब-बळीचा या कादंबरीतून शेती प्रश्न गांभीर्याने मांडला. आनंद यादव, भालचंद्र नेमाडे यांनीही आपल्या कादंबऱ्यातून समाजाचे सशक्त असे चित्रण केलेले दिसून येते. आपल्या भोवतालचा समाज चित्रित करण्यात या साहित्यिकांचे मोठे योगदान असल्याचे दिसून येते.

लेखक 'स्व'चा शोध घेण्यासाठी जसे लिहितो, तसेच समाजाला त्याचे वास्तव रूप दाखवून देण्यासाठीही लिहितो. मराठीतील दलित लेखकांचे स्वकथने याचे उत्तम उदाहरणे आहेत. दया पवार यांचे 'बलुतं', लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा', माधव कोंडविलकर यांचे 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणी', शरणकुमार लिंबाळे यांचे 'अक्करमाशी' या आत्मकथनांनी मराठी साहित्याला नवे सामाजिक परिमाण दिले आहे. आपल्याच अवती-भोवतीच्या जगात ही माणसे, त्यांचे समूह जगत आहेत, याची जाणीव या लेखकांनी प्रथम समाजाला करून दिली. उदात्त जीवनमूल्ये आणि लोकशाहीने दिलेले अधिकार यांच्या संदर्भात या लेखकांनी प्रश्नचिन्ह उभी केली आहेत.

साहित्य आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास करताना भालचंद्र नेमाडे यांना साहित्याचे समाजातील स्थान व व्याप्ती, साहित्याचे समाजातील कार्य, साहित्याचा समाजावर होणारा परिणाम हे मुद्दे महत्त्वाचे वाटतात. यावरून समाजाच्या संदर्भात साहित्याचे अनेक पैलू आपल्या लक्षात येतात. सामाजिक व्यवहारांचे नियमन करणाऱ्या रामायण, महाभारत या महाकाव्यांपासून आधुनिक कवितांच्या निर्मितीपर्यंत साहित्याचे क्षेत्र अतिशय व्यापक आहे. मानवी जीवनाचे समग्र दर्शन घडविणारे साहित्य म्हणून रामायण, महाभारताकडे पाहिले जाते. जीवनमूल्यांचे आदर्श मानदंड प्रस्थापित करणारी आचारसंहिता म्हणूनही त्यांचे स्थान आहे. विविध कलानिर्मितीला प्रेरणा देणारे ते मौलिक बीजग्रंथ आहेत.

साहित्य एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. लेखक आणि वाचक हे या संस्थेचे महत्त्वाचे दोन घटक आहेत. त्यामुळे समाजाची संस्कृती, धर्मकल्पना, तत्त्वज्ञान, विचारव्यूह, समजूती, श्रद्धा यांचा प्रभाव लेखक, वाचकांवरही असतो, व्यक्ती, समूह, समाज, मनुष्य हेच साहित्याचे विषय असतात. साहित्य व समाज यांच्या परस्पर संबंधाला समाजाच्या वाङ्मयीन परंपरेची एक मिति असते. प्रगत समाजात साहित्याचा एक इतिहास असतो. हा इतिहास वाङ्मयीन संचित सिद्ध करीत असतो. हे सांस्कृतिक दृष्टीने अर्थपूर्ण असते. एका दृष्टीने समाजाची एक उपसंस्कृती म्हणजेच वाङ्मयीन संस्कृती असते. साहित्य आणि समाज यांच्यातील अन्योन्यसंबंध दर्शविताना रा.शं. वाळिंबे म्हणतात, “साहित्य हे जीवनाच्या बाहेर असूच शकत नाही. त्यामुळे साहित्य आणि जीवन यांचे संबंध दृढ आहेत. जीवनापासून साहित्याची पूर्णपणे फारकत करावी असे कोणीही कितीही सांगितले व त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष साहित्य निर्माण केले, तरी मूल्यमापनाच्या वेळी त्यातील वीण प्रकट झाल्याविना राहत नाही. समाजजीवन हे शिंपल्याप्रमाणे असून साहित्य हे मौक्तिकाप्रमाणे आहे. मोत्याची उत्पत्ती व वाढ ज्याप्रमाणे शुक्तीनेच व्हावयाची, त्याचप्रमाणे साहित्याची उत्पत्ती व वाढ समाजातच व्हावयाची असे काँडवेलने वापरलेली उपमा वापरून म्हणता येईल. साहित्य अशा प्रकारे जीवनावर अवलंबून असल्यामुळे जीवनातील सर्व संमत मूल्ये साहित्याला लावल्यावाचून गत्यंतर नाही.”^{०५} वाळिंबे यांच्या प्रस्तुत विधानावरून असे लक्षात येते की, साहित्य आणि समाज यांच्यातील नाते अत्यंत दृढ स्वरूपाचे आणि साहित्य हे केवळ सामाजिक परिस्थितीचा परिपाक असत नाही तर साहित्याचा ही सामाजिक परिस्थितीवर परिणाम होत असतो.

या संदर्भात म.सु. पाटील यांचेही विधान महत्त्वपूर्ण वाटते. ते म्हणतात, “साहित्यकृतीत मध्यमवर्गाच्या वर्तनात समस्या व त्याची वर्तमान स्थिती-गती याचे चित्रण होते त्या साहित्यकृतीला आपण सामाजिक म्हणतो.”^{०६} कोणत्याही साहित्यकृतीचा निर्मिती संदर्भ लेखकाचा वर्तमान हा असतो. त्याच्या भोवतालची सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितीच त्याला निर्मितीसाठी उद्युक्त करते, यादृष्टीने कोणतीही साहित्यकृती तत्कालीन सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भाने परिवेष्टित असते. या संदर्भात अनंत राऊत म्हणतात, “साहित्याला वगळून मूल्यनिष्ठ समाज घडवताच येऊ शकत नाही. मूल्याविष्कार करणाऱ्या ज्या वेगवेगळ्या कला असतात त्या कलांना मूल्यात्म अशी आशयसामुग्री पुरवण्याचे कार्य साहित्यच करत असते.”^{०७} वास्तविक पाहता समाजाला मूल्यनिष्ठ बनवण्याची अनेक साधने आहेत. धर्मसंस्था हे एक समाजाला मूल्यनिष्ठ बनवण्याचे साधनच आहे. या धर्म संस्थेने प्राचीन काळापासून समाजाला मूल्यनिष्ठ बनविण्यासाठी अनेक साधनांचा वापर केला. त्या साधनांपैकी शिल्पकला, चित्रकला, संगीत कला ही तर महत्त्वपूर्ण अशी साधने आहेतच, परंतु या साधनांपेक्षा समाजाला मूल्यनिष्ठ बनविण्याचे काम ज्या साधनांद्वारे प्रभावीपणे केले गेले ते साधन म्हणजे साहित्यच होय.

साहित्याच्या इतिहासातून समाज संघर्षाचे तसेच संस्कृती समन्वयाचे प्रतिबिंब पडत असते. साहित्याचा, त्याच्या निर्मितीकाळातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक स्थितीशी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंध असतो, तसाच त्याच्या त्या समाजाच्या वाङ्मयीन, सांस्कृतिक परंपरांशी संबंध असतो. त्यामुळे वाङ्मयकृतीच्या निर्मितीच्या कालावकाशाचे यथोचित भान इतिहासकाराला असले पाहिजे. साहित्यकृतीच्या प्रस्तावाच्या संदर्भातही हाच विचार सांगता येईल. साहित्यकृतीचा तत्कालीन समाजजीवनावर प्रभाव पडतो. साहित्य हे मानवसमाजाच्या वर्तनाला प्रेरणा देण्याचे महत्त्वाचे कार्य करताना दिसून येते.

समारोप

साहित्य आणि समाज यांच्या परस्पर संबंधात साहित्याची निर्मिती जर एक सर्जनशील कृती म्हणून विचारात घ्यावयाची विंदा ती एक सांस्कृतिक घटना मानावयाची तर जीवनविषयक गांभीर्याची आवश्यकता आहे. ती निर्मिती जर सर्वांगाने समजावून घ्यायची तर मानवी जीवनच सर्वांगाने समजावून घेण्याची गरज असते. साहित्य हा समाजसापेक्ष सर्जनशील आविष्कार होय. त्यात मानवी जीवनविषयक अनुभवांचा म्हणजेच मूल्याचा वेध घेणे गरजेचे असते. जीवनविषयक प्रेरणांनीच साहित्य रूपाला आलेले असते, असे म्हणता येते.

साहित्य आणि समाज संस्कृती यातील अनुबंधाच्या संदर्भात सारांशरूपाने असे म्हणता येईल की, संस्कृती ही व्यापक संकल्पना असून एखाद्या भाषिक समाजाचे साहित्य हे त्या समाजाच्या संस्कृतीचा एक घटक असते. संस्कृती ही मानवी वर्तनाविषयीच्या मूल्यांचा, आदर्शांचा आणि मानकांचा संच असतो. एका बाजूने समाजसंस्कृती ही साहित्याच्या निर्मितीचे कारण ठरत असते, तर दुसऱ्या बाजूने साहित्य ही एक सांस्कृतिक शक्ती ठरून संस्कृतीच्या जडण-घडणीत सहभागी होत असते.

निष्कर्ष

१. साहित्यनिर्मिती आणि साहित्यव्यवहार यामधील समाज हा अत्यंत महत्त्वाचा आणि अचल असा घटक असतो. त्या त्या काळातील समाज जसा असतो त्याप्रमाणे त्या काळातील साहित्य आणि साहित्यव्यवहार हा त्यानुरूप आकार धारण करित असतो. समाजाचा आणि सामाजिकतेचा विचार केल्याशिवाय साहित्यनिर्मितीचा आणि साहित्यव्यवहाराचा अर्थ कळत नाही. लेखकाची जडण-घडण ही समाजातच झालेली असते. त्याची मूल्यदृष्टीही त्याच समाजात आणि त्या समाजाच्या परिप्रेक्ष्यात विकसित झालेली असते.

२. साहित्य ही एक सामाजिक संस्था आहे. ती समाजाने निर्माण केलेल्या भाषेला आपले माध्यम म्हणून वापरत असते. साहित्यात आलेली प्रतिमा, प्रतिके, अलंकार, छठद, भाषाशैली, कथनव्यवस्था, निवेदन ही वाङ्मयीन तंत्रे सामाजिक असतात. ते समाजातच निर्माण होणारे संकेत आहेत. त्यामुळे साहित्य हे समाजाचे पर्यायाने समाजजीवनाचे प्रतिनिधित्व करत असते.

३. साहित्यातील कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार असा आहे की, त्याचा केवळ वाङ्मयीन विचार संभवत नाही. कादंबरीची निर्मिती प्रक्रिया कलानिकष अनुसरते परंतु आस्वादन, आकलन, मूल्यमापन ही प्रक्रिया मात्र कलानिकषांबरोबरच कादंबरीबाहेर असलेल्या जीवनमूल्यांना अनुसरते, कादंबरीचे वाङ्मयकृती म्हणून असलेले अस्तित्वदेखील ती या जीवनमूल्यांना, ती ज्या समाजवास्तवात रुजलेली असतात, त्या समाजवास्तवाला कितपत सामोरी जाते यावरून ठरते.

४. साहित्यकृतींची कथानके, साहित्यकृतींमधील व्यक्ती, व्यक्तींचे समूह, व्यक्ती-व्यक्तींचे आणि समूहा-समूहांचे संबंध, व्यक्तींच्या व समूहाच्या भावना, संवदेना, विचार, सुख-दुःखे आणि असंख्य समस्यांचे कोलाहल या सर्वच गोष्टी सामाजिक असतात, समाजवास्तवाने नियंत्रित झालेल्या असतात.

५. साहित्य-कला इत्यादींतून प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे संस्कृतीचे दर्शन घडत असते आणि त्यातूनच मानवी जीवनाच्या, समाजजीवनाच्या प्रगतीचा-अधोगतीचा आणि तत्सम चढ-उतारांचा आलेख समजून घेणे शक्य व संभवनीय असते. म्हणूनच साहित्याच्या अभ्यासात साहित्याच्या सांस्कृतिक पाश्चभूमीचा अभ्यास अन्वर्थक असतो.

संदर्भग्रंथ

१. पाध्ये, दिगंबर : 'साहित्य, समाज आणि संस्कृती', लोकवाङ्मय प्रकाशन, मुंबई, द्वि.आ. २००५, पृष्ठ २
२. कोतापल्ले, नागनाथ : 'साहित्य आणि समाज', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००७, पृष्ठ ११.
३. मेदकर प्रकाश : 'साहित्य विचार – प्रदेश आणि परिसर', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००९, पृष्ठ ३१.
४. घोंगडे, बाळासाहेब : 'गवस राजन – मुलाखतकार दत्ता घोलप', अक्षरपेरणी, कादंबरी निर्मिती प्रक्रिया विशेषांक २०१६, पृ. १९.
५. वाळींबे, रा.शं. : 'साहित्याचा ध्रुवतारा', चंद्रमौळी प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९४३, पृ. ५२.

६. पाटील, म.सु. : 'साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्र.आ. २००१, पृ. १७.
७. राऊत, अनंत : 'मूल्यनिष्ठ समाजघडणीत साहित्याची भूमिका', वैद्वेलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्र.आ. २००८, पृ. २८.

ग्रंथालय शास्त्रातील माहितीचे स्रोत/साधने साईचरण व्यंकटेश पेंडकर संशोधक

कोणत्याही स्वरूपातील कागदपत्रे हा माहितीचा स्रोत असू शकतो. बऱ्याच कालावधीपासून छापील पान हा सर्वात उपयुक्त आणि विश्वासाने माहितीचा स्रोत म्हणून विचारात घेतला गेला. त्यानुसार पुस्तके, नियतकालिके, अहवाल, इत्यादी कागदपत्रांच्या विविध प्रकार आणि विशेष लक्ष वेधून घेतले. परंतु माहिती व तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे माहितीचे इतर स्रोत व साधने आधुनिक युगामध्ये वापरली जाऊ लागली. यामध्ये विशेषतः सूक्ष्म पाठ इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे, दृकश्राव्य साधने इत्यादी कागदपत्रे, ई-बुक्स, वही, जर्नल, ऑनलाईन डेटाबेस इत्यादींचा समावेश होतो.

आधुनिक युगातील ग्रंथालय व माहितीशास्त्र केंद्रांना या सर्व प्रकारच्या माहिती स्रोतांचा व साधनांचा वापर करायचा असल्याने या स्रोतांची उदाहरणे सोईस्कर प्रकारामध्ये वर्गीकरण करण्याकरिता प्रयत्न केले गेले. अशाप्रकारची विभागणी हा वर्ग हे माहिती साधनांच्या वैशिष्ट्यानुसार करण्यात आली.

माहिती साधने ही रचना सादरीकरणाचे स्वरूप, प्रकार, वैशिष्ट्ये, हेतू, माहिती संकलन सादरीकरणाची पातळी इत्यादी अनेक बाबींमध्ये विभाजित केले जाऊ शकतात. परंतु प्रत्यक्ष माहितीच्या उपलब्धतेचे स्वरूप आणि माहिती सादरीकरणाचे स्वरूप यावर माहिती साधनांचे विभाजन केल्यास ते अधिक सोईस्कर ठरते. त्यानुसार साधनांचे विविध प्रकार दिसून येतात.

हाताळण्यास व स्थलांतर करण्यास सोईची दीर्घकाळ टीकणारी परीक्षण अक्षम्य अशी कागदपत्रांवर अथवा अन्य सामग्रीवरील घटनांची किंवा विचारांची माहिती देणारी अभिलिखित कृती म्हणजे प्रलेख होय.

१. डॉ.आर.एस.रंगनाथन यांनी प्रलेख यांचे तीन गटांमध्ये वर्गीकरण केले होते ते खालीलप्रमाणे.

अ. पारंपरिक ग्रंथ : नियतकालिके, नकाशे, नकाशा पुस्तके, पंचांग इत्यादी.

ब.नव अपारंपरिक : प्रमाणके, पेटंटस्, डेटा इ.

क.अपारंपरिक : सूक्ष्म लिपी, दृक श्राव्य, दृकश्राव्य माध्यमे इ.

ड.विटा डॉक्युमेंट्स : मानवी मनाने ग्राहक केलेल्या सर्व प्रत्यक्ष नोंदणी.

२.सी.ह्यासन यांनी लेखांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे दोन गटांमध्ये केले आहे.

अ. प्राथमिक प्रत्येक ग्रंथ नियतकालिके अहवाल पेटंट संशोधन अहवाल प्रमाणके व्यापारी साहित्य इत्यादी.

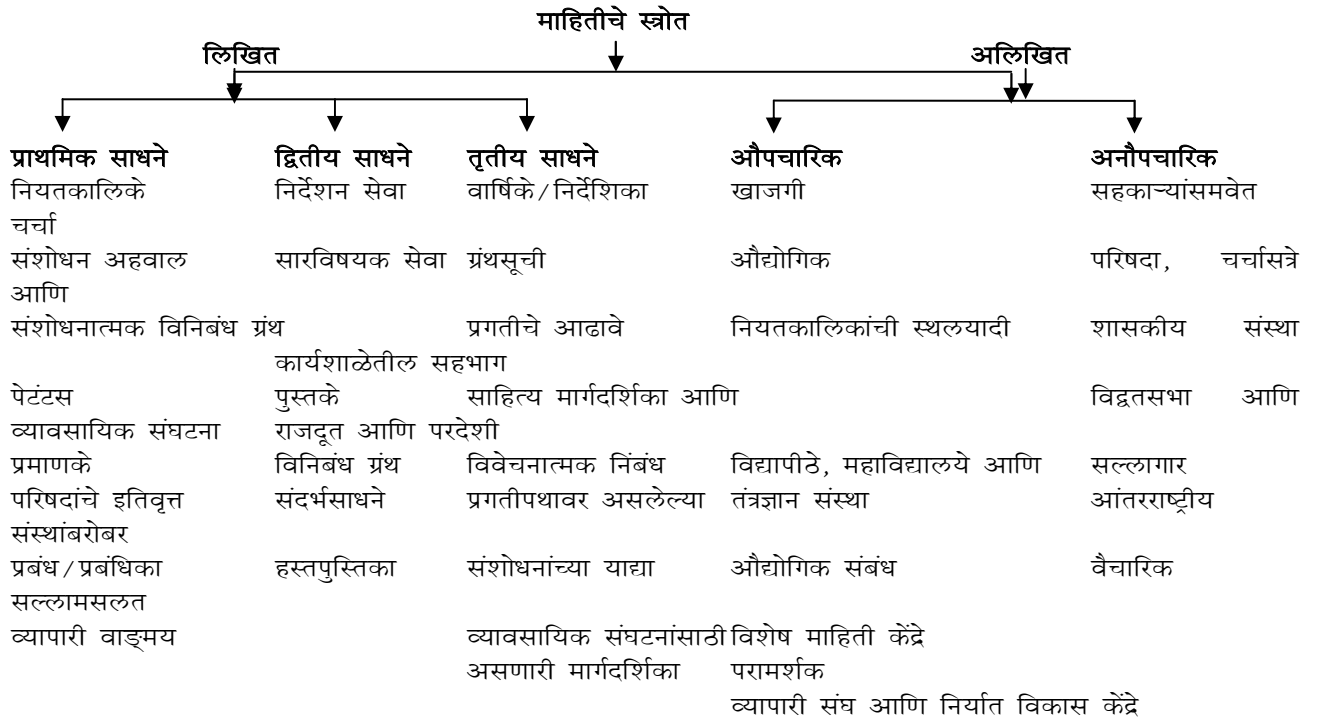
ब.द्वितीय : प्रलेखसार, आत्मकहाणी, निर्देशने, आत्मक नियतकालिके, उल्लेख सूची, विषय ग्रंथसूची, साहित्य परीक्षणे आणि सर्वेक्षण इ.

३.डेनिस ग्रागोन यांनी प्रलेखांचे तीन गटांमध्ये वर्णन केले आहेत ते खालीलप्रमाणे :-

अ. प्राथमिक : नियतकालिके, संशोधन अहवाल, परिषदांचे अहवाल, प्रमाणके, व्यापारी साहित्य, प्रबंध इत्यादी.

ब.द्वितीयक प्रलेख : सारत्मक आणि निर्देशनात्मक नियतकालिके, साहित्य परीक्षा, विवेचनात्मक निबंध, क्रमिक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ इ.

क.तृतीयक प्रलेख : वार्षिक आणि निर्देशिका, ग्रंथसूची साहित्य, मार्गदर्शिका, प्रगतीपथावर असलेल्या संशोधन अहवाल, संस्थांची यादी, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र यांच्या मार्गदर्शिका, संघटनांची मार्गदर्शिका इत्यादी.

अ. माहितीचे प्राथमिक साधने :

प्राथमिक साधनांमध्ये प्राथमिक स्त्रोत, मूलभूत स्वरूपाची माहिती प्रकाशित केली जाणारी मूळ संशोधन विषयक माहिती, सर्वप्रथम प्राथमिक साधनांच्या स्वरूपामध्ये प्रकाशित केली जाते. लिखित स्वरूपात माहिती संप्रेषण करण्याचे कार्य करणारी सर्वात महत्वाची साधने म्हणजे प्राथमिक साधने वैज्ञानिक आणि तांत्रिक शोधांच्या मूळच्या वृत्तांत त्यांच्या यामध्ये समावेश होतो त्यामुळे एखाद्या विषयातील अद्यावत व नवीन विकासात्मक बदलांची माहिती प्राथमिक साधनांमध्ये येथे नवीन माहितीचे वितरण करणारे प्रभावी माहिती साधन म्हणून प्राथमिक साधनांचा उल्लेख केला जातो.

१. नियतकालिके :

वैज्ञानिक व तांत्रिक क्षेत्रातील संशोधन आणि लावलेले शोध नियतकालिकांमध्ये प्रथम प्रकाशित केले जातात. तसेच नियतकालिके नियमितपणे व जलद गतीने प्रसिध्द होत असल्यानेचे प्रचलित व अद्यावत माहिती प्राप्त होते. प्राथमिक स्वरूपाचे माहिती मोठ्या प्रमाणात प्रसारित करण्याकरता नियतकालिके हे प्रभावी माध्यम आहे.

२. संशोधन अहवाल :

विद्यापीठात संशोधन संस्थांतील अभ्यासकांकडून संशोधनपर पदवी प्राप्तीकरता संशोधन अहवाल सादर केल्या जातात आणि संशोधन अहवाल प्रकाशित राहतात. महाविद्यालय व विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात उपलब्ध असणा-या या संशोधन अहवालातील माहिती व आकडेवारी प्रमाणित असते संशोधन कार्यासाठी ही अत्यंत महत्वाची व उपयुक्त ठरते.

३. परिषदांचे कार्यवृत्त :

परिषदांमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणाहून प्रतिनिधी एकत्र येतात व तेथे आपले शोधनिबंध आणि प्रदेशात लेख सादर करतात असे सध्याच्या एकत्रित आणून माहितीची देवाण-घेवाण केली जाते.

४. पेटंटस :

संशोधन आणि विकास कार्याच्या माध्यमातून प्राप्त नवीन शोध नवीन उत्पादने नव्या उत्पादन प्रक्रिया नवीन उपकरणे इत्यादी संशयाचा हक्क पेटंट झालेला राखून ठेवला जातो सारे शोधाची प्रथम श्रेणी प्राप्त करणे आणि शोधाची माहिती इतरांना देवून आर्थिक मोबदला घेणे हे शक्य होते.

ब. माहितीचे द्वितीय साधने :-

प्राथमिक साधने अनेक स्वरूपात विखुरलेली असल्याने तसेच ती विस्तृत प्रमाणात उपलब्ध असल्याने अशा साधनांतून हवी असलेली माहिती मिळण्याकरिता अधिक प्रयत्नांची गरज असते

अशी माहिती सहजतेने उपलब्ध करून देणा—या साधनांना द्वितीय साधने म्हणतात. द्वितीय साधने प्राथमिक साधनांतील माहिती सहजपणे उपलब्ध करून देतात. प्राथमिक साधनांतील माहिती उपयुक्तपणे सादर करण्यात येते की, नाना अभ्यास नाना मूळ संदर्भ विषयी माहिती देण्याचे कार्य लिखित साधने करतात. प्राथमिक साधनांची सूची म्हणून देखील ती उपयुक्त ठरतात.

१. प्रगतीचा आढावा :-

विज्ञान क्षेत्रातील एखाद्या विशिष्ट विषयातील क्षेत्रामध्ये झालेल्या प्रगतीचे त्या विषयातील तज्ज्ञ व्यक्तीने केलेले संक्षिप्त सिंहावलोकन म्हणजेच प्रगतीचा आढावा होय.

२. क्रमिक पुस्तके : टेनिस ग्राऊंड यांच्या मते सर्व पुस्तके दिली ती एक साधना अंतर्गत सामायिक होतात कारण त्यामध्ये सामान्य माहिती अगोदरच प्राथमिक साधनांमध्ये प्रकाशित झालेली असते. अगोदरच अन्यत्र उपलब्ध असलेली माहिती विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार वेगळे पद्धतीनुसार मानवी तसेच प्राथमिक व द्वितीयक प्रलेखातील माहितीचा वापर करून पाठ्यपुस्तके प्रकाशित केली जातात. त्यामुळे त्यांचा समावेश तिथेच साधनांमध्ये होतो.

३. विवेचनात्मक निबंध विशिष्ट विषयांवर उपलब्ध असणारी संपूर्ण माहिती विवेचनात्मक निबंधातून दिलेली असते. एखाद्या क्षेत्रातील प्राथमिक साधनांच्या पूर्ण संदर्भासहित कामाचे आहे. साधनांच्या पूर्ण संदर्भासहित कामाचे आहे. संशोधनाचे शास्त्रीय तसेच एकत्रित परिणाम विवेचनात्मक निबंधाद्वारे प्राप्त होतात.

क. माहितीचे तृतीयक साधने :

प्राथमिक व द्वितीय सत्र लेखांच्या आधारे विशिष्ट योजनेप्रमाणे त्यांनी फेरमांडणी करून ती साधने निर्माण केल्याचा त्यांचा उपयोग प्राथमिक, द्वितीय प्रत्येक शोधण्याकरता होतो. संशोधकांनी प्राथमिक आणि तिथेच साधनांचा वापर कसा करावा याविषयीचे मार्गदर्शक तृतीय साधने करतात या साधनांमध्ये विषयाचे ज्ञान मात्र समाविष्ट नसते. सद्यस्थितीतील माहिती वातावरणामध्ये माहिती प्रचंड वाढीवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य तृतीयक साधनांचा होत असते.

१. ग्रंथसूची : लिखित किंवा छापील किंवा प्रकाशित साहित्याची वर्णनात्मक यादी म्हणजेच ग्रंथसूची एखाद्या विषय विषयांवरील उपलब्ध पुस्तकांची माहिती ग्रंथसूची द्वारे प्राप्त होते.

२. वार्षिक : भाषिकामध्ये मागील वर्षातील वस्तुस्थितींचा आणि सांख्यिकी माहितीचा समावेश असतो वार्षिक ए फक्त एखाद्या प्रकाशनाच्या कालावधी स्पष्ट करीत असली तर त्यातील माहितीची वैशिष्ट्येही, महत्त्वाच्या घटना, महत्त्वाची कच्ची माहिती, वैशिष्ट्यपूर्ण विकास व बदल तसेच एखाद्या विषयातील प्रगतीच्या तज्ज्ञांकडून घेतलेला आढावा ही त्याचीशी संबंधित असतात.

३. साहित्य मार्गदर्शिका विशिष्ट विषयाच्या क्षेत्रात माहिती देणारी कोणती महत्त्वाची ज्ञानसाधने उपलब्ध आहेत याची माहिती देणारा स्रोत म्हणजे साहित्यिक मार्गदर्शिका होय.

संदर्भसूची :-

१. घटे पी.टी., ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र
२. बडकेलवार सौ.रेवती व डाखोरे विजय, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र
३. फडके द.ना., ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण
४. सुतार डॉ.धनंजय भगवान, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र.

महात्मा गांधीची अहिंसा — आत्मिक शक्ती**डॉ. सौ. संगिता संपत पाटील**

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पलूस, जि. सांगली

फोन नं. ९५०३४११६२२, ई.मेल - sangitapatil1969@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यआंदोलनाचे नेतृत्व टिळकांनंतर महात्मा गांधीकडे आले. सन १९२१ ते १९४७ या काळावर त्यांच्या नेतृत्वाची व कर्तृत्वाची छाप पडली. महात्मा गांधींनी सत्य, अहिंसा, असहकार, वैयक्तिक सत्याग्रह व छोडो भारत यासारख्या आंदोलनांनी देशाला एकसूत्रात बांधले.^१ भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख नेते व तत्वज्ञ म्हणजे महात्मा गांधी अहिंसात्मक असहकार आंदोलनांनी गांधीजींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. अहिंसात्मक मार्गांनी स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी त्यांनी संपूर्ण जगाला प्रेरित केले. असहकार आणि अहिंसेच्या तत्वावर आधारित सत्याग्रहाचा प्रयोग केला. त्यांची राजकीय तत्वे कृती, सत्य, अहिंसा, व प्रेम यावर आधारित होती.

गांधीजींच्या जीवनात अहिंसा आणि सत्याला फार मोठे महत्व आहे. अहिंसा हे दुर्बलाचे शस्त्र नसून, ते हिंसा करण्याची क्षमता असलेल्या व्यक्तींचे शस्त्र आहे.^२ सत्य आणि अहिंसा याचे प्रेरणास्त्रोत म्हणजे महात्मा गांधी यांचा प्रेरणा स्त्रोताचा वापर करून त्यांनी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध दिलेला लढा अभूतपूर्व आहे. ब्रिटीश साम्राज्य शाहीला विरोध करण्याचे सामर्थ्य गांधीजींना सत्य व अहिंसा या तत्वांमुळे प्राप्त झाले.^३

सत्य व अहिंसा एक दुसऱ्याला पूरक आहेत. अहिंसेच्या मार्गानेच सत्याप्रत पोहोचता येते. सत्यविना अहिंसा माणसाला अधोगतीला नेईल. सत्य व अहिंसा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. सत्य आणि अहिंसा हे दोन्ही आत्म्याचे गुण आहेत. आत्म्याच्या शक्ती आहेत. म्हणून ते अहिंसेला 'आत्मिक शक्ती' असे संबोधतात.^४ गांधीजींच्या सत्याच्या प्रयोगामध्ये अहिंसा तत्वास अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सत्य व अहिंसा या बाबी त्यांना महत्वाच्या वाटत होत्या.^५ गांधीजींची अहिंसा ही संस्कृतीने विकृतीवर मात करण्याचा मार्ग होती. म्हणूनच आपल्या आत्मचरित्रात ते लिहतात, 'माझ्याकडून अहिंसेचे मनाने, शब्दाने व कृतीने पालन व्हावे, असे देवाने मला वरदान द्यावे.'^६ द्वेषाला प्रेमाने व हिंसेला अहिंसेचे उत्तर देण्याचा सत्याग्रही मार्ग गांधीजींनी भारताला दाखवून दिला. सत्य व अहिंसा याचा परस्पर संबंध इतका निकटचा आहे की, दोन्ही तत्वे एकमेकांपासून वेगळी करता येत नाहीत, हे स्पष्ट करताना ते म्हणतात, सत्य व अहिंसा या तत्वांना एकमेकांपासून वेगळे करणे व्यवहारात अशक्य असते. एकाच नाण्याच्या त्या दोन बाजू आहेत. त्यामुळे सत्याएवढेच महत्व अहिंसेला आहे.^७ कारण सत्याची साधना करण्यासाठी अहिंसेचा मार्ग स्विकारावा लागतो. असा गांधीजींचा आग्रह होता. सत्याविना अहिंसा माणसाला अधोगतीला नेईल.

अहिंसेची व्याख्या :- अहिंसेचा अर्थ असा आहे की, आपले मन आणि आत्मा शुद्ध असले पाहिजे, आपले विकार आणि भूक भावनांचे नियंत्रण याचाही अहिंसेत समावेश होतो. कृतीशील सत्य म्हणजे अहिंसा जीवनाबद्दल, माणसाबद्दल अतीव आदर म्हणजेच अहिंसा, अहिंसा म्हणजे सर्वोदय. कोणत्याही प्राण्याला विचार, उच्चर या तिन्ही दृष्टीने ने दुखवणे म्हणजे खरी अहिंसा होय, असे गांधीजी म्हणतात. अहिंसा ही केवळ स्वप्नवत भावना नाही, तर मनुष्याच्या अंतःकरणात आणि नैतिक प्रवृत्तीत असलेला तो एक कार्यप्रवण गुण आहे व त्या गुणाने उत्साह नसलेल्या व्यक्तीच्या ठिकाणी सुद्धा उदात्त ध्येयाची स्फूर्ती होते, अशी त्यांची धारणा होते.^८

हरीजन या साप्ताहिकातून गांधीजींनी अहिंसेची व्याख्या स्पष्ट केली ते म्हणतात, 'पृथ्वीच्या पाठीवरील वस्तुमानाला व प्राणीमात्राला विचाराने, शब्दाने वा कृतीने संभवणारी दुखापत टाळणे म्हणजे अहिंसा होय'^९ म्हणूनच ते अहिंसेला भेकडपणा न मानता आत्मिक शक्ती मानतात.

अहिंसा म्हणजे केवळ हिंसेचा अभाव असा अर्थ गांधीजींना मान्य नाही. मनाची हिंसासुद्धा त्यांना मान्य नव्हती. हिंसा म्हणजे राग आणि स्वार्थ त्यांच्या सहाय्याने इतरांना शारीरिक व मानसिक दुखापत करणे, इतरांविषयी द्वेष बाळगणे हा हिंसेचा प्रकार आहे. रागाला प्रेमाने उत्तर देणे, शत्रूत्वाला मित्रत्वाने, अपकाराला उपकाराने उत्तर देणे असा गांधीजींच्या अहिंसेचा अर्थ होता. याचा अर्थ सामाजिक, राजकीय जीवनात सूड, हिंसा, प्रतिकार, राग, रक्तपात यांना स्थान नाही.^{१०} गांधीजींनी अहिंसेचे तीन प्रकार पाडले आहेत.

१. निषेधात्मक अहिंसा २. विधायक अहिंसा ३. निरपेक्ष अहिंसा

१. निषेधात्मक अहिंसा — निषेधात्मक अहिंसेचा अर्थ गांधीजींच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या कार्याद्वारे, शब्दाद्वारे किंवा विचाराद्वारे दुसऱ्या व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारचे कष्ट दुख पोहचवू नये. स्वार्थ, तिरस्कार व दुष्टपणा यामुळे कुणालाही दुःख न देणे, तसेच कुणाची हत्या न करणे म्हणजेच 'निषेधात्मक अहिंसा' होय.

२. विधायक अहिंसा — केवळ दुसऱ्याला त्रास न देणे किंवा हत्या न करणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने अहिंसा म्हणता येणार नाही. तर दुसऱ्यावर प्रेम करून त्याच्या सुखासाठी झटणे हीच खरी 'विधायक अहिंसा' होय. स्वतःच्या त्रासाची, कष्टाची पर्वा न करता जेव्हा व्यक्ती दुसऱ्याच्या सुखासाठी झटते तेव्हा खऱ्या अर्थाने अहिंसा प्रकट होते. दुर्बलांना, मुलांना स्त्रियांना कोणी त्रास देत असतील, त्यांच्यावर अत्याचार करित असतील तर त्यावेळी त्यांच्या मदतीला धावून जाणे, हीच खरी 'विधायक अहिंसा' होय.

३. निरपेक्ष अहिंसा — निरपेक्ष अहिंसा ही अत्यंत महान व्यक्तींची अहिंसा होय. निरपेक्ष सत्याकडे जाण्याचा मार्ग म्हणजे 'निरपेक्ष अहिंसा' होय. धर्माचे पूर्णपणे पालन करून निरपेक्ष हिंसेच्या मार्गाने ईश्वर सत्यप्राप्ती होते. गांधीजींनी निरपेक्ष अहिंसेचे तीन प्रकार सांगितले आहेत.

अ. वीर पुरुषाची अहिंसा —

पहिला व अत्युच्च प्रकार म्हणजे शूरांची अहिंसा, सर्वात श्रेष्ठ अहिंसा, शूरांची अहिंसा मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आढळून येते. दुःखद परिस्थितीमुळे, नैतिक धारणा व आंतरिक विश्वास याद्वारे व्यक्ती जेव्हा हिंसेचा मार्ग स्विकारते, तेव्हा तिला वीर किंवा शूर पुरुषांची अहिंसा म्हणतात. वीर पुरुषांची अहिंसा शाश्वत असते. ही अहिंसा राजकीय नव्हे तर जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आढळून येते. या अहिंसेत एवढे सामर्थ्य असते की, वीर पुरुष समाजातील कोणतीही गोष्ट सहजपणे करू शकतो. ही अहिंसा वीर पुरुषांचे भूषण असते. गांधीजींनी या वीर पुरुषांची अहिंसा स्विकारलेली होती.^{११}

ब. दुर्बलांची अहिंसा —

समाजातील जे दुर्बल, आगतिक लोक जेव्हा एखाद्या गोष्टीचा किंवा व्यक्तीला प्रतिकार करू शकत नाहीत, तेव्हा अशा व्यक्ती या प्रकारच्या अहिंसेच्या तत्वाचा आधार घेतात. पण ती कायमपणे राहू शकेल असे नाही. दुर्बलांची अहिंसा वीर पुरुषांच्या अहिंसेइतकी प्रभावशाली नसते. नैतिक धारणा, सत्य, साहस इ. गोष्टीचा अभाव असतो. संरक्षणासाठी स्विकारलेला तो एक अहिंसेचा मार्ग असतो.

क. भित्र्या व्यक्तीची अहिंसा —

भीती व अहिंसा या दोन गोष्टी एकत्र राहू शकत नाहीत, असे गांधीजी म्हणतात, ही अहिंसा मनुष्याला शोभणारी नाही. समाजजीवनात जेव्हा एखादी व्यक्ती अयशस्वी बनते, तेव्हा ती भितीमुळे अहिंसेचा मार्ग स्विकारण्याचा प्रयत्न करते. परंतु गांधीजींनी भित्र्या लोकांच्या अशा हिंसेला विरोध केला. याबाबत ते म्हणतात, 'भ्याडपणा' व हिंसा या दोन मार्गांपैकी कोणता मार्ग स्विकाराल, असे कोणी मला विचाराल तर मी हिंसेचा मार्ग पत्करिन. कारण भित्र्या लोकांच्या अहिंसेपेक्षा हिंसा अधिक उपयुक्त व योग्य असते.

गांधीजींची अहिंसा शूरांची अहिंसा होती. त्यांच्या मते, अहिंसा हे साधन स्विकारणे, ते आचरणात आणणे ही अत्यंत अवघड गोष्ट आहे. गांधीजींच्या मते, सत्य व अहिंसा या गोष्टी केवळ वैयक्तिक आचरणाच्या बाबी म्हणून न राहता गटांनी, समाजांनी व राष्ट्रांनी त्यांचे आचरण करावे असा प्रयत्न केला पाहिजे.^{१२}

अहिंसा ही मानवजातीला उपयुक्त अशी एक सर्वश्रेष्ठ शक्ती आहे, की तिचा उपयोग व्यक्तीपुरता मर्यादित नाहीत. तिचा उपयोग समुदायाला देखील होईल असे त्यांचे मत होते.^{१३} महात्मा गांधीच्या व्यक्तीगत व सार्वजनिक जीवनात सत्य व अहिंसा या तत्वांस परम महत्व आहे. राष्ट्राचे संरक्षण करण्यासाठी अहिंसा या नैतिक साधनाचा वापर करावा असा गांधीजींचा आग्रह होता. सर्व जगात शांतता रहावी शस्त्रस्पर्धा नाहीशी व्हावी, यासाठी शस्त्रास्त्र नियंत्रण व्हावे या मताचे गांधीजी होते. आज सर्वच देशांना एकविसाव्या शकतात याची गरज निर्माण झाली आहे.

सारांश

महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रवादी नेते होते. त्यांच्या मते राष्ट्रा-राष्ट्रात सलोख्याचे, प्रेमाचे, सहकार्याचे संबंध दृढ झाले तर युद्धे, महायुद्धे होणार नाहीत. प्रत्येक राष्ट्र अहिंसात्मक मार्गाने दुसऱ्या राष्ट्राशी संबंध प्रस्थापित केले तर शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होईल. तुमच्या भोवती हिंसेच्या ज्वाला भडकल्या तरी तुम्ही अहिंसेचा मार्ग सोडता कामा नये. अशा वेळी अहिंसेची खरी कसोटी लागते.^{१४} सत्य व अहिंसा म्हणजे मानवी जीवनात शांतता, सात्विकता, प्रेम, आनंद यांचे राज्य होय. आज आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात या तत्वाची गरज निर्माण झाली आहे. गांधीजींच्या सत्याग्रहात अहिंसेला महत्वाचे स्थान आहे. धोका, द्वेष, क्रोध व असत्य यांना तेथे थारा नाही. एखाद्या व्यक्तीत अहंभाव असेल तर तेथे अहिंसा राहू शकत नाही. विनम्रताखेरीज अहिंसा अशक्य आहे. म्हणजेच अहिंसेचा स्विकार करावयाचा असेल तर तुमच्या अंगी नम्रता असणे जरूरीचे आहे. गांधीजींनी 'अहिंसा' या मूल्याला राजकारणात, समाजकारणात आणले हे त्यांचे खास वैशिष्ट्य होय. व्यक्तीची, समाजाची पर्यायाने देशाची प्रगती होण्यासाठी सत्य व अहिंसा या तत्वांची कास धरली पाहिजे. या तत्वामुळेच ब्रिटीश सरकारचे शस्त्रबल अपुरे पडले आणि गांधींचे आत्मिक बळ श्रेष्ठ ठरले. आध्यात्मिक, मानवतावाद व अहिंसा वादातून गांधीजींनी जगाच्या पातळीवर मानवी कल्याण साधले. शहरांच्या वाढीपेक्षा खेड्यांच्या विकासाकडे गांधीजींनी अधिक लक्ष दिले. अहिंसावादी तत्वज्ञानाची ओळख साऱ्या जगाला करून देवून जगात शांततेच्या मार्गाने सर्वसामान्यांना किंवा त्यांच्या जिवाला धोका न पोहोचता खेड्यांचाही विकास कसा करता येईल, यासाठी महात्मा गांधीजींनी अहिंसेचा मार्ग स्विकारलेचे दिसते. म्हणूनच भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात अहिंसेचा मार्ग स्विकारून, स्वातंत्र्याचे रणशिंग फुंकून शस्त्राविना स्वातंत्र्याची, सामर्थ्याची जाणीव करून देणारे 'गांधी' या युगाचा प्रारंभ ग्रामीण संकल्पनेच्या जवळचा आहे.

संदर्भसूची—

- १) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, पृ. ५६
- २) डॉ. चौगुले — शिंदे सहदेव, पाथेय, अजब पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर २००९, पृ. २१
- ३) प्रा. पाटील बी. बी., प्रा. सौ. उर्मिला चव्हाण, भारतीय राजकीय विचार, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००८, पृ. ९८
- ४) श्रृंगारपुरे अरविंद, नवडक भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००३, पृ. ६९
- ५) डॉ. सरदेसाई बी. एन., डॉ. नलवडे व्ही. एन., आधुनिक भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००४, पृ. २८७
- ६) डॉ. चौगुले — शिंदे सहदेव, उपरोक्त, पृ. २१
- ७) डॉ. गाठाळ साहेबराव, आधुनिक भारतीय विचारवंत, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९९ पृ. २२६
- ८) कित्ता, पृ. २२६
- ९) प्रा. पाटील बी. बी., पृ. ९९
- १०) डॉ. डोळे य. ना., प्रमुख भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९९, पृ. ३६
- ११) प्रा. पाटील बी. बी., पृ. ९९
- १२) डॉ. भास्कर व्ही. व्ही., भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००३, पृ. १६
- १३) डॉ. पवार जयसिंगरावव, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, निराली प्रकाशन, पुणे, २०१०, पृ. २१३
- १४) प्रा. वराडकर र. हा. भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या प्राशन, नागपूर, पृ. १६

**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि ग्रामीण विकास
(Dr. Babasaheb Ambedkar and Rural Development)****प्रा. सतिश अजित कांबळे**

एम.ए., बी.एड., सेट, नेट सहा. प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग,
भारती विद्यापीठाचे डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय, सांगली.

ई मेल— kamblesatish734@gmail.com ,मो. ९९२२१४१९२७/८४२१८०६६७८

प्रस्तावना (Introduction)

भारत हा एक कृषीप्रधान देश असून ६० टक्के लोक शेती व्यवसायासाठी निगडीत असून बहुसंख्य लोक खेड्यातच वास्तव्यास आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास करणे हाच भारताचा खरा इतिहास आहे. त्यामुळे ग्रामीण विकासासाठी योजनांचे विकेंद्रीकरण करणे आवश्यक आहे. भारताचा खऱ्या अर्थाने एक विकसित व सक्षम राष्ट्र उभे करावयाचे असेल तर ग्रामीण विकास करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ग्रामीण विकासविषयक विचार अभ्यासणे आवश्यक आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक कर्ते समाजसुधारक होते. राष्ट्रविकास व राष्ट्रातील पिडीत शोषित, कष्टकरी, कामगार वर्गाचा विकास हा त्यांच्या ग्रामीण विकासाचा केंद्रबिंदू होता. डॉ. आंबेडकर हे दिर्घ दुरदृष्टीचे असल्यामुळे त्यांनी सतत विकास कार्य केले आहे. वारसा मालकी हक्काचे व मालमत्तेच्या विभाजनाचे त्यांनी समर्थन केले. नैसर्गिकपणे वारसा हक्कांना मिळणारा जमिनीचा तुकडा हा व्यक्तीचा आधार असून याशिवाय धारण क्षेत्राची एकीकरण हे संपत्तीचा केंद्रीकरणाचे प्रभावी माध्यम ठरले आहे. त्यामुळेच शेतीचे राष्ट्रीयकरण करावे. आणि सरकारी पध्दतीने शेती करावी. हेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ग्रामीण विकासाच्या मुलगामी बदलावरील विचारांचा संदेश दिला आहे.

भारताचा खऱ्या अर्थाने जर विकास करायचा असेल तर शेतीच्या विकासाला प्राधान्य दिले पाहिजे. कारण भारताचा प्रमुख व्यवसाय म्हणून शेतीकडे पाहिले जाते. त्यामुळे शेती विकास म्हणजे ग्रामीण विकास असा अर्थ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अपेक्षित होता. त्यामुळे शेती व्यवसायामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून आणला पाहिजे. तसेच शेतीतील महत्वाचा घटक म्हणून शेतकरीकडे ते पाहतात. तो समाजाचा अन्नदाता असतो असे मत डॉ. बाबासाहेबांनी मांडले. भारतातील शेती हे प्रश्न सोडविण्याचा एक मार्ग म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उद्योगीकरणला महत्व दिले आहे.

उपरोक्त, ग्रामीण विकासाच्या धोरणातून डॉ. आंबेडकरांना ग्रामीण भाग, ग्रामीण शेती व शेतकरी यांच्याविषयी असलेली तळमळ दिसून येते. तसेच त्यांनी ग्रामीण भागाचा विकास व्हावा व तेथील शेतकऱ्याला आपला विकास करता यावा या उद्देशाने डॉ. आंबेडकरांनी खाते पध्दतीचा अंत करणे आवश्यक आहे असे मानले. त्यांनी आपल्या जीवनात अस्पृश्य उध्दाराचे कार्य शेवटच्या श्वासापर्यंत केलेले आहे. त्यांच्या जीवनाचा एकच उद्देश होता तो म्हणजे समाजातील गरीब, दिनदुबळे, दीन दलितानांचा, मजुरांचा, कामगारांचा उध्दार व्हावा. समाज कल्याणाची तळमळ त्यांच्या कृतीशील विचारातून व्यक्त होताना दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या देशाला एक नवी दिशा दिली आहे या देशातील मानवाला आपल्या कल्याणाचा मार्ग खुला करून दिला आहे. त्यासाठी त्यांनी भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून स्वतंत्र, समता, बंधुता इ. समतामुलक न्यायातून भारतीय लोकशाही ही सामाजिक लोकशाही कशी होईल या सामाजिक लोकशाहीत सुसंस्कृत मत जोपासणे हे त्यांचे अंतिम उद्दिष्ट होते.

संशोधनाचा उद्देश (Objectives)

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात शेतीविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती (Research of Method)

प्रस्तुत शोधनिबंधातील आवश्यक सर्व माहिती दुय्यम स्त्रोताद्वारे संकलित स्त्रोताद्वारे संकलित केली आहे. ग्रंथ पुस्तके, संशोधन अहवाल विविध लेख, प्रकाशित माहिती, साप्ताहिक व मासिकाद्वारे संकलित केली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेली अर्थव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी घटनेमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यासारख्या मुल्यांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. सर्वसामान्य लोकांच्या हिताचे संरक्षण व्हावे या दृष्टीने नियोजन मंडळाची स्थापना करण्यात आली. नियोजित अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्राचे एक स्थान असावे. मात्र अर्थव्यवस्थेवर खाजगी क्षेत्राचे वर्चस्व नसावे. शेतीची मालकी राष्ट्राकडे असावी व ती सामुदायिक पद्धतीने कसली जावी. तसेच शेतीला उद्योगाचा दर्जा देऊन सरकारने त्याला अर्थसहाय्य करावे असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले.

डॉ. आंबेडकरांनी यांचे आर्थिक विचार आजच्या काळालाही लागू होताना दिसतात. भारत हा कृषीप्रधान देश असून आजही त्यांनी सांगितलेले विचार देशाला तारक आहेत. यातून भविष्यकाळ देशाचा उज्ज्वल होऊ शकतो. केवळ भारतीय समाजालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला डॉ. आंबेडकरांच्या आदर्शवादी विचारांची गरज आहे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय यांच्याविरुद्ध असणाऱ्या व त्यामुळे संपूर्ण समाजाच्या विनाशाचे कारण ठरणाऱ्या जातीवर असणाऱ्या श्रमविभाजनाचा विरोध केला. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेची बांधणी व सुधारणा करताना समाजातील दुर्बल घटकांच्या हितांची व अधिकाराची काळजी घेतली जावी असे मत डॉ. आंबेडकरांनी मांडले. तसेच अर्थव्यवस्थेचे नियम कठोर असण्याऐवजी लवचिक असावेत. व्यक्तीला रोजगाराची समान संधी नियमित वेतन, आर्थिक सुरक्षितता इत्यादी घटक अर्थव्यवस्थेला बळकटी आणण्याचे काम करतात. आर्थिक व इतर कोणत्याही सुरक्षिततेपेक्षा वैयक्तिक स्वातंत्र्याला त्यांनी अधिक महत्त्व दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या आर्थिक विचारात समाजवादाची तत्वे दिसून येतात. पण त्यांचे समाजवादी विचार मार्क्सप्रणीत समाजवादापेक्षा वेगळे आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ग्रामीण स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. पण या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये बदल व्हावेत अशी अपेक्षाही व्यक्त केली. अस्पृश्यता, जातीभेद इ. मुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला खीळ बसते. त्यामुळे पिढ्यानपिढ्या जातीव्यवस्थेच्या चौकटीत अडकलेल्या वर्गाला स्वतःचा आर्थिक विकास करता येत नाही. परिणामतः देशाच्या आर्थिक विकासाला अडथळा निर्माण होतो त्यांच्या आर्थिक विचारावर त्यांच्या राजकीय व सामाजिक विचाराचा प्रभाव दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारसरणीला विरोध केला. त्यांना गांधींची ग्रामस्वराज्य संकल्पना मान्य नव्हती. औद्योगिककरण व यांत्रिकीकरणाला गांधींचा विरोध होता तो सुध्दा त्यांना मान्य नव्हता. त्यांना लोकशाही समाजवाद अपेक्षित होता. त्यांच्या मताप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप हे मिश्र असावे. देशातील संपूर्ण उद्योगाचे राष्ट्रीयकरण न करता मुलभूत व पायाभूत उद्योगांचे राष्ट्रीयकरण करून देशाचा आर्थिक विकास करावा असे त्यांचे म्हणणे होते. एकंदरीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार भारतीय अर्थव्यवस्थेला तारक आहेत. त्यानुसार भारताने काही प्रमाणात त्यांच्या विचारांचा स्वीकार केला तर काही विचारांचा स्वीकार केला नाही. पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या आर्थिक विचारातून ग्रामीण विकास साध्य करता येईल यात तिळमात्र शंका नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीसंबंधी विचार

भारत हा कृषीप्रधान देश असून ७० टक्के लोक ग्रामीण भागात वास्तव्य करीत असतात. म्हणून भारताचा खऱ्या अर्थाने विकास व्हायचा असेल तर खेड्याचा विकास होणे आवश्यक आहे. तसेच भारताच्या ग्रामीण विकासासाठी योजनांचे केंद्रीकरण होणे आवश्यक आहे. भारताला खऱ्या अर्थाने एक विकसित व सक्षम राष्ट्र म्हणून उभे करावयाचे असेल तर ग्रामीण विकास व त्यासाठी शेती क्षेत्राचा विकास होणे आवश्यक आहे. तसेच शेतीच्या विकासासाठी प्राधान्य देऊन भारतीय

शेतीची मूळ समस्या व उपाय कोणते हे समजून घेतले पाहिजे व शेतीच्या विकासासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार अभ्यासणे व त्यासाठी अमलबजावणी करणे ही काळाची गरज आहे.

भारतातील ग्रामीण विकासाचा आधार हा शेती व शेतीशी निगडित रोजगार आहे. नियोजनाच्या बाबतीत शेतीचा मुलगामी विकास करण्यात देश मागे पडलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराने ग्रामीण विकासाची समस्या ही शेती विकासाशी निगडित आहे. असे मत व्यक्त केले. त्याची ग्रामीण व शेती विकासाची भूमिका ही सतत विकसित होत गेली. शेती समस्येबाबतचा त्यांचा सुरुवातीचा दृष्टीकोण हा अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोणाच्या भूमिकेतून दिसतो. त्यामुळे त्यांचा प्रमुख भर शेतीक्षेत्रात अतिरिक्त मनुष्यबळ, वाजवी अधिक रोजगार, यंत्रसामुग्रीचा तुटवडा त्यांचा परिणाम म्हणून शेती क्षेत्रातील कमी उत्पादकता, अतिमंद वेग, आर्थिक प्रगतीमध्ये निर्माण होणाऱ्या अडचणी या गोष्टींवर होता. त्यांनी सामुदायिक शेतीचा पुरस्कार केला. भारतामध्ये जमिनीची मालकी खाजगी स्वरूपाची आहे. भुसुधारणा करताना मालकी हक्काच्याबाबतीत सुधारणा व्हायला पाहिजे. त्यासाठी त्यांना सहकारी शेतीचा मार्ग मंजूर नव्हता म्हणून शेतीचा विकास व्हायचा असेल तर सामुदायिक शेतीचा पुरस्कार केला पाहिजे. विखुरलेल्या जमिनीचे एकत्रीकरण करून त्यांचा आकार वाढवून ती किफायतशीर आहे किंवा नाही हे जमिनीच्या आकारातून न ठरविता शेत जमिनीवरील उत्पादक घटकाच्या प्रमाणावरून ठरवावे. अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ग्रामीण विकास हा शेती विकासातून साध्य होऊ शकतो असे मत व्यक्त केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

जर ग्रामीण भागाचा विकास व्हायचा असेल तर शैक्षणिक विकास होणे आवश्यक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाला वाघिणीचे दुध समजतात. ते जो कोणी प्राशन करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. शिक्षण हे लोकजागृती शस्त्र आहे असे मत मांडले. त्यांनी आपल्या जीवनात शिक्षणाला अनन्य साधारण महत्त्व दिले. स्वतः उच्च शिक्षित होऊन एक आदर्श समाजापुढे ठेवला होता. समाजाची प्रगती व्हायची असेल तर शिक्षण घेणे आवश्यक आहे. असा आग्रह त्यांचा होता. माणसांच्या विकासासाठी शिक्षणाची आवश्यकता असते. शिक्षण हे बहुजनांच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असून त्याचा विकास करायचा असेल तर शिक्षणाची नितांत आवश्यकता आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, शिक्षण हे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक खुला करण्याचा राजमार्ग आहे. त्याबरोबर सर्व प्रकारच्या विषमता दूर करण्यासाठी व लोकशाही प्राप्त करून घेण्यासाठी शिक्षण हा एक क्रांतीचा मार्ग आहे असे म्हणतात. शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा या त्रिसुत्रीमध्ये डॉ. आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोण सामावलेला आहे. ग्रामीण भागामध्ये आज अनेक प्रकारच्या समस्या उद्भवलेल्या आहे. त्यामध्ये जुगार, मद्यपान, इतर समस्यांनी ग्रस्त आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास करावयाचा असेल तर ग्रामीण भागात शिक्षित करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी वेगवेगळ्या शिक्षण सवलतीच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करावे लागेल असे मत डॉ. आंबेडकरांनी मांडले.

ग्रामीण भागातील कोणतेही व्यक्ती निरक्षर तथा मागासलेली राहू नये यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी सर्वाना सक्तीचे शिक्षण द्यावेच लागेल अशी भूमिका मांडली. त्यासाठी शासनाचे शिक्षण हे प्रत्येकाच्या आवाक्यात कसे आणता येईल यासाठी प्रयत्न करावेत. ग्रामीण भागातील लोक निम्नस्तरीय लोक म्हणून तितके स्वस्त दरात शिक्षण देता येईल याचा विचार करावा. ज्ञान व चरित्र याचे धडे शिक्षणातून दिले जावे, त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास होऊन राष्ट्रविकासास मदत होईल असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडले. त्यांच्या या विचाराची गरज ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने मोठी आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, ग्रामीण भागातील विकास करावयाचा असेल तर शेती व शेतकरी यांचा विकास करावा लागेल. कारण भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. ७० टक्के लोक ग्रामीण भागात वास्तव्य करतात आणि ८५ टक्के लोक शेती आणि शेती व्यवसायाशी संबंधित आहे. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर नंतरही देशात ग्रामीण विकास घडून आला नाही.

म्हणून गांधीजी म्हणाले होते, खेड्याकडे चला, तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या समाजबांधवांना म्हणायचे शहराकडे चला, कारण खेड्यामध्ये कडू अनुभवाची दाहकता असते, असे अनुभव त्यांना होते. खेड्याचा जर विकास करायचा असेल तर शेती आणि शेतकऱ्यांच्या विकासाला प्राधान्य द्यावे असे त्यांचे मत होते.

ग्रामीण विकासात सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे अस्पृश्यता आणि जातीयता होय. ग्रामीण लोक अशिक्षित असल्याने धर्माचे पाळेमुळे खोलवर रुजलेली असतात. वर्णव्यवस्थेचे प्राबल्य ग्रामीण भागात दिसते. त्यामुळे जातीव्यवस्था नष्ट व्हावी यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कसोशीने प्रयत्न केले. त्यासाठी ग्रामीण विकासाच्या बाबतीत अस्पृश्यता आणि जातीयता नष्ट होणे गरजेचे आहे, असे त्यांना वाटत होते. तसेच कृषीविषयक योजनांची इमानदारीने अंमलबजावणी झाल्यास शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रश्नच उपस्थित राहणार नाही, अशी खात्री त्यांना होती. कृषीप्रधान देशात पाणी आणि विद्युत ह्यांचा पुरवठा समतोल असेल तर ग्रामीण भारत संपन्न होऊन त्याचा विकास होईल. तसेच शिक्षण क्षेत्रातील विषमता दूर करण्यासाठी सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्यांना जास्त सोयीसवलती देऊन त्यांना पातळीवर आणले पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, डॉ. बाबासाहेब यांचे ग्रामीण विकासाचे विचार हे बदलत्या विकास प्रक्रियेशी सुसंगत आहेत. भारतीय जातीय जीवन, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक उपक्रम हे बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचे यथार्थ प्रतिबिंब डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारात दिसते. देशाने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता इ. देऊन वर्गविहीन समाजाची स्थापना केल्यास देशाचा ग्रामीण विकास होण्यास वेळ लागणार नाही. असा महत्वपूर्ण विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिला. जो आजच्या काळातही समर्पक आहे.

संदर्भ पुस्तके (Reference Book)

- १) समाजवादी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : प्रा. डॉ. बी. आर. जोशी
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: धनंजय कीर
- ३) भारतातील आर्थिक सुधारणा व दलित — डॉ. भालचंद्र मुनगेकर, सुगावा प्रकाशन.
- ४) ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र — कव्हाडे बी.एम., पिंपळापुरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- ५) डॉ. आंबेडकर आणि कार्ल मार्क्स — रावसाहेब कसबे — सुगावा प्रकाशन, पुणे — ३०.
- ६) वर्तमान परिस्थितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराची आवश्यकता— डॉ. एम.आर.इंगळे, प्रशांत पब्लिकेशन्स, ऑक्टोबर २०१२.

लोकराजा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज - सामाजिक व राजकीय विचार.

सौ. सविता रोहित कुंभारकर

(M.A.M.Ed,DSM,TET) नांदणी हायस्कूल अँड ज्युनिअर कॉलेज नांदणी.

लोकराजा छत्रपती शाहू महाराज यांना विनम्र अभिवादन.कोल्हापूरचे राजे ज्यांनी कोल्हापूरला जगात घडवले.मातीचा खेळ मॅटवर आणला. सर्व जात-पात-धर्म विसरून प्रोत्साहन दिले .दलिताना अधिकार मिळवून दिला. त्यांच्या सामाजिक विचार जाणून घेत असताना त्यांचा परिचय थोडक्यात.

राजर्षी शाहू महाराज कोल्हापूर संस्थानाचे छत्रपती थोर समाजसुधारक होते. त्यांचा जन्म 26 जून 1874 मध्ये कोल्हापूर येथे झाला त्यांच्या वडिलांचे नाव आबासाहेब घाटगे तर आईचे नाव राधाबाई होते. ब्रिटिश काळामध्ये बहुजन समाजाच्या प्रगतीसाठी शाहू महाराजांनी अनेक प्रयत्न केले त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केले स्त्री शिक्षणाचा प्रसार केला.

राजर्षी शाहू महाराज हे एक समाजसुधारक आणि द्रष्टे होते ज्यांनी आपल्या लोकांच्या विकासासाठी आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित क्षेत्रांच्या उन्नतीसाठी प्रेरित केले होते. समाजातील सर्व सदस्यांमध्ये समानतेवर त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यांच्या राजवटीत त्यांनी जातिभेद रहित व्यवस्थेत समतेचा पुरस्कार करण्यासाठी अनेक क्रांतिकारी योजना सुरू केल्या. त्यांनी आपल्या सर्व राज्यांमध्ये सक्तीचे मोफत प्राथमिक शिक्षण सुरू केले.

राजर्षी शाहू महाराजांनी शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी शाश्वत उपाययोजना केल्या. 1902 च्या दुष्काळात त्यांनी शेतकरी समाजाचे कष्ट ओळखले आणि शेतीतील समस्या सोडवण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले. त्याच वर्षी त्यांनी “ सामुहिक सिंचन धोरण ” आणले. या धोरणासाठी त्यांनी पाटबंधारे अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली ज्यांनी त्यांच्या प्रांतातील प्रत्येक गावाची तपासणी केली आणि दुष्काळी स्थितीच्या तीव्रतेनुसार गावांसाठी सिंचन निधीची व्यवस्था केली. राधानगरी धरणाच्या बांधकामालाही त्यांनी सुरुवात केली 18 फेब्रुवारी 1907 रोजी कोल्हापूर शहरात सिंचनाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी डॉ. हा प्रकल्प 1935 मध्ये पूर्ण झाला. हे धरण छत्रपती शाहूंच्या प्रजेच्या कल्याणाच्या दृष्टिकोनाचा पुरावा आहे आणि कोल्हापूरला पाण्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण केले. त्यांनी केवळ शेतकऱ्यांना सिंचन उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केले नाहीत तर तांत्रिक उपकरणे खरेदी करू पाहणाऱ्या शेतकऱ्यांनाही कर्ज उपलब्ध करून दिले. शेतकऱ्यांना त्यांचे पीक उत्पादन आणि विविध शेती पद्धती वाढवण्यासाठी आधुनिक तंत्रे शिकवण्यासाठी त्यांनी किंग एडवर्ड कृषी संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी असंख्य प्रकल्प सादर केले जे त्यांच्या राज्यातील नागरिकांना स्वावलंबी व्यवसाय विकसित करण्यास सक्षम करतात जसे की शाहू छत्रपती स्पनिंग आणि विव्हिंग मिल, शेतकऱ्यांसाठी समर्पित बाजारपेठ आणि शेतकऱ्यांसाठी सहकारी संस्था व्यापारातील मध्यस्थांचा सहभाग दूर करण्यासाठी. आपल्या विषयासाठी वाढ आणि विकासाचे वातावरण निर्माण करण्यासाठी त्यांनी नेहमीच प्रयत्न केले . राजर्षी शाहू महाराज हे सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांच्या उन्नतीसाठी आणि उन्नतीचे ध्येय आणि ध्येय असलेले प्रबळ इच्छाशक्तीचे पुरुष होते. या उद्देशासाठी त्यांनी आपले जीवन समर्पित केले आणि त्यासाठी अथक परिश्रम घेतले.जातिभेद आणि खालच्या जातींचे शोषण रद्द करण्यासाठी त्यांनी पहिली ज्ञात आरक्षण व्यवस्था सुरू केली.

सामाजिक सुधारणा -

कोल्हापूरच्या महाराजांसह रेसिडेन्सी येथील गट छत्रपती शाहू महाराजांनी 1894 ते 1922 अशी 28 वर्षे कोल्हापूरच्या गादीवर कब्जा केला; या काळात त्याने आपल्या साम्राज्यात अनेक सामाजिक सुधारणा सुरू केल्या.

त्यांना खालच्या जातीच्या परिस्थिती सुधारण्यासाठी बरेच काही करण्याचे श्रेय जाते . त्यांनी अशा प्रकारे शिक्षित विद्यार्थ्यांसाठी योग्य रोजगाराची हमी देखील दिली, ज्यामुळे इतिहासातील सर्वात लवकर होकारार्थी कृती (कमकुवत घटकांना 50% आरक्षण) कार्यक्रम तयार केला. यापैकी अनेक उपाय सन 1902 मध्ये अंमलात आले. रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांनी १९०६ मध्ये शाहू छत्रपती विणकाम व सूतगिरणी सुरू केली. राजाराम महाविद्यालय शाहू महाराजांनी बांधले आणि नंतर त्यांचे नाव देण्यात आले. त्यांचा भर शिक्षणावर होता, त्यांचा उद्देश लोकांपर्यंत शिक्षण उपलब्ध करून देणे हा होता. त्यांनी आपल्या विषयांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी अनेक शैक्षणिक कार्यक्रम सुरू केले. त्यांनी पंचाल , देवदण्या , नाभिक , शिंपी , ढोर-चांभार समुदाय तसेच मुस्लिम, जैन आणि ख्रिश्चनांसह विविध जाती आणि धर्मांसाठी वसतिगृहे स्थापन केली . त्यांनी समाजातील सामाजिकरित्या अलग ठेवलेल्या घटकांसाठी मिस क्लार्क बोर्डिंग स्कूलची स्थापना केली. शाहूंनी मागास जातीतील गरीब गुणवंत विद्यार्थ्यांसाठी अनेक शिष्यवृत्ती सुरू केल्या. त्यांनी आपल्या राज्यात सर्वांसाठी सक्तीचे मोफत प्राथमिक शिक्षण सुरू केले. त्यांनी वैदिक शाळांची स्थापना केली ज्याने सर्व जाती आणि वर्गातील विद्यार्थ्यांना धर्मग्रंथ शिकण्यास सक्षम केले, अशा प्रकारे सर्वांमध्ये संस्कृत शिक्षणाचा प्रचार केला. गावातील प्रमुख किंवा ' पाटील ' यांना चांगले प्रशासक बनवण्यासाठी त्यांनी खास शाळांची स्थापना केली . शाहू समाजातील सर्व स्तरांमध्ये समानतेचे पुरस्कर्ते होते आणि त्यांनी ब्राह्मणांना विशेष दर्जा देण्यास नकार दिला. ब्राह्मणांनी ब्राह्मणेतरांसाठी धार्मिक विधी करण्यास नकार दिल्याने त्यांनी रॉयल धार्मिक ललागारांच्या पदावरून त्यांना काढून टाकले. त्यांनी एका तरुण मराठा विद्वान पदावर नियुक्त केले आणि त्यांना 'क्षत्र जगद्गुरू' (क्षत्रियांचे विश्व शिक्षक) ही पदवी बहाल केली. शाहूंनी ब्राह्मणेतरांना वेद वाचण्यास व पठण करण्यास प्रोत्साहन दिल्याने या घटनेने महाराष्ट्रात वेदोक्त वाद निर्माण झाला. या वादामुळे समाजातील उच्चभू वर्गातून निषेधाचे वादळ आणि त्यांच्या राजवटीला तीव्र विरोध झाला. त्यांनी 1916 मध्ये निपाणी येथे डेक्कन रयत असोसिएशनची स्थापना केली. या संघटनेने ब्राह्मणेतरांना राजकीय हक्क मिळवून देण्यासाठी आणि त्यांना राजकारणात समान सहभागासाठी आमंत्रित करण्याचा प्रयत्न केला. ज्योतिबा फुले , आणि फुले यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचे दीर्घकाळ संरक्षण केले.

1903 मध्ये, तो राजा एडवर्ड सातवा आणि राणी अलेक्झांड्रा यांच्या राज्याभिषेकाला उपस्थित राहिला आणि त्याच वर्षी मे महिन्यात त्यांना एलएलडी ही मानद केंब्रिज विद्यापीठातून पदवी मिळाली.

जातिभेद आणि अस्पृश्यता ही संकल्पना नष्ट करण्यासाठी शाहूंनी खूप प्रयत्न केले. त्यांनी अस्पृश्य जातींसाठी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये (कदाचित पहिली जात) आरक्षण व्यवस्था सुरू केली. त्यांच्या रॉयल डिक्रीने आपल्या प्रजेला समाजातील प्रत्येक सदस्याला समान वागणूक देण्याचे आदेश दिले आणि अस्पृश्यांना विहिरी आणि तलाव, तसेच शाळा आणि रुग्णालये यांसारख्या सार्वजनिक सुविधांमध्ये समान प्रवेश प्रदान केला. त्यांनी आंतरजातीय विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली आणि दलितंांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी खूप प्रयत्न केले . त्यांनी महसूल संग्राहकांच्या पदव्या आणि कार्यकाळ यांचे आनुवंशिक हस्तांतरण बंद केले.

त्यांनी आपल्या साम्राज्यातील स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी देखील कार्य केले. त्यांनी महिलांना शिक्षण देण्यासाठी शाळांची स्थापना केली आणि स्त्री शिक्षणाच्या विषयावरही त्यांनी जोरदार भाषण केले. त्यांनी 1917 मध्ये विधवा पुनर्विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली आणि बालविवाह रोखण्यासाठी प्रयत्न केले . १९२० मध्ये, शाहूंनी देवदासी प्रथा (देवाला मुली अर्पण करण्याची प्रथा) वर बंदी घालणारा कायदा आणला, ज्यामुळे मूलतः पाळकांच्या हातून मुलींचे लैंगिक शोषण झाले.

शाहूंनी अनेक प्रकल्प सादर केले ज्यामुळे त्यांची प्रजा त्यांच्या निवडलेल्या व्यवसायात टिकून राहू शकली. शाहू छत्रपती सूत व विणकाम गिरणी, शेतकऱ्यांसाठी समर्पित बाजारपेठा आणि सहकारी संस्थांची स्थापना त्यांच्या

प्रजेला व्यापारातील लबाड मध्यस्थांपासून मुक्त करण्यासाठी करण्यात आली. कृषी पद्धतींचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी उपकरणे खरेदी करू पाहणाऱ्या शेतकऱ्यांना त्यांनी क्रेडिट उपलब्ध करून दिले आणि शेतकऱ्यांना पीक उत्पादन आणि संबंधित तंत्रे वाढवण्याच्या सूचना देण्यासाठी किंग एडवर्ड ॲग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूटची स्थापना केली. १८ फेब्रुवारी १९०७ रोजी त्यांनी राधानगरी धरणाची सुरुवात केली ; हा प्रकल्प 1935 मध्ये पूर्ण झाला आणि कोल्हापूरला पाण्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण केले.

छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक कार्य

बहुजन समाज सुशिक्षित झाल्याशिवाय त्यांचा उद्धार होणार नाही. त्यांच्या मागासलेपणाचे एक महत्त्वाचे कारण त्यांच्यातील शिक्षणाचा अभाव होय ही गोष्ट शाहू महाराजांनी ओळखून बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे ठरविले.

- इ. स. १९०१ मध्ये त्यांनी मराठा विद्यार्थ्यांसाठी 'व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग' ची स्थापना केली. त्यांनी कोल्हापुरात निरनिराळ्या जातिधर्माच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहांची स्थापना केली.
- इ. स. १९०२ मध्ये राजर्षी शाहूंनी आपल्या राज्यातील सरकारी नोकऱ्यांत मागास वर्गासाठी पन्नास टक्के जागा राखून ठेवण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेतला.
- इ. स. १९०६ मध्ये शाहू महाराजांनी 'शाहू छत्रपती स्पनिंग आणि विव्हिंग मिल' चा पाया घातला.
- इ. स. १९०७ मध्ये सहकारी तत्वावर एका कापड गिरणीची त्यांनी उभारणी केली.
- इ. स. १९०७ मध्येच शाहू महाराजांनी अस्पृश्य विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून कोल्हापुरात 'मिस क्लार्क बोर्डिंग' या नावाचे वसतिगृह उघडले.
- इ. स. १९०७ मध्ये कोल्हापूरच्या पश्चिमेला सुमारे ५५ कि.मी. अंतरावर दाजीपूरजवळ भोगावती नदीला बंधारा घालून जमिनीला पाणीपुरवठा करण्याची योजना त्यांनी आखली. ती इ. स. १९०८ मध्ये अमलात आणून त्या बंधान्याला 'महाराणी लक्ष्मीबाई तलाव' असे नाव देण्यात आले.
- इ.स. १९११ मध्ये शाहू महाराजांच्या प्रेरणेने कोल्हापुरात सत्यशोधक समाजाची पुन स्थापना झाली.
- १९१३ मध्ये शाहूंच्या आदेशानुसार खेड्यांमध्ये चावडी, धर्मशाळा, मंदिरे व होते. या इमारतींमधून शाळा सुरू झाल्या.
- इ. स. १९१६ मध्ये बहुजन समाजाला राजकीय हक्क मिळवून देण्यासाठी त्यांनी निपाणी येथे डेक्कन रयत संस्थेची स्थापना केली.
- इ. स. १९१७ मध्ये शाहूंनी प्राथमिक शाळेतील फी माफीची घोषणा केली. २१ नोव्हेंबर १९१७ रोजी काढलेल्या जाहीरनाम्यानुसार कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात आले.
- इ. स. १९१७ मध्येच त्यांनी पुनर्विवाहाचा कायदा करून विधवा विवाहाला कायदेशीर मान्यता मिळून दिली.
- इ. स. १९१८ मध्ये शाहूंनी आपल्या संस्थानातील महार वतने रद्द केली आणि जमीन अस्पृश्यांच्या नावावर रयतवारीने करून दिल्या. अस्पृश्यांकडून वेठविगारी पद्धतीने कामे करून घेण्यास कायद्याने बंदी घातली.
- इ.स. १९१८ मध्येच शाहूंनी आपल्या संस्थानात आंतरजातीय विवाहाला मान्यता देणारा कायदा केला तसेच त्यांनी स्वतः असे काही विवाह घडवून आणले.
- इ.स. १९१८ मध्येच शाहूंनी वतनदारांच्या जाचातून शेतकऱ्यांची मुक्तता करण्यासाठी खेड्यातील कुलकर्णी वतने रद्द केली आणि त्या जागी पगारी तलाठी नेमण्याची व्यवस्था केली.
- आपल्या राज्यात अस्पृश्यता पाळली जाऊ नये म्हणून शाहू महाराजांनी जाणीवपूर्वक लक्ष दिले. अस्पृश्यांना शाळा, दवाखाने, पाणवटे, सार्वजनिक विहिरी इत्यादी ठिकाणी समानतेने वागवावे, असे आदेश त्यांनी काढले.

- इ.स. १९१९ मध्ये बलुतेदार पद्धत बंद करण्याविषयीच्या कायद्याचा भंग करणाऱ्याला त्यांनी १०० रु. दंड व चार दिवसांची कारावासाची शिक्षा देणारा कायदा केला.
- इ.स. १९२० मध्ये कोल्हापर संस्थानातील माणगाव येथे त्यांना अस्पृश्याची परिषद भरविली.
- इ.स. १९२० मध्ये त्यांनी घटस्फोटाचा कायदा केला.
- इ.स. १९२० मध्ये हुबळी येथे ब्राह्मणेतर सामाजिक परिषद भरली होती. तिचे अध्यक्षस्थान शाहू महाराजांनी भूषविले होते.
- २६ जुन हा शाहू महाराजांचा जन्म दिवस महाराष्ट्र शासनाने २००६ पासून "सामाजिक न्याय दिन" म्हणून साजरा करण्याचे घोषित केले आहे.
- शाहू महाराजांचे सुरवातीचे शिक्षक म्हणून श्री कृष्णाजी भिकाजी गोखले व हरिपंत गोखले यांना नेमले होते.
- २० मार्च १८८६ रोजी शाहू महाराज यांचे वडील जयसिंगराव यांचा मृत्यू झाला.
- ०८ मे १८८८ रोजी "कोल्हापूर ते मिरज" या रेल्वे मार्गाची पायाभरणी ही शाहू महाराजांच्या हस्ते करण्यात आली.
- १८९० ते १८९४ या काळात शाहू महाराजांनी "धारवाड येथील "एस.एम.फ्रेजर" यांच्या मार्गदर्शनाखाली शिक्षण घेतले. इंग्रजी भाषा, जगाचा इतिहास व राज्य कारभाराचे धडे शाहू महाराजांना एस.एम.फ्रेजर यांनी दिले.
- ०१ एप्रिल १८९१ रोजी बडोदा येथील गुणाजी खानविलकर यांची कन्या "लक्ष्मीबाई यांच्याशी शाहू महाराज यांचा विवाह झाला.
- शाहू महाराजांना राधाबाई व आऊबाई अशा दोन मुली तर राजाराम व शिवाजी अशी दोन मुले अशी एकुण ०४ आपत्ये होती. यातील राजकुमार शिवाजी यांचा १९२० साली रानडुकराच्या शिकारीच्या वेळी घोड्याहुन पडून मृत्यु झाला होता. १८९३ मध्ये कोल्हापूर संस्थानने स्वतःचे कायदे पुस्तक तयार केले.
- ०२ एप्रिल १८९४ रोजी शाहू महाराजांचा "राज्याभिषेक" होवून वयाच्या २० व्या वर्षी कोल्हापूर संस्थानाची सुत्रे शाहू महाराजांनी स्विकारली व शाहू महाराजांच्या राजकीय कार्यकाळास सुरुवात झाली.
- शाहू महाराजांच्या राज्याभिषेक साहेळ्या दरम्यान ब्रिटीश सरकार तर्फे मुंबईचा गव्हर्नर लॉर्ड हॅरिसन हा उपस्थित होता.
- १८९५ मध्ये शाहू महाराजांनी कोल्हापूर येथे "शाहपूरी" ही गुळाची बाजारपेठ सुरु केली.
- १८९६ साली सर्व जाती जमातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी शाहू महाराजांनी "राजाराम" हे वस्तीगृह सुरु केले व याच सालापासून शाहू महाराजांच्या वस्तीगृह निर्मातीच्या कार्याला सुरुवात झाली..
- १८९७ साली महारोग्यांसाठी "हिक्टोरीया लेप्रसी" या हॉस्पिटलची स्थापना शाहू महाराजांनी केली.
- नोव्हेंबर १८९९ मध्ये शाहू महाराजांच्या जिवनास कलाटणी देणारे "वेदोक्त प्रकरण" घडले. शाहू महाराज पंचगंगा नदी काठी स्थानासाठी गेले असताना त्यांचे पुरोहीत नारायण भटजी हे वेदोक्त मंत्राऐवजी पुराणोक्त मंत्र म्हणत असल्याचे महाराजांचे सहकारी राजाराम शास्त्री भागवत यांनी महाराजांना लक्षात आणून दिले. या बाबत महाराजांनी विचारणा केली असता महाराज हे क्षेत्रीय नसल्यामुळे त्यांना वेदोक्त मंत्राचा अधिकार नसल्याचे सांगितले. येतुन खऱ्या अर्थाने ब्राम्हणेत्तर संघर्ष चळवळीस सुरुवात झाली.
- १९०१ मध्ये शाहू महाराजांनी आप्पासाहेब राजोपाध्याय यांचे बतने जप्त केली. व नारायण भट्ट सेवकरी यांच्या कडून वेदोक्त पद्धतीने श्रवणी केली.
- वेदोक्त प्रकरणामध्ये लोकमान्य टिळक व शृंगरीचे जगद्गुरु शंकराचार्य यांनी ब्राम्हणांची बाजू घेतली शाहू महाराजांवर टिका केली.

- १६ एप्रिल १९०२ रोजी वेदोक्त प्रकरणासंदर्भात ब्रिटीश शासनाने नेमलेल्या वेदोक्त समितीने शाहू महाराजांच्या बाजूने निकाल देऊन शाहूंना वेदोक्त मंत्राचा अधिकार असल्याचा निकाल दिला.
- राजर्षी शाहू महाराज हे “डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी” चे पदसिद्ध अध्यक्ष होते. वेदोक्त प्रकरणानंतर शाहू महाराजांनी या अध्यक्ष पदाचा राजीनामा दिला.
- १९०१ मध्ये शाहू महाराजांनी कोल्हापुर संस्थानामध्ये “गोहत्या प्रतीबंधक कायदा लागू केला.
- १९०१ साली शाहू महाराजांनी “ब्लिक्टोरीया मराठा बोडींग” ची स्थापना केली. परंतु या बोडींगमध्ये फक्त ब्राम्हण मुलेच राहू लागल्याने शाहूंनी निरनिराळ्या जातीच्या लोकांसाठी वस्तीगृहे सुरू केली. ०१८ एप्रिल १९०१ रोजी जैन, लिंगायत व मुस्लिम विद्याच्यासाठी स्वतंत्र वस्तीगृहे शाहू महाराजांनी स्थापन केली.
- ०२ जुन १९०२ रोजी शाहू महाराज हे इंग्लंडच्या ०७ व्या एडवर्ड च्या राज्यरोहन समारंभासाठी इंग्लंडला गेले होते. या कार्यक्रमाचे वेळी केंब्रिज विद्यापीठाने शाहू महाराजांना LLD ही पदवी बहाल केली.
- छत्रपती शाहू महाराज महत्वाचे -
- १९०२ साली शाहू महाराजांनी “पाटबंधारे धोरण” घोषित केले.
- २६ जुलै १९०२ रोजी शाहू महाराजांनी कोल्हापुर संस्थानातील मागासवर्गीय लोकांसाठी ५० टक्के जागा राखीव / आरक्षित ठेवल्या. आरक्षण बाबतचा हा जाहीरनामा ‘करवीर गैजेट’ मधून प्रकाशित करण्यात आला होता.
- १९०५ साली शाहू महाराजांनी राजोपाध्याय यांची इनामें जप्त केली व छात्र जगतगुरुचे नवे पीठ निर्माण करून मराठा जातीच्या “सदाशिव बेनाडीकर” यांची पीठाचे प्रमुख म्हणून नेमणूक करण्यात आली.
- तसेच संस्थान मध्ये निरनिराळ्या जातीचे पुरोहीत निर्माण करण्याकरीता “पुरोहीत शाळा” निर्माण केल्या.
- १९०६ मध्ये शाहू महाराजांनी “छत्रपती शाहू स्पिनिंग व जिनिंग मिल” स्थापन केली. (२००३ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने ही मिल बंद केली आहे) ० १९०६ साली शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात “रात्रशाळा” सुरू केल्या. तर १९०७ साली शाहू महाराजांनी मुलींसाठी रात्रशाळा सुरू केल्या.
- १९०७ साली कोल्हापुरच्या पश्चिमेस ५५ किमी अंतरावर दाजीपुर जवळ भोगावती नदीवर धरण बांधून त्याच्या जलाशयास महाराणी लक्ष्मीबाई हे नाव देण्यात आले. या धरणाचे काम सबनीस या इंजिनीअर कडून करून घेण्यात आले. याच धरणाशेजारी शाहू महाराजांच्या मुलीच्या नावावर “राधानगरी” हे गाव बसविण्यात आले.
- १९०८ साली शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांसाठी “मिस क्लार्क” हे वस्तीगृह स्थापन केले.
- २० मे १९११ रोजी शाहू महाराजांनी संस्थानामार्फत विद्यार्थ्यांना १५ टक्के शिष्यवृत्तीची घोषणा केली.
- प्रसिद्ध करून संस्थानातील मागासवर्गीय १९११ साली शाहू महाराजांनी शिंपी समाजाच्या मुलांसाठी “नामदेव वस्तीगृह” सुरू केले.

यापद्धतीने आपणासमोर राजा छत्रपती शाहू महाराज यांच्याविषयी माहिती.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) डॉ. विलास सांगवे- राजर्षी शाहू महाराज :कार्य व प्रभाव
- २) डॉ. भाऊराव खांडेकर -राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ.
- ३) डॉ.धनंजय कीर- राजर्षी शाहू छत्रपती.
- ४) दैनिक सत्ता, लोकमत, लोकसत्ता, इंटरनेट इत्यादी.

राजर्षी शाहू महाराज आणि त्यांचे बहुजन उद्धार कार्य

शहारूख फारूख शेख

समाजशास्त्र विभाग शि. म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब, ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद.

“जे पुरुष आपल्या कालखंडातील सुधारणा संबंधीच्या समस्या मांडून त्या सोडविण्याचा प्रयत्न करतात तेच इतिहास घडवितात”. असे रशियन विचारवंत प्लेकनॉ यांनी आपल्या “The Role of Individual of History” या प्रबंधात म्हटले आहे. इतिहास घडविणारे हे महापुरुष आपल्या कालखंडाच्या पुढील काळात डोकाऊन पाहतात व आपल्या काळातील ऐतिहासिक परिस्थितीप्रमाणे समस्या सोडविण्यासाठी जनतेशी संपर्क साधून झगडत असतात. या कामी त्यांची इच्छाशक्ती व कळकळ ही इतरांपेक्षा प्रबळ असते.

रशियन विचारवंताचे वरील विधान राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांना तंतोतंत लागू पडते. १९ व्या शतकाच्या शेवटी व २० व्या शतकांची पहिली दोन दशके अशा जेमतेम ३ दशकांच्या कालखंडात प्रचंड समाज परिवर्तनाची उर्मी घेऊन बहुजन दीन-दलित समाजाच्या उद्धारासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत कार्य केले. ज्या राजाचे वर्णन त्यांचे चरित्रकार धनंजय कीर यांनी नवीन युगाच्या आगमनाची घोषणा करणारा अग्रदूत असे केलेले आहे. जे सार्थ असेच आहे. ज्या कालखंडात शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानाची सत्ता सूत्रे हाती घेतली ती महाराष्ट्राच्या सामाजिक राजकीय इतिहासात ब्राम्हण वर्गाचे वर्चस्व असणारा व बहुजन समाजाचे अस्तित्व नाकारणारा कालखंड होता. एका बाजूस ब्रिटिश साम्राज्यशाही तर दुसऱ्या बाजूस ब्राम्हणांची मक्तेदारी असे ते राजकीय चित्र होते. केवळ जन्माने उच्च व श्रेष्ठ गणल्या जाणा-या समाजातील विशिष्ट लोकांना जे सुखाचे व समृद्धीचे आयुष्य जगता येते तशाच प्रकारचे सुख, समृद्धी व प्रतिष्ठेचे जीवन बहुजन व मागासवर्गीयांच्या वाट्याला आले पाहिजे, यासाठी आपल्या संस्थानात ५० टक्के जागा राखीव करणारे भारतातील ६५० संस्थानिकांपैकी शाहू महाराज एकमेव संस्थानिक होते. एवढेच नाही तर जातीचा निकष लावून शासकीय सेवेत प्रवेश दिल्यानंतर व भरती झाल्यानंतर त्या व्यक्तीची बढती मात्र गुणवत्तेच्याय आधारावर राहिल, असाही कायदा करणारे छत्रपती शाहू महाराज एकमेव राजे होते. दिनांक २६ जूलै, १९०२ रोजी शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यांतील प्रशासकीय तसेच खाजगी सेवेत मागासवर्गीय समाजासाठी ५० टक्के जागा राखीव ठेवण्याचा निर्णय घेतला व त्यास अनुसरून आपला ऐतिहासिक जाहिरनामा प्रसिध्द केला. ही घटना तत्कालीन महाराष्ट्राच्या सामाजिक व राजकीय इतिहासात युगप्रवर्तक व क्रांतिकारी समजली गेली.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) राजर्षी शाहू महाराजांच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विचारधारेचा आढावा घेणे.
- २) राजर्षी शाहू महाराज यांच्या समकालीन परिस्थितीचा आढावा घेणे.
- ३) राजर्षी शाहू महाराज यांनी बहुजनांच्या उद्धारासाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंध "राजर्षी शाहू महाराज व त्यांचे बहुजन उद्धार कार्य" हा प्रामुख्याने द्वितीय तथ्य संकलन प्रक्रियेच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण करून केलेले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने राजर्षी शाहू महाराज यांची सामाजिक विचारधारा असलेले साहित्य, शोधनिबंध, विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, राष्ट्रीय स्तरावरील अहवाल, संशोधन लेखांचा संदर्भ म्हणून प्रामुख्याने समावेश केलेला आहे.

राजर्षी शाहू महाराज आणि तत्कालीन परिस्थिती :

छत्रपती शाहू महाराजांनी राजसत्तेची सूत्रे हाती घेतली तेव्हा प्रशासनात ब्रिटिश, पारसी विशेषत्वाचे ब्राम्हण अधिकाऱ्यांचे वर्चस्व व मक्तेदारी निर्माण झाली होती. संस्थानात बहुतांश असणारे बहुजन, दलित अस्पृश्य मराठे, विमुक्त-भटके, कुणबी प्रशासनात कोठेही दिसत नव्हते. अशा कठिण परिस्थितीत राजर्षी शाहू महाराजांनी स्वराज्याची कारकीर्द बजावण्यास सुरुवात केली. ही परिस्थिती अतिशय प्रतिकूल आणि गुंतागुंतीची होती. परंतु राजर्षी शाहू हे वास्तववादी असल्याने या परिस्थितीत बदल घडविण्यासाठी दिनांक ०२ एप्रिल, १८९४ रोजी एक खास जाहिरनामा काढून आपल्या राजकारभाराची उद्दिष्टे स्पष्ट केली. या जाहिरनाम्यात राजर्षी म्हणतात, "आमचे प्रजाजन सदासुखी आणि संतुष्ट असावे. त्यांच्या हितसंबंधाची एकसारखी अभिवृद्धी होत जावी आणि आमच्या संस्थानाचा सर्व बाजूंनी अभ्युदय व्हावा, अशी आमची उत्कट इच्छा आहे. हा उद्देश सफल होण्याच्या कामी आमचे जहागिरदार, आसजन, सरदार, माणकरी, इनामदार, कामगार सर्व दर्जाचे शेत, सावकार व प्रजाजन यांच्या उज्ज्वल

राजनिष्ठेची व सहकार्याची आम्हाला आवश्यकता आहे. आज आमच्या आमदनीत सुरुवात होण्याच्या दिवशी आमचा राज्य कारभार दिर्घकाळपर्यंत टिकून तो सुखद व्हावा, म्हणून आम्ही त्या परस्पर जगदचालकाच्या अणुगृहासाठी प्रार्थना करतो." यावरून राजर्षींच्या राज्य कारभाराच्या कार्याची दिशा स्पष्ट होते. बहुजन समाजाला ज्ञान आणि न्याय याशिवाय तरनोपाय नाही. हे त्यांनी पक्के ओळखले होते. याच देहवादाने ते कार्य करीत राहिले.

राजर्षी शाहू महाराज यांनी बहुजनांच्या उद्धारासाठी केलेले कार्य :

राजर्षी शाहू महाराज हे स्वतः परिवर्तनवादी असल्याने सत्तेच्या माध्यमातून परिवर्तनाचा वास्तवदर्शी व कृतीशिल आशावाद स्वीकारणारे ते राजे होते. त्यांना समताधिष्ठित, सामाजिक न्याय, समतोलावर आधारीत समाजरचना अपेक्षित होती. राज्यसत्ता जनतेच्या विकासासाठी असते आणि ती त्यासाठीच वापरली पाहिजे, अशी भूमिका त्यांनी घेतलेली होती. हाच त्यांच्या राजसत्तेचा मुख्य पैलू राहिला आहे. आपल्या संस्थानाचे सूक्ष्म निरीक्षण करून महाराजांच्या असे लक्षात आले की, येथे शिक्षणाची प्रचंड दरी आहे. त्यामुळे बहुजनांच्या मूला-मूलींना सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्यासाठी धोरण अंमलात आणणे गरजेचे आहे. या संदर्भात धनंजय कीर म्हणतात की, ज्ञान हे सामाजिक शक्तीचे, ऐहिक समृद्धीचे व सत्तेचे उगम स्थान आहे व राज्यकर्ता हा संयोजनशिल, गतिशील व बहुजनहीत प्रवण असला तरच तो आपला राज्यकारभार समाजातील सर्व थरातील लोकांच्या सहाय्याने यशस्वीरीत्या चालवू शकतो, हे सत्य जाणणारे स्वतः शाहू छत्रपती होते. शाहू महाराजांनी शिक्षणाची महती ओळखली होती. शिक्षणातून समाजजागृती केली, बहुजन, दीन, दलितांच्या मुलांना शिक्षणासाठी वस्तीगृहाच्या निर्मितीची चळवळ चालवली, नव-नवीन शाळा सुरु केल्या, स्त्रियांच्या शिक्षणावर भर दिला या सर्व कृती बहुजनांच्या उद्धारासाठी होत्या. त्यातून त्यांच्या अंगी असणाऱ्या बहुजनांसंबंधीचा कळवळा लक्षात येतो. या सर्व गोष्टी कायदेशीर व पुनर्नियोजित घडवून आणण्याची परिवर्तनवादी भूमिका त्यांची राहिली. शाहू महाराजांच्या विचार व कार्याचा आढावा घेतला की त्यांनी महात्मा फुले यांच्या बहुजन उद्धाराची कार्याची परंपरा समर्थपणे पुढे चालवली हे मान्य करावे लागेल. महाराजांकडे राजसत्ता असल्याने हे कार्य प्रभावीपणे व नियोजनबद्ध पद्धतीने करता आले. त्यांनी आपले लक्ष दलित, बहुजन, शेतकरी, कामगार, स्त्रियांच्या उत्थानाच्या माध्यमातून समान समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी जे शोषित वंचित होते वा नाकारलेले होते, अशा पिडीत वर्गाच्या त्यांच्या सामाजिक न्याय व व्युहनितीमुळे सम्यक विकास साधला गेला. ब्राम्हणशाहीच्या सर्वंकष जुल्मी सत्तेविरुद्ध लढा उभा करून, दलित व अस्पृश्य उद्धाराचा कार्यक्रम आखून त्या संदर्भात अनेक कायदे व नव-नवीन प्रयोग केले. बहुजन हितासाठी व त्यांच्या उद्धारासाठी निष्ठापूर्वक नियोजनबद्ध रीतीने राज्य कारभार करणारे हे राजे ठरले. याचाच एक भाग म्हणजे सर्वांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण, मागास घटकांना आरक्षणविषयक भूमिका होय.

राज्य कारभारात समाजातील सर्वच घटकांचा समावेश करून घेण्याचा शाहूंचा निर्धार कायम राहिला. उदाहरण घ्यायचे ठरले तर त्यांना पुण्यातील मराठा वकील व पुढारी गंगाराम म्हस्के यांना नोकरीला लायक अशा लोकांची नावे सूचविण्याची विनंती केली. म्हस्के हे गोरगरीबांविषयी सहानुभूती असणारे सामाजिक कार्यकर्ते होते. त्यामुळे ते काम त्यांनी तितक्याच जबाबदारीने पार पाडले. म्हणजेच छत्रपती शिवाजी महाराजांप्रमाणे शाहू महाराजांकडे व्यक्तीच्या पात्रता तपासण्याची कसब होती असे लक्षात येते. शाहू महाराजांच्या आरक्षणविषयक दृष्टिमुळे शोषित, दलित, अस्पृश्य शेतकरी, विमुक्त-भटके इ. सामान्य बहुजन जनतेची सर्वांगीण जागृती केली. आत्मभान निर्माण करून आत्मशोध घेणाऱ्या जाणिवे विकसित झाल्या व यातूनच बहुजन वर्गाला निष्ठापूर्ण जीवन जगण्याची दिशा मिळाली. तसेच जाती प्रथेने विषारी कळ असलेल्या अस्पृश्यतेवर तीव्र प्रहार करून जातीअंताची व अस्पृश्यता निर्मुलनाची ज्वलंत परिवर्तनवादी चळवळ उभी झाली. आपल्या राजसत्तेचा वापर बहुजनांच्या कल्याणासाठी करणारे कर्ते सुधारक, वास्तववादी तत्त्वचिंतनाची व नियोजनबद्ध वृत्तीची जोड असणारा सामान्य जनतेची समृद्धी व्हावी, हा हेतू समोर ठेवून विद्या, ज्ञान व हक्काची जाणिव करून देणारा प्रयोगशिल राजा म्हणून इतिहासाला देखील शाहू महाराजांची नोंद घ्यावी लागली.

शाहू महाराजांनी जाती-भेद अंतासाठी शिक्षणावरील उच्च जाती यांची मक्तेदारी मोडून शिक्षण अस्पृश्य दलिताना ते खूले करून ते थांबले नाहीत. दलितांना त्यांनी आपल्या दरबारात सन्मानाच्या जागा दिल्या. स्वतःचे अंगरक्षक अस्पृश्यातून नेमले. दिनांक २६ जूलै, १९०२ रोजी राजर्षी शाहू महाराजांनी अस्पृश्य मराठा, माळी इ. ब्राम्हणोत्तर व दलित बहुजनांसाठी नोकऱ्यांमध्ये ५०% जागा राखीव केल्या भारताच्या विषमाधिष्ठित समाजाच्या दृष्टिने व हजारो वर्षे अधिकारापासून वंचित ठेवलेल्या समाजासाठी हा क्रांतीकारक निर्णय होता. एवढ्यावरच राजर्षी शाहू थांबले नाहीत. तर १९२० साली राखीव जागांचे प्रमाण ९०% केले.

कोल्हापूर नगर परिषदेचे प्रतिनिधी राज दरबारामार्फत नेमण्याची प्रथा होती. ती बंद करून ती शाहू महाराजांनी नगर परिषदेमध्ये लोकशाही पद्धतीने निवडूक सुरु केली. प्रत्येक जातीस लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव मतदारसंघ निर्माण केले. नगर परिषदेत ४७ मतदार संघ निर्माण करून ब्राम्हण, प्रभू खिश्न, मुसलमान, जैन,

लिंगायत, वाणी, जंगम, तेली, सुतार, कुंभार, साळी, कोष्टी, लोहार, धनगर, पारधी, वडार, मांग, मल्हार, चांभार, भंगी आदि जातीचे उमेदवार निवडून दिले व दत्तूबा पवार या चांभारास नगर परिषदेचे अध्यक्ष केले.

जाती अंताच्या व्यापक भूमिकेतून राजर्षी शाहू महाराजांनी महात्मा फुलेंचा वारसा पुढे घेऊन जात असताना आपल्या राज्यामध्ये आरक्षणाच्या धोरणाची कोटेकोरपणे अंमलबजावणी केलेली आहे. तसेच छत्रपती शाहू महाराजांनी दलित वंचित व मागासवर्गीयांसाठी कार्य करून त्यांना सामाजिक, शैक्षणिक, राजनैतिक आरक्षणाद्वारे त्यांच्या उध्दाराचा प्रयत्न केलेला यातून दिसून येतो. म्हणूनच छत्रपती शाहू महाराज यांना आरक्षणाचा जनक, दीन-दलितांचा कैवारी म्हटले गेले आहे आणि ते महाराजांच्या कार्यातून योग्यच आहे, असे आपणास ठामपणे म्हणता येईल. निष्कर्ष :

राजर्षी शाहू महाराजांनी सत्तेचा वापर करून बहुजन समाजाला ज्ञान, सामाजिक न्याय, मुलभूत हक्काच्या प्राप्तीसाठी नव-नवीन प्रयोग करून ते कायदेशिर प्रयोग करून अंमलात आणले. बहुजन, दीन-दलितांच्या उध्दारासाठी कार्य करणारा वास्तविक दूरदृष्टी ठेवणारा जाणिवपुर्वक कृतीशील कार्यक्रमाची आखणी व त्याचे कायद्यांत रुपांतर करून बहुजनांचे कल्याणकारी राज्य निर्माण केले. म्हणूनच राजर्षी शाहू महाराजांच्या सामाजिक भूमिकेमुळे सामाजिक समता, बंधुता, न्याय याची जाणिव बहुजन वर्गाला झाली. याचा दुरोगामी परिणाम होऊन बहुजन समाजाच्या विकासाला चालना मिळाली.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) राजर्षी शाहू महाराज आणि वर्तमानातील संदर्भ - डॉ. आर. एन. करवे, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
- २) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज - प्रा. डॉ. अशोक नाईकवाडे, विद्या भारती प्रकाशन.
- ३) ओबीसी अस्मिता आणि अस्तित्व - चिंचाणे सुदाम, सार प्रकाशन नांदेड.
- ४) शाहू छत्रपती आणि लोकमान्य - फडके. य. दी., विद्या प्रकाशन, पूणे.
- ५) राजर्षी शाहू : नव्या दिशा नवे चिंतन - डॉ. नारायण कांबळे, व्यंकट बलांडे, डॉ. संजय. नि. शिंदे, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.

सद्यकालीन भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षे संदर्भात भारताचे परराष्ट्र धोरणाचा**चिकित्सक अभ्यास****प्रा.डॉ.टी.एम.पाटील**

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड

प्रस्तावना :

राष्ट्र लहान असो अगर मोठे, राष्ट्रीय सुरक्षिततेचा प्रश्न प्रत्येक राष्ट्राशी निगडित असतो, राष्ट्रीय सुरक्षितते मध्ये राष्ट्रीय हित व राष्ट्रीय संरक्षण या संकल्पनांचाही अंतर्भाव होतो, त्याच हेतूने आज जगातील प्रत्येक राष्ट्र आपल्या राष्ट्रीय हितासाठी किंवा आपल्या राष्ट्राच्या संरक्षणासाठी सैन्याची निर्मिती करीत असते. सैन्यासाठी कल अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे, त्याची निर्मिती व त्याचे साठे करण्याकडे असलेला दिसतो, काही राष्ट्रांची आर्थिक परिस्थिती शस्त्रास्त्र निर्मिती करण्यास सक्षम नसल्यामुळे अशी राष्ट्रे संरक्षणासाठी आपापसात संरक्षणात्मक करार करताना दिसतात. त्यामुळे राष्ट्रांला भेडसावणारी सर्वाधिक मोठी समस्या म्हणजे राष्ट्रीय सुरक्षा हे आज सर्वमान्य झाले आहे. राष्ट्र आणि सुरक्षा या दोन्ही संकल्पना परस्परांशिवाय अस्तित्वात राहू शकत नाहीत, तसेच या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या प्रभाव परराष्ट्र धोरणावर पडतो, राष्ट्र आणि सुरक्षा या दोघांच्या अस्तित्त्वासाठीच युद्धांची निर्मिती होते असे आजपर्यंतच्या इतिहासावरूनही स्पष्ट होते. याच संदर्भात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या अभ्यास प्रस्तुत लेखात केले आहे.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. राष्ट्रीय सुरक्षाचे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील वाढती भूमिकाची मीमांसा करणे.
२. भारताचे परराष्ट्र धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षता याचा सहसंबंधचा अभ्यास करणे.
३. राष्ट्रीय सुरक्षता संदर्भात भारतीय परराष्ट्र धोरणा अवलंबलेल्या धोरणाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके:

१. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रत्येक राष्ट्राची राष्ट्रीय सुरक्षेबाबत महत्व वाढत चालेली आहे.
२. भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये राष्ट्रीय सुरक्षेला मध्यवर्ती स्थान आले आहे.
३. राष्ट्रीय सुरक्षता संदर्भात भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये १. भारताचे संरक्षण धोरण, २, भारताचे अणु धोरण, ३, भारताचे सागरी धोरण ४, भारताचे दहक्षतवाद बाबतचे धोरण अवलंबलेले दिसते.

विषय विवेचन :

“सुरक्षा” या संकल्पनेच्या विश्लेषणासाठी तसेच त्यावर उपाय म्हणून “शक्ती आणि शांतता” या संकल्पना महत्त्वाचे असून याचा वास्तववादी आणि आदर्शवादी या दोन दृष्टिकोन विचार आंतरराष्ट्रीय राजकारणात होत असतो. शक्तीतून क्षमता आणि त्यातून सुरक्षा आणि त्याचा परिणाम म्हणजे शांतता निर्मिती आणि कायमस्वरूपी शांततेतूनच सुरक्षा शक्य आहे. शक्ती आणि शांतता यांचे अंतिम साध्य म्हणजे सुरक्षा असा अर्थ अधिक स्पष्टपणे मांडता येईल. शक्तीतून सुरक्षेची निर्मिती पेक्षा सुरक्षेचा साथीदार म्हणून शक्ती आणि या शक्तीचा परिणाम म्हणून शांतता निर्मिती पेक्षा शांततेसाठीची पूर्व अट म्हणजे सुरक्षा आणि शक्ती होय, अशीही मांडणी केली जाते. या सुरक्षासाठी प्रत्येक राष्ट्र आपल्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी करत असते व त्यानुसार त्याची अंमलबजावणी करत असते.

राष्ट्रीय सुरक्षेच्या व्याख्या : “प्रादेशिक एकात्मतेचे रक्षण या गेल्या पन्नास वर्षांतील सुरक्षेच्या पारंपरिक व्याख्येमध्ये व संकल्पनेत आज अनेक दूरगामी बदल झाले आहेत राष्ट्रीय सुरक्षा संकल्पनेची व्याप्ती वाढली असून गुंतागुतीचीही बनली आहे त्यानुसार राष्ट्रीय सुरक्षेच्या अनेक व्याख्या विविध विचारवृत्तींनी स्पष्ट केल्या आहेत.

१) मिखाईल लोच्या मते, “बाहेरील देशाकडून आपल्या कोणत्याही स्वातंत्र्याच्या घटकांवर झालेले प्रत्यक्ष आक्रमण म्हणजे राष्ट्रीय सुरक्षा होय. यात राष्ट्रहित जपण्यासाठी युद्ध हेच महत्वाचे साधन मानले आहे”,

२) फ्रँक ट्राइगर यांच्या मतानुसार राष्ट्रीय सुरक्षा ही शासनाच्या धोरणांचाच एक भाग आहे, ज्याचे उद्दिष्टे राष्ट्राचे हित आणि मूल्य जोपासण्यासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सुयोग्य परिस्थिती निर्माण करणे होय, म्हणजेच त्या मार्गात असलेल्या अडथळ्यांना दूर करणे होय.

३) लेफ्टनंट कर्नल म. ग. अभ्यंकर (निवृत्त) यांनीही राष्ट्रीय संरक्षणाबाबत काही मुलभूत विचार मांडले आहेत. ते म्हणतात, राष्ट्रीयत्वाचे पुढील तीन प्रमुख घटक आहेत.

अ) सार्वभौमत्व ब) प्रादेशिक एकात्मता क) राष्ट्रीय संविधान या तीनही घटकांमध्ये “देशातील लोकांचा आपल्या इच्छेनुसार आणि गरजेनुसार जगण्याचे, राष्ट्राचा राज्यकारभार करण्याचे, हक्क अबाधित ठेवणे म्हणजे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवणे हे पहिले उद्दिष्ट आहे.” आपल्या राष्ट्रीय भूभागावर तो उत्पादक असो अथवा अनुत्पादक प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे कोणाचेही आक्रमण होणार नाही किंवा झालेच तर त्याला चोख प्रत्युत्तर देवून प्रदेशाची अखंडता टिकवणे हे देशाच्या संरक्षण धोरणाचे दुसरे प्रमुख उद्दिष्ट असते, स्वतंत्र आणि सार्वभौम राष्ट्राच्या आशा-आकांक्षा, राष्ट्राचा ध्येयवाद, राष्ट्राची नैतिक मूल्ये (भारताची लोकशाही धर्मनिरपेक्षता, समता आणि सामाजिक न्याय) या तीनही गोष्टींच्या पूर्ततेसाठी योग्य राज्यपद्धतीचा स्विकार आणि त्याअनुषंगाने देशातील लोकांचे हक्क आणि अधिकार घटनेत अंतर्भूत असतात, म्हणून घटनेचे (राष्ट्रीय संविधान) संरक्षण हे कोणत्याही देशाच्या संरक्षण धोरणाचे तिसरे प्रमुख उद्दिष्ट मानले जाते. कर्नल अभ्यंकर पुढे असेही स्पष्ट करतात की, आधुनिक संघर्ष हे सर्वकष युद्ध असल्याने देशातील प्रत्येक नागरिक हा एक सैनिकच आहे. कोणत्याही देशाच्या संरक्षण धोरणाचे तीन घटक कर्नल अभ्यंकर यांनी स्पष्ट केले आहेत, ते म्हणजे - अ) परराष्ट्रीय संबंध ब) आर्थिक विकासावस्था क) राष्ट्राची अंतर्गतप्रकृती आणि प्रवृत्ती, लेफ्ट, कर्नल अभ्यंकरांची राष्ट्रीय संरक्षणाची वरील व्याख्या आणि तिचा आशय अत्यंत व्यापक म्हणजे पारंपरिक ते मानवी सुरक्षेच्या आधुनिक संदर्भांनी परिपूर्ण अशी आहे. तसेच या सर्वांचा परराष्ट्र धोरणाशी अप्रत्यक्ष संबंध येतो.

राष्ट्रीय सुरक्षा : राष्ट्रीय ध्येये आणि उद्दिष्टे :

देशाच्या आर्थिक क्षमतांशी असलेला अतूट संबंध आणि त्याच अर्थाने एक राजकीय संकल्पना म्हणून राष्ट्रीय सुरक्षेची संकल्पना पुढे आली, त्यातून अनेक समस्यांची निर्मिती झाली याच दृष्टीने देशाच्या शांतता व युद्ध काळातील विविध गरजांचा व त्या अनुषंगाने त्या-त्या देशाच्या भविष्याचा वेध घेणे, त्यादृष्टीने योग्य आणि व्यापक उद्देशाचा शोध घेऊन ते निश्चित करणे हा महत्वाचा टप्पा आहे. या उद्देशांच्या आधारे देशाच्या विकासाची व राष्ट्र शक्तीची दिशा तिची ध्येय आणि उद्दिष्टे ठरतात, त्याचा आधार देशातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थिती व सभोवतालच्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन हाच असतो, भारताच्या बाबतीत सुद्धा ही भूमिका केंद्र शासनाच्या वार्षिक अहवालात राष्ट्रीय धोरणाचा अभ्यास (परराष्ट्र धोरणातही) म्हणून स्पष्ट केलेली आहे. परंतु संरक्षण धोरण, अणु धोरण, विज्ञान-तंत्रज्ञान धोरण, इ, बाबतच्या राष्ट्रीय धोरणाचा कोणताही स्पष्ट उल्लेख कोणत्याही देशांच्या वार्षिक अहवालांमध्ये सुरक्षात्मक काळजी (गोपनीयता) म्हणून नसतो, संरक्षणाचे अंदाजपत्रक किंवा युद्धदनितीवरही फार थोडी चर्चा फक्त सार्वजनिक क्षेत्रात होते. कोणत्याही देशाच्या परराष्ट्र धोरणातून आणि त्यातील राष्ट्रहिताच्या आधारेच त्या-त्या देशाच्या राष्ट्रीय सुरक्षेची ध्येय - उद्दिष्टे, त्यांचा अर्थ, व्याप्ती, दिशा इ, यांचा निश्चित वेध घेता येतो, याच प्रक्रियेचा भाग म्हणून आपल्याला परराष्ट्र धोरण, राष्ट्रहित आणि राष्ट्रीय सामर्थ्य या संकल्पनांचा व राष्ट्रीय सुरक्षेचा परस्पर संबंध समजून घेतला पाहिजे.

राष्ट्रीय सुरक्षा आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार पहिले पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू होते आणि त्यांच्या या परराष्ट्र धोरणाचा मूलाधार भगवान बुद्धांची विचारधारा आहे. पुढे १३ ऑक्टोबर १९४९ मध्ये नेहरूंनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा उद्देश अमेरिकेच्या सिनेट सभागृहात शांततेचे संवर्धन आणि मानवी स्वातंत्र्याचा विस्तार सर्वप्रथम जाहीर केला. १९४६ पासून आजपर्यंत भारताच्या परराष्ट्र व्यवहाराची मार्गदर्शक सूत्रे किरकोळ प्रासंगिक बदलांसह

तीच आहेत. पुढे १९६२ मध्ये 'अलिप्ततावाद आणि पंचशीलाचा आधार' परराष्ट्र धोरणात नेहरूंनी प्रथमच मांडला, परस्परांच्या प्रादेशिक एकता, स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्वाचा सन्मान, अनाक्रमण, परस्पर अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेपास विरोध समता, शांततापूर्ण सहजीवन इ. पंचशील तत्त्वे परस्पर स्विकारार्ह होती, थोडक्यात, पंचशीलतत्त्वे ही स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची, त्यामागील राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संरक्षणाची आधारभूत दिशा होती आणि आजही आहेत असे म्हणता येईल,

परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने राष्ट्रीय सुरक्षेचा विचार करताना त्यात अनेक टप्पे आहेत. त्यातील पहिला व सर्वाधिक महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे राष्ट्रीय मूल्ये निश्चित करणे होय, या राष्ट्रीय मूल्यांच्या आधारेच राष्ट्रहित' निश्चित केले जाते. हे राष्ट्रहित इतके स्पष्ट आणि दृढ असते की देशाचे सर्वच क्षेत्रातील ध्येय बनते. देशांतर्गत अथवा जागतिक स्तरावरील बदलत्या परिस्थिती व संदर्भानुसार त्याचा आढावा आणि अर्थ क्विरात घेतला जातो, राष्ट्रीय उद्दिष्टे, धोरणे आणि नीती ठरविताना तेच आधारभूत असते, म्हणूनच ते स्पष्ट असले पाहिजे,

परराष्ट्र धोरणाच्या दृष्टीने राष्ट्रीय सुरक्षेचा विचार करता दुसरा टप्पा "लष्करी शक्ती म्हणजेच सामर्थ्य असा एक प्राचीन परंपरागत समज असून त्याचा अर्थ शक्तीच्या धाकाने किंवा त्या जोरावर आपल्या इच्छा/अपेक्षांची पूर्तता करून घेणे असा आहे, थोडक्यात लष्करी शक्तीने देशाचे भवितव्य आणि कल्याण साधणे पूर्वी शक्य होते, ही लष्करी शक्ती म्हणजे स्थलसेना, नौसेनेची सैन्यसंख्या व शस्त्रास्त्रे होय, वायुसेनेची शक्ती दुसऱ्या महायुद्धात उदयास आली, दुसऱ्या महायुद्धानंतर म्हणजे शीत युद्धकाळात अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांचे महत्त्व खूपच वाढले, याच काळात सतत चर्चेचा आणि परवलीचे शब्द म्हणून 'महासत्ता', 'सत्ता संतुलन', इ, पुढे आले, इ.स.१९८० मध्ये परवलीचे शब्दात महत्त्वाचा बदल झाला तो म्हणजे राष्ट्रशक्ती म्हणजे आर्थिक क्षमता होय, आज जगात वेगळाच परवलीचा शब्द प्रचलीत झाला आहे आणि तो म्हणजे राष्ट्रशक्ती म्हणजे ज्ञानसत्ता' केवळ ज्ञान म्हणजे सत्ता असे नव्हे तर ज्ञानाच्या पलीकडे आपला विचार, दृष्टी असली पाहिजे, राष्ट्रशक्ती ही आज अनेकविध घटकांनी निश्चित केली जाते,

आधुनिक भारतातील सुरक्षा विचार राष्ट्रकेंद्रीच जास्त आहे. त्यात बहिर्गत धोक्यापासून सन्हर्दीची सुरक्षा, प्रादेशिक एकात्मता, लष्करी सुसज्जता इ. वर भर आहे, सुरक्षेचा हा भारतीय विचार पूर्णतः संरक्षणात्मक बचावात्मक आहे, भारताचे अवकाश व अणु धोरणही त्यास अपवाद नाही. साधारणतः १९८० पासून मात्र भारतीय युध्दनीती तज्ञांनी आपल्या संरक्षण धोरणाच्या विचारांची व्याप्ती ही विकास, राजनय, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान इ पर्यंत वाढविली आहे.

राष्ट्रीय सुरक्षेचे बदलते दृष्टीकोन व भारताचे परराष्ट्र धोरण :

औद्योगिक क्रांतीनंतर देशाच्या अस्तित्वाला असलेल्या धोक्यांचे आणि आव्हानांचे स्वरूप सतत बदलते आहे म्हणूनच सुरक्षेचे दृष्टिकोनही सतत बदलत आहेत. त्यांची व्याप्ती व गुंतागुंत सुद्धा वाढते अहे राष्ट्र-राज्य संकल्पनेतून ही उत्क्रांती होत आहे अनियंत्रित सत्ते ऐवजी राज्याच्या सुरक्षेसाठी व कल्याणासाठीचे एक साधन म्हणून लष्करी बळाचा उपयोग या बदलत्या दृष्टिकोनात अंतर्भूत आहे राष्ट्रहित आणि राष्ट्रीय सुरक्षा यांचा अतूट संबंधही यातून स्पष्ट होतो, या दृष्टिकोनातून संरक्षण आणि सुरक्षा या संकल्पना पहिल्या महायुद्धापर्यंत समानार्थी होत्या, विचारधारांच्या अस्तित्वानंतर त्यांची व्याप्ती वाढली, त्यातूनच राष्ट्रारराष्ट्रामध्ये स्त वाढले, किंबहुना ते विचारधारांनी नियंत्रित केलेत उदा, भारताची चीन व पाकिस्तान किंवा इतर शेजारी देशासोबतची सर्वच धोरणे भिन्न आहेत प्रत्येक देशातील विचारधारांचा, राष्ट्रहितातील ध्येय - उद्दिष्टांचा विचार त्यात अंतर्भूत असतो, जागतिक घटनांचा सुद्धा त्याच परिणाम होतो, आज सतत विकसित होणारे विज्ञान तंत्रज्ञानातील क्रांती भविष्यातील सुरक्षेची नवीन परिमाणे आणि परिणामही सिध्द करीत आहे, राष्ट्र आणि लष्करी शक्ती यांची जागा वैश्विक खेडे आणि ज्ञानशक्तीने घेतली आहे, माहितीच्या विस्फोटाने आणि संपर्क व दळणवळण साधनांमधील क्रांतीने देशाच्या सीमा व सरहद्दींचे महत्त्व कमी केले आहे, किंबहुना, तो अडथळाच मोडून काढला आहे, त्यातूनच बहुराष्ट्रीय नागरिकत्वाची संकल्पना आज पुढे आलेली दिसते त्यातील अन्याय व असुरक्षता हे मानवतेला एक आव्हान (धोका) म्हणूनच आज पाहिले जाते आहे म्हणजेच यातून मानवी सुरक्षेचे मूल्य राष्ट्रीय सुरक्षेपेक्षा वाढलेले दिसते आणि म्हणून मानवी सुरक्षेच्या समस्या

सोडविण्यासाठी जागतिक हतस्तक्षेपाची गरज आणि महत्त्व स्पष्ट होते. याच पार्श्वभूमीवर युध्दनीतीज्ञांच्या मते सुरक्षेचे नवीन दृष्टिकोन आणि गुंतागुंत येत आहे. यामुळे भारताला यादृष्टीने आपल्या परराष्ट्र धोरणात सतत बदल करावा लागत आहे व राष्ट्रीय सुरक्षा च्या केंद्रस्थानी ठेऊन प्रत्येक राष्ट्रा बरोबर संबंध प्रस्थापित करावे लागत आहेत. बदलत्या काळानुरूप सुरक्षेचे काही नवीन दृष्टिकोन पुढे आले आहेत ते असे:

अ) राष्ट्रीय: राष्ट्रीय सभोवतालच्या समस्या व त्यासंबंधीत परिणामातून निर्मित यात राष्ट्राच्या सुरक्षेचा संबंध शेजारी देशाच्या संघर्षाशी संबंधित आहे

ब) आंतरराष्ट्रीय, विभागीय, वैश्विक समस्यांमधून निर्मित तर आंतरराष्ट्रीय व विभागीय सुरक्षेचा संबंध हा देशादेशांमधील सहकार्याच्या स्थितीवर आधारित आहे. ही सहकार्याची परिस्थिती त्या त्या काळातील आंतरराष्ट्रीय सस्था व काळ सुसंगत समस्या इ. च्या व्यवस्थापनावर अवलंबून आहे म्हणून आंतरराष्ट्रीय किंवा विभागीय सुरक्षा व्यवस्थेला अशा संस्था आणि त्यांच्या काळ सुसंगत व्यवस्थापनाच्या सुधारणा वर जास्त लक्ष द्यावे लागते.

क) मानवी : मानवी जीवन व प्रतिष्ठेच्या समस्यांमधून निर्मित क्वचित प्रसंगी वैश्विक सुरक्षेचे स्वरूप संघर्षमय स्थितीच्या म्हणजे जुलूम/ जबरदस्ती (अन्याय), संघर्ष आणि युध्द इ. च्यापलिकडे होत जाते, त्यात पर्यावरणीय धोके, आर्थिक धोके, मानवी हक्क, एडस्, नशील्य वस्तुचा व्यापार अन्नधान्य व आरोग्याच्या समस्या, या व अशा वैश्विक समस्यांच्या व्यवस्थापनाचा, त्यातून निर्मित संघर्षाचा समावेश केला जातो, परंतु यात समस्या: संघर्षाची सोडवणुक करण्यासाठी प्रामुख्यानेपरस्पर सहकार्य, वाटाघाटी आणि सहमतीतून शांततापूर्ण बदलांवर भर असतो. मानव समूहाच्या जीवनदर्जामध्ये संतुलित आणि सतत सुधारणा करण्यावर भर यामध्ये असतो, संतुलित विकासाची एक नवीन जागतिक व्यवस्था निर्मितीचा हा प्रयत्न असतो. यातच दहशतवाद हा ज्वलत प्रश्न निर्माण झाला आहे.

सारांश :

अशा राष्ट्रीय सुरक्षा भारताच्या दृष्टीने विचार करता वरील विवेचनावरून भारताला राष्ट्रहित आपल्या परराष्ट्र धोरणात महत्वपूर्ण असून भारताचे संरक्षण धोरण, भारताचे धोरण, भारताचे सागरी धोरण, भारतच्या अतर्गत समकालीन समस्या ज्यात दहशतवाद , भारताचे इतर राष्ट्राशी असलेले संबंध परराष्ट्रीय धोरणाला योग्य दिशा दाखविण्याचे काम राष्ट्रीय सुरक्षितता करते, परराष्ट्रीय धोरणातील दिर्घ मुदतीच्या किंवा अल्पमुदतीच्या योजनांनाही राष्ट्रीय सुरक्षितता दिशा दाखविण्याचे काम करते.

संदर्भसूची :

१., इंगोलेव साबळे, (१९९३), " भारताचे परराष्ट्र धोरण", कल्पना प्रकाशन, नांदेड

२., कामत पी. एम., (१९९०), "फॉरिन पॉलिसी-मेकिंग ऐं डइंटरनॅशनल पॉलिटिक्स", रेडियन्ट पब्लिशर्स, नवी दिल्ली,

३. तोडकर बी.डी, ,(२०१६), "भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षितता", प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव,

४. खरे विजय, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राष्ट्रीय सुरक्षा , सुगावा प्रकाशन, पुणे

५. तळवलकर गोविंद, (२००९), "भारत आणि जग", मोज प्रकाशन, मुंबई

६. तोडकर बी.डी,, (२०००), "भारत आणि जग", डायमंड पब्लिकेशनस्, पुणे,

७.दत्त बी, पी., (२००३), "बदलती दु नियामें भारत की विदेश निती", हिन्दी माध्यम कार्यालय निदेशालय दिल्ली विश्व विधालय, दिल्ली,

८. देवळाणकर शेलेंद्र, (२००८), "आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील बदलती संयुक्त राष्ट्रे समीकरणे आणि संयुक्त राष्ट्रांची भूमिका",प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००८

भारतीय समाजाचा लिंगभावविषयक दृष्टीकोन**प्रा.डॉ.तनश्री भिमराव कुंभारकर**

कै.सौ. मालतीदेवी वसंतराव पाटील महिला शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, मिरज

प्रस्तावना ::

आजही भारतीय स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीने जीवन जगू शकत नाही. आत्मविश्वास, आत्मभिमान व आत्मनिर्भरतेच्या अभावी समाजातील अनेक स्त्रियांचे 'चूल व मूल' एवढेच कार्यक्षेत्र दिसते. त्याचा कुटुंबासाठी, समाजासाठी, देशासाठी पूर्णक्षमतेने वापर करून घ्यावयाचा असेल तर, मुली / स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करून त्यांच्यातील क्षमतांचा विकास केला पाहिजे व त्यांना आत्मनिर्भर बनविले पाहिजे यासाठी प्रथम समाजातील पुरुषाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला पाहिजे तसेच स्त्रियांचाही स्वतःकडे व इतर स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला पाहिजे समाजातील सर्वच स्तरात आणि घटकांमध्ये लिंगभेदामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या दूर करणे हि काळाची गरज आहे. आजपर्यंत समाजात स्त्रियांना सतत परावलंबी ठेवण्यात आलेले दिसून येते. बाल्यवस्थेत वडिलांवर, तारुण्यवस्थेत पतीवर व वैधव्यावस्थेत मुलांवर तिला अवलंबून राहावे लागत आहे. हा पुरुषप्रधान संस्कृतीचा लाभलेला एक शापच आहे एवढेच नव्हे तर परंपरा सामाजिक नीती, रुढी, संस्कृती या सर्वांनी तिला दुय्यम स्थान दिलेले आढळते अनेक अमानुष अन्यायाच्या शृंखलांनी ती शतकानुशतके जखडलेली आहे. बालविवाह, हुंडा, विधवा पुनर्विवाह बंदी, वेश्याव्यवसाय व कित्येक वेळा हुंड्याबरोबर स्त्री गुलाम म्हणून देण्याच्या पद्धती ह्या सामाजिक दृष्ट रुढीची ती बळी ठरली आहे. सर्वच दृष्टीकोनातून ती उपेक्षित व वंचित राहिलेली आहेच याला कारणीभूत पुरुषप्रधान संस्कृती व समाजातील अनिष्ट रुढी. परंपरा होय.

अगदी प्राचीन काळी स्त्रियांना मानाचे स्थानाचे होते असे दिसून येते 'यंत्र नार्यस्तु पूजन्ते रमन्ते तत्र देवता' असा उल्लेख आढळतो. त्याकाळी स्त्रियांना देवताचे स्थान दिलेले दिसून येते संस्कृत साहित्यात तिचा 'गृहिणी सचिवाः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधी' असा गौरवपूर्ण उल्लेख आढळतो. पण या सर्व अपवादात्मकच गोष्टी आहेत. त्यानंतरच्या काळात तर तिला कुटुंबात समाजात दुय्यम स्थान दिले गेले व ती समाजाचा व पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे तिला कोणताही अधिकार मिळाला नाही फक्त अन्यायच सहन करत राहिली. तिची ती विपन्नावस्था व तिच्यावर होणारा अन्याय पाहून अर्वाचीन काळात तिच्या उध्दारासाठी राजाराममोहन रॉय, म. ज्योतिबा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षि कर्वे व काही पाश्चात्यांनी यांनी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. या समाजसुधारकांनी समाजातील स्त्री घटकावर झालेले अन्याय व त्याची दृर्बलता ओळखली आणि त्याच्या शिक्षणासाठी अविश्रांत प्रयत्न केले. समाजाची जहरी टीका सहन केली आज स्त्री शिक्षणाचा प्रसार झालेला दिसतो व स्त्रीपूर्वपेक्षा समाजात मानाने वावर लागली आहे. याचे श्रेय या समाजसुधारकांना आहे. भारत स्वातंत्र्य झाल्यावर भारताने लोकशाही समाजावाद स्वीकारला. समाजातील सर्व स्तरातील घटकांना विकासाची समान संधी न्यायशिक्षण अर्थोत्पादन क्षमता इत्यादी प्राप्त झाले पाहिजेत हे घटनेने मान्य केले आहे. त्यानुसार भारतात विविध संस्था, संघटना व शासन स्तरावर प्रयत्न सुरू झाले आहेत. स्त्रियांना सर्व हक्क मिळाले आहेत. पण परंपरागत रुढी दृ परंपरा यामुळे ते हक्क उपभोगण्याचे सामर्थ्य तिच्या अंगी आले नाही. त्यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहेत. आजही भारतीय समाजात मुलगा दृ मुलगी भेदभाव मोठ्या प्रमाणावर केला जाऊ लागला. मुलांपेक्षा मुलींना विकासाच्या संधी खूपच कमी मिळताना दिसून येते दरहजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहेत. यांचा भविष्यात गंभीर परिणाम होतील याचा प्रत्येकाने विचार केला पाहिजे आणि स्त्रीकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवला पाहिजे त्यासाठी लिंगभाव म्हणजे काय याची संकल्पना माहित असायला हवी.

लिंगभाव (Gender) :-

‘Gender refers to the sociality constructed differences between men and women’

स्त्री – पुरुष यांच्यातील भेदासंदर्भात लिंगभाव हि संकल्पना वापरली जाते.

स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील शरीररचना, शरीराचा आकार, देहधर्म आणि त्या अनुशंगे स्वभाव वैशिष्ट्ये या नैसर्गिक फरकास लिंगभेद म्हणतात. जीवशास्त्रीय दृष्ट्या स्त्री व पुरुष यांच्यातील फरकास लिंगभेद म्हणतात तर समाजरचित किंवा सामाजिक रचनेवर आधारित केलेले वर्तन, कृती, वेशभूषा आणि भूमिका ह्या स्त्री व पुरुष यांच्यातील वेगळेपणास लिंगभाव भेद म्हणतात. यावरून असे म्हणता येईल की समाजात मुलगा आणि मुलगी हा भेद कुटुंबापासून सुरुवात होते व तो समाजातही स्त्री व पुरुष यांच्यात भेदाभाव केलेला दिसून येतो.

व्याख्या जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार :-

“ समाजिक रचनेवर आधारित स्त्री. पुरुष यांच्या भूमिका वर्तन कृत्ये आणि स्वाभाविक गुण यातून निर्माण झालेल्या भेदास लिंगभाव ;ळमदकमतद्ध असे म्हणतात.”

लिंग हे नैसर्गिक असले तरी लिंगभाव ही समाजरचित व मानवनिर्मित संकल्पना आहे. स्त्री. पुरुष यांच्या स्वभाव, गुणवैशिष्ट्ये आणि समाजाने मान्य केलेल्या जबाबाराच्या यासंदर्भात दिसून येतो. यामध्ये बदल करता येईल कुटुंबाची समाजाची विचारसरणी बदलली तर लिंगभाव कमी करता येऊ शकतो. बालकाचे नशिब हे तिच्या किंवा त्याच्या पित्याकडून आलेल्या ग किंवा ल गुणसूत्राद्वारे निर्धारित केले जाते. अगदी बाळाला जन्म देण्याच्या नियोजनापासून पती व पत्नी (जोडपे) लिंगभाव भेद करण्यास सुरुवात करतात. आजही जगात मुलीच्या जन्माचे स्वागत होत नाही. आजही भारताची लोकसंख्या सव्वाशे कोटी असूनही काही कुटुंबात ४.५ मुली असूनही, त्या मुलींच्या मातेला मुलाला जन्म देण्यास भाग पाडले जाते. आजही अनेक राष्ट्रात महिलांना घरकाम करावे लागते. तर अजूनही काही ठिकाणी धार्मिक स्थलांमध्ये स्त्रियांना प्रवेश दिला जात नाही. अमेरिका आणि अन्य राष्ट्रांमध्ये एकाच प्रकारच्या कामासाठी पुरुषांपेक्षा स्त्रीया कमी पैसे कमवितात, सौदी अरेबियामध्ये पुरुषांना कार चालविण्याची परवानगी आहे. मात्र स्त्रियांना नाही. मनदानाच्या हक्कासाठी स्त्रियांना संघर्ष करावा लागतो आहे. आजही आपल्या देशात स्त्रियांना राजकारणात ३३: आरक्षण मिळालेले आहे. स्त्रियांना राजकारणात ५०: आरक्षण मिळविण्यासाठी संघर्ष करावा लागत आहे.

सर्वच समाजात स्त्री व पुरुषांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन भिन्न आहे. लिंग आणि लिंगभाव ;मग 'दक ळमदकमतद्ध यासंदर्भात समाजात अनेक गैरसमज आहेत. शाळा समाज यांच्या पुढाकरांनेच हा गैरसमज दूर करणे शक्य आहे. शाळामधून केवळ लैंगिक शिक्षण देऊन चालणार नाही तर भावनिक बदलाशी कसे जुळवून घ्यावे ? पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा सकारात्मक व विकासात्मक दृष्टीकोन विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण केला पाहिजे याचे प्रत्यक्ष कुटुंबापासून लिंगभाव यासंदर्भात मुला - मुलींमध्ये बीजरोपण झाले पाहिजे. सामाजिक व राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टीकोनातून लिंगभाव रचनेचे महत्त्व खालील प्रमाणे सांगता येईल.

१) समानतेची जाणिव :-

कुटुंब, शाळा समाज यांच्यामध्ये मुलगा व मुलगी हा भेदाभाव नसावा. मुलीवर जाचक बंधनेलावली जाऊ नयेत. मुलगा व मुलगी समान आहेत. यांची जाणीव कुटुंबातून झाली पाहिजे. शाळेत बैठक व्यवस्था अभ्यासक्रम याच्यात भेद करून नये. समाजात कामाच्या बाबतीत भेद भाव केला जातो, तो करू नये.

२) कुटुंबाची जबाबदारी आणि लिंगभाव :-

कुटुंबात मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा, मुलगी म्हणजे परक्याचे धन ही भावना कुटुंबात दिसून येते. त्यामुळे त्याच्यात भेदभाव केला जातो. मुला व मुलींना शिक्षणाची समान संधी दिली जात नाही. घरकाम, आरोग्य, भौतिक सुविधा या सर्व बाबतीत मुलींना समान संधी मिळताना दिसू येत नाही. आज गरज आहे कुटुंबात मुला व मुलगी हा भेदभाव केला जाऊ नये. मुलाच्या बरोबराने मुलींनाही कुटुंबात समान संधी दिली पाहिजे व त्याचा विकास केला पाहिजे.

३) सामाजिक बंधिलकी :-

निसर्गताच स्त्री आणि पुरुषांकडे काही क्षमता असतात. स्त्री लहान मुलांचे संगोपन पुरुषापेक्षा चांगल्याप्रकारे करू शकतात. तर शारीरिक, अंगमेहनतीची कामे स्त्रियांपेक्षा पुरुष चांगल्याप्रकारे करू शकतात. यासर्व बाबींची जाणीव असल्यामुळे सामाजिक बांधिलकी निर्माण करता येते. व समाजात चुल आणि मुल या मर्यादित कार्यक्षेत्रा पलीकडे जाऊन स्त्रीयांना समान संधी दिली तर सामाजिक दृष्टीकोन बदल्यास फारसा वेळ लागणार नाही त्यासाठी समाजाही प्रयत्नशील हवा.

४) लग्न आणि मानवजात :-

मानवजातीचे आस्तित्व टिकवून ठेवणे म्हणजे स्त्री दृ पुरुष यांचे लग्न होय, लिंग भावास पुरक आहे, प्रजोत्पादन करून मानवजात अस्तित्वात ठेवण्यासाठी लग्न आवश्यक आहे. हे समाजाला माहित आहे. म्हणून संसाररूपी रथाला स्त्री दृ पुरुष ही दोन्ही चाके महत्वाची आहेत. म्हणून भेदभाव करता कामा नये.

५) निवडीचे स्वातंत्र्य :-

आजच्या युगात प्रत्येकाच्या भूमिका आधिक स्पष्ट झाल्या आहेत. एकेकाळी एखादे काम पुरुष करीत होते. तेच काम आज महिला करू शकतात हे दाखवून दिले आहे. उदा. आज देश रक्षणासाठी स्त्रीया लष्कारामध्ये दाखल झाल्या आहेत. आज राजकारणात राष्ट्रपती, प्रंतप्रधान, मुख्यमंत्री व स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महत्वाची पदे सांभाळत आहेत.

यावरून असे लक्षात येते की स्वातंत्र्य पूर्वकाळात अनेक समाज सुधारकांनी स्त्रीयांच्या उन्नतीसाठी भरीव कार्य केलेले दिसून येते. ब्रिटिशांनी स्त्री शिक्षणासाठी केलेले प्रयत्न अपूर्ण होते. भारतीय समाजात समान वागणूक दिली गेली नाही. स्त्रीची प्रगती करायची असेले तर तिला शिक्षणाची गरज आहे. हे फार थोड्या लोकांनी जाणले होते. म्हणून काही स्त्रीच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी काही संघटना कार्यरत आहेत. अखिल भारतीय महिला परिषदेपासून ते अगदी ग्रामीण भागातील महिलांच्या बचत गटापर्यंत महिला संघटीत झाल्या आहेत. या स्त्री संघटनेची स्त्रीचे कौटुंबिक सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, कायदेविषयक मागण्या लढा देऊन मान्य करून घेतल्या आहेत. अजूनही या संघटना स्त्रीयांना समान स्थान मिळवून देण्यासाठी झटत आहेत. व अजूनही झटावे लागणार आहे. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर स्त्री शिक्षणावर जास्त भर दिलेला दिसून येतो. वेगवेगळे आयोग्याने स्त्री दृ पुरुष यांच्यात समानता असावी यासाठी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. मुले आणि मुली यांच्या वैध्दिक/मानसशास्त्र क्षमतेत कोणताच बदल नसतो. दोघातील शारीरिक फरक महत्वाचा नाही. हे राष्ट्रीय समितीने सांगितले आहेत. तर कोठारी आयोगाने मुलीच्या शिक्षणाला पाठींबा दिला आहे.

१९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात स्त्री सबलिकरणासाठी शिक्षण कसे महत्वाचे आहे. हे दाखवून दिले व त्यासाठी कृती कार्यक्रमाकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. १९९४ मध्ये महिला धोरण जाहिर केले. स्वतंत्रपणे महिला धोरण जाहिर करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. संयुक्त राष्ट्र संघात झालेल्या घडामोडीच्या पार्श्वभूमीवर हे धोरण जाहिर केले होते. यामध्ये महिला सबलीकरण व सक्षमीकरण साठी प्रयत्न करण्यात आले महिलांना संरक्षण देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत अनेक कलमांचा समावेश करण्यात आला, भारत सरकारने ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती करून नागरी व ग्रामीण संस्थेत महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला आहे. २००१ हे वर्ष भारत सरकारने 'महिला सक्षमीकरण वर्ष' म्हणून घोषित केल्यानंतर २००१ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने नवे महिला धोरण जाहीर केले आणि त्यामध्ये महिलांना केंद्रीभूत मानून स्त्रीकेंद्री नियोजनावर भर दिला जाईल. शासकीय, निमशासकीय, सहकारी संस्था, शिक्षण संस्था इत्यादींनी स्त्रियांच्या सक्षमतेसाठी प्रयत्न करणे बंधनकारक आहे. दरवर्षी ३ जानेवारी सावित्रीबाई फुले जयंती दृ स्त्रीमुक्ती दिनी सर्व संस्था या सनदेचा आढावा घेऊन सनदेस मान्यता देतील लिंगसमभावासाठी शासनाने शालेय अभ्यासक्रम १३ गाभाभूत घटक व १० मूल्यांचा समावेश केला आहे. त्यामध्येही 'स्त्री दृ पुरुष समानता' याचा विचार होऊ लागला शाळेमध्ये /सरकारी अभिलेखांमध्ये वडिलांच्या नावाबरोबर आईचेही नाव देण्यात येऊ लागले, महिलांना संरक्षण मिळावे यासाठी वेगवेगळ्या स्तरावर प्रयत्न होऊ लागले

शाळा, महाविद्यालयातून तक्रार निवारण समिती स्थापन केली आहे. जेणेकरून महिलांना संरक्षण मिळेल, अन्यायातून सुटका होईल, स्त्रियांचा दर्जा उंचावेल या बाबींवर भर देण्यात आला आहे. तरीसुद्धा अनेक मुली, स्त्रिया विविध लाभापासून वंचित आहेत. आजही तिचा छळ होताना दिसतो. आजही अनेक निर्भयांना न्याय लवकर मिळत नाही. महिलांच्या मध्ये कायदेविषयक व इतर बाबी (महिलांच्या संघटना) याविषयी माहिती नाही. कुटुंबात समाजामध्ये कामाच्या ठिकाणी छळ होण्याचे प्रमाण वाढतच चालले आहे. लैंगिक छळ म्हणजे काय किंवा त्यात कोणत्या गोष्टीचा समावेश होतो. यांची सुद्धा त्यांना माहिती नाही. लैंगिक छळाची अनेक कारणे १) पुरुषी मानसिकता २) टि. व्ही ३) मासिके व इतर अश्लील साहित्य, इंटरनेट यांचा समावेश होतो. यावरून आपल्या लक्षात येते की, विविध प्रसारमाध्यमातून दाखवल्या जाणाऱ्या कार्यक्रमातून जाहिरातून, साहित्यातून लैंगिक छळाला मोठ्या प्रमाणावर खतपाणी घातले जाते.

महिलांच्यावर होणारा अन्याय कमी व्हावा यासाठी समाजातील विविध घटक, अनेक संघटना व शासनस्तरावर प्रयत्न होताना दिसतात. भारतीय राज्यघटनेतील अनेक कलमे महिलांना संरक्षण देणारी आहेत. लैंगिक छळाच्या संदर्भातील तक्रार निवारण संस्था आस्तित्वात आहेत. शासकीय, निमशासकीय कार्यालयात तक्रार निवारण समिती स्थापन करणे. बंधनकारक आहे. यामध्ये ५०: महिलांचा सहभाग आवश्यक आहे. यासंबंधी शासनाने निर्णय व परिपत्रके काढली आहेत. आज समाज शासन महिलांच्या पाठीशी आहे पण तरीही महिला सक्षम नाहीत होणाऱ्या अन्यायासाठी सर्वच महिला लढताना दिसत नाही. आज खरी गरज आहे वर्षानुवर्षे अन्याय सहन करणाऱ्या स्त्रीला तिच्यात आत्मविश्वास निर्माण करण्याची, तिला आत्मनिर्भर बनवून स्वतःचे निर्णय घेण्यासाठी सक्षम होईल. यासाठी सर्वांनीच प्रयत्न केला पाहिजे. यासाठी समाजातील पुरुषांचा स्त्रीकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोन लवकरच निर्माण होईल व कुटुंब, समाज, शासन तिच्या पाठीशी उभे राहतील. समाजातील प्रत्येक घटकांची देखील जबाबदारी असली पाहिजे की स्त्री दृष्टी पुरुष भेदभाव होणार नाही. स्त्रीयांच्यावर कोणत्याही प्रकारचा अन्याय होणार नाही. अन्याय होत असेल तर त्या स्त्रीला न्याय मिळवू द्यावा. समाजातील स्त्री दृष्टी पुरुष हा भेदभाव कमी होईल स्त्री दृष्टी पुरुष समानता निर्माण होईल. भविष्यात भारतीय समाजात स्त्री दृष्टी पुरुष विषमता कमी होईल. हि अपेक्षा बाळगते.

संदर्भसूची :

- १) मरजे.बी.पी, पवार युवराज (२००६) लिंगभाव, शाळा आणि समाज : प्रशांत पब्लिकेशन्स
- २) नरवणे मीनल (२०१०) भारतातील शैक्षणिक आयोग व समित्या: नित्य नूतन प्रकाशन
- ३) वीरकर प्रभाकर, वीरकर प्रतिभा (२००८) उदयोन्मुख भारतीय समाजाचे शिक्षण व शिक्षक : नित्य नूतन प्रकाशन
- ४) भगत, विद्युत. (२००४). स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, पुणे: प्रतिमा प्रकाशन
- ५) www.cheg.com/definitions/gender-s

छत्रपती शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक कार्य

डॉ. उर्मिला क्षीरसागर

श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय सांगली, मो.9970516679, ई-मेल kshirsagarurmila@yahoo.co.in

प्रस्तावना.

आधुनिक समाजाच्या जडणघडणीमध्ये आपल्या विचार व कार्याने नवयुवक निर्माण करणाऱ्या कृतिशील विचारवंतांमध्ये छत्रपती शाहू महाराज या विचारवंतांचा समावेश होतो. संपूर्ण आयुष्य त्यांनी दलित पीडित शोषित यांच्या प्रगतीसाठी खर्ची घातले. समाज जीवनात बदल घडवून आणण्याचा त्यांनी प्रामाणिकपणे प्रयत्न केला. समाजातील सर्व माणसे समान आहेत, त्यांना माणूस म्हणून प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी, त्यांच्यातील उच्च-नीच भेदभाव नष्ट व्हावा, या हेतूने ते कार्य करीत राहिले. विचारपूर्वक स्वीकारलेलं सामाजिक किंवा राजकीय तत्वांच्या बाबतीत कोणतीही तडजोड न स्वीकारता या तत्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असलेले असामान्य मानसिक धैर्य छत्रपती शाहू महाराजांजवळ होते. एक आदर्श राजा, बहुजन समाजाचा नेता म्हणून असलेली त्यांची लोकप्रियता शेवटपर्यंत कायम टिकली. बहुजन समाजाला जागृत करण्याचे काम त्यांनी केले. आपल्या कार्याविषयी होणारी टीका त्यांनी सहन केली पण आपल्या या धोरणात बदल केला नाही.

शोध निबंधाचा उद्देश-----आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात आपल्या शैक्षणिक सामाजिक आर्थिक कार्याद्वारे बहुजन समाजाला जागृत करून त्यांची सर्वांगीण प्रगती घडवून आणणारे प्रजाहित दक्ष सत्ताधीश म्हणजे छत्रपती शाहू महाराज होय. त्यांनी केलेल्या सामाजिक सुधारणा आजच्या तरुण पिढीसाठी आदर्शवत आहे. त्यांचे शैक्षणिक कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या स्मृती शताब्दी वर्षात या कार्याचे स्मरण सर्वांनी करून बोध घ्यावा, यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिलेला आहे.

पूर्वायुष्य----- छत्रपती शाहू महाराज कागलच्या घाटगे घराण्यातील. त्यांचा जन्म 26 जुलै 1874 रोजी झाला¹. वडील जयसिंगराव घाटगे व आई राधाबाई होय. त्यांचे मूळ नाव यशवंतराव होते. छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज यांच्या पत्नी आनंदीबाई साहेब यांनी 17 मार्च 1884 ला त्यांना दत्तक घेतले. राजकोट, धारवाड येथे त्यांचे शिक्षण झाले. श्रीमंत लक्ष्मीबाई साहेब यांच्याशी त्यांचा विवाह 1891 मध्ये झाला. विसाव्या वर्षी दोन एप्रिल 1894 ला कोल्हापूर संस्थानचा राज्यकारभाराची सूत्रे त्यांनी आपल्या हाती घेतली.² आपणास मिळालेल्या सत्ता व अधिकाराचा उपयोग संस्थान मधील सामान्यजनांच्या हितासाठी करण्याचा प्रयत्न केला. जाती संस्थेच्या द्वारे निर्माण झालेली सामाजिक विषमता दूर करून समाजातील दुर्बल घटकांना न्याय मिळवून देण्याच्या हेतूने त्यांनी बहुजन समाजाचे नेतृत्व स्वीकारले.

छत्रपती शाहू पुर्व समाजजीवन----- सुराज्य निर्माण करण्यासाठी, लोकशाही बळकट करण्यासाठी, बहुजन समाजात जागृती येणे आवश्यक आहे, असे महाराजांचे मत होते. बहुजन समाजात शिक्षणाचा मोठा प्रसार होण्याची आवश्यकता त्यांना जाणवली. समाजात स्त्रियांची विशेषता विधवा स्त्रियांची स्थिती दयनीय होती. धार्मिक जीवनात कर्मकांड, अंधश्रद्धा या पुरोहितांच्या श्रेष्ठत्वाचा विशेष प्राधान्य मिळाले होते. अशिक्षित जातीवर अनेक बंधने होती. असंख्य लोक अज्ञान व दारिद्र्याचे जीवन जगत होते, यामुळेच महाराजांनी बहुजन समाजाच्या प्रगतीसाठी धार्मिक शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात क्रांतिकारक बदल करण्याचा प्रयत्न केला. बहुजन समाजाला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्यासाठी पात्र बनवणे महाराजांना आवश्यक वाटत होते, त्यासाठी त्यांनी आपले आयुष्य व्यतीत केले.

शैक्षणिक कार्य----- महाराजांची शिक्षण विषयक दृष्टी मूलगामी होती. कायम स्वरूपाचे सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचा शिक्षण हाच एकमेव मार्ग आहे, शिक्षणा खेरीज समाजाचा सर्वांगीण विकास संभवतच नाही, अज्ञानात

बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत, असे त्यांचे मत होते.³ सहकाऱ्यांची शिक्षण सुधारणा समिती नेमून त्यानुसार नियोजनपूर्वक शैक्षणिक धोरण त्यांनी तयार केले. अनेक व्यावहारिक उपक्रम त्यांनी राबविले. नवसमाज निर्मितीसाठी प्रत्येकास शिक्षण दिले पाहिजे ही समतावादी भूमिका महाराजांनी पत्करली. शिक्षण प्रसारा शिवाय सर्व समाजात सांस्कृतिक आणि वैचारिक अभिसरण सुरू होणार नाही, असा त्यांचा विश्वास होता. प्रत्येक व्यक्तीच्या ठायी असलेले सामर्थ्य आणि कौशल्य वाढविण्यास शिक्षणाचा हातभार लावणार आहे, अशी त्यांची श्रद्धा होती.⁴ शिक्षणाशिवाय सारा समाज मतीहीन होईल, नीतिभ्रष्ट होईल, गतीहीन होईल, अर्थ शून्य होईल आणि कायमचा खचून जाईल, म्हणून महाराजांनी सर्वांसाठी शिक्षणाची पाणपोई उघडली. महाराज समाजचिंतक होते. महात्मा फुले नंतर सामान्य माणसाच्या शिक्षणासाठी कल्याणासाठी त्यांनी काम केले. शिक्षणातून कर्तबगार माणसांची नवी पिढी त्यांना निर्माण करावयाची होती. देशाच्या स्वातंत्र्य विषयी लोकांच्या मनात नव्या उर्मी, ऊर्जा निर्माण करायच्या होत्या शिक्षण हे संस्कारक्षम आणि नवनिर्मितीक्ष सूत्र आहे हे त्यांनी जाणले होते, म्हणून सर्वांसाठी शिक्षणाची दारे खुली करून सर्वांचा शिक्षणातून विकास साधण्याचे कार्य त्यांनी केले. भावी भारताच्या लोकशाहीचा लोक शिक्षणातून पाया घालणारे थोर दृष्टआ राष्ट्रपुरुष म्हणून त्यांचा गौरव होतो.

मोफत सक्तीचे व प्राथमिक शिक्षण-----प्राथमिक शिक्षणाचा पाया दृढ केल्या नंतर उच्च शिक्षणापर्यंत वाटचाल करण्याचा महाराजांचा निश्चय होता. 1913 मध्ये त्यांनी प्रत्येक गावात निदान एक तरी शाळा असावी व ती शाळा गावात बहुसंख्येने राहणाऱ्या जातीच्या व्यक्तीने चालवावे असे मत दिले. शिक्षणाविषयी शिक्षकांच्या मनात आस्था निर्माण व्हावी व त्याने शिक्षण विषयक चळवळीला गती यावी असे त्यांचे मत होते. त्यांनी शिक्षकांची पगारावर नेमणूक सुरू केली. सर्व संधाव्य अडचणीवर मात करून त्यावर उपाय शोधले स्वतंत्र खाते उघडून शिक्षण संचालकांची नेमणूक केली¹ जुलै 1918 पासून सुरू होणाऱ्या सर्व शाळांची तारीख वार यादी करवीर गॅझेट मध्ये प्रकाशित केली⁵. खेड्यात मंदिरे, चावडी, धर्मशाळा या इमारतीमधून प्राथमिक शाळा सुरू केल्या. 1917 साली करवीर दरबाराने सक्तीच्या शिक्षणासाठी एक लक्ष वीस हजार रुपयांची तरतूद केली होती. प्रत्येक घरावर एक रुपया प्रमाणे ज्यादाफाळा प्राथमिक शिक्षणासाठी बसवून ती रक्कम खजिन्यात वेगळी ठेवली. देवळाच्या उत्पन्नातून शाळेचा अंशिकखर्च चालवावा, डॉक्टर वकील, सावकार वगैरेवर विशिष्ट दराने शिक्षण कर बसवावा, इत्यादी त्यांच्या सूचना पाहिल्यावर त्यांचा एकूणच दृष्टीकोण पुरोगामी असल्याची साक्ष मिळते. शाळांच्या नियमित तपासणीसाठी खास अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्यात आल्या होत्या. शिक्षण वंचितांच्या अंतर अंगामध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून सामर्थ्य निर्माण करण्याची राजर्षी शाहू महाराजांची अष्टावधानी दृष्टी कौतुकास्पद दिसते.

स्त्री शिक्षण----- स्त्री शिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी विशेष अधिकाराची जागा त्यांनी निर्माण केली, त्यावर कु.एच.लिटलयांची नेमणूक केली. राजाराम महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांना माफीची सवलत त्यांनी जाहीर केली. भुदरगड या मागास भागात मुलींची शाळा काढली. यावरून त्यांची स्त्री शिक्षण विषयक आस्था व्यक्त होते. मुलींच्या शिक्षणाकडे शिक्षकांनी अधिक आस्थेवाईकपणे लक्ष घालावे, या हेतूने महाराजांनी पास होणाऱ्या मुलींच्या संख्येच्या प्रमाणात शिक्षकांना इनाम देण्याची तरतूद केली.⁶ हुशार होतकरू मुलींसाठी शिष्यवृत्त्या दिल्या. सुनबाई इंदुमती राणी साहेब यांना वैधव्य आल्यानंतर त्यांच्या शिक्षणाची सोय छत्रपती शाहू महाराजांनी केली. अरुणा ढेरे म्हणतात, इंदुमती देवी चे आयुष्य म्हणजे शाहू छत्रपतींच्या स्त्री शिक्षण विषयक कल्पना राबवण्याची उत्तम प्रयोगशाळा होती⁷ रघुमाबाई केळुसकर यांना महाराजांनी 1895 मध्ये राज्याच्या पहिल्या भारतीय स्त्री अधीक्षक म्हणून नेमले होते. स्त्री विषयक अनेक सुधारणांकडे त्यांनी लक्ष पुरविले. स्त्रीविषयक कायदे, बालविवाह, विधवा विवाह, नागरी विवाह, पुनर्विवाह इत्यादी कायदे मंजूर करून त्यांची अंमलबजावणी केली. स्त्रियांच्या

कर्तृत्वाचे क्षेत्र मोकळे केले पाहिजे, त्यांची अस्मिता जागी केली पाहिजे, याची जाणीव जागृती केली पाहिजे, असाच महाराजांचा स्त्री शिक्षण विषयक दृष्टिकोन होता.

उच्च व व्यवसाय शिक्षण----- महाराजांनी उच्च शिक्षणालाही महत्त्व दिले. महाराजांनी अनेक होतकरू गरीब विद्यार्थ्यांना परदेशी उच्च शिक्षणासाठी पाठवण्यासाठी खाजगी तून मदत केली. पुण्यातील डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी ,श्री शिवाजी मराठा सोसायटी च्या स्थापनेमागे सक्रिय सहानुभूती आणि प्रेरणा महाराजांची होती. राजाराम महाविद्यालयात शिकणाऱ्या अस्पृश्य मुलांना व अन्य समाजाच्या मुलींना मोफत शिक्षण देण्यासाठी उत्तेजन दिले .ग्रामा चा कारभार व्यवस्थित होण्यासाठी महाराजांनी पाटील स्कूल व तलाठी स्कूल सुरू केले. शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण केंद्रे सुरू केली. तांत्रिक शिक्षणाची समाजाला आवड निर्माण व्हावी म्हणून जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूट ची स्थापना केली .लष्करी शिक्षणासाठी इन्फंट्री स्कूल सुरू केले. 1920 मध्ये त्यांनी राजाराम इंडस्ट्रियल स्कूल स्थापनत्यास वसतिगृहाची इमारत आणि वार्षिक अनुदान उपलब्ध करून दिली.

अस्पृश्यांसाठी शिक्षण----- अस्पृश्यांना शिक्षण मिळाले तर इतर जातीतील माणसाप्रमाणे ते पुढे येतील,यासाठी महाराजांनी अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले. चोखामेळा वस्तीगृहाला पाच हजार रुपयांची देणगी दिली. प्रबोधन, शिक्षण व जनसंपर्क या माध्यमातून अस्पृश्यांच्या जीवनात प्रकाश निर्माण केला.1896- 97 मध्ये अस्पृश्य शाळांची संख्या सहापर्यंत होती, महाराजांनी ती संख्या 25 वर नेली⁸ .अस्पृश्यांचा सामाजिक व शैक्षणिक दर्जा वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले. 1908 मध्ये त्यांनी अस्पृश्यांसाठी वसतीगृह काढले .त्या कामासाठी अस्पृश्य जातीतील नागरिकांचे विद्या प्रसारक मंडळ स्थापले. 1911 मध्ये संस्थानातील सर्व अस्पृश्य मुलांचे शिक्षण मोफत करण्यात आले. गरीब मुलांना पुस्तके, पाठ्या, पेन्सिली फुकट दिल्या जात.⁹ योग्य शिक्षण झालेल्या अस्पृश्य तरुणांना वकिलीच्या सनदा दिल्या .सन 1919 मध्ये काढलेल्या एका हुकुमानुसार कोणत्याही शिक्षकांनी शाळेत अस्पृश्यांच्या मुलांची अस्पृश्यता मानावयाची नाही ,त्यांना इतर मुलांप्रमाणे वागवावे ,समान वागणूक द्यावी अशी आज्ञा केली.

वसतिगृहांची चळवळ----- खेड्यातील मुलांची गरिबी व काही वेळा जात या गोष्टीमुळे शिक्षणात अडचणी निर्माण होतात, म्हणून निरनिराळ्या जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे काढण्याचा निर्णय महाराजांनी घेतला. विकटोरिया मराठा बोर्डिंग, जैन वसतिगृह, टेक्निकल स्कूल, लिंगायत वसतिगृह ,मुस्लिम वसतीग्रह ,मिस क्लार्क होस्टेल ,नामदेव वस्तीग्रह, प्रभू वसतिगृह ,सारस्वत वसतीग्रह ,छत्रपती संस्कृत विद्यालय ,प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग, इंदुमती वस्तीग्रह इत्यादी वसतिगृहातून विद्यार्थ्यांच्या राहण्याची व भोजनाची व्यवस्था केली.¹⁰ महाराजांनी प्रत्येक जातीतील प्रमुख कार्यकर्त्यांना एकत्र करून वसतिगृहाच्या स्थापनेसाठी प्रोत्साहन दिले ,इमारती व जागा दिल्या .नियमित अनुदाने दिली. विद्यार्थ्यांमध्ये अलग पणाची भावना निर्माण होऊ नये म्हणून विशेष दक्षता घेतली. वसतीग्रह द्वारे महाराजांनी बहुजन समाजातविकास घडवून आणला, म्हणूनच कोल्हापूर हे शहर वसतिगृहांची जननी व शाहू महाराज हे भारतातील विद्यार्थी वसतिगृहांचे आद्याजनक मानले जातात. वसतिगृहांच्या निर्मितीमागे असलेल्या त्यांच्या शैक्षणिक व राष्ट्रवादी प्रवृत्तीची प्रकर्षाने जाणीव होते. पुणे नागपूर ,अहमदनगर येथे ही वसतीगृह स्थापन केली.

अन्य शैक्षणिक कामे-----सार्वजनिक शिक्षणाच्या अभिसरण आतून सर्व समाजाला अभिमंत्रित करून नवं उत्थानाच्या दिशा आणि वाटा दाखवण्याचे राजर्षी ने केलेले कार्य सुवर्ण अक्षरांनी करण्यासारखे आहे. हिंदी शास्त्रोक्त संगीताची जपणूक करावी आणि नवे गायक तयार करावे यासाठी कोल्हापूरातझालेल्या गायन शिक्षण समाज, या संस्थेस त्यांनी सहा हजार रुपयांची देणगी दिली .केसरबाईना संगीत शिक्षणासाठी त्यांनी उत्तेजन दिले.मल्लविद्येला लोकशिक्षणाचे एक सामर्थ्यसंपन्न अंग त्यांनी मानले होते. आपल्या संस्थानात अनेक ठिकाणी तालीम काढून ते एक शस्त्र विद्येचे बल संवर्धनाचे संस्कृतीचे आणि शिक्षण प्रशिक्षणाचे एक प्रवाही केंद्र निर्माण केले. तालीम ,शाळा आणि

वाचनालय हे तीन उपक्रम म्हणजे शरीर ,मन आणि संस्कृतीच्या अभिसरणाची बोलती चालती शिक्षण केंद्रे होती. कोल्हापूर हे मल्लविद्येचे विद्यापीठ बनविले. संस्थानात सार्वजनिक शिक्षण प्रसार करण्यासाठी महाराजांनी आपली उभी हयात खर्च केली .शैक्षणिक कायदे केले. आपल्या शैक्षणिक चळवळीचा हेतू विशद करताना ते म्हणाले होते,” मागासलेल्या लोकांना चेतना देऊन त्यांच्यामध्ये प्राथमिक व उच्च शिक्षण घेण्यास प्रेरणा निर्मिली पाहिजे व शिक्षण घेण्यास त्यांना उद्युक्त केले पाहिजे हा तर आमचा चळवळीचा प्रधान हेतू आहे”.¹¹ ग्रंथ निर्मितीच्या व ग्रंथ वृद्धीच्या सर्व प्रयत्नांना त्यांनी आर्थिक सहाय्य दिले .करवीर येथील शंकराचार्यांच्या मठात संस्कृत भाषेच्या शिक्षणाची सोय सर्व जाती जमातीसाठी केली .शिक्षण हे सामाजिक विकासाचे ऐहिक समृद्धीचे आणि सत्तेचे उगमस्थान असल्यामुळे संयमशील गतिशील राजर्षी शाहूंना हे शिक्षण हरेक मार्गाने सर्व थरातील लोकांपर्यंत समर्थपणे पोहोचवायचे होते ,म्हणूनच शिष्यवृत्त्या ,नादरया ,बक्षिसे इत्यादी मार्गांचा उपयोग त्यांनी केला. पुरोहित शाळा स्थापनेतून महाराजांना समाजाला धार्मिक स्वातंत्र्य द्यावयाचे होते, कोल्हापुरात राजकुमार कॉलेज स्थापन करून त्यांनी आदर्श राजकुमारकॉलेज कसे असावे याचे उदाहरण घालून दिले .सर्व माणसांना वेदपठणाचा अधिकार आहे हे सांगण्यासाठी सत्यशोधक शाळेचा जन्म झाला .डोंबारी मुलांसाठीही शाळा काढली. डोंबारी समाजाला चांगले दिवस यावेत म्हणून उचललेले शिक्षणाचे पाउल सामाजिक स्थित्यंतराचे प्रतीक आहे. नाशिकला त्यांनी मराठा वसतिगृहाची स्थापना केली. पंढरपूर येथे मराठा विद्या प्रसारक समाज या शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. अहमदनगर येथे छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज बोर्डिंग हाउस सुरू केले. महाराजांना मागासलेल्या लोकांना शिक्षण घेऊन पुढे आणावयाचे होते.

समारोप-----मानवी गुंतवणूक अशा अंगाने शिक्षणाचा विचार केल्यामुळे मानवी गुंतवणूक अशा अंगाने शिक्षणाचा विचार केल्यामुळे शिक्षणाचे स्वरूप मत्तेदारी खाजगी हितसंबंध आत्मक असे न राहता ती एक सार्वजनिक सामाजिक हिताची बाब ठरावी असा प्रयत्न राजर्षी शाहू महाराजांनी जन्मभर केला. समाजातील मागासलेपणा दूर करून विषमतेने व्यापलेले सामाजिक जीवन समतेच्या पातळीवर आणण्याचे एकमेव साधन म्हणून महाराजांनी शिक्षणाचा विचार केला होता .औद्योगिक, तंत्रज्ञान विषय आणि उदारमतवादी शिक्षणाला प्राधान्य देऊन पश्चिम महाराष्ट्रातील सामाजिक सांस्कृतिक आणि शेतकी औद्योगिक क्रांतीची बीजे त्यांनी शिक्षण प्रसाराद्वारे पेरली होती .त्यांच्या हयातीत त्याचे इष्ट परिणाम हे दृष्टीस आले होते .जातिभेद, स्त्रीदास्य ,पुरोहित वर्ग वर्चस्व व शिक्षण क्षेत्रातील मत्तेदारी वगैरे सरंजामशाही ची अपत्ये निकालात काढण्यासाठी महाराजांनी जे काही केले ते स्वराज्यासाठी अनुकूल समाज तयार करण्याचे प्रकल्प होते .वसाहतवादी राज्यकर्ते आणि उच्चवर्णीय स्वकीय या दोघांचाही प्रतिरोध मोडीत काढून शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी जे शाहू महाराजांनी केलेले प्रयत्न हा जनसामान्यांचा स्वराज्य भिमुख करण्याचा सर्वात विश्वसनीय उपाय होता. महाराजांच्या सर्व जाती धर्म यांच्या शिक्षणाची काळजीवाहू कृती म्हणजे त्यांच्या युगप्रवर्तक धैर्याची आणि कृती शूरपणा ची प्रकाशमान पताकाच होय. महात्मा फुलेंनी जी ज्ञानज्योत लावली त्या ज्योतीने ज्योत लावण्याचे काम शाहू महाराजांनी केले .शिक्षणातून त्यांना समाजाला समानतेच्या पातळीवर आणून ठेवावयाचे होते. शिक्षणातून सर्वांचा उद्धारहा युगधर्म त्यांनी बनविला. आपल्या प्रजेने आपल्या उद्दारासाठी प्रथम स्वतःच्या पायावर उभे राहावे, या उदात्त हेतूने प्रेरित होऊन महाराजांनी शिक्षण प्रसार केला. पायाभूत शिक्षणाची आखणी त्यांनी केली. सर्वांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून शाहू महाराजांनी समाज सुधारणेचा पाया घातला. मानवाच्या सर्वांगीण जीवनाला स्पर्श करून जाणारे आणि जीवन समृद्ध करणारे शिक्षण हे खरेखुरे जीवन शिक्षण होय, हे महाराजांनी कृतीने सिद्ध करून दाखविले .आज आपण प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत च्या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया कडे पाहिले तर त्यांनी सांगितलेला शिक्षण विचार किती अनुकरणीय आहे हे लक्षात येते. आपल्या आधुनिक महाराष्ट्राच्या शिक्षण विकासाचे मूळ शाहू महाराजांच्या शिक्षण कार्यात शोधावे लागेल .यासाठी त्यांच्या शिक्षणविषयक विचार कार्याचे चिंतन करून त्यापासून प्रेरणा घेऊन नव्याने आजच्या शिक्षणाची घडी बसवणे आवश्यक वाटते. नवमहाराष्ट्र घडवणाऱ्या महा पुरुषांमध्ये शाहू महाराजांचे कार्य यासाठी त्यांच्या शिक्षणविषयक विचार कार्याचे चिंतन करून त्यापासून प्रेरणा

घेऊन नव्याने आजच्या शिक्षणाची घडी बसवणे आवश्यक वाटते .नवमहाराष्ट्र घडवणाऱ्या महा पुरुषांमध्ये शाहू महाराजांचे कार्य गौरवास्पद आहे.

संदर्भ-----1सूर्यवंशी जी एस, राजा शाहू आणि समाज प्रबोधन, रणजीत प्रकाशन ,इचलकरंजी, 1978 ,पृष्ठ क्रमांक 29.

2नाईकतू.बा.छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज ,युनिव्हर्सल प्रकाशन, कोल्हापूर ,1974, पृष्ठ क्रमांक 10.

3भोळे भा .ल.छत्रपती शाहू महाराज, महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला, गंधर्व वेद प्रकाशन, पुणे ,2010, पृष्ठ क्रमांक 73.

4भगत रा.तू. राजर्षी शाहू छत्रपती जीवन व शिक्षण कार्य, सिद्धराज प्रकाशन, पुणे, 2003, पृष्ठ क्रमांक 106.

5Sangave Vilas (ed.) RajrshiShahuChhatrapati papers ,vol .8 1918_1919,A.D.Kolhapur,Shahu Research Centre, Shivaji Uni. Kolhapur 2001,pg. No.162

6भोळे भा.ल.उपरोक्त, पृष्ठ क्रमांक 84.

7ढेरे अरुणा ,राजर्षी शाहू छत्रपती आणि स्त्रीशिक्षण, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ ,कोल्हापूर, 2001 ,पृष्ठ क्रमांक 619.

8भगत रा. तु.उपरोक्त ,पृष्ठ क्रमांक ,143.

9Sangave Vilas (ed) Rajesh ShahuChhatrapatipapers,vol 6,1910_1913, Kolhapur Shahu Research Centre,Shivaji Uni. Kolhapur,1994,pg. No.74.

10नाईक तू.बा.छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, युनिव्हर्सल प्रकाशन ,कोल्हापूर ,1974 ,पृष्ठ क्रमांक 77 78.

11भगत रा. तू.उपरोक्त, पृष्ठ क्रमांक, 166 166.

सोशल मिडीया आणि समाज

सहा. प्राध्या. उर्मिला अनिल पाटील

गुलाबराव पाटील कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, मिरज.

प्रस्तावना —

सोशल मीडिया हा विविध प्रकारच्या नेटवर्किंग साईट्स आणि व्हर्चुअल ॲप्लिकेशनचा समूह आहे. हे एक व्हर्चुअल नेटवर्क आहे. ज्यात शेकडो भाषामध्ये शेकडो लाखो साईट्स आणि अनुप्रयोग आहेत. सोशल मीडिया आज आपल्या जीवनाच्या एक महत्वपूर्ण भाग बनला आहे. प्रत्येक जण याचा वापर आपल्या गरजेनुसार करत आहे. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून आपण कधीही, कोणाशी, कुठेही संपर्क साधू शकतो. ते ही काही क्षणात व बसल्या जागी.

सध्याच्या काळात सर्वात वेगाने विस्तारणाऱ्या आभासी प्लॅटफॉर्म पैकी एक म्हणून सोशल मीडिया उदयास आला आहे. सोशल मीडियाचा विस्तार जगातील प्रत्येक कोपऱ्यात झाला आहे जिचे मानव आहेत. सोशल मीडिया अनेक अनेक लोकांच्या जीवनात मनोरंजन, शिक्षण आणि संधी म्हणून उपस्थित आहे.

सोशल मीडिया हे एक शस्त्र आहे त्याचा वापर आपण कसा करायचा हे आपल्यावर अवलंबून आहे. सोशल मीडिया ही समाज परिवर्तनाची महत्वाची साधने आहे. दैनंदिन जीवनाची सुरवात व शेवट या माध्यमातूनच होत असतो.

इंटरनेटवर आधारित जी माध्यमे आहेत, त्यासाठी 'सोशल मीडिया' किंवा 'समाज माध्यमे' हा शब्द वापरला जातो. या माध्यमात खरच किती सामाजिकता आहे, की हे आभासी जग आहे हा एक गहनप्रश्न आहे. समाज माध्यमाची ताकद लोकांनी दरेवेली सत्ता हस्तगत करायची असते किंवा सत्तेच्या समीप रहायचे असते यासाठी समाज जसजसा विकसित होत गेला, तसतशी साधने विकसित होत गेली असे म्हंटल्यास वावगे ठरू नये माणुस जेव्हा शेती करत होता तेव्हा कृषीप्रधान समाजाची निर्मिती झाली. औद्योगिक क्रांती झाल्यानंतर समाज उद्योग प्रधान झाला. आता २१ व्या शतकातील आजचा समाज माहितीप्रधान समाज म्हणता येईल, कारण माहितीला प्राप्त झालेले अनन्य साधारण महत्व ही माहिती आपल्या जवळ असणे किंवा या माहितीचे जलद गतीने हस्तांतरण करणे या गोष्टी महत्वाच्या ठरल्या आहेत.

सोशल मीडियाची सद्यस्थिती

सध्याच्या काळात सोशल मीडियाचा विस्तार अशा प्रकारे झाला आहे की, लोक उठण्यापासून ते झोपायच्या आधी सोशल मीडियावर सक्रिय असतात. लोकांची सोशल मीडियाशी असलेली ओढ अशी आहे की आता बरेच लोक चित्र किंवा चित्रपटाद्वारे त्यांची संपूर्ण दिनचर्या सोशल मीडियावर प्रसारित करतात. लोक सोशल मीडियावर त्यांनी काय खाल्ले, काय घातले आहे, कोठे फिरायला गेले इ. तसेच सध्याच्या काळात त्यांना काय वाटत आहे ते शेअर करतात. जर आपण आकडेवारी बदल बोललो तर गेल्या २ वर्षात व्हॉटसएप वर १०%, यूट्यूबवर १२%, फेसबुकवर ६%, इन्स्टाग्रामवर ८%, आणि ट्विटरवर ५ % वाढ झालेली आहे. नवीन सर्वेक्षणानुसार भारतात सुमारे ४४८ दशलक्ष लोक सोशल मीडियावर सक्रीय आहेत. जर आपण भारतातील विद्यार्थ्यांबद्दल बोललो तर सुमारे ३७६ दशलक्ष विद्यार्थी सोशल मीडियावर सक्रीय आहेत. जगातील १६ % यूट्यूबर्स एकट्या भारतातील आहेत.

आपल्या जीवनात सोशल मीडियाची भूमिका / महत्व

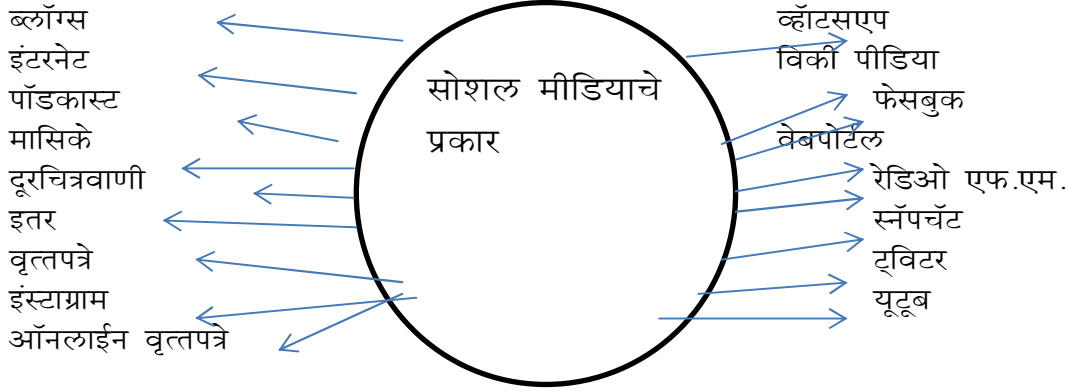
आजच्या काळात सोशल मीडिया ने आपल्या आयुष्यातील खोल सवयी सारखी झाली आहे. आजच्या युगात सोशल मीडियाने जवळपास सर्वच क्षेत्रात महत्वाची भूमिका बजावली आहे. आयटी क्षेत्र, कृषीक्षेत्र, वैद्यकीय क्षेत्र आणि शिक्षण क्षेत्र असो सोशल मीडिया काहीना काही मार्गाने आपली भूमिका बजावते.

सोशल मीडियाच्या माध्यमातून मागास भागातील लोक आपली प्रतिभा जगासमोर मांडू शकतात. लोकांना सोशल मीडियाद्वारे एक ते एक उत्पनाची संधी मिळते. हे एक असे व्यासपीठ

आहे ज्याच्या मदतीने लोक त्यांच्या घराच्या एक खोलीत बसून लाखो रु. कमवू शकतात. आजच्या काळात कोणताही कार्यक्रम प्रसारित करण्यासाठी सोशल मीडिया हे एक उत्तम व्यासपीठ आहे.

प्रसार माध्यमे आणि समाज

सोशल मीडियाचे काही प्रकार पुढीलप्रमाणे

सोशल मीडियाचे फायदे

१. एक वरदानाचे स्वरूप
२. संवाद साधणे सोपे
३. व्हिडीओ कॉलची सुविधा
४. कला सादर करण्याचे माध्यम
५. कला विकसित करण्यासाठी
६. लोकांना जागृत करण्यासाठी
७. आवड असणाऱ्या विषयाची पुर्ण माहिती मिळण्यासाठी
८. संप्रेषण विकसित करण्यासाठी
९. नाती दृढ करण्यासाठी
१०. मदतीचे एक ठिकाण
११. समाज विकासासाठी अभियान राबवणे
१२. एक सकारात्मक व्यासपीठ विकसित करणे
१३. देवाण घेवाण करणे सोपे
१४. दुरस्थ संप्रेषण
१५. त्वरीत प्रतिसाद मिळतो
१६. जागतीकीकरण
१७. कमी खर्च
१८. जाहिरात
१९. मनोरंजन
२०. आपण घरी बसून शिक्षण घेवू शकतो.

सोशल मीडियाचे तोटे

१. सायबर फसवणूक / गुन्हेगारी
२. व्यक्ती संकुचन
३. नैराश
४. व्देष भावनेची निर्मिती
५. आचार विचारांचे संकुचन
६. एकटेपणा
७. आत्मविश्वासात कमतरता
८. झोप कमी होणे / निद्रानाश

९. प्रायव्हसी पुर्णपणे खंडीत होते.
१०. आरोग्यावर परिणाम
११. समोरासमोर संवाद कमी होतो.
१२. फसवी मैत्री
१३. ब्लॅकमेलिंग
१४. पोस्चर समस्या
१५. एपिलेप्सी (झटका)
१६. इलेक्ट्रोमॅग्नेटिक रेडिएशन्स
१७. अफवा सहज पसरवता येतात
१८. निष्क्रीय बनवत आहे.

निष्कर्ष

सोशल मीडियाच्या उदयामुळे प्रसार मध्यमांचे स्थान आता बरेच बदलले आहे सोशल मीडियामुळे लोकांना सर्वत्र डोळे व कान लाभले आहेत. सोशल मीडिया हे असे व्यासपीठ आहे जे प्रत्यक्ष जनमत अशा प्रकारे दर्शवते की ज्यात सहज फेरफार करणे कठीण असते. ही सोशल मीडिया समाजाची नाडी प्रतिबिंबित करते.

समाज माध्यम तुम्ही कसे वापरता, काय वाचता तसेच काय फाहता यातून तुमची प्रतिमा आणि नेतृत्व तयार होत असते त्यामुळे त्याचा वापर सावध आणि सजगरित्या करायला पाहिजे. समाज माध्यमे ही देखिल अफुची गोळी आहे. त्याचा व्यापार होतच राहणार त्याचे चांगले वाईट परिणाम आहेत. याचा वापर कसा करायचा हे आपल्या हातात असते.

यावेळी सोशल मीडियावर लोकांचे कोणत्याप्रकारचे अवलंबित्व आहे हे पाहून याचा अंदाज लावला जावू शकतो की, भविष्यात सर्वात विकसित व्यासपीठ सोशल मीडियाच असेल. जरी आजकाल सर्व काम सोशल मीडियावर केले जाते परंतु आपण आभासी व्यासपीठावर किमान वेळ दिला पाहिजे आणि आपण शक्य तितके शारीरिक रित्या सक्रिय असले पाहिजे. सोशल मीडियाचा मर्यादित आणि योग्य वापरामुळे ते वरदान ठरेल.

संदर्भ

१. मुंबई — तरुण भारत ९ एप्रिल २०१८ समाज मध्यमे : प्रभाव आणि उणिवा.
२. श्री. रविशंकर — २१ जाने. २०१३ समाजिक परिवर्तनासाठी सोशल मीडिया.
३. सकाळ — ७ नोव्हें. २०१७ समाज मध्यमे म्हणजे दुधारी शस्त्र.
४. लोकसत्ता — शाम वर्धने : प्रसार माध्यमाना समाजभान हवेच.
५. लोकमत : १५ मार्च २०१८ नविन समाज माध्यमांचा सकारात्मक वापर.
६. लेखक — डॉ. रविंद्र चिंचोलकर : माध्यम क्षेत्र.
७. लेखक — डॉ. सुष्मिता किर्तनी : २३ डिसें. २०१४ किशोरवयीन मुले आणि प्रसार माध्यमे.
८. वेबसाईट — www.hindikiduniya.com

पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजना : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण

प्रा.व्ही.एन.कांबळे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, फुलसिंग नाईक महाविद्यालय, पुसद. जि.यवतमाळ, मो.७०८३१४४७५१

भारतात स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण समाजाचा विकास विशेषतः महिलांच्या विकासाकरिता विविध योजना कार्यान्वीत केलेल्या आहेत. भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. ग्रामीण भागातील जीवन कृषी आणि निसर्गाशी संबंधित आहे. ग्रामीण भागात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर आधारित असलेल्या वस्तुंचा अभाव दिसून येतो. ग्रामीण महिला गॅसवर स्वयंपाक न करता चुलीवर स्वयंपाक करीत असतात. त्यामुळे विविध आजार होत होते. हे लक्षात घेऊन पंतप्रधान उज्ज्वला योजना कार्यान्वीत केलेली आहे. ग्रामीण समाजात विशेषतः महिला पारंपरिक जळतणाचा उपयोग करून चुलीवर स्वयंपाक करतात. स्वयंपाक करण्यासाठी महिला लाकूड, कोळसा आणि गोवऱ्या अशा पारंपरिक इंधनाचा वापर करीत. असे इंधन गोळा करण्यात महिलांचा वेळ अधिक वाया जात असे. ऊन, थंडी व पाऊस यांचा विचार न करता इंधन आणण्यासाठी जावे लागत असे. प्रामुख्याने दुर्दैवी गोष्ट या ठिकाणी स्पष्ट करावी लागत आहे. इंधनाचा अधिक प्रमाणात वापर केल्यामुळे जडणारे डोळे, श्वसन, फुफ्फुसाचे अनेक दुर्घर आजार वाढले होते. या आजारांनी ग्रामीण महिला जडत होत्या. इतरत्र त्यांना कामाला जाता येत नसे, त्याचे एकमेव व मुख्य कारण गरीबी हे सांगता येईल. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील महिलांकरिता प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजना आहे. “स्वच्छ इंधन बेहतर जीवन” हा नारा देऊन पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १ मे २०१६ रोजी उत्तरप्रदेशातल्या बलियातून “पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजनेची घोषणा” केली. तेव्हाच ती योजना कार्यान्वीत देखील केली आहे. या योजनेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील ८ कोटी महिलांना गॅस कनेक्शन देण्याचे ध्येय निश्चित केले आहे. ते ध्येय देखील पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहे. ८ कोटी महिलांना मोफत घरगुती एल.पी.जी. गॅस उपलब्ध करून दिल्यामुळे महिलांच्या चेहऱ्यावर हास्य दिसून आत्मविश्वास वाढला आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या दूरदृष्टीतून साकारलेली ही योजना महाराष्ट्र राज्यात राज्याचे तत्कालीन मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांच्या नेतृत्वामुळे घराघरापर्यंत पोहचली आहे. हिंदुस्थान पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन लिमिटेड, भारत पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन लिमिटेड आणि इंडियन ऑईल कॉर्पोरेशन या तीन प्रमुख कंपन्या गॅस जोडण्याचे कार्य करीत आहेत.

दारिद्र्य संकल्पना

“दादाभाई नौरोजींनी” सर्वप्रथम भारतातील लोकांच्या दारिद्र्य परिस्थितीचे अध्ययन केले. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत प्रमुख अडथळा दारिद्र्य समस्येचा आहे. दारिद्र्याचे स्वरूप आर्थिक नसून ते राजकीय, मानसिक, श्रमिक, वैज्ञानिक, सामाजिक इत्यादी घटकांवर अवलंबून आहे. समाजात दारिद्र्य लोकांचे प्रमाण वाढले आहे. परिणामी सामाजिक स्वास्थ्य, आरोग्य, शांतता व सुव्यवस्था धोक्यात आली आहे. या बाबींचा विचार करून निवडक अर्थतज्ज्ञ दारिद्र्याकडे सामाजिक जबाबदारीच्या भूमिकेतून विश्लेषण दिले. विशेषतः गुन्नार मिर्डाल, वि.म.दांडेकर यांनी दारिद्र्य ही मानवी समस्या आहे. त्यामुळे मानवतावादी भूमिकेतूनच विवरण केले. तसेच दारिद्र्याची व्याख्या स्पष्ट करण्यात येत आहेत. गिलीन आणि गिलीन यांच्या मते, “दारिद्र्य ही एक अशी परिस्थिती आहे की, ज्यामुळे कोणतीही व्यक्ती अपुरे उत्पन्न किंवा गैरवाजवी खर्चामुळे स्वतःचा जीवनस्तर हा उंचावू शकत

नाही. व्यक्ती स्वतःची मानसिक तंदुरुस्ती टिकवून ठेऊ शकत नाही. तसेच ते ज्या समाजाचे सदस्य आहेत, त्या समाजाच्या जीवनमूल्यांप्रमाणे योग्य प्रकारे ते कार्य करू शकत नाहीत.”

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

१. पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजनांच्या लाभार्थी महिलांचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामीण समाजातील महिला पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजनेपूर्वी वापरत असलेल्या इंधनासंबंधीत अभ्यास करणे.
३. पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस वापरामुळे महिलांच्या आरोग्यावर पडलेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
४. पंतप्रधान उज्ज्वला गॅसचा वापरासंदर्भात निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहितकृत्ये

१. ग्रामीण समाजातील महिला पंतप्रधान उज्ज्वला गॅसचा वापर करीत आहेत.
२. आजही ग्रामीण समाजातील महिला काही प्रमाणात पारंपरिक इंधनाचा वापर करीत आहेत.
३. पंतप्रधान उज्ज्वला गॅसमुळे महिलांच्या आरोग्याचे प्रश्न कमी झाले आहेत.
४. पंतप्रधान उज्ज्वला गॅसच्या वापरासंदर्भात समस्या निर्माण होत आहेत.

संशोधन पद्धती

सदरील अध्ययन यवतमाळ जिल्ह्यातील ग्रामीण लाभार्थी महिलांच्या संदर्भातील आहे. या अभ्यासासाठी प्रतिसादक म्हणून ३२० महिलांची निवड करून अध्ययन करण्यात आलेले आहे. सदरील अध्ययनाकरिता कोटा पद्धत नमुना म्हणून अवलंब केलेला आहे. तसेच अध्ययनाकरिता वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब केलेला आहे. तसेच प्राथमिक आणि द्वितीय तथ्य संकलनाचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. विशेषतः निरीक्षण, मुलाखत, अनुसूची, या प्राथमिक साधनांचा अवलंब करून तथ्य संकलित करण्यात आलेली आहेत. संकलित तथ्यांचे वर्गीकरण केलेले आहे तसेच सारणीयन आणि सांकेतिकीकरण देखील करण्यात आलेले आहे.

शोधनिबंधाचे महत्त्व

ग्रामीण महिलांच्या दर्जात उज्ज्वला गॅस योजना महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. सदरील योजनेमुळे महिलांचे आरोग्यविषयक, सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण होत आहे. विशेषतः ग्रामीण लाभार्थी महिला गॅसच्या निमित्ताने तालुका व जिल्ह्याच्या ठिकाणी जात आहेत. त्यामुळे ग्रामीण महिलांना नवनवीन योजनांची माहिती होत आहे. लाभार्थी महिलांची प्रतिष्ठा वाढत आहे. लाभार्थी महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होत आहेत. लाभार्थी महिलांचे व्यक्तिमत्व विकसित होत आहे. लाभार्थी महिला नेतृत्वाला गती मिळत आहे. या दृष्टिकोनातून सदरील शोधनिबंधाचे महत्त्व अधोरेखित करता येईल.

साहित्याचे पुनरावलोकन

१) देवी रमन (२०१७), यांनी त्यांच्या अध्ययनात दारिद्र्य रेषेखालील महिलांच्या जीवनात पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजना महत्त्वपूर्ण व क्रांतिकार ठरली असे नमूद करून योजनेची उपयुक्तता अधोरेखित केले. तसेच ग्रामीण कुटुंबातील सदस्य व महिलांच्या आरोग्यात सुधारणा होत असल्याचे सिद्ध केले.

२) सेन सुमंत (२०१६) यांनी संशोधनात्मक लेखात पंतप्रधान उज्ज्वला योजनेचा लाभ बहुतांश महिलांनी घेतला असल्याचे स्पष्ट केले. संख्येने अधिक महिलांनी लाभ घेतला त्यामुळे त्यांनी ही योजना अत्यावश्यक आहे असे सांगून सदरील योजनेच्या उपयुक्ततेचे मोजमाप केलेले दिसून येते. संख्यात्मक व आरोग्य या दोन्ही बाबींना मोजमापात प्राधान्य दिले आहे.

३) डॉ.पारीक ममता (फेब्रुवारी २०१८) “Analysis of Pradhanmantri Ujjwala Yojana” या नावाचा शोधनिबंध “IJETSR” International Journal of Engineering Technology Science and Research या संशोधन

पत्रिकेत प्रकाशित केला आहे. त्यांनी योजनेचा परिचय, उज्ज्वला योजनेची उद्दिष्टे, योजनेचे मूल्यमापन, टिकात्मक मूल्यमापन, योजनेपुढील आव्हाने, सूचना आणि निष्कर्ष स्पष्ट केली आहेत.

५) गिरी अनुरोध, आदिल अशी (२०१८) यांनी या विषयावर अध्ययन केले. मायक्रोसेव्ह संस्थेच्या सहाय्याने मुख्यत्वे मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश आणि छत्तीसगड या तीन राज्यातील LPG योजना लाभार्थी महिलांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास केला.

पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजनेची उद्दिष्टे

ग्रामीण दारिद्र्य रेषेखालील महिलांचे आरोग्य निरोगी असावे या घटकांचा विचार करून पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजना सुरु केली आहे. विशिष्ट उद्दिष्टे समोर ठेवून योजनेची सुरुवात केल्यामुळे ही योजना लोकप्रिय झाली आहे. तसेच संपूर्ण भारतभर या योजनेच्या लाभार्थी महिला आहेत. ग्रामीण महिला स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करतात. त्यांना घरकाम व शेतमजुरी करीत असल्यामुळे पुरेसा वेळ मिळत नसतो. तसेच गॅसचा वापर न करता चुलीवर स्वयंपाक करताना दिसून आल्या आहेत. त्यामुळे विविध आरोग्याचे आजार उत्पन्न होत होते. आरोग्याचे प्रश्न कमी व्हावेत, आरोग्य तंदुरुस्त असावे तसेच आरोग्य विषयक सक्षमीकरण झाले पाहिजे याकरिता ही योजना सुरु करताना काही विशिष्ट उद्दिष्टे सांगितली आहेत. ती याप्रमाणे.

- १) महिलांना शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या सक्षम करणं आणि आरोग्य सुधारणे.
- २) जैविक इंधनामुळे आरोग्यासंबंधित होणारे गंभीर आजार आणि मृत्यूदर कमी करणे.
- ३) स्वयंपाकासाठी वापरल्या जाणाऱ्या अशुद्ध इंधनामुळे होणारे अपघात, मृत्यू किंवा गंभीर रोगांचे बळी कमी करणे.
- ४) महिला व बालकांचे संवर्धन करून देशाच्या सामाजिक प्रगतीला हातभार लावणं, महिलांना सक्षम करून कुटुंबाच्या आर्थिक प्रगतीला चालना देणे.

पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजना : निकष, निवड, पात्रता आणि आवश्यक कागदपत्रे

SECC २०११ च्या यादीमध्ये समाविष्ट असलेल्या सर्व लोकांना पंतप्रधान उज्ज्वला गॅस योजनेचा लाभ घेता येत आहे. तसेच प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजनेतील सर्व एस.सी., एस.टी.कुटुंबातील अर्जदार, दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंब, अंत्योदय योजनेत समाविष्ट असलेले कुटुंब, वनवासी आणि मागासवर्गीय कुटुंबांना प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेचा लाभ मिळत आहे.

- १) सदरची गॅस जोडणी ही कुटुंबातील कुटुंबप्रमुख प्रौढ स्त्रीच्या नावाने मंजूर करण्यात येईल.
- २) अर्जदार महिलांचे वय १८ वर्ष असणे आवश्यक आहे.
- ३) एक शिधापत्रिका धारक कुटुंब एकच गॅस जोडणी मिळण्यास पात्र राहिल.
- ४) अर्जदाराच्या नावे याआधी कोणतीही गॅस जोडणी घेतलेली नसावी.

वरील गॅस घेण्यासाठी आवश्यक ती पात्रता सांगितली आहे. त्याचप्रमाणे गॅस जोडणीसाठी आवश्यक ती कागदपत्रे देखील सांगितली आहेत. ती खालीलप्रमाणे

- १) विहित नमुन्यातील अर्ज
- २) शिधापत्रिका
- ३) कुटुंब प्रमुख स्त्री व कुटुंबातील इतर व्यक्तींचे आधारकार्ड
- ४) लाभार्थ्याचा (कुटुंबप्रमुख स्त्री) बँकेचा तपशील.
- ५) आधारकार्ड

अर्जदाराचे अर्ज व आवश्यक कागदपत्रे जमा करून शिधावाटप दुकानदारामार्फत संबंधित गॅस एजन्सीला दिली जातील व गॅस एजन्सी कागदपत्रांची तपासणी करून शिधापत्रिकाधारक कुटुंबाना तात्काळ गॅस जोडणी मंजूर करतील. याशिवाय प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेच्या अधिकृत संकेतस्थळावर ऑनलाईन अर्ज करता येते.

संदर्भसूची

१. ढगे एस.के.(१७ जुलै २०१३), “भारतीय अर्थव्यवस्था : समस्या आणि भवितव्य”, पुणे, के.एस.पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र. १०९-११०.
२. आगलावे प्रदीप (सप्टेंबर २०१६), “सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे”, नागपूर, साईनाथ प्रकाशन, सहावी आवृत्ती, पृ.क्र.४८६.
३. पाटील जगन्नाथ, vikaspedia
४. मंत्री, उज्ज्वला योजना, भारतीय राष्ट्रीय पोर्टल, india.gov.in
५. <https://www.majhagaav.com>, २१ ऑगस्ट २०२१
६. <https://mr.vikaspedia>
७. रहाटकर विजय (संपा.) (जानेवारी २०१९), साद, वर्ष २, अंक १, जाधव मयुरा यांचा “गेम चेंजर उज्ज्वला”, हा प्रकाशित शोध निबंध, पृ.क्र. १२

कोल्हापूर जिल्ह्यातील पिकपद्धतीतील बदलांचा परिणाम: एक अभ्यास

कु. वनिता देवगोंडा पाटील,

संशोधक विद्यार्थिनी, इतिहास विभाग शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

देशाप्रमाणे महाराष्ट्रातही पाऊस हा अनियमित आणि लहरी आहे. शेतीची उत्पादकता ही मुख्यत्वे मान्सूनवर आधारित असल्याने उत्पादन वाढीसाठी निश्चित सिंचन व्यवस्था असणे महत्वाचे असते. कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेत जलसिंचनाचा वापर करून उत्पादनात वाढ घडवून आणणे शक्य असते, त्यासाठी शासनाला निश्चित सिंचन व्यवस्थेची निर्मिती करावी लागते. प्राचीन कालखंडापासून विविध राजवटींनी कृषी विकासासाठी सिंचन व्यवस्थेसाठी प्रयत्न केले आहेत. ब्रिटिश शासनाने ही महाराष्ट्रात काही पाटबंधारे योजना हाती घेतल्या होत्या. महाराष्ट्र निर्मितीनंतर शासनाने विविध सिंचन आयोगाद्वारे सिंचन समस्येचा अभ्यास करून सिंचन विषयक धोरण आखले. महाराष्ट्रात बहुतांश जमीन कोरडवाहू असल्याने शासनाने कृषी जलसिंचन विकासासाठी अनेक प्रकल्पांची निर्मिती केली. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यामधील जलप्रकल्पामुळे वाढलेल्या सिंचन व्यवस्थेने बदललेल्या पीक पद्धतीचा परिणामांवर प्रकाश टाकण्यात येत आहे.

संशोधनाचे अभ्यासक्षेत्र आणि व्याप्ती

सदरची संशोधन कोल्हापूर जिल्ह्याच्या जलप्रकल्प आणि कृषी क्षेत्रावर प्रकाश टाकणारे आहे. यात कोल्हापूर जिल्ह्यातील विविध जलप्रकल्पांचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे, तसेच या प्रकल्पामुळे वाढलेल्या जलसिंचन क्षेत्रामुळे कृषी मधील पीक पद्धतीतील बदल त्याचे अनुकूल, प्रतिकूल परिणाम या बाबींचा समावेश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांच्या आधाराने माहिती घेतली आहे. यामध्ये शेतकऱ्यांच्या मुलाखती, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, शासकिय अहवाल आणि वर्तमानपत्रे, दुय्यम पुस्तकांचा समावेश आहे.

संशोधनाची गृहितके

- १) जलसिंचन योजनांमुळे कोल्हापूर जिल्ह्याच्या लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ झाली आहे.
- २) जलसिंचनयोजनामुळे कोल्हापूर जिल्ह्याच्या पीक पद्धतीमध्ये बदल झाला आहे.
- ३) पाण्याच्या अतिवापरामुळे कोल्हापुरातील काही तालुक्यात क्षारपड जमिनीचा प्रश्न उद्भवला आहे.
- ४) पीक पद्धतीतील बदलामुळे जिल्ह्याच्या कृषीआधारीत उद्योगधंद्यात वाढ होऊन आर्थिक विकासात वाढ झाली आहे.

कोल्हापूर मधील सिंचन सुविधांचा विकास

सिंचन सुविधांच्या विकासासाठी राज्यामध्ये जलसंपदा विभाग ग्रामविकास विभाग आणि विभागातद्वारे नियोजन केले जाते. सिंचन क्षेत्राचे विविध भागात विभाजन केले १०० हेक्टर ते ६५० हे. पर्यंत लाभक्षेत्र असलेले प्रकल्प लघुपाटबंधारे प्रकल्पांतर्गत येतात. बृहत् लघु पाटबंधारे अंतर्गत ६५० ते २००० हेक्टर पर्यंतचे क्षेत्र येते. मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांतर्गत २००० हेक्टर च्या पुढील पण दहा हजार हेक्टर पर्यंतचे क्षेत्र येते. मोठ्या पाटबंधारे

प्रकल्पांतर्गत १०,००० हेक्टर पेक्षा जास्त असलेल्या प्रकल्पांचा समावेश होतो. कोल्हापूर जिल्ह्यात एकूण ७,७८,५०० हेक्टर क्षेत्रफळापैकी शेतीलायक क्षेत्र हे ५२२१६० हेक्टर आहे.^१ राधानगरी, वारणा, तुळशी, दूधगंगा हे चार मोठे प्रकल्प जिल्ह्यामध्ये आहेत तर कडवी, कुंभी, कासारी, चिकोत्रा, चित्री, घटप्रभा, धामणी, जंगमवाडी, पाटगाव, सर्फनाला, आंबेओहोळ, जांबरे हे मध्यम प्रकल्प आहेत. जिल्ह्यामध्ये सन २०१५ पर्यंत १९१ लघुपाटबंधारे प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत. मोठ्या प्रकल्पाचे जिल्ह्यातील लाभक्षेत्र हे १२२७६९ हेक्टर असून इ.स. २०१४-१५ पर्यंत ८५४८५ हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली आले आहे. मध्यम प्रकल्पाचे लाभक्षेत्र हे ६८९४२ हेक्टर असून ओलिताखालील क्षेत्र ५८२१२ हेक्टर आहे. जिल्ह्यातील लघु पाटबंधारे प्रकल्पाचे लाभक्षेत्र हे ५१३१२ हेक्टर आहे तर सन २०१४-१५ ४०५२६ खाली आले होते.^२

राधानगरी प्रकल्प

पूर्वी कोल्हापूर मधील शेती पावसाच्या पाण्यावर आधारित होती प्रजाहितदक्ष राजश्री शाहूंनी कृषी उत्पादन वाढीसाठी पाटबंधाऱ्याच्या विविध योजना आखल्या. जिल्ह्यात तलाव, विहिरी खोदल्याबरोबरच फेजिवडे गावात भोगावती धरणाचे बांधकाम सुरू केले.^३ हाच राधानगरी प्रकल्प असून कोल्हापूरच्या आर्थिक विकासात प्रमुख भूमिका असलेला या प्रकल्पाचे बांधकाम १९५४ मध्ये पूर्ण झाले. हा उपसा सिंचन पद्धतीचा प्रकल्प ७ टीएमसी असून या प्रकल्पाची पाणी साठविण्याची क्षमता ८३६२ दशलक्ष घनमीटर आहे.^४

दूधगंगा मोठा पाटबंधारे प्रकल्प

हा प्रकल्प राधानगरी तालुक्यातील काळम्मावाडी येथे असून महाराष्ट्र कर्नाटक या दोन्ही राज्यांचा आंतरराज्य प्रकल्प आहे. यामुळे दूधगंगा, वेदगंगा, पंचगंगा, भोगावती नद्या जोडल्या आहेत. हा प्रकल्प २८ टीएमसी असून त्यापैकी २४.२७ टीएमसी पाणी महाराष्ट्रासाठी उपलब्ध आहे. या प्रकल्पामुळे शिरोळ, हातकंगले, राधानगरी, भुदरगड, कागल, करवीर तालुक्यात मोठ्या प्रमाणात जलसिंचनाचा लाभ झाला आहे.^५

वारणा प्रकल्प

हा प्रकल्प मुख्यत्वे सांगली जिल्ह्यातील शिराळा तालुक्यात असला तरी कोल्हापूर जिल्ह्याला मोठ्या प्रमाणात या प्रकल्पाचा लाभ होतो. या प्रकल्पाची जलसिंचन क्षमता ९७४.१८ दशलक्ष घनमीटर असून त्याच्या १६०२९१ लाभक्षेत्रापैकी ६०९७७ हेक्टर लाभ क्षेत्र कोल्हापूर जिल्ह्यात आहे. शाहुवाडी, पन्हाळा, शिरोळ, हातकंगले तालुक्यातील कृषी क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात सिंचनाखाली आले आहे.^६

तुळशी प्रकल्प

तुळशी प्रकल्प कोल्हापूर जिल्ह्यातील तुळसी नदीवर असून हा उपसा जलसिंचन योजना प्रकल्प आहे. या धरणाची जलसिंचन साठवणूक क्षमता ९८.२९ द.ल. घ.मी आहे या प्रकल्पाचा लाभ प्रामुख्याने राधानगरी, करवीर, कागल तालुक्याला होतो.^७

कोल्हापूर जिल्ह्यातील मध्यम प्रकल्प

महाराष्ट्र शासनाने मोठ्या प्रकल्प बरोबरच कोल्हापूर जिल्ह्यात अनेक मध्यम प्रकल्पांच्या योजना राबविल्या आहेत. गगनबावडा तालुक्यातील कुंभी या मध्यम प्रकल्पाची कमाल जलसिंचन क्षमता ७६.८८ दशलक्ष घनमीटर आहे तर कुंभी प्रकल्पाची कृषी सिंचन क्षमता ८७११ हेक्टर आहे. कुंभी प्रकल्पाचा लाभ प्रामुख्याने गगनबावडा, करवीर, पन्हाळा तालुक्याला झाला आहे. कासारी प्रकल्प गेळवडे येथे कासारी नदीवर असून त्याचा एकूण सिंचनसाठा ७८.५६ दशलक्ष घनमीटर आहे. याचा लाभ शाहुवाडी आणि पन्हाळा तालुक्याला होतो. कडवी हा शाहुवाडी तालुक्यातील परळी निनाई येथे पोटफुगी नदीवर असून त्याची साठवणूक क्षमता ७.२५ दशलक्ष घनमीटर आहे. या प्रकल्पामुळे शाहुवाडी आणि पन्हाळ्यातील ५२ गावांना सिंचनाचा लाभ होतो. आजरा तालुक्यातील राजेवाडी येथे

चित्री उपसा जलसिंचन प्रकल्प असून त्याचा एकूण ५३.४१ दशलक्ष घनमीटर सिंचन यापैकी सिंचनासाठी ४२.४२ दशलक्ष घनमीटर पाणी वापरता येते. याचा लाभ प्रामुख्याने आजरा व गडिंगलज तालुक्याला होतो. चिकोत्रा आजरा तालुक्यातील वेदगंगा नदीवरील प्रकल्प असून याची कमाल साठवणूक क्षमता ४३.१२ दशलक्ष घनमीटर आहे. यामुळे भिजणारे क्षेत्र ५६३० हेक्टर आहे. या प्रकल्पाचा लाभ कागल, भुदरगड, आजरा या तालुक्याला होतो. कडवी हा प्रकल्प शाहूवाडी तालुक्यात असून त्याचा एकूण पाणीसाठा हा ७१.२४ द.ल.घ.मी. आहे. या प्रकल्पाचा लाभ शाहूवाडी, पन्हाळा तालुक्याला होतो. जंगमहट्टी हा प्रकल्प चंदगड मध्ये ताम्रपर्णी नदी वर असून याचा एकूण जलसाठा ३४.६५ द.ल.घ. मी. आहे. या प्रकल्पाचा लाभ चंदगड तालुक्याला होतो. सर्फनाला हा मध्यम उपसा सिंचन पद्धतीचा प्रकल्प हिरण्यकेशी च्या उपनदीवर आहे. याचा एकूण पाणीसाठा १८.९७ द.ल.घ.मी. आहे या प्रकल्पाचा लाभ आजरा तालुक्याला होतो. घटप्रभा हा उपसा मध्यम प्रकल्प हिरण्यकेशीच्या उपनदीवर फाटकवाडी येथे असून याचा पाणीसाठा ४३.७५ दलघमी आहे या प्रकल्पाचा लाभ चंदगड तालुक्याला होत. प्रकल्प गंगा नदीवर आहे याची जल साठवणूक क्षमता १०५.२४२ द.ल.घ.मी. आहे या प्रकल्पाचा लाभ भुदरगड तालुक्याला होतो. जांबरे हा प्रकल्प ताम्रपर्णी नदी वर असून याचा एकूण जलसाठा २३.२३ द.ल.घ.मी. आहे. या प्रकल्पाचा फायदा चंदगड तालुक्याला होतो. आंबेओहोळ हा मध्यम प्रकल्प आंबेओहोळ नाल्यावर आजरा तालुक्यात आहे. या प्रकल्पाचा एकूण पाणीसाठा ३५.११ द.ल.घ.मी आहे, परंतु इसवी सन २०१५ पर्यंत या प्रकल्पामुळे कोणतेही क्षेत्र जलसिंचनाखाली आले नव्हते.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील पीक पद्धतीतील बदल

पीक पद्धतीतील बदलांसाठी अनेक घटक कारणीभूत असतात. शासनाच्या विविध योजना, कृषीविकास कार्यक्रम, आधुनिक तंत्रज्ञान, सुधारित यंत्रे बी-बियाणे, शासकीय अर्थसहाय्य, रासायनिक खते, शासनाचे आयात-निर्यात धोरण, कृषीशिक्षण, व्यापारी दृष्टिकोन इत्यादी पण या घटकांबरोबर सर्वात परिणामकारक असणारा घटक म्हणजे जलसिंचन आहे. शासनाच्या विविध जल प्रकल्पामुळे कोल्हापूर जिल्ह्यात सिंचन क्षेत्रात सातत्याने वाढ झाली आहे त्यामुळे पीक पद्धतीमध्ये बदल झाला आहे त्याचे काही अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणाम कोल्हापूर जिल्ह्यावर झाले आहेत.

भात हे कोल्हापूर जिल्ह्यातील प्रमुख तृणधान्य पीक आहे १९६०-६१ मध्ये जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात घेतले जात असे ९५९६४ हेक्टर क्षेत्रावर भात पिकत होता तर २१६०.८ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली होते यावेळी भाताचे उत्पादन १३७२० मेट्रिक टन झाले. भात पिकाच्या क्षेत्रात थोडी वाढ होऊन इसवी सन २०१४-१५ मध्ये त्याचे क्षेत्र ९७६१७ हेक्टर झाले. यावेळी सिंचनाखालील क्षेत्र ७८४४ इतके वाढल्याचे दिसते भाताचे उत्पादन २८७६०० मे.टन झाले वाढलेल्या सिंचन क्षेत्राचा भात पिकास लाभदायक ठरले आहे

कोल्हापूर जिल्ह्यात इसवी सन १९६०-६१ मध्ये गहू या पिकाचे क्षेत्र २१३८.४ हेक्टर होते तर सिंचनाखालील क्षेत्र १४०८.८ हेक्टर होते. यावेळी गव्हाचे उत्पादन हे सातशे मेट्रिक टन झाले. इ.स. २०१४-१५ पर्यंत सिंचना खालील क्षेत्रात वाढ होऊन ३२७४ हेक्टर झाले त्यामुळे ४०२६ हेक्टर क्षेत्र लागवडीखाली आले परिणामी गव्हाच्या उत्पादनात वाढ होऊन ते ९७०० मे. टन झाले.

कोल्हापूर जिल्ह्यात ज्वारीची लागवड रब्बी आणि खरीप या दोन्ही हंगामात केली जाते. रब्बी ज्वारीचे पीक मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते. इसवी सन १९६०-६१ मध्ये हेक्टर क्षेत्रावर होते यावेळी एकूण ज्वारीचे उत्पादन ५३४४४.४ हेक्टर क्षेत्रावर ८१३०० मेट्रिक टन होते. कोल्हापूर जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात ज्वारीचे पीक घेतले जात असे. इ.स. २०१४-१५ मध्ये ज्वारीच्या लागवडीच्या क्षेत्रात घट होऊन ते १९७५२ हेक्टर क्षेत्रापर्यंत आले. यावेळी ज्वारीचे ५१८३ क्षेत्र सिंचनाखाली आले होते ज्वारीचे उत्पादन हे ३३००० मेट्रिक टन झाले.

नाचणी या पिकाचे उत्पादन इसवी सन १९६०-६१ मध्ये १७९ हेक्टर इतके होते तर २०१४-१५ मध्ये त्यात वाढ होऊन १९५४० हेक्टर यावेळी नाचणीची उत्पादन 30100 मेट्रिक टन झाले कोल्हापूर जिल्ह्यात १९६०-६१ मध्ये बाजरी, राळा, सावा, कोद्रा इत्यादीसह विविध तृणधान्य पिके मोठ्या प्रमाणात घेतली जात होती पण २०१४-१५ पर्यंत त्यामध्ये मोठी घट झाली आहे. जिल्ह्यात १९६०-६१ मध्ये एकूण तृणधान्यांच्या लागवडीचे क्षेत्र हे २११८६४ हेक्टर होते. यावेळी एकूण उत्पादन २४१८०० मेट्रिक टन होते. इसवी सन २०१४-१५ मध्ये १४९७८५ हेक्टर क्षेत्रावर एकूण तृणधान्याची लागवड झाली होती. सिंचनाखालील क्षेत्र हे १८५०८ हेक्टर होते.

कडधान्य यापैकी हरभरा या मुख्य पिकाचे इसवी सन १९६०-६१ मधील लागवडीखालील क्षेत्र ३४७२ हेक्टर होते तर त्याचे उत्पादन बाराशे मेट्रिक टन झाले. सिंचन क्षेत्रात वाढ होऊन इसवी सन २०१४-१५ मध्ये १९१७ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आले त्यामुळे हरभरा पिकाची लागवड ५४१७ हेक्टर क्षेत्रावर झाली परिणामी उत्पादनात वाढ होऊन ५७०० मेट्रिक टन झाले. तूर, मूग, उडीदसह एकूण कडधान्याचे १९६०-६१ मधील क्षेत्र हे १७५०.४ हेक्टर होते तर ६३.६ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली होते, यावेळी त्याचे उत्पादन ११४०० मेट्रिक टन झाले. सिंचन क्षेत्रात वाढ होऊन ते इसवी सन २०१४-१५ मध्ये २११७ हेक्टर इतके झाल्याने एकूण कडधान्याची लागवड १४७८२ हेक्टर क्षेत्रावर झाले. यावेळी कडधान्याचे एकूण उत्पादन १०६०० मेट्रिक टन झाले.

भुईमूग या पिकाचे इसवी सन १९६०-६१ मध्ये ५१८४१.६ हेक्टर क्षेत्र लागवडीखाली होते तर १७६.४ हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली आले होते. इसवी सन २०१४-१५ मध्ये भुईमूग पिकाच्या लागवडीत घट होऊन ४५१८ हेक्टर क्षेत्र लागवडीखाली आले यावेळी सिंचनाखालील क्षेत्र १४६४ हेक्टर होते. इसवी सन १९६०-६१ मध्ये लागवडीखालील एकूण गळीत धान्याचे क्षेत्र ५२६६८.८ हेक्टर होते. सिंचन क्षेत्रात वाढ झाल्याने इसवी सन २०१४-१५ मध्ये २७५९ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आले त्यामुळे लागवडीखालील क्षेत्र हे 94429 इतके वाढले.

कोल्हापूर जिल्ह्यात इसवी सन १९६०-६१ मध्ये एकूण अन्नधान्याचे उत्पादन हे ५०९९४.४ हेक्टर होते तर याचे ५२६० क्षेत्र सिंचनाखाली होते. अन्नधान्याच्या क्षेत्रात वाढ होऊन इ.स. २०१४-१५ ते १६४५६७ हेक्टर एवढे झाले. यावेळी २०७०५ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आले तर अन्नधान्याचे एकूण उत्पादन ३८७२०० मेट्रिक टन झाले. ^{१२}

फळे व भाजीपाला या पिकांचे कोल्हापूर जिल्ह्यात इसवी सन १९६०-६१ मध्ये एकत्रित लागवडीखालील क्षेत्र हे २३९२ हे. होते. या पिकांसाठी सिंचनाचा पुरवठा अत्यावश्यक असतो. शासनाने १९८२ मध्ये फलोत्पादन विभाग कृषी विभागापासून वेगळा केला. इ.स. १९९१-९२ मध्ये रोजगार हमी योजने अंतर्गत फळबाग लागवड योजना सुरू केली. ठिबक व तुषार सिंचनासाठी शासकीय अनुदान, दर्जेदार रोपवाटिका यामुळे राज्याच्या फळ व भाजीपाला क्षेत्राच्या उत्पादनात वाढ झाली. ^{१३} याचा प्रभाव कोल्हापूर जिल्ह्यावर पडला त्यामुळे इसवी सन २०१४-१५ मध्ये २५०३७ क्षेत्रावर फळांची लागवड झाली तर सिंचनाखाली आलेले भाजीपाला क्षेत्र हे १४८६ हेक्टर होते. फळांमध्ये काजू, आंबा, द्राक्षे, केळी या फळांचे उत्पादन जिल्ह्यात घेतले जाते. आजरा, गगनबावडा, भुदरगड हे तालुके फळपीक लागवडीमध्ये अग्रस्थानी आहेत. भाजीपाला लागवडीमध्ये शिरोळ, हातकणंगले, चंदगड, शाहुवाडी, कागल तालुके आघाडीवर आहेत.

कोल्हापूर जिल्ह्यात १९६०-६१ मध्ये सोयाबीन या नगदी पिकाचे अस्तित्व नव्हते मात्र २०१४-१५ मध्ये सोयाबीन या पिकाची लागवड 50357 हेक्टर क्षेत्रावर झाले, या वेळी ओलिताखाली असणारे क्षेत्र ११३३ हेक्टर होते.

कोल्हापूर जिल्ह्यात पूर्वीपासून उसाचे उत्पादन घेतले जात आहे इसवी सन १९६०-६१ मध्ये ३१५०४.४ हेक्टर क्षेत्रावर उसाची लागवड झाली होती. यावेळी सिंचन क्षेत्र हे ३१५०४.४ हेक्टर एवढेच होते तर उसाचे यावेळी उसाचे उत्पादन २१२९०० मेट्रिक टन झाले होते. ^{१४} शासकीय धोरणानुसार ऊसपिकासाठी कायदेशीर आधार भाव जाहीर केला जातो इतर पिकांसाठी किमान आधारभाव शासन जाहीर करते यामुळे साखर कारखानदार आवर

उसासाठी जाहीर केलेल्या कायदेशीर आधारभाव देणे बंधनकारक असते ^{१५}जलसिंचनाचे उपलब्धता ज्या शेतकऱ्यांच्या कडे आहे त्यांचा ओढा ऊस पिकांकडे असतो. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या सिंचन क्षेत्रात सातत्याने वाढ झाल्यामुळे इसवी सन २०१४-१५मध्ये १४५२८६ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आले ऊस लागवडीचे क्षेत्र १४५२८६ हेक्टर इतके वाढले. उसाचे उत्पादन १४६३०० मेट्रिक टन झाले. उसाची लागवड ही प्रामुख्याने शिरोळ, हातकणंगले, कागल, करवीर, गडहिंग्लज, पन्हाळा या तालुक्यात वाढली आहे तर इतर जिल्ह्यातही ऊस लागवडीत लक्षणीय वाढ झाली आहे.^{१६}

पिकातील बदलांचा परिणाम

कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये पूर्वी शेतीमध्ये मुख्यत्वेकरून उदरनिर्वाहासाठी लागणारी विविध तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया, नगदी पिके यांचे संमिश्र पद्धतीने लागवड केली जात होती. यात पौष्टिकतेने समृद्ध अशा ज्वारी, बाजरी, राळा, वरी, राजगिरा, कोदरा यासारखी तृणधान्ये मोठ्या प्रमाणात घेतली जात होती. यांचे सेवन आरोग्यासाठी हितकारी होते पण आता अपवाद वगळता या तृणधान्यांच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात घट झाल्याचे दिसते. आता महत्वपूर्ण तृणधान्यांच्या वापराला फाटा दिल्याने लोकांमध्ये आरोग्यविषयक विविध समस्या उद्भवत आहेत.^{१७} जिल्ह्यामध्ये पूर्वीपेक्षा फळबागा व भाजीपाला क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे यामुळे शेतकऱ्याला रोख पैसा मिळत असला तरी बाजारपेठेतील चढ-उतार यामुळे फळे व भाजीपाला पिकांवर मोठा परिणाम होतो या वेळी एखाद्या फळाला किंवा भाजीपाला पिकाला चांगला दर मिळतो त्यावेळी त्याची लागवड मोठ्या प्रमाणात वाढते आणि बाजार भाव पोचवतो शेतकऱ्याला भाजीपाला तोडणीची मजुरी मिळत नाही त्यामुळे उद्वेगाने तो उभ्या पिकांवर नांगर फिरवतो किंवा फळबागा तोडतो यामुळे फळबागा आणि भाजीपाला उत्पादन क्षेत्रातून निश्चित फायदा नेहमीच मिळत नाही.^{१८}

पूर्वीपेक्षा उसाचे क्षेत्र आता मोठ्या प्रमाणात घेतले जात आहे हे बारमाही पीक असल्याने त्याला भरपूर पाणी द्यावे कोल्हापूर जिल्ह्यात लागते जिल्ह्यात उसासाठी पारंपारिक पद्धतीने पाटाने पाणी दिले जाते. पाण्याच्या मुबलक उपलब्धतेमुळे उसासाठी जास्त प्रमाणामध्ये पाणी दिले जाते तसेच रासायनिक खतांचा अतिवापर, गळती यामुळे उपसा जलसिंचन योजनांच्या लाभ क्षेत्रांमध्ये क्षारपड जमिनीचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणात भेडसावत आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यात वारणा उजवा कालव्याच्या लाभक्षेत्रातील हातकणंगले, शिरोळ, पन्हाळा, शाहूवाडी येथील ३०.१५ हेक्टर क्षेत्र क्षारपड बनले आहे. जिल्ह्यातील दूधगंगा उजवा कालवा लाभक्षेत्रातील राधानगरी तालुक्यातील ४९.५० हेक्टर क्षेत्र क्षारपड बनले आहे.^{१९}

कोल्हापूर जिल्ह्यावर वाढलेल्या जलसिंचननाचा पीक पद्धतीतील बदलाचे अनुकूल परिणाम झाले आहेत नगदी पिकामुळे जिल्ह्यातील रोजगार मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे सिंचनाची उपलब्धता झाल्याने विविध पिकाखालील लागवडीखालील क्षेत्र पूर्वीपेक्षा मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. शेतकऱ्यांच्या मध्ये व्यापारी वृत्ती वाढून नगदी पिक लागवडीला प्राधान्य दिले जात आहे. उदरनिर्वाह पुरती असणारी शेती ही पूर्वीची दृष्टी बदलली आहे. शेतीतील उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याने शेतकऱ्यांचे राहणीमान आर्थिक स्थिती मध्ये सुधारणा झाली आहे. नगदी पिकांमुळे कृषी आधारित आणि कृषी प्रक्रिया उद्योगात वाढ झाली आहे. जिल्ह्यात साखर कारखान्यांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.

निष्कर्ष

१) शासनाने विविध प्रकल्पाची निर्मिती केल्यामुळे कोल्हापूर जिल्ह्याच्या कृषी जलसिंचनाच्या क्षमतेत वाढ झाल्याने लागवडीच्या क्षेत्रात वाढ झाल्याचे दिसते.

- २) कोल्हापूर जिल्ह्यात पीक पद्धतीत बदल झाला असून पूर्वीच्या तृणधान्य पिकांचे क्षेत्र घटले असून त्याजागी ऊस, सोयाबीन व इतर नगदी पिकांची या क्षेत्राची व्याप्ती वाढल्यामुळे पीक पद्धतीत बदल झाला आहे.
- ३) ऊस हे पीक मोठ्या प्रमाणात सातत्याने घेतल्याने जिल्ह्यात तालुक्यात जमिनीचा पोत बिघडून शारपड जमिनीचे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.
- ४) पीक पद्धतीतील बदलाचा परिणाम आहारावर झाला आहे पूर्वीच्या पौष्टिक तृणधान्यांच्या आभाव नव्या पीक पद्धतीमुळे झाला आहे.
- ५) नगदी पिकांमुळे कृषी-आधारित उद्योगधंद्यात वाढ झाली आहे जिल्ह्यात रोजगार वृद्धी झाली असून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये पूर्वीच्या तुलनेत सुधारणा झाली आहे. कृषी-आधारित उद्योगधंद्याच्या वाढ ही कोल्हापूर जिल्ह्याच्या सर्वांगीण विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावताना दिसते.

निष्कर्ष

- १) दमढेरे एस. व्ही., भारतीय जलसंपदा, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे २०१६ पृष्ठ ८७
- २) कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्व पाटबंधारे योजनांची पुस्तिका, जलसंपदा विभाग लाभक्षेत्र प्राधिकरण, कोल्हापूर जून २०१२ पृष्ठ ३,४
- ३) कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन २०१५, पृष्ठ ५१
- ४) चौधरी कि. का. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर कोल्हापूर दर्शनिक
- ५) Radhanagari Dam Revised Irrigation Project Report, 1972 Page 4
- ६) Doodhaganga Irrigation Project hydrology and Water Planning Project Report Chapter 2, Page 4,5
- ७) मोठ्या प्रकल्पाची ठळक वैशिष्ट्ये रेकॉर्ड्स, सिंचन विभाग, कोल्हापूर
- ८) कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन २००५, पृष्ठ ५६
- १०) मध्यम प्रकल्पाची ठळक वैशिष्ट्ये रेकॉर्ड सिंचन विभाग कोल्हापूर
- ११) कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन २०१५ पृष्ठ ५५
- १२) Socio -Economic Review And District Statistical Abstract Kolhapur District 1961- 62 Page No 17 to 24 and
- उपरोक्त कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक..... समालोचन २०१५, ३४ ते ४१
- १३) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०११-१२ पृष्ठ ८६
- १४) उपरोक्त कोल्हापूर जिल्हा.... समालोचन २०१५ प.... ३४ ते ४१
- १५) दैनिक लोकसत्ता, २०१६, पृष्ठ ३
- १६) उपरोक्त कोल्हापूर जिल्हा समालोचन २०१५, पृष्ठ ३४ ते ४१
- १७) मुलाखत: श्री शंकर आप्पाजी पाटील. शेतकरी वय ८२, दि. १६.०५.२२ कबनूर.
- १८) कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन २०१५, पृष्ठ ५१
- १९) पुजारी रावसाहेब, कायापालट क्षारपड जमिनीचा, तेजस पब्लिकेशन, तृतीय आवृत्ती कोल्हापूर, २०१९

क्रीडा क्षेत्रावरती महामारीमुळे झालेले दुष्परिणाम**सहा प्रा व्हटकर अनिता मधुकर**

शारीरिक शिक्षण संचालक

आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज कडेपूर

ता.कडेगांव जि.सांगली

प्रा डॉ कलवले गोविंद केरबा

शारीरिक शिक्षण संचालक

कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय,

हडोलती ता.अहमदपूर, जि. लातूर

प्रस्तावना.

२२ मार्च २०२० Covid-19 च्या प्रादुर्भावामुळे देशभर जाहिर झालेले पहिले १५ दिवसाचे लॉकडाऊन सगळे कसे जिथल्या तिथे ठप्प झालेले होते. पर्यटन स्थळे, सार्वजनिक ठिकाणे, शाळा, महाविद्यालयअगदी मंदिरांना देखील कुलपे लावण्यात आली होती. लोकांना देखिल घरामध्येच सतर्क राहण्यास सांगितले गेले होते, १५ दिवसाचे लॉकडाऊन लोकांना त्यावेळी येणाऱ्यासंकटाची चाहूलही नव्हती. पुढे पुढे १५ दिवस म्हणता म्हणता आणखी १५ दिवस १ महिना ३ महिने मग जवळपास दीड वर्ष (१ वर्ष ६ महिने) हे पुढे असेच चालू राहिले होते. या लॉकडाऊनमुळे लोकांची अवस्था पिंजऱ्यात राहण्याच्या प्राण्यांच्या सारखी झाली होती. काय ते फक्त जिवनावश्यक वस्तूसाठी थोड्याथोड्या प्रमाणात लॉकडाऊनमध्ये शिथीलता आणली गेली.

Covid-19 हा एक संसर्गजन्य आजार आचानक भारतात नव्हे तर पुर्ण जगात प्रवेश करतो आणि पुर्ण जग ठप्प करून सोडतो. ही अशी महामारी ठरली की त्यामुळे लोकांना त्या आजारामुळे कमी पण त्या आजाराच्या भितीमुळे जास्त लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले. या परिस्थिती मध्ये लोकांना व्यायामावरती, योगावरती जास्त भर द्यावा असे प्रसारमाध्यमामधून सांगितले होते. पण प्रत्यक्षात मैदाने, जलतरण तलाव या ठिकाणी लोकांना जाण्यास मनाई होती. घरात बसून शुध्द हवा कुठून मिळणार, पहाटे व्यायामासाठी फिरायला जाणारे, सायकलींग करणारे लाखो लोक घरामध्ये बंदीस्थ होते. शेजारच्या घरात तर दुरच पण त्याच्याशी बोलायला ही घाबरत होते. आहे त्या परिस्थितीत राहण्याची लोकांनी जणू स्वतःला सवयच लावून घेतली होती. यामध्ये लहान मुलांची मानसिकता तर खूप बिघडलेली दिसून येते. याचा परिणाम सध्याच्या काळातही जाणवत आहे. लहान मुलांना या काळात मनोरंजनाचे साधन म्हणून फक्त टिव्ही व मोबाईल एवढेच हाती देण्यात आले होते. त्यातच आणि विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान नको म्हणून ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचा वापर लहानां पासून मोठ्या विद्यार्थ्यांपर्यंत मोबाईलद्वाराच देण्यात आले. त्यामुळे आतः सध्या सर्वच मुलांना मोबाईलचा अतिप्रमाणात वापर करण्याची सवय लागली आहे. अभ्यासाची आवड किंवा शाळा महाविद्यालयात जाऊन शिक्षण घेण्याची आवड/ईच्छा त्यांना राहिलेली दिसत नाही. त्यामुळे वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या संख्येमध्ये अतिशय घट झालेली पहावयास मिळत आहे.

या महामारीमुळे लोकांचे जिवन हैरान करून टाकले होते. उपजिवीकेसाठी चालू असणारा छोटा-मोठा व्यवसाय ही या लॉकडाऊन मुळे बंद पडला होता. लोकांच्याकडे जगण्यासाठी तुटपुंज्या पैश्यामध्ये आपला उदरनिर्वाह चालवावा लागला होता. लोकांना एकमेकांशी प्रत्यक्ष संपर्क साधता येत नव्हता. रहदारीचे, दळणवळणाचे मार्ग ही ठप्प झाले होते. या सर्व घटनांमुळे लोकांची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, दैनंदिन जीवणाची सर्वच कोंडी झाली होती. या जवळपास २ वर्षांच्या काळात घडलेल्या घडामोडीमध्ये भारत देश आर्थिक गोष्टींमध्ये १० वर्ष पाठीमागे गेला आहे असे म्हटले जात आहे.

व्याख्या.

महामारी : “एखाद्या संसर्गजन्य विषाणूमुळे जगातील लोकांचे प्राण मोठ्या प्रमाणात धोक्यात येतात. लोकांचे मृत्यूचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणात असते त्यास महामारी असे म्हणतात.”

भारतामध्ये आलेले साथिचे/महामारीचे रोग

१७२० — प्लेग

१८२० — हैजा

१९२० — फ्लू

२०२० — कोरोना

Covid-19 : “Covid-19 हा कोरोनाच्या विषाणूपासून होणारा रोग आहे. हे मानवामध्ये साध्या सर्दीबरोबरच तीव्र स्वरूपाच्या श्वसनासंबंधी मध्य पूर्व श्वसन व तीक्ष्ण श्वसन अशी एकाचवेळी विशिष्ट विकृती दर्शविणारी लक्षणे असणारे आजार निर्माण करतात.”

“काही विशिष्ट कारणामुळे किंवा साथीच्या रोगामुळे संपूर्ण देशभर, जगभर देशाच्या काही भागात मोठ्या प्रमाणात लोकांची संख्या मृत्यूमुखी पडते त्यास महामारी असे म्हणतात.”

क्रीडा क्षेत्रावरती महामारीचा झालेला परिणाम

यासर्व घटनाक्रमात क्रीडा क्षेत्रालाही आपले बलिदान द्यावे लागले आहे. सर्व मैदाने बंद, जलतरण तलाव बंद, जिम बंद, व्यायामशाळा बंद, पहाटे फिरायला जाण्यास, पळण्यास जाण्यास, सायकलिंग करण्यास मनाई, अशा परिस्थिती मध्ये खेळाडूंनी आपला व्यायाम तरी कसा करायचा किंवा आपल्या खेळाचा परफॉर्मन्स तरी कसा टिकवायचा यासर्व गोष्टीचा वाईट परिणाम झालेला दिसून येतो. शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ हे पूर्ण वर्ष लॉकडाऊन ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली प्रमाणे घेण्यात आले. शिक्षण, टेस्ट, परिक्षा हे सर्वच ऑनलाईन झाले होते. फक्त पुस्तकी ज्ञान दिले गेले होते. पण शाळा महाविद्यालयात पुस्तकी ज्ञानासोबत मैदानावरती होणाऱ्या खेळ अक्टीविटी ही महत्वाच्या आहेत हे कदाचित कोणाच्या लक्षात आले नसावे. दरवर्षी शाळा, महाविद्यालयातून शासन मान्य खेळाच्या शालेय खेळ (school game) व ऑल इंडिया, खेळो इंडिया या स्पर्धा घेतल्या जातात. पण साल २०२०-२१ ला त्या स्पर्धा पार पाडल्या गेल्या नाहीत. अगदी जिल्हा स्तरापासून ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत या स्पर्धा घेतल्या जातात. या मध्ये विभागापासून पुढे राष्ट्रीय स्तरापर्यंत प्राविण्य प्राप्त करणाऱ्या खेळाडूला १०वी व १२वी च्या बोर्ड मार्क्स मध्ये खेळाचे वाढीव गुण मिळतात ते मिळविता आलेच नाही. शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ याही वर्षी हीच अवस्था असल्याचे दिसते. महाविद्यालयाची ही हीच अवस्था झाली होती. तेथेही विद्यापीठ आंतरगत कोणत्याच स्पर्धा पार पाडल्या गेल्या नाहीत. त्यामुळे जी मुले नोकरीच्यासाठी खेळकोट्यातून प्रयत्न करणार होती, त्याची संधी हुकली. हजारो खेळाडूंचे या महामारीमुळे नुकसान झाले आहे.

लॉकडाऊन मध्ये जेव्हा हळू हळू थोड्या प्रमाणात शितीलता करण्याचा प्रयत्न शासनाने केला या मध्ये एक गोष्ट मनाला अतिशय दुखावणारी वाटली. ती म्हणजे या महामारीतून वाचण्यासाठी ‘व्यायाम व योगा’ यावरती भर द्या असं सांगणाऱ्यांनी प्रथमतः मैदाने खुली न करता दारूची दुकाने सर्वात प्रथम खुली केली. तेव्हा व्यायामामुळे शरीर व मन तंदुरुस्त होईल प्राणवायूची मात्रा वाढेल याकडे लक्ष दिले गेले नाही.

२०२० मध्ये होणारी सर्व जगाचे लक्षवेधनारी ऑलिम्पिक (टोकीयो) स्पर्धा ही देखिल पुढे ढकलण्यात आली. २०२१ मध्ये या स्पर्धा शितीलीकरणामध्ये पार पाडल्या गेल्या पण त्या स्पर्धेसाठी असणारी लोकांची उपस्थिती किंवा प्रत्येक स्पर्धकाचा खेळाचा परफॉर्मन्स यामध्ये नक्कीच घट झालेली जाणवते. या स्पर्धेसाठी भाग घेणाऱ्या स्पर्धकांची संख्याही काही ना काही कारणाने घटलेली दिसते. मग ते कोणी स्वतः स्पर्धक कोरोना बाधित झाला म्हणून असेल किंवा त्याच्या घराचा कोणी सदस्य कोरोना बाधित झाला म्हणून त्यालाही १४ दिवस होम कॉरंटाईन व्हाव लागले म्हणून असेल. उदाहरण दाखल सांगायचे तर भारताला या ऑलिम्पिक मध्ये पुरुष भालाफेक मध्ये सुवर्ण पदक मिळाले. निरज चोप्रा याने ८७.५८ मिटर भाला फेकत हे सुवर्णपदक भारताच्या नावावर केले. या गोष्टीचा मला अभिमान आहे, पण निरज चोप्राने टाकलेला ८७.५८ मिटर भाला त्याच्याही पेक्षा लांब फेकणारे स्पर्धक जे ९० मिटर पेक्षा ही जास्त लांब भाला फेकू शकत होते. या स्पर्धेसाठी पात्र झाले होते मात्र तापाच्या कारणाने ते या स्पर्धेमध्ये सहभागी होवू शकले नाहीत.

आज हीच परिस्थिती महाविद्यालयातील खेळाडूंची ही आहे जवळपास दिड वर्ष मैदाने बंद, सराव बंद त्यामुळे शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ महाविद्यालयीन खेळाडूंची किंवा संघांची स्पर्धेमध्ये असणा-या संख्ये मध्ये व त्यांच्या खेळ कार्यामध्ये खूपच घट झालेली जाणवत आहे. ही घट भरून काढण्यासाठी त्यांना आता जास्त श्रम घ्यावे लागणार आहेत.

झालेले परिणाम

चांगला — असा एकच परिणाम म्हणजे जे लोक व्यायामाला महत्व देत न्हवते ते जीवाच्या भितीने व्यायामाकडे व योगा कडे वळले.

वाईट परिणाम:

१. लोकांची सामाजिक, अर्थिक, शैक्षणिक स्थिती पुर्ण खालावली.
२. खेळाडूंच्या व्यायामात, खेळ सरावात सातत्यता न राहिल्याने खेळ कार्यमान पुर्ण खालावले.
३. खेळाडूंना पुन्हा नव्याने सुरवात करावी लागत असल्याने जास्त श्रम करावे लागणार आहेत.
४. मागिल वर्षी शालेय खेळ किंवा विद्यापीठ अंतर्गत होणाऱ्या स्पर्धा न झाल्याने जे खेळाडू प्रावीण्य प्राप्त करू शकले असते त्याची संधी गेली आहे.

निष्कर्ष:

या महामारी मुळे क्रीडाक्षेत्रावरती खूप गंभीर परिणाम झालेला दिसून येत आहे. ऑलिम्पिक स्पर्धेमध्ये खेळाडूंनी पदक प्राप्त करावे, देशाचे नाव लौकिक करावे अशी सर्वांचीच अपेक्षा असते. पण त्यांच्या खेळ परफॉर्मस वरती या महामारीचा खूप वाईट परिणाम होईल अशी भीती ही वाटते. कारण शालेय स्तरावरच्या घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा या ही पार पडल्या नाहीत, विद्यापीठ अंतर्गत होणाऱ्या स्पर्धा यामध्ये स्पर्धकांची संख्या व त्यांच्या परफॉर्मस यामध्ये कमालाची घट जाणवते.

“प्रसार माध्यमांचा समाजावरील प्रभाव”**प्रा. डॉ. विनोदकर व्ही. एस.****M.A. B.Ed. M.Phil Ph.D SET**

बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी जि. सांगलीए मो. नं. — ९९७०६४४२८९

प्रस्तावना —

प्रसारमाध्यमाना मानवाच्या जीवनात आणि प्रगतीत फार महत्वाचे स्थान आहे. सध्या प्रसारमाध्यमे म्हणजे मानवी जीवनाचे अविभाज्य घटक बनले आहेत. अश्व युगापासून आधुनिक युगातील तांत्रिक बदला पर्यंतच्या प्रवासात प्रसारमाध्यमातील लहान—मोठ्या घटकांचे फार मोठे योगदान आहे. उदा. १२ व्या शतकातील संत साहित्यातील साधनापासून विज्ञान तंत्रज्ञानातील रेडिओ, टेलिव्हिजन, टेलिफोन, तार, पोस्ट, मेल, वर्तमानपत्र, वॉट्सप, मोबाईल, एस.एम.एस, फेसबुक, व्हीटर, इन्स्टाग्राम, सॅटेलाईट पर्यंतच्या साधनाना खूप महत्वाचे स्थान आहे. बदल हा समाजाचा स्थायी स्वभाव आहे. उत्क्रांतीच्या मार्गाने व क्रांतीच्या मार्गाने मानवी जीवनात खूप बदल झाले आहेत. उदा. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, मानवी जीवन मूल्यात, नैतिक मूल्यात, धार्मिक मूल्यात, रुढी, नियम, परंपरा, आचार, विचार, कृतीत, तसेच, शेती, उद्योग, व्यापार, दळणवळण, शिक्षण, संशोधन, ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, मानवी संस्कार व संस्कृती यामध्ये बदल घडवून आणण्याची ताकत केवळ प्रसार माध्यमामध्येच आहे हे निश्चित झाले आहे.

थोडक्यात समाजात घडत असलेले रचनात्मक बदल नोंदविणे, ते बदल गतीमान करणे, लोकांना चांगल्या, वाईट, गोष्टीची जाणीव करून देणे, सत्याला उजेडात आणणे, अन्याय, विषमता, दुःख, दारिद्र्य, बेकारी, भ्रष्टाचार याला वाचा फोडण्याचे काम प्रसार माध्यमावर आहे.

१.१ शोध निबंधाची उद्दिष्टे :-

१. प्रसारमाध्यमातील विविध साधनाचा अभ्यास करणे.
२. प्रसार आणि माध्यमे यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.
३. आधुनिक माध्यमांचा आढावा घेणे.

१.२ शोधनिबंधाची गृहितके :-

शोध निबंधाची गृहितके खालील प्रमाणे आहेत.

१. विविध क्षेत्रातील बदल प्रसार माध्यमामुळे झाला आहे.
२. प्रसार माध्यमातील बदल मानव निर्मित आहेत.
३. सामाजिक परिवर्तनात माध्यमाची भाषा महत्वाची असते.

१.३ शोध निबंधाची अभ्यास पद्धती :-

प्राथमिक व दुय्यम साधन सामुग्री पैकी शोध निबंधाचे लेखन करताना प्राथमिक साधनसामुग्रीच्या तुलनेत दुय्यम साधनसामुग्रीचा अधिक वापर केला आहे. प्राथमिक साधनामध्ये, प्रत्यक्ष, मोबाईल, इंटरनेट, फेसबुक वापरणाऱ्या लोकांच्या सवयी, प्रवृत्ती, गैरवापर यातून मिळालेल्या ज्ञान, अनुभव व प्रत्यक्ष पाहिलेल्या चांगल्या वाईट परिणामांची माहिती संकलित करून शोधनिबंध वस्तुनिष्ठ पद्धतीने लिहिण्याचे प्रयत्न केले आहे. यामध्ये टेलिव्हिजन, रेडिओ, वर्तमानपत्र, साहित्यकारांचे ग्रंथ, कथा, कादंबऱ्या, पुस्तक, मासिके इ. मधून मिळालेल्या माहितीचा वापर केला आहे.

१.४ प्रसार माध्यमांची संकल्पना :-

प्रसार आणि माध्यमे यांचा विचार केल्यास या दोन घटकांच्या समन्वयातून संदेशाची देवाण घेवाण केली जाते. आपले आचार, विचार, प्रेम, भावना, राग, लोभ, वेदना, नैराश्य, तळमळ, सहानुभूती दुसऱ्या पर्यंत पोहचविणे म्हणजे प्रसार होय व माहिती पोहचविण्यासाठी वापरलेली साधने म्हणजे माध्यमे होय. “समझने वालो कों सिर्फ इशारा काफी है।” असे म्हणतात. माहिती किंवा संदेश देण्याचे मार्ग वेगवेगळे आहेत पण उद्देश एकच असतो. उदा. एखादया व्यक्तीने डोळे वठारले की समोरचा माणूस गप्प बसतो किंवा बसविले जाते. एखादया व्यक्तीने शिळ घातली की चार लोक एकत्रित जमा होतात.

१६ व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या काळात मोबाईल, फेसबुक, इंटरनेट, टीव्ही, रेडिओ ही संदेशवहनाची साधने अस्तित्वात नव्हती. त्यावेळी गुप्त माहिती दुसऱ्याला देण्यासाठी हातवारे, इशारा, मशाल पेटविणे, विशिष्ट प्रकारचा आवाज काढणे किंवा चांगली बातमी देण्यासाठी नगारा वाजविणे इत्यादीचा वापर केला जात होता. नंतर संदेश किंवा माहिती पाठविणेसाठी मानवाने पशुपक्षांचा व प्राण्यांचा वापर केला. उदा. “मैने प्यार किया” या चित्रपटात संदेश पाठविण्यासाठी कबुतराचा वापर केलेला आहे. “कुली” या चित्रपटात अल्लारखा (पक्षाचा) वापर केला आहे. “तेरी मेहरबानियाँ” चित्रपटात कुत्र्याचा वापर केला. “मेरा रक्षक” मध्ये मेंढीचा वापर, मर्द मध्ये घोड्याचा वापर व हाथी मेरा साथी मध्ये हत्तीचा वापर. संदेशाची साधने बदललेली आहेत. पण सूत्रधार व वापरकर्ता मात्र मानवच आहे.

थोडक्यात प्रसार आणि माध्यम यामध्ये महत्वाचा दुवा मानव आहे.

१:५ प्रसार माध्यमाची साधने :-

प्रसार माध्यमाची साधने अनेक आहेत. अश्मयुगापासून आधुनिक युगा पर्यंत उत्क्रांतीच्या मार्गाने त्यामध्ये बदल व परिवर्तन होत गेले आहेत. उदा. मशाल पेटवून संदेश देणे, हातवारे करणे, पक्षांचा आवाज काढणे, पक्षी, प्राणी यांचा वापर माहिती देणे किंवा पाठविणेसाठी करणे, संत साहित्यकारांचा विचार केल्यास ओवी, अभंग, भारुड, भजन, किर्तन, प्रवचन, कविता, संत साहित्यातील लेखन हे सर्व माहितीचे देवाण-घेवाण करण्याची साधने होती. समाजातील दुःख, विषमता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, जातीभेद, वंशभेद, निर्मूलनाचे उत्तम व प्रभावशाली माध्यमे ठरलेली आहेत. नंतर १८ व्या शतकात तार, पोस्ट, टेलिफोन, तारयंत्र, रेडिओ, १८३२ मधील बाळशास्त्री जांभेकरांनी काढलेले दर्पण व दिग्दर्शन ही वर्तमान पत्रे नंतर १९ व्या शतकातील ग्रंथ, पुस्तके, वर्तमानपत्रे, मासिके, पाक्षिके, रेडिओ, टेलिव्हिजन, संगणक, चित्रपट, वॉटसप, फेसबुक, व्हीटर, ब्लॉग, इन्स्टाग्राम, मोबाईल, एस एम एस व विविध दैनिक वर्तमानपत्रे, कथा, कादंबऱ्या, प्रवासवर्णन, ग्रंथ, आत्मचरित्रे या सर्व घटकांनी समाजात परिवर्तने घडवून आणली आहेत. संस्कार, संस्कृती, राष्ट्रप्रेम, त्याग, बलिदान, राष्ट्रवाद, लोकशाही, समाजवाद, नितीमूल्ये, जीवनमूल्ये, अभिमान, स्वाभिमान, पावित्र्य, चारित्र्य या बदल माहिती विविध माध्यमातून मानवाला योग्य वेळी योग्य पद्धतीने मिळत गेल्याने मानवाच्या जीवनाला कलाटणी मिळाली आहे. समाज अंधार युगातून विज्ञान युगात पोहचला आहे. प्रसार माध्यमामुळे शेती, उद्योग, व्यापार, सहकार, शिक्षण, संशोधन इ. क्षेत्रात मानवाने खूप प्रगती घडवून आणली आहे. थोडक्यात प्रसार माध्यमामध्ये मानवाचे मत, मन व दृष्टीकोन बदलण्याची ताकत आहे हे निश्चित.

१:६ प्रसार माध्यमात साहित्यिकांचे योगदान :-

प्रसार माध्यमांचा मुख्य उद्देश आहे सत्य उजेडात आणणे, समाजातील दुःख, दारिद्र्य, बेकारी, विषमता, अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार यांना वाचा फोडणे. लोकांच्या मनातील भिती, संशय, शंका दूर करणे, आर्थिक, सामाजिक शोषणा विरुद्ध बंड, संघर्ष करून वस्तुस्थिती जनते समोर आणणे. वर्गभेद, वंशभेद, जाती भेद, लिंगभेद, भाषाभेद, प्रांतभेद मिटवणे. थोडक्यात प्रसारमाध्यमांनी कोणाबद्दल ही पूर्वग्रह दूषित विचार मनाज न आणता सामाजिक प्रश्नाला न्याय दिले पाहिजे.

भारताचे अनेक सुपुत्र होवून गेले आहेत, काही अस्तित्वात आहेत ज्यांनी आपल्या लेखन साहित्याच्या माध्यमातून समाजातील दुःख दारिद्र्य, विषमता, मक्तेदारी, जातीभेद, अज्ञान रुढी, नियम, परंपरा याला मूठमाती देवून अंधारात खितपत पडलेल्या समाजाला प्रकाशात आणून सोडले आहे. माणसाला गुलामगिरीच्या बेडीतून मुक्त करून माणसाला स्वाभिमानाने जगण्याचे साधन निर्माण करून दिले. यामध्ये महात्मा फुले यांचे शेतकऱ्यांचा आसूड, गुलामगिरी, इशारा, ब्राम्हणाचे कसब या पुस्तकांच्या माध्यमातून समाजाला नवी दिशा दिली. समाजात त्यामुळे वैचारिक जनजागृती घडून आली. शिक्षणाचे महत्त्व लोकांना कळाले. शिक्षणातील ब्राम्हणांची मक्तेदारी मोडून काढण्यात महात्मा फुले यांच्या साहित्याचे फार मोठे योगदान आहे. एक स्त्री शिकली की संपूर्ण कुटुंब शिकते हे शहाणपण पुस्तकांच्या माध्यमातून समजते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लिहिलेल्या ग्रंथ, पुस्तके, वर्तमानपत्रे यातून समाजात वैचारिक क्रांती निर्माण झाली आहे. खरे-खोटे, चांगले-वाईट, देव-धर्म, जात-पात

यावर बाबासाहेबांनी प्रहार करून न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही शाश्वत मूल्यांची जाणीव त्याच्या लेखनीने, भाषानाने मानवाला करून दिली. जात म्हणजे स्वताच्या सोयीसाठी समाजातील कर्मठ व नालायक लोकांनी निर्माण केलेली एक पध्दतशीर व्यवस्था म्हणजे जात होय. सर्व माणसे जन्माला येताना उघडी-नागडी येतात मग जात कुठून आली? या प्रश्नाने मानवजातीचे डोळे उघडले व समाजात परिवर्तन घडून आले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे ते प्राशन केल्यावर माणूस गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही हे विचार सर्वसामान्या पर्यंत पोहचले त्यातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक क्रांती बाबासाहेबांच्या पुस्तकांनी घडविली आहे. डॉ. बाबासाहेबांचे संविधान भारतातील सर्व जाती-धर्माच्या लोकांना न्याय, कायदा, सुव्यवस्था, लोकशाही या माध्यमातून एकत्रित बांधून ठेवले आहे. शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष कारा व गुलामाला त्यांच्या गुलागिरीची जाणीव करून द्या मग तो नक्की बंडकरून उठेल. हा संदेश बाबासाहेबा यांच्या विचाराने व लेखनीने दिला.

अण्णा भाऊ साठे यांनी फकीरा, माकडीचा माळ, खापऱ्या चोर, वारण्याचा वाघ, माझी मुंबई, स्टॉलिन ग्रॅडचा पोवाडा यांच्या माध्यमातून समाजातील दुःख, दारिद्र्य, विषमता, अन्याय, आत्याचार, जातीभेद याला आपल्या साहित्याने सुरंग लावला. माणूसकीचे व मानवतावादाचे व निती मूल्याचे धडे समाजाला दिले. राष्ट्रवाद, चारित्र्य, प्रामाणिकपणा ही जीवनमूल्ये समाजाला दिली.

साने गुरुजी यांच्या श्यामची आई या पुस्तकातून चारित्र्य, स्वाभिमान, आईचे संस्कार, प्रेम, तळमळ, त्याग, निष्ठ, परोपकार, प्रामाणिकपणा यांच दर्शन पुस्तकाच्या माध्यमातून घडविले. त्यामुळे समाजातील लोकांचा दृष्टीकोण बदलला.

संतगाडगे बाबा यांनी भजन किर्तनाच्या माध्यमातून समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, गैरसमज दूर केला. संत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव, एकनाथ, सावंता माळी, संत गोरा कुंभार, नरहरी सोनार यांनी भारूड, भजन, किर्तन, प्रवचन, गाथा या माध्यमातून समाजातील कर्मठपणा दूर केला. वंदेमातरम या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून अरविंद घोष यांनी देशातील तरुणांची मने क्रांतीकडे वळविली होती. आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांनी मराठी वृत्तपत्र सृष्टीचा पाया घेतला म्हणून त्यांना वृत्तपत्रसृष्टीच जनक म्हणतात. मराठी भाषेतील दर्पण हे पहिले वृत्तपत्र १८३२ मध्ये सुरु केले. १८४० मध्ये दिग्दर्शन हे दुसरे मराठी मासिक सुरु केले. या दोन वृत्तपत्रातून समाज जागृती करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा बंद पाडण्यासाठी खूप प्रयत्न केले, तसेच विधवाचा पुर्नविवाह, स्त्रियांचे शिक्षण, धर्ममराठीतील घरवापसी या सारखे विषय प्रामाणिक पणे हाताळे होते. पत्रकारिता का करावी? कशी करावी, कशासाठी करावी? याचा आदर्श पाया घालून दिला. पत्रकारिता ही निर्भिड, प्रामाणिक, वस्तूनिष्ठ व सत्यावर आधारित असली पाहिजे असे त्यांचे मत होते. अन्याय, अत्याचार, विषमता याला वाचा फोडता आली पाहिजे. उदा. १८८१ मध्ये लोकमान्य टिळकांनी जनजागृतीसाठी “केसरी व मराठा” दोन वृत्तपत्र काढले. त्यांनी राष्ट्रवाद्याला अधिक महत्व दिले. ब्रिटिशांच्या जुलमी कारभारा विरुद्ध बंड पुकारले होते. “सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे की नाही” असा प्रखंड सवाल त्यांनी पत्रकारीतेत केला होता. लोकामध्ये ऐक्याची भावना निर्माण करण्यासाठी त्यांनी सार्वजनिक गणपती उत्सव व शिवजयंती उत्सव सुरु केले. त्यामुळे समाजात फार मोठे परिवर्तन घडून आले आहे. लाला लजपतरॉय यांनी भारतीय लोकांच्या मनात स्वदेशाची, स्वातंत्र्याची लालसा निर्माण करण्यासाठी यंग इंडिया हे वर्तमानपत्र काढले होते.

थोडक्यात मूकनायक, हरिजन, यंग इंडिया, केसरी, मराठा, दर्पण या वृत्तपत्रांनी समाजातील जातीभेद, धार्मिक कर्मकांड, अन्याय, विषमता, गुलामगिरी, शोषण याला मूठमाती देवून न्याय, स्वातंत्र्य, समता ही मानवी मूल्ये समाजात रुजवली.

१:७ प्रसार माध्यमे शाप की वरदान :-

प्रसार माध्यमे शाप की वरदान हा सध्या कळीचा मुद्दा ठरला आहे. उदा. पूरणकाळात नारदमुनींना आपण कळीचा नारद म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जात होते. पण त्यावेळी माहिती चांगली असो किंवा वाईट माहितीचे देवाण-घेवाण करण्यासाठी प्रमुख माध्यम म्हणजे नारदमुनी होते. मित्र हो महाभारत युद्धाचे वर्णन संजय करत होता. १०० कौरवामध्ये ५ पांडव ही

होते हे विसरता येणार नाही. याचा अर्थ प्रसारमाध्यमे चांगली आहेत तशी वाईट ही आहेत. सध्या आधुनिक प्रसार माध्यमामध्ये थोडीशी विकृती निर्माण झाली आहे. पत्रकारीतेला लोकशाहीचे चौथे खांब समजले जाते. पण पर्वग्रहदूषित विचारामुळे, निर्भिडपणाच्या अभावामुळे, समाजकारणात राजकारणाचा शिरकाव झाल्यामुळे, राजकिय दबावा—दडपणामुळे, सत्ता, पैसा याच्या लालसेमुळे पत्रकारीता व साहित्य निर्मितीमध्ये सत्य, वस्तुस्थिती मांडण्याचा अभाव सध्या दिसून येत आहे. भडकपणा, दांभिकपणा, चोचलेपणा, लाचारीपणा, अर्धवटपणा याचा प्रभाव वाढत आहे. सध्या प्रसार माध्यमांची अवस्था वाळवंटात भरकटलेल्या उंटा सारखी झाली आहे. उंट नक्की कोणत्या दिशेला जावून थांबेल हे सांगता येत नाही. उदा. चांगल्या गोष्टीला जास्त प्रसिध्दी न देता नको त्या गोष्टीला नको तेवढे महत्व देवून विषय मोठा करण्याची पध्दत वाढली आहे. उदा. सध्याचे भोंगा प्रकरण व हनुमान चालीसा चे प्रकरण. सर्व धर्मसमभाव, धर्मनिरपेक्ष, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व ही मूल्ये संविधानात मान्य केलेली असताना अराजकता, मतभेद, मनभेद, निर्माण करण्याचे कारण काय? प्रसारमाध्यमानी समाजातील दुःख, विषमता, दारिद्र्य, जातीभेद, भ्रष्टाचार, फसवणुक, लबाडणुक, शिक्षण, आरोग्य, सुशासन यावर प्रखंड मते मांडली पाहिजेत. समाज परिवर्तनाला देशाच्या विकासाला, शेती, उद्योग, व्यापार, सहकार, शोध, संशोधन, संस्कार, संस्कृतीला पोषक वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे.

थोडक्यात प्रसारमाध्यमानी, संत साहित्या मधील विचार, शाहू, फुले, आंबेडकर, डॉ. ए. पी. जे अब्दुल कलाम, छत्रपती शिवाजी महाराज, गौतमबुद्ध, महंमद पैगंबर, भगवान महावीर, संत बसवेश्वर यांच्या विचाराची मांडणी व पेरणी पुन्हा—पुन्हा करण्याची गरज आहे. वर्तमानपत्रे, वाटसप, इंटरनेट, व्हीटर, ब्लॉग, फेसबुक, इन्स्टाग्राम याचा वापर समाजाच्या, देशाच्या प्रगतीसाठी, दुसऱ्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी, स्वाभिमान वाढविण्यासाठी, आत्मविश्वास बळकट करण्यासाठी, देशप्रेम उफाळून येण्यासाठी केले पाहिजे.

संदर्भ :-

१. डॉ. वि. ल. धारुडकर — “विकास संवादाची नविन क्षितिज” — यांची इंटरनेअवर उपलब्ध माहितीचे संकलन व वापर
२. व्ही. एन. स्वामी — “महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व संत साहित्यिक” —विद्या भारती प्रकाशन २००५ — प्रथम आवृत्ती पान ८४, ६१
३. साने गरुजी — “श्यामची आई” — आदर्श विद्यार्थी प्रकाशन — पहिली आवृत्ती १९३५
४. नानासाहेब कठाळे — “अण्णा भाऊ साठे जीवन व साहित्य” — साठे साहित्य मंच प्रकाशन १९९६
५. इंटरनेटवरील माहिती
६. दैनिक सकाळ, दै. लोकमत मधील संकलित लेख इत्यादीचा वापर केला आहे.

भारतीय स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे**प्रा.यशवंत भालचंद्र खैरणार**

सहा.प्राध्यापक कर्मवीर रामरावजी आहरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय देवळा ता.देवळा
जि.नाशिक ,मोबा नं.९६७३६००१३५ ,ई.मेल— yashwant.khairnar11@gmail.com

प्रस्तावना —

भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. इंग्रजांच्या जुलमी राजवटीमधून आपण स्वातंत्र्य झालो. स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आपले अनेक समाजसुधारक क्रांतिकारक यांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली.

स्वातंत्र्यप्राप्ती बरोबर आपल्यासमोर असंख्य समस्या आवासून उभ्या होत्या. फाळणी त्यातून निर्माण झालेल्या दंगली, दारिद्र्य, अन्नधान्याची टंचाई, बेरोजगारी यावर नविनच स्थापन झालेल्या सरकारने उपाययोजना केल्या. दुरदृष्टी असलेले नेहरूंचे नेतृत्व भारताला लाभले. नेहरूंनी अंतर्गतच नाही. तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपले नेतृत्व सिध्द केले. अलिप्त धोरण, पंचवार्षिक योजना यांच्या माध्यमातून भारताचा विकास घडून आणला.

नेहरूनंतर शास्त्री, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, व्ही.पी.सिंग, अटल बिहारी वाजपेयी, मनमोहनसिंग यांनी या भारताचा विकास घडवून आणला स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे साजरे करताना आजच्या समस्या सोडविणे देखिल तेव्हादेच आवश्यक आहेत.

• संशोधनाचे उद्दिष्टे —

१. प्रस्तुत संशोधनातून स्वातंत्र्यानंतरच्या ७५ वर्षेच्या काळातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक विकासाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
२. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील राजकीय विचार प्रणालींचा अभ्यास करणे.
३. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील पंचवार्षिक योजना, हरितक्रांती, १९९१ चे नवे आर्थिक धोरण यांचा अभ्यास करणे.

• संशोधनाचे गृहिकृत्ये —

१. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात हरितक्रांती घडून आणली. ज्यामुळे भारत धनधान्याने स्वयंपूर्ण झाला.
२. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात दारिद्र्य, निरीक्षरता यांच्यावरती सरकारने काम केले
३. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारताचा आर्थिक, कृषी, विज्ञानतंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्ये विकास घडून आला.

• संशोधनाचे व्याप्ती —

प्रस्तुत संशोधनासाठी भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर, १९४७ ते २०२० याकाळातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, प्रगतीचा अभ्यास करावयाचा आहे.

• संशोधनाचे महत्व —

१. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील व स्वातंत्र्योत्तर भारतातील प्रगतीचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
२. स्वातंत्र्यानंती राजकीय, संरक्षण, सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील स्थिती समाजापुढे मांडणे.
३. सदरच्या संशोधनातून आजच्या विद्यार्थ्यांना भारतीय राजकारण, समाजकारणासाठी निश्चित दिशा मिळेल.

• राजकीय वाटचाल —

स्वातंत्र्यपुर्व काळात १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. १८८५ ते १९०५ हा मवाळ काळखंड म्हणून ओळखला जातो. १९०५ ते १९२० हा जहाल काळखंड म्हणून ओळखला जातो तर १९२० ते १९४७ हा काळ गांधीयुग म्हणून ओळखला जातो. या १८८५ ते १९४७ या काळात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले. बुध्दिवादी वर्गाने या काळात काँग्रेसने नेतृत्व केले. काँग्रेस नेत्यांनी ब्रिटीश सरकारकडे विविध मागण्या केल्या त्यात लोकशाही व्यवस्थेत भारतीयांची देखिल निवड व्हावी. त्यानुसार वेळोवेळी ब्रिटीश सरकारने कायदे करत भारतीयांना राज्यव्यवस्थेत सामावून घेतले.

१९४२ च्या छोडो भारत आंदोलनानंतर दुसऱ्या महायुद्धाचा शेवट झाला. १९४६ मध्ये कॉबिनेट मिशन भारतात आले. स्वतंत्र्य भारताकडे नेणारे सरकार स्थापन करण्याचा यात प्रस्ताव मांडला होता. २ सप्टेंबर १९४६ रोजी भारताचे हंगामी सरकार स्थापन झाले. या सरकारचे प्रमुख पंडित नेहरु हे होते. हे सरकार १५ ऑगस्ट १९४७ पर्यंत अस्तित्वात होते.

भारताला १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. भारतामध्ये पहिली सार्वत्रिक निवडणुक १९५१ ला झाली. या निवडणुकीत काँग्रेसला ३६४ जागा मिळाल्या. पंडित नेहरु भारताचे पंतप्रधान झाले. नेहरुंनी भारतात अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. पंचवार्षिक योजना राबवून कृषी व उद्योग व्यवसायात वाढ केली. नेहरुंनी मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. भारताचे स्वतंत्र्य परराष्ट्र धोरण तयार केले. पंचशिल धोरणांचा स्विकार केला. नेहरुंच्या काळात चीन युद्ध लढले गेले यात भारताला पराभव स्विकारावा लागला. नेहरु हे १९४७ ते १९६४ पर्यंत भारताचे पंतप्रधान होते. भारताला नवी दिशा देण्याचे कार्य नेहरुंनी केले.

नेहरुंच्या मृत्युनंतर लाल बहादूर शास्त्री भारताचे १९ महिने पंतप्रधान होते. शास्त्रींच्या कार्यकाळात १९६५ चे भारताबरोबर युद्ध झाले. या युद्धात भारताने पाकिस्तानचा पराभव केला. त्यानंतर रशियाच्या मध्यस्तीने ताश्कंद करार घडून आला. त्याच रात्री शास्त्रींचे निधन झाले.

१९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस २८३ जागा मिळाल्या. शास्त्रीनंतर इंदिरा गांधी देशाच्या पंतप्रधान झाल्या. इंदिरा गांधींच्या काळात बँकाचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. राजपरिवारांची पेन्शन बंद करण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. पहिली नोटबंदी केली. १९७१ च्या युद्धात पाकिस्तानचा पराभव करून बांग्लादेशची निर्मिती करत आशियाचा भुगोल बदलला. १९७५ मध्ये गांधींच्या कार्यकाळात पहिला अणुस्फोट घडवून आणला गेला गांधींच्या काळात भारतात पहिल्यांदा आणीबाणी घोषित केली गेली. यामुळे जनमत त्यांच्या विरोधात गेले.

१९७७ च्या निवडणुकीत काँग्रेसचा पराभव झाला. जनता पक्षाच्या युतीने मोरारजी देसाई हे देशातील पहिले बिगर काँग्रेसी पंतप्रधान झाले. मोरारजी देसाई नंतर काँग्रेसच्या पाठिंब्याने चरणसिंग पंतप्रधान झाले. काँग्रेसचे १९७९ मध्ये पाठिंबा काढून घेतल्याने सरकार कोसळले.

१९८० च्या निवडणुकीत काँग्रेसला पुन्हा बहुमत प्राप्त झाले. या निवडणुकीत काँग्रेसला ४०४ जागा मिळाल्या व इंदिरा गांधी पुन्हा भारताच्या पंतप्रधान झाल्या. त्याकाळात त्यांनी ऑपरेशन ब्लू स्टार मोहिम हाती घेतली. यामुळे प्रचंड शिखर दंगली उसळल्या शेवटी ३१ डिसेंबर १९८९ रोजी इंदिरा गांधींच्या हत्या करण्यात आली.

इंदिरा गांधींच्या मृत्युनंतर त्यांच्या थोरला मुलगा राजीव गांधी पंतप्रधान झाले. १९८४ च्या निवडणुकीत काँग्रेसला लोकसभेत ४०१ जागा मिळाल्या. राजीव गांधी पंतप्रधान झाले. राजीव गांधी यांनी दुरसंचार व्यवस्थेत क्रांती घडवून आणली. राजीव गांधी म्हणजे 'संगणक युग' होय. परंतु राजीव गांधी यांच्यावर बोफोर्स प्रकरणामुळे प्रचंड टिका झाली. त्यांना राजीनामा द्यावा लागला. १९८९ मध्ये जनता पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले. व्ही.पी.सिंग पंतप्रधान बनले. ते एक वर्षेपेक्षा कमी काळ सत्तेत होते. त्यांच्या काळातच मंडल आयोगाच्या शिफारसी स्विकारून मागासवर्गीयासाठी २७ टक्के आरक्षण जाहिर झाले.

१९९१ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांच्या प्रचारावेळी तमिळनाडु मधील श्रीपेरुम्बुदुर येथे एलटीटी व्दारा राजीव गांधीची हत्या झाली. या निवडणुकीत काँग्रेसला २३२ जागा मिळाल्या. पी.व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान झाले. या काळात जागतिकीकरण, बाबरी मशिद, मुंबई साखळी बॉम्बस्फोट अश्या घटना घडल्या. सिंग यांच्या नंतर चंद्रशेखर पंतप्रधान झाले.

१९९८ च्या निवडणुकीत भाजपला १६१ जागा मिळाल्या. वाजपेयी पंतप्रधान झाले. परंतु त्यांचे सरकार अल्पावधीत कोसळले यानंतर देवेगौडा व इंद्रकुमार गुजराल यांनी आपले सरकार बनवले पण ते अल्पजीवी ठरले.

१९९८ च्या निवडणुकीत भाजप मोठा पक्ष ठरला. वाजपेयी पंतप्रधान झाले पण १३ दिवसात त्यांचे सरकार पडले. या काळात कारगिल युद्ध लढले गेले. त्यात भारताचा विजय झाला.

१९९९ ची निवडणुक महत्वपूर्ण होती. या निवडणुकीत ४५ पक्षांनी सहभाग घेतला. या निवडणुकीत अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीला २९८ जागा मिळाल्या वाजपेयी पंतप्रधान झाले.

२००४ च्या निवडणुकीत काँग्रेसला संयुक्त लोकशाही आघाडीला २१७ जागा मिळाल्या. मनमोहनसिंग पंतप्रधान झाले. खऱ्या अर्थाने १९७७ पासून भारतात आघाडी व युतीच्या राजकारणाला सुरुवात झाली होती. १९९९ च्या निवडणुकीपासून ते अधिक व्यापक झाले. २००४ ते २०१४ या १० वर्षांच्या कार्यकाळात मनमोहनसिंग देशाचे पंतप्रधान होते. या वर्षांच्या कार्यकाळात देशाने विविध आघाड्यांवर मोठी प्रगती केली. पुढील काळात काँग्रेस मंत्र्यांवर भ्रष्टाचाराचे आरोप झाल्याने २०१४ च्या निवडणुकीत काँग्रेसचा पराभव झाला

२०१४ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत १९८४ नंतर तीस वर्षात प्रथम लोकसभेत स्पष्ट बहुमत मिळवून नरेंद्र मोदी सत्तेवर आले. २०१४ ते आतापर्यंत मोदी हे देशाचे पंतप्रधान आहे. नोटाबंदी कलम ३७०, तीन तलाक कायदे, राम मंदिर हे मुद्दे घेऊन मोदी २०१९ च्या निवडणुकीत उतरले. या निवडणुकीत १० टक्के मतदार हा नवमतदार असल्याने सर्व राजकीय पक्षांनी सोशल मिडीयाचा वापर केला. भाजपाला ही निवडणुक बेरोजगारी न आलेले अच्छे दिन, धोक्यात आलेली बँकिंग व्यवस्था यामुळे अपयशाकडे घेवून जाणारी होती. पण या पक्षाने जाणीपूर्वक सांस्कृतिक, धार्मिक व भारतीय राष्ट्रवादाचा बागुलबुवा उभा केला आणि त्यात त्यांना यश मिळाल्याचे दिसून आले.

• समाजिक वाटचाल —

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात अनेक सामाजिक चळवळी निर्माण झाल्या. समाजातील अनिष्ट प्रथा परंपरा दूर करण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी कार्य केले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देखिल हे प्रयत्न होत राहिले. भारतीय राज्यघटनेने सर्वांना समानतेचा अधिकार दिला. भारतात ६१८ बोली भाषा बोलल्या जातात. घटनेने सर्वांना भाषिक स्वातंत्र्य दिले. भारतात दारिद्र्य ही मोठी समस्या आहे. २०१९/२० जागतिक बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक मध्ये भारताचा ६२ वा क्रमांक लागतो. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने महिलांसाठी कायदे करत त्यांना राजकीय, आर्थिक, प्रशासन व्यवस्थेत सामावून घेतले. हुंडा सारख्या सामाजिक प्रश्नांवर १९६१ चा हुंडा बंदी कायम करण्यात आला महिलांना लोकसभेत ३३ टक्के व पंचायत राज व्यवस्थेत ५० टक्के आरक्षण दिले.

भारतात प्राचीन काळापासून एकत्र कुटुंब व्यवस्था आहे. परंतु आधुनिक काळात ही व्यवस्था कमी होऊन विभक्त कुटुंब व्यवस्था निर्माण झाली आहे. ज्यामुळे अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. भारतातील अनेक सामाजिक चळवळींचा उदय महाराष्ट्रात झाला.

आर्थिक वाटचाल—

भारताच्या फाळणीचा भारतीय अर्थकारणावर विशेषतः कृषी व अन्नधान्य या क्षेत्रात अतिशय वाईट परिणाम झाला. भारतामध्ये अन्नधान्याचा तुटवडा जाणवू लागला होता. १९४८ मध्ये आर्थिक परिस्थिती अत्यंत चिंताजनक होती. कृषी उत्पादन वृद्धी व्हावी. यासाठी भाका, नांगल, दामोदर व्हॅली हिराकुड योजना हाती घेतली. त्याचबरोबर १९५० मध्ये राष्ट्रीय नियोजन मंडळाची स्थापना केली नियोजनाची उद्दिष्टे सामाजिक तत्वांवर आधारीत होती.

१.राष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न वाढविणे.

२.सर्वांना रोजगार उपलब्ध करून देणे.

३.संपत्ती व उत्पन्नातील विषमता कमी करणे.

४.समता व न्यायावर आधारीत समाजवादी समाजाची उभारणी करणे.

आर्थिक नियोजनाची उद्दिष्टे मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून गाठावयाची होती. त्यासाठी पंचवार्षिक योजना सोवियत रशियाच्या धर्तीवर राबविल्या गेल्या.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कृषीक्षेत्र व सिंचन आणि उर्जा प्रकल्प यांना अग्रक्रम देण्यात आला.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत औदयोगीकरणावर भर देण्यात आला १९५६ च्या औदयोगिक धोरणाच्या ठरावानुसार समाजवादी पध्दतीनुसार समाजाची निर्मिती हे आर्थिक धोरणांचे धैर्य ठरविण्यात आले.

पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून भारताचा आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणावर घडून गेला.

भारतात शेती क्षेत्रात देखिल ७० च्या दशकात क्रांती घडून गेली. भारत धनधान्याने समृद्ध झाला. १९९१ च्या काळात भारताची अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली होती. परंतु मनमोहनसिंग यांनी पुन्हा रुळावर आणली. सध्याच्या मोदी सरकारने समाजवादी अर्थव्यवस्थेऐवजी भांडवलशाही कडे वाटचाल सुरु केली आहे अनेक शासकीय उद्योगांचे खाजगीकरण करण्यात आले आहे.

मुल्यमापन —

स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे साजरे करतांना ७५ वर्षात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक बाबतीत भारताने नेत्रदिपक यश मिळविले. स्वातंत्र्यानंतर ज्या भारतात साधी टाचणी तयार होत नव्हती. तो भारत अण्वस्त्रधारी देश बनला. मंगळस्वारी केली. आजही भारतासमोर असंख्य समस्या उभ्या आहेत.

संदर्भसुची—

१. भारतीय राष्ट्रीय व स्वातंत्र्योत्तर भारत (१८८५ ते १९९१) डॉ.दिनकर मुर्कुटे, प्रशांत पब्लिकेशन, २०२१.
२. आज कालचा भारत, रजनीपाम दत्त, डायमंड पब्लिकेशन, २००६.
३. आधुनिक भारताचा इतिहास (१७६५ ते १९६१), प्रा.व्ही.के.जाधव, विदया प्रकाशन, २००४.
४. आधुनिक भारताचा इतिहास (१९४७ ते २०००), डॉ.शांता कोठेकर, श्री साईनाथ प्रकाशन, २००८.
५. मॉडर्न इंडिया (१८८५ ते १९४७) डॉ.सुमीत सरकार, मॅकमिलन प्रकाशन, २००६.

Role of Social Sciences in contemporary society Political science and feminist movements

राज्यशास्त्र आणि स्त्रीवादी चळवळी

Dr. Appasaheb Shamrao Shelke

Dept. Of Political Science Hon. Shri. Annasaheb Dange Arts, Commerce & Science College,
Hatkanangale ,Email: asshelke11@gmail.com

प्रस्तावना :

आपल्या देशाने २६ जानेवारी १९५० सालापासून भारतीय संविधानाची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केली. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ ते १८ मध्ये समतेचा अधिकार दिला आहे. कलम १५ नुसार धर्म , वंश , जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून कोणताही भेदभाव करणा येणार नाही . अशी तरतूद केली आहे. स्त्री पुरुष समान मानूनच राज्यघटनेत अनेक तरतुदी केल्या आहेत. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे व तो परावलंबी आहे . त्याच सुखदुःख इतरांशी निगडीत असल्यामुळे त्याच्या स्वातंत्र्याची कल्पना इतरांना लक्षात घेऊनच करावी लागते त्यामुळे असे म्हणतात कि व्यक्तीचा स्वातंत्र्याची संकल्पना निरपेक्ष नाही तर' सापेक्ष आहे. मानवाच्या प्राथमिक अवस्थेत शेती पशुपालन अशा व्यवसायाचा शोध लागला स्त्री पुरुष दोघेही या कामात गुंतले मुल जन्माला घालण्याची जबाबदारी निसर्गाने स्त्रियांवर टाकली आणि आपोआप ती घराशी बांधली गेली.पुरुष बाहेरच सर्व सांभाळणारा म्हणून त्याच्याकडे कर्तेपण येत गेले.घरी राहून कष्टाची काम स्त्रियांनी केली तरी ती कमी प्रतीची मानली गेली.

१९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात सामाजिक सुधारणा आणि स्त्रीबाबत अनेक धोरणे राबविण्यात आली. सरकारच्या धोरणात बदल करण्याचे श्रेय गवर्नर जनरल लॉर्ड बेटिंग यांच्याकडे जाते. त्यांनी सतीबंदीचा कायदा करून सामाजिक अनिष्ट प्रथेला कायद्याने बंदी घातली. महिलांच्या शिक्षणासाठी आग्रह धरला. बंगाल मध्ये राजाराम मोहन राय यांनी ब्राम्हो समाजाची स्थापना करून सामाजिक सुधारणा बाबत मोलाचे कार्य केले . मिशनऱ्यांच्या धर्मांतराचा एक मार्ग म्हणून स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे पहिले गेले. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी स्त्री शिक्षणासाठी आणि प्रगतीसाठी ३५ शाळा उघडल्या होत्या. राशीप्रसाद बॅनर्जी यांनी महिलांच्या उच्च शिक्षणासाठी प्रयत्न केला. महाराष्ट्रात भाऊ दाजी लाड , गोपाल हरी देशमुख यांनी समाज सुधारणा करण्यासाठी विशेष कार्य केले .

महात्मा ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री उन्नती व जाती विद्रोहाच्या लढ्याचे युग घडवले. स्त्री शिक्षण, केशवपन पद्धतीला विरोध, विधवा पुनर्विवाह , बालहत्या प्रतिबंधक गृह , इत्यादी बाबत मोलाचे कार्य केले परंतु स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणांच्या बाबतीत पुरोगामी सदस्यांनी प्रथम लक्ष घातले आणि स्त्रियांच्या साठी शिक्षण प्रासारांचा मार्ग मोकळा झाला. आज स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत आपली हुशारी दाखवण्याची खरी संधी मिळाली. १९व्या शतकात अनेक सुधारकांनी विशेष प्रयत्न केले .

संशोधनाची उद्दिष्टे :

संशोधन पेपर मांडताना पुढील उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवली आहेत :

- १) सामाजिक सुधारणा चळवळीचा परिचय करून देणे.
- २) स्त्रीवाद , स्त्री संघटनांचा उदय व परिणामांचा अभ्यास करणे.
- ३) भारतीय राज्यघटने वरील स्त्रीवादी चळवळीच्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
- ४) युरोपीय देशातील स्त्रीवादी चळवळ व त्याचा प्रभाव अभ्यासाने.

गृहितके :

- १) १९व्या शतकातील सामाजिक सुधारणांचा अभ्यास करणे .
- २) स्वातंत्र्योत्तर स्त्री संघटनांचा प्रभाव भारतीय राजकारणावर झाला आहे.
- ३) पाश्चिमात्य देशातील स्त्रीवादी चळवळीचा प्रभाव भारतीय स्त्रीवादी चळवळीवर झाला आहे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक व नमुना निवडीच्या आधारावर पेपरची मांडणी केली आहे.

स्वतान्व्योत्तर स्त्री संघटना व राजकारण :

१९व्या शतकात सामाजिक चळवळीतून तयार झालेले स्त्री नेतृत्व २०व्या शतकात विविध प्रश्नासाठी संघटीत झाले. यातून स्त्रियांच्या हक्कासाठी सरकारकडे अर्ज विनंत्या व मागण्यांच्या माध्यमातून आपला हक्क व

अधिकारांची जाणीव जागृती निर्माण झाली. स्त्रीशिक्षण आणि स्त्रियांमधील आत्मविश्वास निर्माण करणे हा हेतू स्त्रीवादी संघटनांचा होता. १९७५ ते १९८५ या महिला वर्ष दशकात क्रांतिकारक महिला संघटनांचा उदय प्रामुख्याने शहरात झाला. पुढील संघटना स्वतान्व्योत्तर काळात भारतात निर्माण झाला.

१) नॅशनल फेडरेशन ऑफ वुमेन :

१९५४ साली भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने कलकत्ता येथे नॅशनल फेडरेशन ऑफ वुमेन नावाची संघटना स्थापन केली. लोकशाही , निधर्मयिता , समाजवाद , बौध्दिक , जातीय व लैंगिक विषमतेविरुद्ध या संघटनेचे विशेष कार्य भारतात आहे. मुलींना वारसा हक्क मिळाला पाहिजे यासाठी १९५९ साली लोकसभा सदस्य रेणू चक्रवर्ती यांनी हुंडा विरोधी विधेयक सभागृहात मांडून देशाचे लक्ष वेधले. हुंडाबळी , स्त्रियांचा छळ , आत्महत्या व खून यासारखी अनेक प्रकरणे या संघटनेने उघड केले.

२) महिला दक्षता समिती :

सन १९७६ मध्ये महिला दक्षता समितीची स्थापना दिल्ली येथे प्रमिला दंडवते यांनी केली. स्त्रियांना आपल्या अधिकारांची जाणीव करून देणे, स्त्री प्रतिष्ठा उंचावणे, लोकशाही , न्याय , निधर्म भाव , समानता हिं मुल्ये व जबाबदारीचे भान निर्माण करण्यासाठी या संघटनेने विशेष कार्य केले. स्त्री ही सहानभूतीची वस्तू म्हणून त्याचे कल्याण करणे ही भूमिका नाही तर माणूस म्हणून जगण्याच्या हक्काला प्राधान्य दिले पाहिजे. गर्भजल परीक्षा बंदी , परीताक्तांचे प्रश्न , भेदभाव , अन्याय , अप्रतिष्ठा , इत्यादी बाबत समुपदेशनाचे कार्य या संघटनेने केले आहे.

३) नारी समता मंच :

सन १९८२ मध्ये नारी समता मंच संघटनेची स्थापना पुणे येथे झाली. या संघटनेला विशेषतः मध्यम व उच्चवर्णीय स्त्रियांचा पाठींबा होता . मंजुश्री सारडा व शैला लष्कर या दोन उच्च वर्णीय महिला हुंडाबळीच्या बळी ठरल्या. ' मी एक मंजुश्री हे चित्रप्रदर्शन तयार केले व महाराष्ट्रभर दाखवले. या संघटनेने ' बोलत्या व्हा ' हे केंद्र उघडले पुढे तेच केंद्र स्त्री अत्याचार विरोधी केंद्र म्हणून कार्यरत झाले.

४) समाजवादी महिला सभा :

सन १९५९ साली पुणे येथे समाजवादी महिला सभा ही संघटना स्थापन झाली. या संघटनेच्या एकूण ३२ शाखा महाराष्ट्रात कार्यरत आहेत. अंधश्रद्धा , शिक्षणाचा अभाव , दारिद्र्य , बेरोजगारी, इत्यादी . समस्यांनी ग्रासलेल्या स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृतीच्या ध्येयाने ही संस्था कार्य करते. स्त्री संघर्षासाठी या समितीची विशेष योगदान आहे.

५) सांगली जिल्हा श्रमिक महिला संघटना :

सन १९८१ पासून सांगली जिल्हा श्रमिक महिला संघटना कार्यरत असून या संघटनेच्या २१८ शाखा जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यामध्ये स्थापन केले आहेत. या संघटनेने बालविवाहास स्तगिती, अंधश्रद्धा निर्मूलन , देवदासी व जटा निर्मूलन क, हुंडा बळी स्त्री अत्याचार , विवहितांचा छळ, इत्यादी प्रश्नाबाबत विशेष कार्य केले आहे.

स्त्री चळवळीचे यश आणि मर्यादा :

सन १९७५ नंतर स्त्री संघटनांच्या कृतीशील चळवळींना प्रारंभ झाला . मात्र स्त्रीजीवनाची दोन ध्रुवीय चित्र आणि समतोल मध्याकडे आणण्याची शक्ती असणाऱ्या चळवळ येथे रुजू शकली नाही. स्त्री संघटनांचा खर्चा अर्थाने कृतिशील चळवळींची १९७५ ते २००० ही २५ वर्षे होती. स्त्रियांचे प्रश्न अगणित , स्त्री चळवळींची शक्ती मर्यादित आणि आपल्याला भौगोलिक क्षेत्रातील प्रश्नाची बांधिलकी जास्त मानणारी दिसते. त्यामुळे काही विधायक कार्यक्रम हाती घेऊन स्त्रियांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी पाऊले उचललेली दिसून येतात. स्त्रीमुक्ती संघटनेने स्त्रीमुक्तीची ललकारी हे चळवळीतल्या गाण्याचे पुस्तक तयार केले . हे पुस्तक इतके लोकप्रिय झाले कि त्याच्या अनेक प्रती खपल्या. महिला मंडळे , कारखाने , शेतमजूर स्त्रिया यांच्यासमोर कला पथकाचे कार्यक्रम सदर करण्यात आले. त्यामुळे स्त्रियांच्या मध्ये एकतेची भावना निर्माण झाली. १९८६ साली स्त्रीमुक्ती संघटनेने ललकारी नावाचे मुखपत्र सुरू केले. या मुखपत्रात स्त्रियांचे आरोग्य , शिक्षण , दारिद्र्य , बेकारी, हिंसा . कुटुंबनियोजन, स्त्री विषयक कायदे आणि पर्यावरण या विषयावर वैचारिक लेखन केले. स्त्री प्रश्नावर लोकांमध्ये प्रभोधन करण्यासाठी गणेश उत्सव किंवा तत्सम प्रसंगी तरुण-तरुणींची मानस समजण्यासाठी प्रश्नावली भरून घेण्यात आल्या आणि महाविद्यालयात त्या बाबतीत चर्चा करण्यात आल्या. गेल्या २५-३० वर्षात सौंदर्य स्पर्धांना प्रचंड मोठा पाठींबा मिळतो आहे. प्रसिद्धी , प्रतिष्ठा आणि पैसा याचे झगमगीत वलय लाभल्याने मध्यम वर्गीय तरुण स्त्रिया सौंदर्य स्पर्धेकडे आकर्षित झालेल्या दिसत आहेत. माध्यमातील स्त्री देहाचे प्रदर्शन ही गोष्ट सरावाची बनली आहे. त्यामुळे या विरोधात आवाज उठवणारे प्रतिगामी ठरत आहेत. प्रसार माध्यमातील अंधश्रद्धा व धार्मिक कट्टरता वाद थांबवावा लिंगभेदावर आधारित श्रम विभागणी तोडली जावी इत्यादी बाबत पाठपुरावा केला जात आहे.

संदर्भ:

- १) भागवत विधुत(२००८) स्त्रीवादी सामाजिक विचार, डायमंड प्रकाशन, पुणे
- २) पाटील भारती (२०१४) समाज आणि राजकारण, हर्मिस प्रकाशन, पुणे
- ३) सुमंत यशवंत (२०१२) स्त्रीवादी ओळख, प्रगत अध्ययन केन्द्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे
- ४) गेल ऑमवेट (२०००) १९ व्या शतकात उदय पावलेल्या भारतीय स्त्री चळवळी

भारतीय दारिद्र्याची संकल्पना आणि शासकीय उपाययोजना

गंगा म्हाळू कनप , शितल प्रभाकर तांदळे

अर्थशास्त्र विभाग, एम.ए.भाग १ कन्या महाविद्यालय मिरज, भ्रमणध्वनी: 9307385800,9890065750

प्रस्तावना :-

दारिद्र्य आणि दलित या दोन शब्दांचा फार जवळचा संबंध आहे. दारिद्र्याचा पर्यायी शब्द दलित किंवा दलिताचा पर्यायी शब्द दारिद्र्य असे संबोधल्यास वाववे होणार नाही. कारण भारतीय समाजरचना हीच मुळातच विषमतेच्या पायावर उभी आहे.

आर्थिक विषमता : खाजगी मालमत्तेच्या मूलभूत हक्कावर आधारलेल्या भांडवलशाही राष्ट्रांमध्ये, व्यक्तिव्यक्तींमध्ये आणि कुटुंबा-कुटुंबांमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाची विभागणी विषम प्रमाणात झालेली दिसून येते. हीच आर्थिक विषमता होय.

आपल्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी उपलब्ध होणारी साधने ज्यांना अपुरी पडतात, अशा माणसांची स्थिती म्हणजे दारिद्र्य असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. या संदर्भात मूलभूत गरजा कोणत्या, हे निश्चित करावे लागते. मूलभूत गरजांची व्याख्या मर्यादित किंवा व्यापक अशा दोनही दृष्टींनी करता येते. केवळ जिवंत राहण्यासाठी ज्या आवश्यक त्याच मूलभूत गरजा, अशी मर्यादित व्याख्या केल्यास उपासमारीच्या जवळपास टेकलेले लोक दरिद्री समजावे लागतील. मूलभूत गरजांचा व्यापक दृष्ट्या विचार केल्यास ज्यांना अन्न, वस्त्र आणि निवारा या गोष्टी जगण्यासाठी पुरेशा परंतु सर्वसाधारण जनतेच्या राहणीमानाशी तुलना करता कमी दर्जाच्या असतात, त्या सर्वांना दरिद्री समजावे लागेल. अर्थात दारिद्र्य ही एक सापेक्ष संकल्पना आहे. निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या दरिद्री लोकांची राहणी अन्य राष्ट्रांतील दरिद्री लोकांच्या राहणीच्या मानाने कितीतरी उच्च पातळीवरील असू शकेल. उदा., अमेरिकेसारख्या विकसित औद्योगिक राष्ट्रांमध्ये दरिद्री या सदरात मोडणाऱ्या लोकांजवळ मोटार, प्रशीतक, धुलाईयंत्र, दूरचित्रवाणी इ. असू शकतील. अनारोग्य, शिक्षणाचा व कौशल्यांचा अभाव, समाजापासून फटकून राहण्याची प्रवृत्ती, विध्वंसक वा बेशिस्त वागणूक, दूरदृष्टीचा अभाव इ. गोष्टीही दारिद्र्याशी निगडित असलेल्या आढळतात, परंतु दारिद्र्याच्या व्याख्येत त्यां समावेश सहसा करीत नाहीत. मात्र दारिद्र्याचे परिणाम व्यक्तिमात्रास तसेच समाजास नुकसानकारक ठरतात, यांबद्दल एकमत आहे.

दीर्घकालीन सामूहिक दारिद्र्य : दारिद्र्य सामूहिक स्वरूपाचे आणि दीर्घकाळ टिकणारेही असू शकते. बऱ्याच अविकसित व अर्धविकसित राष्ट्रांमध्ये सापेक्षतया ते जवळजवळ सार्वत्रिकच असते. आशियातील बराचसा प्रदेश, मध्यपूर्व आफ्रिका आणि मध्य व द. अमेरिका यांमधील बऱ्याचशा भागांतील बहुसंख्य लोकांचे राहणीमान अत्यंत निकृष्ट आहे. उपासमार, अपपोषण, अल्पायुष्य, बालमृत्युंचे आणि प्रसूतिकाळी स्त्रियांच्या मृत्युसंख्येचे मोठे प्रमाण व अनारोग्य ही दरिद्री लोकसंख्येची सामान्य लक्षणे आढळतात. असे दारिद्र्य सामान्यतः आर्थिक विकासाचा अभाव दर्शविते. या राष्ट्रांजवळील साधनसामग्रीच अपुरी असते. तिचे समप्रमाणात सर्व लोकांमध्ये वाटप केले, तरी त्यांना पुरेशा जीवनसुविधा मिळणे अशक्य होईल. यावर दोन उपाय संभवतात. एकतर कृषिविकास व औद्योगिकरण यांच्या द्वारे एकूण राष्ट्रीय उत्पादन वाढविणे व दुसरा म्हणजे लोकसंख्यावाढीचे नियंत्रण करणे. केवळ एकूण राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ झाल्याने राहणीमान सुधारतेच असे नाही; कारण अन्नोत्पादन वाढले म्हणजे लोकसंख्येतही झपाट्याने वाढ होऊन वाढत्या उत्पादनाचा राहणीमानावर विशेष अनुकूल परिणाम होत नाही. औद्योगिक उत्पादनात होणारी वाढ देखील धनिकांनाच विशेष फलदायी ठरून गरीब गरीबच राहण्याची शक्यता असते. शिवाय

राष्ट्रीय उत्पादन वाढविण्यासाठी गरीब राष्ट्रांना परकीय भांडवलाची गरज भासते आणि हे कर्ज व त्यावरील व्याज यांची फेड करण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पादनवाढीचा बराचसा भाग वापरावा लागल्यामुळे प्रत्यक्ष राहणीमानात फारशी सुधारणा संभवत नाही. विकसित राष्ट्रांमध्ये काही विशिष्ट समूहांना दीर्घकालीन दारिद्र्य अनुभवावे लागते. महानगरांतील आणि शहरांतील झोपडपट्ट्या, अविकसित प्रांत किंवा विभाग आणि जेथील कृषी व उद्योग अकार्यक्षम आहेत, अशा ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांना दीर्घकालीन दारिद्र्य भोगावे लागते. त्यावर उपाय म्हणजे कृषिसुधारणा करणे, नवीन उद्योगांना त्या भागांत आकर्षून घेणे व तेथील लोकांना प्रशिक्षण, कामधंदा व इतर सोयी पुरविणे हे होत. दीर्घकालीन व्यक्तिगत दारिद्र्य : सार्वत्रिक भरभराटीच्या वातावरणातसुद्धा काही व्यक्ती दीर्घकाळपर्यंत दरिद्रीच राहतात. याचे कारण त्या आपल्या व आपल्या कुटुंबाच्या मूलभूत गरजा भागविण्यास असमर्थ असतात. त्यांचे शारीरिक व मानसिक दौर्बल्य, अपुरे शिक्षण व प्रशिक्षण आणि समाजाशी जुळवून घेण्याची त्यांची असमर्थता यांमुळे त्यांचे उत्पन्न दारिद्र्यरेषेच्या खाली असते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात डार्विनच्या सिद्धांताचा प्रभाव पडून अनियंत्रित स्पर्धा हीच समाजाच्या उत्कर्षासाठी आवश्यक आहे व म्हणून अकिंचनांना आर्थिक मदत करणे सामाजिक उत्कर्षास बाधक होईल, असा समज दृढ होत गेला. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस ही विचारसरणी मागे पडली आणि अकिंचनांमध्ये व त्यांच्या स्थितीमध्ये सुधारणा करता येणे शक्य आहे, या मताचा पुरस्कार होऊ लागला. निरंकुशतेच्या तत्त्वावरही टीका होऊ लागली.

संशोधनाचा उद्देश :-

दारिद्र्याच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे, दारिद्र्य कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके : -

भारतातील इतर कोणत्याही प्रश्नांपेक्षा दारिद्र्याचा प्रश्न जास्त महत्त्वाचा आहे. दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम योग्य असले तरी अंमलबजावणी व्यवस्थित होत नाही.

संशोधनाच्या पद्धती :-

शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी दुय्यम साधनसामग्री वापर केला आहे. त्यामुळे प्रामुख्याने विविध शासकीय व निमशासकीय प्रकाशने, संदर्भग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, शोधनिबंध व दैनिकांचा आधार घेतला आहे.

दारिद्र्याची मर्यादा :-

भारतातील दारिद्र्याच्या प्रश्नांची व्याप्ती लक्षात घेता सदर शोधनिबंध अनेक मर्यादा पडतात. या शोधनिबंधामध्ये भारतातील दारिद्र्याची प्रश्ने आणि दलित हा घटक केंद्रीभूत मानून अभ्यास करण्यात आला असला तरी संशोधनासाठी वेळेची, आर्थिक बळाची व मनुष्य बळाची मर्यादा पडते.

दारिद्र्याची संकल्पना

दारिद्र्य, गरिबी निर्धनता हे शब्द सामान्यतः एकाच अर्थाने वापरले जातात. समाजातील एक असा भाग असतो की, जो आपल्या उत्पन्नातून जीवन आवश्यक गरजांची पूर्ण करू शकत नाही. अशा समुदायाशी गरीबी, निर्धनता किंवा दारिद्र्याचा संबंध जोडला जातो असे असले तरी दारिद्र्याची संकल्पना देशकालानुसार बदलत असते. दारिद्र्याची जी व्याख्या भारतामध्ये केलेली आहे. ती जपान किंवा अमेरिकेमध्ये लागू पडतेच असे नाही.

पी.डी. ओझा :-

“ज्या लोकांना शारिरिक आणि मानसिक आरोग्य राखण्यासाठी जेवढा कमीत कमी खर्च करावा लागतो तो खर्च करण्यासाठी सुद्धा उत्पन्न मिळत मिळत नाही ते सर्व लोक गरीब आहेत.

युनो :-

“ज्या व्यक्तीचे उत्पन्न दरदिवशी एक डॉलरपेक्षा एक डॉलरपेक्षा कमी आहे अशा व्यक्तीला गरीब व्यक्ती समजावे.”

“जीवनाच्या मूलभूत किमान गरजा भागविता येण्याची अक्षमता म्हणजे दारिद्र्य होय.”

अमर्त्य सेन :-

“एखाद्या व्यक्तीला त्याने जोपासलेल्या मुल्यांप्रमाणे जगता न येणे म्हणजे दारिद्र्य होय”

गोगार्ड :-

“दारिद्र्य म्हणजे स्वतःवर अवलंबून असणाऱ्या व्यक्तीचे पालन करण्यासाठी तसेच निरोगी उत्साही राहण्यासाठी लागणाऱ्या जरूरीच्या वस्तूंचा अपुरा पुरवठा होय.”

दारिद्र्याचे प्रकार

निरपेक्ष दारिद्र्य

व्यक्तीला आपल्या किमान मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी किमान उत्पन्न हे उत्पन्न पातळीपेक्षा कमी असेल तरी ती व्यक्ती निरपेक्ष दारिद्र्याचे मोजमाप करतांना किमान राहणीमानाची पातळी म्हणजेच दारिद्र्य रेषा निश्चित करावी लागते. दारिद्र्यरेषेखालील उत्पन्न असलेल्या व्यक्तीस निरपेक्ष दृष्टीने दारिद्र्य मानते जाते. व्यक्तीला किती कॅलरीज अन्न मिळते, किमान वस्तू व निवारा यांची उपलब्धता झाली पाहिजेल हे ठरविणे आवश्यक असते. या किमान मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी किती खर्च निश्चित केल्यानंतर त्यापेक्षा ज्याचा उपभोग खर्च किंवा उत्पन्न कमी आहे.

सापेक्ष दारिद्र्य

राष्ट्रीय उत्पन्नाची वाटणी लोकांमध्ये कशाप्रकारे झाली आहे यावर समाजातील सामाजिक कल्याण बऱ्याच प्रमाणावर अवलंबून असते. दारिद्र्य ही वस्तुतः सापेक्ष संकल्पना आहे. त्यामुळे देशातील इतर लोकांच्या तुलनेत व्यक्तीचे उत्पन्न हा कल्याणाचा महत्वाचा निर्धारक किंवा घटक आहे.

उत्पन्नाच्या वाटणीत मोठ्याप्रमाणात विषमता असली तर सामाजिक कल्याणाची पातळी अल्प असते. निरपेक्ष दारिद्र्य प्रमाणे सापेक्ष दारिद्र्याचा समाज जीवनावर विपरीत परिणाम होतो. सापेक्ष दारिद्र्याचे मोजमाप करताना उत्पन्न गटानुसार लोकसंख्येची विभागणी करून उच्च उत्पन्न गटातील लोकांच्या राहणमानाशी तुलना केली जाते. उच्च उत्पन्न गटातील लोकांच्या तुलनेत अल्प उत्पन्न गटातील लोक गरीब ठरतात.

ग्रामीण दारिद्र्य :-

ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये आढळणारे दारिद्र्य म्हणजे ग्रामीण दारिद्र्य होय . ग्रामीण दारिद्र्यात ग्रामीण भागातील व्यक्ती अपुऱ्या उत्पन्नामुळे दररोज 2400 उष्मांक मिळतील एवढे अन्नपदार्थ खरेदी करण्यास असमर्थ असतो . ग्रामीण दारिद्र्य हे ग्रामीण कामगार, शेतमजूर, अल्पभूधारक शेतकरी, भूमिहीन शेतकरी इत्यादी व्यक्तींमध्ये ग्रामीण दारिद्र्य आढळते .

शहरी दारिद्र्य :-

शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये आढळणारे दारिद्र्य शहरी दारिद्र्य होय . शहरी दारिद्र्यात शहरी भागातील व्यक्ती अपुऱ्या उत्पन्नामुळे दररोज 2100 उष्मांक मिळतील एवढे अन्नपदार्थ खरेदी करण्यास असमर्थ ठरते . शहरी दारिद्र्य हे खेड्यातून स्थलांतरित झालेले कामगार, शहरातील झोपडपट्टी, रोगट परिस्थितीत राहणारे लोक इत्यादी व्यक्तींमध्ये शहरी दारिद्र्य आढळते .

दारिद्र्याची कारणे

भारतात मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य आहे . ग्रामीण भागाबरोबरच शहरी भागातही दारिद्र्याचे प्रमाण मोठे आहे . स्वातंत्र्योत्तर काळात दारिद्र्याच्या प्रमाणात घट झाली असली तरी अजूनही जवळपास 1 चतुर्थांश लोकसंख्या दारिद्र्यात जीवन जगत आहे . भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील कारणे कारणीभूत आहे ते पुढील प्रमाणे :- अल्पविकसितपणा, आर्थिक विषमता ,दरडोई उत्पन्न कमी, जीवनावश्यक वस्तूची अल्प उपलब्धता, चलन वाढ, शेतीची अल्प उत्पादकता ,शिक्षणाचे कमी प्रमाण इत्यादी

अशा अनेक कारणामुळे दारिद्र्य निर्माण होते.

दारिद्र्य निर्मुलनासाठी शासनाच्या विविध योजना

● राज्याने जुलै 2011 मध्ये एमएसआरएलएम योजना सुरू केली. अंमलबजावणीसाठी राज्य सरकारने उमेद सीपन केली आहे. उद्देश 45 लाख गरीब कुटुंबापर्यंत पोहोचून त्यांना दारिद्र्यातून बाहेर काढणे हा आहे.

दिनदयाल अंत्योदय योजना -**राष्ट्रीय शहरी जीवनोन्नती अभियान -**

● सुरुवात 24 सप्टेंबर 2013 या दिवशी स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजनेची पुनर्रचना करून राष्ट्रीय श सुरू करण्यात आले 19 फेब्रुवारी 2016 ला दिनदयाल अंत्योदय योजना शहरी ही योजना राष्ट्रीय शह विलीन करण्यात आली सुन योजनेचे नाव दिनदयाल अंत्योदय योजना राष्ट्रीय शहरी जीवनोन्नती अभियानअसे झाले

● राष्ट्रीय शहरी जीवनोन्नती अभियान खालील टप्प्यामधून अस्तित्वात आले.

नेहरू रोजगार योजना - ऑक्टोबर 1989 मध्ये शहरी बेरोजगारांना रोजगार पुरवून दारिद्र्य निर्मुलनाच्या उद्देशाने नेहरू रोजगार योजना सुरू झाली. या योजनेच्या 3 उपाययोजना होत्या एसयुएमइ एसयुडब्लुइ एसएचएसयु

● शहरी गरीबासाठी मुलभूत सुविधा ही योजना 1990-91 मध्ये सुरू करण्यात आली. शहरी लोकसंख्येला सामाजिक सेवा व भौतिक सुविधा पुरवून लोकांचा जीवनस्तर सुधारणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट होते.

● प्रधान मंत्री एकात्मिक शहरी दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम : 18 नोव्हेंबर 1995 ला 50000 ते 1 लाख लोकसंख्या असणा-या शहरामध्ये रोजगार निर्मिती करणे, घरामध्ये सुधारणा करणे. शहरी दारिद्र्याचे निर्मुलन करणे या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट होते.

● स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना स्वातंत्र्याच्या सूर्ण मोहोत्सवी वर्षात 1 डिसेंबर 1997 ला वरील तिन्ही योजना एकत्र करून स्वर्णजयती शहरी रोजगार योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेचे खालील पाच घटक होते

● युडब्लुइपी, युएसइपी, एसटीइपी-युपी, युडब्लुएसपी युसीडीएन 24 सप्टेंबर 2013 पासून स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजनेचे रूपांतर राष्ट्रीय शहरी जीवनोन्नती अभियानात करण्यात आले

दीनदयाल अंत्योदय योजना:

बंसवारा राजस्थान सुरुवात करण्यात आल् मान्यता मिळून 29 मार्च 2016 ला योजनेचे अधिकृत नाव दिनदयाल अंत्योदय योज जीवनोन्नती अभियान असे झाले.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम :

ग्रामीण कुशल मजुरांना स्वयंरोजगार पुरविणारी ही योजना 2 ऑक्टोबर 1980 ला संपूर्ण भारतात सुरू करण्यात आली. ग्रामीण कुशल गरीबांना स्वयंरोजगाराचे स्रोत उभारण्यासाठी आर्थिक मदत पुरवून त्यांना आर्थिक स्वावलंबित्व प्राप्त करून देणे व त्यांना दारिद्र्य रंगच्या वर आणणे हे या योजनेचे मूळ उद्दिष्ट होते. 1978-79 मध्ये

योजना 2300 तालुक्यांमध्ये सुरु करण्यात आली. 2 ऑक्टोबर 1980 ला आयआरडीपी योजना सर्वच 5011 ग्रामीण तालुक्यामध्ये संपूर्ण भारतात सुरु करण्यात आली. स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण तरुणांचे प्रशिक्षण टायरोग स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण तरुणांचे प्रशिक्षण टायसेम :-

15 ऑगस्ट 1979 ना 18 से 35 वर्षे वयोगटातील ग्रामीण गरीब तरुणांना आर्थिक स्रोत मुलभूत तांत्रिक व व्यावसायीक कौशल्ये पुरविणारी टायरोग योजना सुरु करण्यात आली.

ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालकांनी विकास योजना :

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाची उपयोजना म्हणून सप्टेंबर 1982 मध्ये ही योजना ग्रामीण गरीब महिलांन गट उभारून त्यांना आर्थिक स्रोत उभारण्यासाठी प्रोत्साहन देणे व त्यांचा सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावणे.

महाराष्ट्रातील उमेद योजना किंवा महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान • राज्याने जुलै 2011 मध्ये एमएसआरएलएम योजना सुरु केली. अंमलबजावणीसाठी राज्य सरकारने उमेद

• **भांडवल सबसिडी** एन आर एल एम अंतर्गत प्रतिव्यक्ती कमाल 15000 रुपये प्रतिव्यक्ती जमाती कमाल 20000 रुपये आणि प्रतिगट कमाल 25 लाख रुपये भांडवल सबसिडीएवाय-एनआरएलएम योजना लागू झाल्यापासून मांडवल सबसिडी देणे बंद करण्यात आले

• **फिरता निधी** स्वयंसहायता गटांना अनंतकाळासाठी पत उपलब्ध असावी यासाठी एनअ फिरता निधी संकल्पना वापरली जात आहे. जितकी वर्गणी त्यांनी गोळा केली आहे. तिकी निधी योजनान्वये या बँक खात्यात सरकारतर्फे जमा होतो.

• **व्याज सबसिडी** स्वयं सहायता गटांनी विविध पतसंस्थाकडून 7 टक्के पेक्षा जास्त व्याजदराने कर्ज घेतली आहेत त्यांना 7 टक्के पेक्षा जास्तीचे व्याज भरण्यासाठी कमाल 55 टक्के व्याज सबसिडी दिली जाते

• **डीएवाय- एनआरएलएम** योजनेत ही मर्यादा 3 लाख रुपये प्रतिगट करण्यात आली आहे.

• **योजना अंमलबजावणीची क्षेत्रे** 13500 गरीब कुटूंब असलेले एक क्षेत्र निवडले जाते. 100 ते 120 गावे येतात. तालुका किंवा ब्लॉक संबोधले जाते. एक ब्लॉक 4 समुहांमध्ये विभागला जातो. एका क्लस्टर मध्ये सरासरी 30 गावे येतात. संसाधन तालुके, संघन तालुके भागीदारी तालुक, असधन तालुके

• **योजनेचे दिर्घकालीन उद्दिष्ट** पुढील 10 वर्षात देशातील सर्वच तालुके सधन करण्याचे व 7 से 8 कोटी ग्रामीण गरीब कुटूंबा पर्यंत योजना पुरवण्याचे दिर्घकालीन उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. योजनेचे जिल्ह्यामधील 6000 तालुक्यामधील 2.5 लाख ग्रामपंचायती क्षेत्रामधील, 6 लाख खेड्यामधील 7 ते 8 कोटीग्रामीण गरीब आहेत

दशलक्षी विहीर योजना :

एप्रिल 1988 ला मजुरी रोजगार पुरविणा-या राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजनेची उपयोजना म्हण सुरु झाली 1 एप्रिल 1989 ला एनआरडीपीचे रूपांतर जवाहर रोजगार योजनेत झाल्यामुळे जवाहर रोजगार योजनेचा भाग झाली 1 जानेवारी 1906 ला ही योजना जवाहर रोजगार योज आली.

ग्रामीण कारागिरांना सुधारित साधनाचा सच पुरविणारी योजना :

जुलै 1992 पासून एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यमाची उपयोजना म्हणुन सिटा योजना सुरु झाली ग्रामीण कारागिरांना विणकर शिपी व विडीकाम करणारे कारागीर सोडून किमान 2000 रुपयाचा सुधारीत साधनाचा अवजाराचा सच पुरविता जाई.

गंगा कल्याण योजना

फरवारी 1997 मध्ये गंगा कल्याण योजना सुरु करण्यात आली. भुगर्भातील तसेच भूपृष्ठावरील जलस्रोतांचा शोध लावण्यासाठी व जलस्रोतांचा विकास करण्यासाठी गरीन, लघु व सीमांत पतक-याना आर्थिक सहाय्य करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट होते.

नववा पंचवार्षिक योजना काळात 1997-2002 एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाचे रूपांतर स्वरोजगार लाभार्थ्यांचे गट, तंत्रज्ञान क्षमता कर्बन पायाभूत सुविधा पतपुरवठा याचा समग्र समावेश असणा-या योजनेत करण्याचे ठरले. हृशीम समितीच्या शिफारशीनुसार 1 एप्रिल 1909 ला वरील आयआरडीपी, टायसेम डीडब्लुसीआरए एमडब्लुएस एसआयटीआरए जीकवाय या सर्व याजनाच्या एकत्रिकरणातून एकच स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना सुरु झाली

सारांश

लोकसंख्या नियंत्रण, शेती ,ग्रामीण कामे, ग्रामीण औद्योगीकरण, किमान वेतन ,सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, बँकेचे राष्ट्रीयकरण, प्रगतिशील कर धोरण, शिक्षण , स्वस्त ग्रहनिर्माण योजना, आरोग्याच्या सुविधा, कौशल्य विकास व स्वयंरोजगार इ. अनेक उपाय आपण सुचवू शकतो.

अशा अनेक कारणामुळे आपण दारिद्र्य कमी करण्याचा प्रयत्न करू शकतो भारतातील दारिद्र्याच्या प्रश्नांची चर्चा व्यापक स्वरूपात केली पाहिजे. दारिद्र्य निर्मूलनाला नियोजनात पहिले स्थान दिले पाहिजे. कारण २०२० मध्ये भारम महासत्ता क होणार हे स्वप्न दाखवत असताना विकास दरात वाढ करण्याच्या उद्दिष्टाबरोबरच दारिद्र्य निर्मूलन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ लेख

१. आर्टिकल

२. वर्तनाम पत्र

३ वेबसाईट

४. प्रा. डी. जी. चिघळीकर, सर सहा. प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग व प्रा. अनिल डी. पाटील सर यांच्या लेखा आधारे.

सांगली जिल्ह्यातील पर्यटन व्यवसाय संधी व भवितव्य**शशिकला राजाराम बने१****अश्विनी तुकाराम जाधव२**

अर्थशास्त्र विभाग, एम.ए.भाग १, कन्या महाविद्यालय मिरज,

प्रस्तावना

आज स्पर्धेच्या युगात मोठ्या प्रमाणात पर्यटन व्यवसाय वेगाने विस्तारत आहे. त्याचबरोबर पर्यटनासाठी येणाऱ्या पर्यटकांची संख्यादेखील वाढत आहे. भारताच्या पर्यटन व्यवसायाच्या विकासामध्ये संस्कृतीला फार महत्वाचे स्थान देण्यात आले आहे. कारण विदेशी पर्यटकांच्या मनावर संस्कृतीचा फार मोठा प्रभाव पडतो. देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये पर्यटनाचे स्थान मोलाचे आहे, म्हणून आर्थिक विकासाचे इंजिन म्हणून पर्यटनाकडे पाहिले जाते.

देशाच्या विविध राज्यात वेगवेगळ्या ठिकाणी अनेक जिल्ह्यात पर्यटन स्थळे आहेत, यामध्ये मुंबई, ठाणे, औरंगाबाद, उस्मानाबाद, पुणे, अहमदनगर, कोल्हापूर, सोलापूर, सातारा, सिंधुदुर्ग, सांगली या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. त्यातील एक पर्यटन व्यवसायासाठी चा महत्वाचा जिल्हा म्हणजे सांगली जिल्हा होय. सांगली जिल्ह्यामध्ये विविध प्रकारचे धार्मिक पर्यटन स्थळे, अभयारण्य, उद्याने, शेती पर्यटन इत्यादी पाहावयास मिळते. पर्यटनामध्ये प्रवास करणे वेगवेगळ्या ठिकाणी प्रत्यक्ष भेटी देणे, अनेक वस्तूंचा आस्वाद घेणे, तेथील निसर्गरम्य वातावरण अनुभवणे व पुन्हा परत येणे म्हणजे पर्यटन होय. सांगली जिल्ह्यामध्ये पर्यटन स्थळांमध्ये मिरज, तासगाव, पलूस, वाळवा, कवठेमंकाळ, शिराळा, आटपाडी, खानापूर, कडेगाव इत्यादी तालुक्यांचा समावेश होतो या तालुक्यांमधील पर्यटन स्थळांचा अभ्यास यामध्ये करण्यात आला आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्ना मध्ये 1991 चा आर्थिक धोरणानंतर आपल्या सेवा क्षेत्राचा हिस्सा वाढत आहे त्याचे प्रमाण जवळपास 57% ह्याप्रमाणे राहिलेला आहे. त्यामुळे सेवा क्षेत्राचा आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये महत्त्व वाढत आहे. पर्यटन हा एक अत्यंत महत्वाचा व्यवसाय सेवा क्षेत्रात समावेश आहे त्यामुळे पर्यटन व्यवसायाचे अलीकडच्या काळामध्ये महत्त्व वाढत आहे. व राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये भर पडण्यास मदत होत आहे त्यामुळे आपण आपल्या जिल्ह्यात पर्यटनाचा अभ्यास करणे आणि त्यादृष्टीने आपल्या भागाच्या विकासासाठी अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

अभ्यासाचे उद्देश :

1. सांगली जिल्ह्यातील पर्यटनाचा अभ्यास करणे
2. सांगली जिल्ह्यातील पर्यटनाचा संधी व उपयोगिता चा अभ्यास करणे

सांगली जिल्ह्यातील निवडक तीर्थक्षेत्रे :-**1. श्री गणपती मंदिर :-**

सांगली शहरातील गणपती मंदिर हे सांगलीचे इतिहासदत्त आकर्षण आहे. सांगली संस्थानचे अधिपती आप्पासाहेब पटवर्धन यांनी हे मंदिर 1843 साले बांधले. हे मंदिर कृष्णा काठावर बांधलेले असून पुरापासून ते सुरक्षित राहावे या कल्पकतेने त्याची उभारणी केली आहे. सर्व मंदिरांचे आकार 30 ते 40 फूट खोल चुनेगच्चीने भरून कितीही पाणी वाढले तरी मंदिरात येणार नाही अशी रचना केली आहे. केवळ हिंदूच नव्हे तर सर्वांची या गजाननावर गाढ श्रद्धा आहे.

2. ख्वाजा शमशोद्दीन मिरासाहेब दर्गा :-

मिरजेचा हा दर्गा सन 1668 मध्ये बांधण्यात आला आहे. 200 फूट लांब आणि 200 फूट रुंद अशा चौथऱ्यावर हा दर्गा बांधला आहे. मिरज रेल्वे स्टेशन पासून मिरज शहरात एक किलोमीटर अंतरावर हा दर्गा आहे.

3. सागेश्वर मंदिर :-

देवराष्ट्र गावच्या हद्दीत सागेश्वराचे एक फार प्राचीन मंदिर आहे . त्या मंदिराभोवती लहान-मोठी 40 ते 50 मंदिरे आहेत. या भागास पूर्वी 'कुतांड' असे म्हणत.

4. खरसुंडी :- (खरसुंड सिद्ध)

आटपाडी तालुक्यातील श्री खरसुंडी सिद्धनाथ आचे एक प्राचीन देवस्थान असून ते 1125 वर्षांपूर्वीचे आहे. श्री सिद्धनाथाचे हे मंदिर दक्षिणाभिमुख, पुरातन, दगडी आहे. त्याचे बांधकाम हेमाडपंथी पद्धतीचे आहे. मुख्य प्रवेशद्वारावर नगरखाना, सभामंडप, गाभारा आणि प्रदक्षिणा मार्ग अशी मंदिराची रचना आहे. वर्षातील पौष आणि चैत्र महिन्यात येथे मोठी यात्रा भरते. अनेक ठिकाणी लोक येतात. 50 हजाराहून अधिक खिलार जनावरे येतात. ही यात्रा सुमारे तीनशे वर्षांपूर्वी सुरू झालेली आहे.

5. हरिपूर :-

सांगली शहरापासून तीन किलोमीटर अंतरावर हरिपूर हे छोटेसे गाव आहे, येथे कृष्णा आणि वारणा नद्यांच्या संगम होतो. या ठिकाणी संगमेश्वर हे देवस्थान असून श्रावण महिन्यातील सोमवारी अनेक भाविक येथे येतात. तसेच नद्यांच्या संगमाचे विहंगम दृश्य पाहण्यासाठी लोक येथे येतात.

6. श्री शुक्राचार्य पळशी :-

खानापूर तालुक्यात खानापूर-जत या रस्त्याच्या उत्तरेच्या बाजूस दोन किलोमीटर आत श्री शुक्राचार्याचे एक प्राचीन जागृत देवस्थान आहे. विटा परिसरातील हे एक जागृत देवस्थान असून हजारो भाविक दर्शनासाठी येत असतात. या ठिकाणी निसर्गसौंदर्य व गर्द झाडी असल्याने ते पर्यटन स्थळ व्हावे यासाठी शासनाचे प्रयत्न आहेत.

सांगली जिल्ह्यातील पर्यटन संधी :-

पर्यटन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. अनेक प्रकारची धार्मिक स्थळे, ऐतिहासिक ठिकाणे, किल्ले अभयारण्ये, मंदिरे पहावयास मिळतात. त्यामुळे अशा अनेक ठिकाणी रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत, त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकास विकासात वाढ करण्यासाठी पर्यटनक्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे . पर्यटन क्षेत्रांमध्ये साक्षर-निरक्षर, कुशल व अकुशल अशा सर्वच लोकांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होते .

पर्यटनाची व्याप्ती :-**1. कृषी पर्यटन :-**

कृषी पर्यटनाचा एक आत्मा म्हणजे अशी एक जागा जिथे पर्यटक शेतांना भेटी देतात. शेतीतील विविध पैलूंचा अनुभव घेतात, शेतात पिकणारा ताजा भाजीपाला, फळे तसेच कृषी व्यवसायातून निर्मित वस्तू विकत घेऊ शकतात. तसेच ग्रामीण भागातील लोकसंस्कृती लोकांचे जीवन आणि खाद्य संस्कृती परंपरा इत्यादींचा अनुभव घेता येतो. शहरी लोकांना ग्रामीण जीवनाची संस्कृतीची ओळख करून देण्याबरोबरच खेड्यातील शेतकरी वर्गाला उत्पन्न, रोजगार आणि आर्थिक स्थैर्य मिळवून देण्याचा व्यापक दृष्टिकोन त्यामागे आहे.

2. ऐतिहासिक पर्यटन :-

सांगली जिल्ह्याला एक ऐतिहासिक पर्यटनाचा वारसा लाभलेला आहे. सांगली जिल्ह्याच्या मध्यभागी गणेशदुर्ग हा किल्ला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य लढा वेळी महात्मा गांधी व लोकमान्य टिळक यांनी या मंदिरात बैठका घेतल्याचा उल्लेख इतिहासात आढळतो.

3. धार्मिक पर्यटन :-

सांगली जिल्ह्याला ऐतिहासिक पर्यटनाबरोबर धार्मिक पर्यटनाचा वारसा देखील लाभलेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने गणपती मंदिर, ख्वाजा शमशोद्दीन मिरासाहेब दर्गा, सागेश्वर मंदिर, खरसुंड सिद्धनाथ, तासगाव गणेश मंदिर व गोपूर, श्री शुक्राचार्य पळशी इत्यादींचा समावेश यामध्ये केला जातो.

4. शैक्षणिक पर्यटन :-

मिरज पूर्व भागातील शैक्षणिक बाबतीत सांगली जिल्हा आघाडीवर असल्याचे दिसून येते. मिरज पूर्व ग्रामीण भागातील विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी सांगलीकडे धाव घेत असल्याचे दिसून येते.

5. वन्यजीवन पर्यटन :-

सांगली जिल्ह्यात सागेश्वर अभयारण्य आणि चांदोली अभयारण्य ही वन्यजीवनासाठी प्रसिद्ध आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने वाघ, विबट्या, अस्वल, रानडुकर, कोल्हे, वानर, सांबर, सायाळ, ससे, भेकर, रानकुत्री, खवले मांजर, शेकरू, हरीण अशा अनेक प्राण्यांचा समावेश या अभयारण्यात केला जातो .

पर्यटन आणि रोजगार निर्मिती :-

पर्यटनामुळे आर्थिक विकास वाढीसाठी मदत होते. पर्यटन व्यवसायामुळे हॉटेल, वाहतूक, शेतकरी, स्वच्छता कामगार, भाजीपाला विक्रेते, हस्तकला विक्रेते यांच्या रोजगार निर्मितीमध्ये वाढ होते. तसेच लहान व्यापारी, निवासस्थाने, एजंट, सहल आयोजक, मनोरंजन अशा क्षेत्रांचा विकास होतो . पर्यटनाचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम हा देशातील लघु उद्योगांच्या विकासावर ही झालेला आढळून येतो. यामध्ये फर्निचर, उपकरणे तसेच शेती उद्योगांमधून निर्माण होणारे मांस, अंडी, दूध, मासे इत्यादी उत्पादनांचा वापर पर्यटनात केला जातो. त्यामुळे शेती व पशुपालन उद्योगांच्या विकासास चालना मिळते.

महाराष्ट्राच्या पर्यटन उद्योगात सांगली जिल्ह्याचे महत्व :-

महाराष्ट्राच्या पर्यटन उद्योगात सांगली जिल्ह्याचे योगदान मोलाचे मोलाचे आहे. या जिल्ह्यातील अनेक गावांमध्ये तालुक्यांमध्ये वेगवेगळी पर्यटन स्थळे पाहावयास मिळतात. वेगवेगळी गावे वेगळ्या पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहेत. सांगलीचे गणपती मंदिर, खरसुंडी सिद्धेश्वर मंदिर, सागेश्वर मंदिर, श्री शुक्राचार्य पळशी, ख्वाजा शमशोद्दीन मिरासाहेब दर्गा, दांडोबा हिल्स, रामलिंग बेट इत्यादी.

पर्यटन वृद्धिसाठी उपाय :-

1. पर्यटनाच्या ठिकाणी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे यामध्ये प्रामुख्याने रस्ते वीज पाणी जेवणाची रहाण्याची व्यवस्था आरोग्य सुविधा स्वच्छता इत्यादींचा समावेश केला जातो.
2. पर्यटनाच्या ठिकाणी असलेल्या स्थानिक उद्योगांचा विकास केला पाहिजे. अलीकडच्या काळामध्ये खाद्यसंस्कृतीचा विकास अतिशय वेगाने होत आहे. त्यामुळेच भारतीय खाद्य संस्कृतीचा विकास करणे गरजेचे आहे, अन्यथा ही संस्कृती नष्ट होईल . पर्यटनासाठी गेलेल्या ठिकाणच्या प्रसिद्ध असणारे खाद्यपदार्थ, शेतमाल, विविध मसाले, चटण्या, बेसन-भाकरी, भरीत पाटी, मध, वनस्पती, आयुर्वेदिक औषधे, कलाकुसरीच्या वस्तू, शिल्पकला, हस्तकला इत्यादींना चालना देणे.

3. आजचे युग हे स्पर्धेचे, माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. त्यामुळे प्रत्येक ठिकाणची माहिती पर्यटकांना सहज उपलब्ध होत असते. त्यामुळे आपल्या जिल्ह्यात असणाऱ्या प्रेक्षणीय स्थळांची माहिती पर्यटकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी जाहिरातबाजी करणे आवश्यक आहे. यामध्ये तेथे उपलब्ध असणाऱ्या सेवा, सुविधा, अंतर इत्यादींचा समावेश करावा. त्यामुळे प्रेक्षणीय स्थळे पर्यटकांपर्यंत पोहोचण्यास मदत होईल.

4. आपण ज्या ठिकाणी पर्यटनासाठी गेलेलो असतो, तेथील पर्यटनाचा त्हास होणार नाही, याची काळजी घ्यायला हवी . म्हणजे किल्ल्याच्या दगडावरती, भिंतीवर, झाडावर कोणत्याही प्रकारचे लिखाण करू नये, तेथे असणाऱ्या झाडांची नासधूस करू नये, अनेक ठिकाणी अशा प्रकारचे गैरकृत्य पाहावयास मिळते याकडे पुरातत्व खात्याने व राज्य शासनाने लक्ष द्यावयास हवे . अन्यथा हा अमूल्य ठेवा कालांतराने नष्ट होईल.

संदर्भसूची :

1. पाटील.एस.व्ही., महाराष्ट्रातील पर्यटन व्यवसायातील संधी रोजगार
2. डी.पी.महाजन., वाढत्या पर्यटन क्षेत्रात रोजगार संधी
3. जोशी. व्ही. एम., डेव्हलपमेंट अँड मार्केटिंग ऑफ टुरिझम इन महाराष्ट्र
4. दैनिक सकाळ
5. भारतीय पर्यटन – सिंहावलोकन
6. भारतीय अर्थशास्त्र, दीपस्तंभ पब्लिकेशन
7. वर्तमानपत्र, लोकसत्ता
8. सांगली जिल्हा नकाशा , सांगली जिल्हा परिषद.

राजर्षी शाहू महाराज : शिक्षण व शेतीविषयक धोरण

स्वाती सागर मगदूम , संतोषी राकेश चंदनशिवे

(अर्थशास्त्र विभाग एम.ए. १) कन्या महाविद्यालय मिरज

प्रस्तावना-

राजर्षी शाहू महाराज हे अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व आलेले विविध गुणांनी संपन्न होते. त्यांची समाजातील प्रतिमा 'समाजसुधारक' अशी आहे आणि ती बरोबर आहे. राजर्षी शाहू महाराज यांचे जीवन कार्य म्हणजे आदर्श राजाचे एक मूर्तिमंत उदाहरण ठरले आहे. शाहू महाराजांनी आपल्या प्रजेच्या कल्याणासाठी अनेक कार्ये पार पाडली.

राजर्षी शाहू महाराजांचा जन्म 26 जून 1874 रोजी कागलच्या घाटगे घराण्यात झाला. 17 मार्च 1884 रोजी ते कोल्हापूरच्या गादीवर दत्तक म्हणून बसले आणि कागलचे यशवंतराव जयसिंगराव घाटगे हेच कोल्हापूर संस्थानचे शाहू महाराज झाले. राजर्षी शाहू महाराज हे रयतेच्या सर्वांगीण विकासासाठी, रयतेच्या कल्याणासाठी अविरत झटणारे महान कर्मयोगीच होते.

राजर्षी शाहूंचे शिक्षण राजकोट आणि धारवाड येथे झाले. राजकोट येथे त्यांनी चार वर्षे शिक्षण घेतले. त्यानंतर त्यांनी धारवाड येथे सर एस .एम .क्रेजर यांच्या मार्गदर्शनाखाली राजकारभार, इतिहास ,इंग्रजी भाषा इत्यादी विषयांचे शिक्षण घेतले. धारवाड येथे शिक्षण घेत असतानाच लक्ष्मीबाई यांच्याबरोबर एप्रिल 1891 रोजी शाहू महाराजांचा विवाह झाला. शिक्षणक्रम संपल्यानंतर वयाच्या विसाव्या वर्षी 2 एप्रिल 1894 रोजी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानाच्या राज्य कारभाराची सूत्रे हाती घेतली.

अभ्यासाचे महत्त्व:

वर्तमान काळामध्ये छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांच्या कार्याची फलप्राप्ती दिसत आहे त्यांनी ज्या शेती विषयक सुधारणा व संस्थात्मक बांधणी केली त्याची आज समाजाला भरपूर मदत होत आहे. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांनी त्यांच्या कार्य काळामध्ये भविष्यातील आपल्या लोकांच्या उद्धारासाठी वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये वेगवेगळ्या सुधारणा घडवून आणल्या आणि म्हणूनच आज त्यांचा कोल्हापूर जिल्हा (संस्थान) हे महाराष्ट्र बरोबर देशात ही महसूल उत्पन्न व शैक्षणिक सुधारणा मध्ये अत्यंत वरचा क्रमांक लागतो आणि म्हणून त्यांच्या कार्याचा अभ्यास करणे हे आर्थिक सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाचे ठरते.

अभ्यासाचा उद्देश

1. छत्रपती शाहू महाराज यांच्या शैक्षणिक कार्याविषयी आढावा घेणे
2. छत्रपती शाहू महाराज यांच्या शेतीविषयक धोरणांचा अभ्यास करणे.

शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक धोरण -

राजर्षी शाहू महाराजांच्या दृष्टीने सर्वसामान्य लोकांना नितीवंत बनवण्याचे साधन म्हणजे शिक्षण होय. आणि जी व्यक्ती शिक्षण घेईल ती नक्कीच जगाच्या पाठीवर यशस्वी होतानाच मनावर असलेले मानसिक गुलामगिरीचे जोखड उतरवून मानवतावादी नवीन विचारांना आत्मसात करेल. हाच शिक्षणाच्या महत्तमेचा धडा कोल्हापूर संस्थानात राजर्षी शाहू महाराज यांनी जनतेसाठी गिरवला. नुसताच गिरवला नाही तर त्या माध्यमातून सर्वसामान्य माणसाला त्यांच्या स्वत्वाची ओळख करून दिली. त्यांच्या या उपक्रमामुळे महाराष्ट्रातील अनेक पिढ्या शिकून तयार झाल्या. मागासलेल्या जातीत शिक्षणाबद्दल फारशी आस्था नसल्यामुळे व त्याचे कारण शिक्षण घेऊनही सरकारी

नोकरी लागण्याची शक्यता नसल्याने शाहूंनी 26 जुलै 1902 रोजी कोल्हापूर संस्थानातील 50 टक्के शासकीय नोकऱ्या मागासलेल्या वर्गासाठी राखीव ठेवल्याचा जाहीरनामा काढला.

शाहू महाराजांनी बहुजन समाजात शिक्षण प्रसार करण्यात विशेष भर दिला .त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले .स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून त्यांनी राजाज्ञा काढली.

शिक्षण हा जीवनाचा आधार आहे .शिक्षणापासून आपण आपणास वेगळे करू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्ती हा शिक्षण देणारा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे .त्याच्याकडून काय घ्यावे हे आपणास कळायला हवे शिक्षण हे जीवन जगण्याची गुरुकिल्ली आहे .शिक्षणानेच सर्व काही होत आहे .त्याकरिता आधी शिक्षण घेतलेच पाहिजे. शिक्षणातून व अभ्यासातून प्रकट होणारे विचार निश्चितच येणाऱ्या भविष्यकालीन समस्यांचे निराकरण व उत्तम जीवन जगण्याची दिशादर्शक ठरतील.

शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य-

राजर्षी शाहू महाराज यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोलाची कामगिरी पार पाडली आहे . त्यांनी जे शिक्षणक्षेत्रात कार्य केले आहे .ते हिताच्या दृष्टीने अलौकिक कार्य केले आहे .त्यामध्ये प्रामुख्याने

1. विद्यार्थ्यांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण उपलब्ध करून दिले.
2. शिष्यवृत्तीची सवलत देण्यावर भर देण्यात आला.
3. विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहाची व्यवस्था करण्यात यावी.

आपल्या शिक्षणातून तसेच अभ्यासक्रमातून शाहू महाराजांचे विचार प्रचारित व प्रसारित होत असतात.

शाहू महाराजांनी सुरु केलेली वसतिगृहे-

1. व्हीक्टोरिया मराठा बोर्डिंग (1901) 2. दिगंबर जैन बोर्डिंग (1901) 3. मुस्लिम बोर्डिंग (1906) 4. वीरशैव लिंगायत विद्यार्थी वस्तीगृह (1906) 5. मिस क्लार्क होस्टेल (1908) 6. दैवज्ञ शिक्षण समाज बोर्डिंग (1908) 7. श्री नामदेव बोर्डिंग (1908) 8. पांचाळ ब्राह्मण वसतिगृह (1912) 9. श्रीमती सरस्वतीबाई गौड सारस्वत ब्राह्मण विद्यार्थी वसतिगृह (1915) 10. इंडियन ख्रिश्चन होस्टेल (1915) 11. कायस्थ प्रभु विद्यार्थी वसतिगृह (1915) 12. आर्य समाज गुरुकुल (1918) 13. वैश्य बोर्डिंग (1918) 14. ढोर चांभार बोर्डिंग (1919) 15. श्री शाहू छत्रपती बोर्डिंग नाशिक (1919) 16. शिवाजी वैदिक विद्यालय वसतिगृह (1920) 17. श्री प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग हाऊस (1920) 18. श्री देवांग बोर्डिंग (1920) 19. सोमवंशी आर्य क्षत्रिय बोर्डिंग (1920) 20. उदाजी मराठी वसतिगृह (1920) 21. चौथे शिवाजी महाराज मराठा वसतिगृह ,अहमदनगर (1920) 22. वंजारी समाज वसतिगृह नाशिक (1920) 23. चोखामेळा वसतिगृह नागपूर (1920) 24. छत्रपती ताराबाई मराठा बोर्डिंग ,पुणे (1920) 25. नाभिक विद्यार्थी वसतिगृह (1921)

शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षणा साठी प्रयत्न-

शाहू महाराजांनी केवळ शहरी भागातच नव्हे तर डोंगरी भागात ,मागास भागात ,ग्रामीण भागात मुलींच्या शाळा सुरु केल्या. त्या काळातील होणारे जातीभेद ओळखून जातीनिहाय मुला मुलींसाठी शाळा सुरु केल्या. मुलींच्या शिक्षणात प्रगती व्हावी म्हणून त्यांनी उपक्रम राबविले. स्त्रियांच्या प्रशिक्षणासाठी ही शाहू महाराजांनी कार्य केल्याचे दिसते. सन 1919 मध्ये शाहू महाराजांनी मागासवर्गीय स्त्रियांसाठी हुकुम काढून ज्या प्रौढ स्त्रियांना शिक्षण घ्यायचे असेल त्यांची राहण्याची खान्याची सर्व सोय राजवाड्यामार्फत केली होती.

शाहू महाराजांनी मुलींच्या उच्च शिक्षणासाठी ही प्रयत्न केल्याचे दिसते. तसेच देशभरातील हुशार मुलींसाठी शिष्यवृत्त्या सुरु केल्या होत्या. स्त्रियांना सर्वांगाने कसे समृद्ध करता येईल हा शाहू महाराजांचा विचार होता. त्यानुसार त्यांनी कार्य ही केले. स्त्रियांचा राजकीय सहभागही वाढला पाहिजे. यासाठी 1815 मध्ये जेव्हा राष्ट्रीय

अधिवेशन होते. या सभेसाठी आपले प्रतिनिधी म्हणून कृष्णाबाई केळकर आणि द्वारकाबाई केळकर या दोन महिलांना पाठविले होते.

शिक्षणाचे वंगण घातल्याशिवाय स्त्री जीवनाच्या परिवर्तनाचे चाक फिरणार नाही, हे शाहू महाराजांनी ओळखले होते. पण त्यांना याची ही जाणीव होती की, स्त्री जीवनात क्रांती घडवून आणण्यासाठी जहाल सामाजिक परिवर्तनाची आवश्यकता आहे. स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार द्यायचा असेल, तर फक्त तिला शिक्षित करून चालणार नाही तर त्यासाठी आपल्या राजकारणाचा वापर करून स्त्रीदास्य विमोचनाचे कायदे केले पाहिजे. स्त्री उद्धाराचे कायदे तयार करून सामाजिक क्रांतीच्या प्रांगणामध्ये आपले पाऊल टाकले.

शाहू महाराजांचे शेतीविषयक धोरण _

भारतासारख्या शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेत शेती, शेतीचा विकास, प्रगती, आधुनिकीकरण करणे हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा ठरला आहे. प्राचीन तसेच मध्ययुगीन काळातही शेतीकडे उदरनिर्वाहाचे तसेच व्यापाराचे हीसाधन म्हणून पाहिले जात होते. आधुनिक काळातही हे चित्र फारसे बदलले नाही. भारतात 70 टक्के लोक आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून आहेत. शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा 44 टक्के आहे. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. याच व्यवसायामुळे प्राचीन काळात भारत सुवर्णभूमी म्हणून ओळखली जात होती.

कोल्हापूर संस्थानाची त्यावेळी लोकसंख्या आठ ते नऊ लाखांच्या दरम्यान होती. आज ती कितीतरी अधिक आहे. या भुमिचा मुख्य व्यवसाय शेतीच होता. आज अनेक उद्योगधंदे निर्माण झाले आहेत. सहकारी सूतगिरण्या, साखर कारखाने तसेच अनेक शेतीपूरक व्यवसाय यांचे जाळे पसरले आहेत. शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत शेती हा प्रधान व्यवसाय होता; पण शेतीचे लहान लहान तुकड्यांत विभाजन झाले होते. वाटणी व्यवहाराने अशा लहान तुकड्यांची शेती निर्माण झाली. ती बदलावी आणि त्याचे रूपांतर मोठ्या शेतीमध्ये व्हावे हा विचार शाहू महाराजांचा होता. यामुळे शेती किफायतशीर होईल आणि शेतकऱ्यांची प्रगती होईल असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी त्यांनी अनेक प्रयत्न केले.

शाहू महाराजांचे शेती विकासासाठी विविध प्रयत्न -

शेतकऱ्यांचे अज्ञान दूर करण्यासाठी त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हायला हवा. तसेच केवळ सार्वजनिक सर्वसामान्य शिक्षण देऊन चालणार नाही तर शेती विषयक विशेष शिक्षण दिले पाहिजे, हे ओळखून त्यांनी दोन्ही प्रकारच्या शिक्षणाकडे लक्ष पुरविले. शिक्षणाचा अशिक्षित पणा दूर करण्यासाठी त्यांनी आपल्या संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले.

त्या वेळी शेतकऱ्यांना भांडवलाची अत्यंत कमतरता भासत होती. ती दूर करण्यासाठी त्यांनी संस्थानातर्फे अनेक वेगवेगळ्या निधी मार्फत शेतकऱ्यांना भांडवल पुरविण्याची व्यवस्था केली. शेती मालाच्या विक्रीसाठी संघटनेचा अभाव असल्यामुळे ब्रिटिशांच्या धर्तीवर महाराजांनी सहकारी पतपेढ्या स्थापन करण्यास प्रोत्साहन दिले.

तसेच कोल्हापूरचे शाहू मिल हे त्यांचे मोठे उदाहरण. येथे पहिल्यांदा सूत नंतर कापड निर्मिती सुरू झाली. इचलकरंजी, कोल्हापूर, शिरोळ, गडहिंग्लज अशा ठिकाणी जिनिंग फॅक्टरी सुरू झाल्या. शाहू महाराजांनी माणसांचे जीवनमान सुधारावे म्हणून प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. शाहू महाराज स्वारी-शिकारी-दौऱ्यासाठी राज्यात दौरे करीत असताना त्यांच्या मुक्कामी लागणारे साहित्य, अन्नधान्य लोकांकडून फुकट न आणता त्यांना भरीव मोबदला दिला जावा, असा दंडक शाहू महाराजांनी घालून दिला.

शाहू महाराजांचे कार्य अतिशय नियोजनबद्ध व अविश्रांत असे होते. सन 1896 चा दुष्काळ, आपत्तीचा मुकाबला अतिशय धीराने शाहू महाराजांनी केला. यासाठी महाराज स्वतः दौरे करून परिस्थितीवर लक्ष ठेवून होते. यासाठी त्यांनी अन्नधान्याची आयात करून स्वतः धान्याची दुकाने काढली. शेतकऱ्यांना सारा माफी तसेच

गुराढोरांना साठी वैरणाची व्यवस्था केली. दुष्काळग्रस्तांसाठी ठीक ठिकाणी नऊ निराधार आश्रमे काढली. रोजगारासाठी रस्ते, विहिरी, तलावाची कामे सुरू केली. येथे काम करणाऱ्या मजुरांच्या मुलांसाठी पाळणाघरे उभी केली. यावरून शाहू महाराजांची नियोजन बद्धता वृत्तीचा प्रत्यय येतो.

हरितक्रांतीचे जनक -

कोल्हापूर जिल्ह्यात जी शेतीविषयक प्रगती, आर्थिक भरभराट झालेली दिसून येते, त्याचे बरेचसे श्रेय शाहू महाराजांचे आहे. कोल्हापुरातील आजच्या हरितक्रांतीचे जनक म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. भावी काळात कोल्हापूर संस्थानची आर्थिक प्रगती व्हावी म्हणून द्रष्टेपणा चे त्यांनी अनेक प्रकल्प सुरू केले व नावारूपाला आणले. शेती संशोधनावर व नवनवीन प्रयोगांवर महाराजांचा अधिक भर होता. शेतीमध्ये नवनवीन लागवडीचे प्रयोग त्यांनी संस्थानातर्फे केले. त्यामध्ये स्वतः जातीने लक्ष घातले, देखरेख केली. काही वेळेला वस्तूला किंमत चांगली येते म्हणून तर काही वेळेला व्यवसाय किफायतशीर म्हणून तर काही वेळेला हवामान अनुकूल म्हणून त्यांनी वेगवेगळे प्रयोग केले.

अपुणे भांडवल ही शेतीची सर्वात मोठी समस्या होती. शेतकऱ्यांच्या शेती पद्धती मागासलेल्या असल्याने शेती पासून भरपूर उत्पन्न मिळत नव्हते. त्यांच्या जमिनी सावकारी पाशात अडकलेले होत्या. राजर्षींच्या मनात अशा जमिनी शेतकऱ्यांच्या नावाने करून द्यायच्या होत्या. कारण त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेतीकरिता प्रोत्साहन मिळाले असते. म्हणून 18 95 च्या सुमारास कर्जबाजारी झालेल्या शेतकऱ्यांना ऋणमुक्त करण्यासाठी थोड्या अटीवर त्यांना कर्ज द्यायला सुरुवात केली, वेगवेगळे फंड याद्वारे गरीब व कर्जबाजारी शेतकऱ्यांना मदत केली. शेती अवजारे पुरवण्यात आली. रासायनिक खते काही शेतकऱ्यांना मोफत देण्यात आली. शेती शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यासाठी राजर्षींनी संस्था उभारल्या. शेतीविषयक प्रदर्शने भरवली.

संदर्भ_

1. प्रा. डॉ. जे. के. पवार, राजर्षी शाहूंची अर्थनीती, राज प्रकाशन कोल्हापूर, पृष्ठ क्रमांक 106
2. भगत .रा. तू. राजर्षी शाहू छत्रपती जीवन व शिक्षण कार्य ,सिद्धराज प्रकाशन, पुणे ,2003 पृष्ठ क्रमांक 106
3. <https://mr.vikaspedia.in/education>
4. प्रा. डॉ. जे. के. पवार. राजर्षी शाहूंची अर्थनीती राज प्रकाशन, कोल्हापूर, पृष्ठ क्रमांक 110
5. प्रा. डॉ. जे. के. पवार .राजर्षी शाहूंची अर्थनीती, राज प्रकाशन ,कोल्हापूर ,पृष्ठ क्रमांक 115
6. ढेरे अरुणा, राजर्षी शाहू छत्रपती आणि स्त्री शिक्षण, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ ,कोल्हापूर, पृष्ठ क्रमांक 619
7. प्रा. डॉ. जे. के. पवार, राजर्षी शाहूंची अर्थनीती, राज प्रकाशन कोल्हापूर पृष्ठ क्रमांक 25.

शेती व शाश्वत (सेंद्रिय) विकास

प्रा.श्री.रोहित भुजगोंडा पाटील

एम.ए.एम.कॉम., डी.आय.टी., बी.एड्. श्रीमती राजमती नेमगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय, सांगली.

मोबा — ९०१११२२००३, मेल — Patilrohit2003@gmail.com

सारांश :

२० व्या शतकात भारतीय शेतीमधील झपाट्याने झालेला बदल, पारंपारिक शेती व आधुनिक शेती पध्दती अभ्यासली. शाश्वत शेती आणि संसाधनाचा पर्याप्त वापर. शाश्वत (सेंद्रिय) शेतीचे समस्या व उपाययोजना याचा अभ्यास. भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी असण्याची कारणे शोधली. व यामध्ये आर्थिक विकास हा शेती क्षेत्रावर आधारित असून राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये शेती क्षेत्राचा हिस्सा ५०% पेक्षा जास्त हिस्सा आहे. संसाधनांचा अतिरिक्त वापर कमी करून शाश्वत विकासाकडे वाटचाल करणे जास्त आवश्यक आहे. भारतीय शेतीचा विकास हा पारंपारिक पध्दतीकडून आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे झाला. या संशोधनातून असे निष्कर्ष दिसून आले.

सूचक शब्द — शाश्वत कृषी, शेतकऱ्यांचे सामाजिक व आर्थिक स्थिती, पीक पध्दत, आधुनिक तंत्रज्ञान.

प्रस्तावना :

भारतातील सर्वात जुना आणि परंपरागत व्यवसाय म्हणजे शेती होय. भारताने आज विकासाचा मोठा पल्ला गाठलेला आहे. पण आजही भारतातील उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत शेतीच असून जवळ-जवळ ७०% लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या शेतीवरच अवलंबून आहे. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेतीच्या विकासातून देशाचा आर्थिक विकास प्रतिबिंबित होतो तसेच जास्तीत जास्त राष्ट्रीय उत्पन्न कृषी क्षेत्रापासूनच मिळते. सन १९७०—७५ नंतर भारताने लोक संख्येचा विस्फोट होऊ लागला त्यानंतर शाश्वत शेती विकासावर विचार करावा याबाबत विचार विनिमय झाला. अनेक देश या शाश्वत (सेंद्रिय) शेती विकास घडवण्यासाठी सभांचे नियोजन करू लागले. सन १९८३ या वर्षात जागतिक पर्यावरण व विकास आयोगाची स्थापना करण्यात आली. १९९४ मध्ये हा आयोग संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आम सभेची स्वतंत्र संस्था कार्य करू लागला. हा आयोग पृथ्वीवरील सामाजिक पर्यावरणीय समस्यांचे निरीक्षण करून त्यावर वास्तववादी उपाय योजण्यासाठी आणि पृथ्वीवरील संसाधने पुढील पिढ्यांसाठी राखून त्यांचा उपयोग चालू पिढीसाठी शाश्वतरित्या करता येईल. यासाठी उपाययोजना शोधण्यासाठी नेमण्यात आला होता. या योजनेचे अध्यक्ष नॉर्वेच्या पंतप्रधान ग्रो हारलेम ब्रुन्डलॅन्ड होत्या. यावरून या आयोगाला ब्रुन्डलॅन्ड आयोग असेही म्हणतात.

शाश्वत (सेंद्रिय) विकासाची तत्वे अंगीकारणे भारतासारख्या विकसनशील देशाला अत्यावश्यक आहे हे समजले गेले. भारताची पारंपारिक कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था विकसित देशांप्रमाणे जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारू लागली होती. त्यातून होणारा संसाधनाचा न्हास हा देशातील नैसर्गिक परिसंस्थांचा न्हास होण्यास कारणीभूत ठरू शकतो असे दिसून आल्यानंतर शाश्वत कृषी हे भारतामध्ये उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. कृषी विकास आराखडा सन १९९९ मध्ये राष्ट्रीय विकास आणि ग्रामीण विकास आराखडा म्हणून स्वीकारण्यात आला.

जो विकास चालू पिढीच्या गरजा पुढील पिढीच्या गरजा धोक्यात न आणता पूर्ण करतो अशा विकासाला शाश्वत विकास असे म्हणतात. जो विकास मानवाच्या सध्याच्या व भविष्यातील गरजांची संतुलित पूर्ती करतो तोच शाश्वत विकास होय. वेगळ्या पद्धतीने विचार केल्यास शाश्वत म्हणजे चिरकालीन किंवा टिकाऊ विकास असेही म्हटले जाते.

संकल्पना :

प्रसिध्द अर्थतज्ञ कोल व हूवर यांच्या मते —

देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी सर्वात आधी त्या देशातील कृषी क्षेत्राचा विकास घडवून आणणे आवश्यक असते. कृषी क्षेत्राचा पुरेशा प्रमाणात विकास अगोदर घडून

आला नाही तर उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात. म्हणून पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत भारतातील नियोजन आयोगाने कृषी क्षेत्रावर सर्वात अधिक भर दिला आहे.

प्रा.शूलझ यांचे मते—

पारंपारिक शेती सर्वस्वी आर्थिक संकल्पना आहे. ते एका संतुलनाचा अल्पकाळ असतो. असा समतोल समाजाची संस्कृती विचारात न घेता होत असतो. जी शेती जुन्या व कमी उत्पादन देणाऱ्या परंपरागत साधनाचा वापर करून केली जाते. त्यास पारंपारिक शेती असे म्हणतात.

• संशोधनाचे उद्दिष्टे —:

1. शाश्वत (सॅद्रिय) शेतीमुळे शेतकऱ्यांचे सामाजिक, आर्थिक स्थितीमध्ये झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
2. शाश्वत (सॅद्रिय) शेतीमुळे पीक पद्धतीत झालेला बदल अभ्यासणे.
3. शाश्वत (सॅद्रिय) शेतीचा विकास घडवण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करणे.

• गृहीतके —:

संशोधनाची उद्दिष्टे समोर ठेवून संशोधनात जी गृहीतके मांडली आहेत ती पुढीलप्रमाणे —

1. शाश्वत (सॅद्रिय) शेतीमुळे शेतकऱ्यांचे सामाजिक, आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होईल.
2. शाश्वत (सॅद्रिय) शेतीमुळे शेतकऱ्यांचा नगदी पीके घेण्याकडे कल वाढला जाईल.
3. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे शाश्वत (सॅद्रिय) शेती करणे सोपे व कमी खर्चीक बनण्यास मदत होईल.

• शाश्वत (सॅद्रिय) शेतीचा विकास —:

1. पारंपारिक व आधुनिक तंत्र पद्धत —:

पारंपारिक शेती पद्धतीमुळे उत्पादकता कमी होते. परंतु आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शेतीत वापर झाल्यामुळे उत्पादनात वाढ होत गेली. त्यामुळे शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती सुधारत गेली.

2. राष्ट्रीय उत्पादनातील योगदान—:

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये शेती क्षेत्र महत्वाची भूमिका बजावते. तसेच देशाच्या राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये शेती क्षेत्राचा हिस्सा ५५.४% इतका होता. औद्योगिकीकरण आणि देशाच्या राष्ट्रीय उत्पादनातील शेतीक्षेत्राचा हिस्सा घटत गेला. साधारणपणे राष्ट्रीय उत्पादनातील शेती क्षेत्राचा हिस्सा १४% इतका कमी झालेला आहे. याचा अर्थ असा होते की, जसजसे अर्थव्यवस्थेची प्रगती होत जाते तसतसे राष्ट्रीय उत्पादनातील शेती क्षेत्राचा हिस्सा कमी होत जातो. शाश्वत शेती विकासासाठी भारत सरकारतर्फे बरेच प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

३. रोजगार उपलब्ध करणारे क्षेत्र —:

भारतामध्ये काम करणाऱ्या एकूण लोकसंख्येपैकी अधिकाधिक लोकसंख्या शेती क्षेत्रामध्ये कार्यरत आहे. जास्तीत जास्त रोजगार देणारे क्षेत्र म्हणून अर्थव्यवस्थेमध्ये शेती क्षेत्राचा प्रभाव आहे. एका बाजूला राष्ट्रीय उत्पादनातील शेती क्षेत्राचा हिस्सा घटत असताना दुसऱ्या बाजूला शेती क्षेत्राचा रोजगारातील हिस्सा मात्र त्याप्रमाणात घटताना दिसून येत नाही. याचा अर्थ

असा होतो की, ५०% पेक्षा जास्त भारतीयांचे उदरनिर्वाहाचे साधन शेती क्षेत्र आहे. सध्या स्थितीमध्ये शाश्वत शेती मुळे रोजगार मध्ये दिवसेंदिवस वाढ दिसून येते.

४. औद्योगिक विकासामध्ये शेतीचे महत्व —:

कृषीक्षेत्र

अनेक उद्योगांना कच्च्या मालाचा पुरवठा करते म्हणून औद्योगिक विकास मोठ्या प्रमाणावर कृषी क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून असतो. यामध्ये साखर उद्योग, ताग, कापड आणि खाद्य तेल उद्योग यांचा समावेश होतो. हे उद्योग प्रत्यक्षरित्या शेतीक्षेत्रावर अवलंबून आहेत. त्यामुळे औद्योगिक विकास होण्यास मदत होते.

५. निर्यातीत योगदान —:

देशात उत्पादित होणाऱ्या अनेक शेती उत्पादनांची निर्यात होते. यामध्ये शेती आधारित निर्यातीमध्ये ५०% पेक्षा जास्त हिस्सा आहे. भाततातून कृषी आणि कृषी आधारित उत्पादनाच्या निर्यातीमध्ये कॉफी, चहा, खाद्यतेल, तंबाखू, काजू, मसाले, साखर, डाळी आणि भाजीपाला इ. चा समावेश होतो. निर्यातीमधून कृषीक्षेत्र देशाला परकीय चलन मिळवून देण्यास महत्वाचे कार्य करते. यामुळे शाश्वत (सॅद्रिय) शेतीस महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

६.आर्थिक नियोजनातील शेती क्षेत्राची भूमिका :-

देशाच्या आर्थिक नियोजनामध्ये कृषी क्षेत्र महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. देशांतर्गत होणारा व्यापार हा मुख्यतः शेती विषयक उत्पादनांचा असतो. भारतातील अनेक उद्योग त्यांच्या कच्च्या मालासाठी शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. शेती आणि शेतीवर आधारित उत्पादनांशिवाय भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा दर वाढू शकत नाही.

• शाश्वत शेती विकासाचे महत्त्व :-

१. शाश्वत विकास किंवा टिकाऊ विकास, पर्यावरण आणि विकास जागतिक आयोगाच्या अनुषंगाने टिकाऊ विकास ज्याच्या अंतर्गत पिढीच्या गरजा भागविल्या जाणाऱ्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशिवाय तडजोड करता येईल. म्हणूनच पर्यावरण संरक्षणाशिवाय विकास टिकाऊ होवू शकत नाही. म्हणजेच सध्याच्या काळात नैसर्गिक संसाधनांचा वापर भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा लक्षात घेवून कसा केला पाहिजे जेणेकरून आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांच्यात इच्छित संतुलन स्थापित केले जाऊ शकेल.

२. शाश्वत विकासामध्ये आपण मनुष्याच्या विकासासाठी निसर्गाचा अशाप्रकारे वापर केला पाहिजे की, निसर्गाने पर्यावरणाला हानी पोहोचवू नये. निसर्ग आणि विकासामध्ये संतुलन राखू शकेल.

३. उपलब्ध संसाधनांचा विवेकपूर्वक वापर करणे आणि पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी कार्य करणे.

४. पर्यावरणाचा न्हास रोखणे आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यावर भर देणे.

५. संसाधनांचे अतिशोषण रोखणे.

• शाश्वत शेती विकासाचे घटक :-**१. सरकारी स्तर :**

धोरणे, साधने, विकास योजना, कृषी सुधारणा, पोषण सर्वेक्षण, अन्न गुणवत्ता आणि अन्न सुरक्षा, डेटा, देखरेख, पूर्व चेतवणी प्रणाली.

२. ग्रामीण समुदाय स्तर :

स्थानिक संस्थांचा विकास आणि लोकसहभाग, प्रशिक्षण, विस्तार या साठी क्षमता निर्माण करणे.

३. क्षेत्र पातळी :

उदा. किणारी क्षेत्रे, पाणलोट, नदीचे खोरे, कृषी क्षेत्र.

४. उत्पादन एकक पातळी :

शेती प्रणाली, उत्पन्न वाढविण्यासाठी विविधीकरण, ग्रामीण उद्योगांची निर्मिती, पत आणि विपणन.

५. ग्राहक स्तर :

पोषण आणि अन्न गुणवत्ता सुधारणे, आहाराचे स्वरूप समायोजित करणे, उत्पादन विपणन.

• निष्कर्ष :-

१. ७०% आर्थिक विकास हा शेती क्षेत्रावर आधारित असून राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये शेती क्षेत्राचा हिस्सा ५०% पेक्षा जास्त हिस्सा आहे..

२. संसाधनांचा अतिरिक्त वापर कमी करून शाश्वत विकासाकडे वाटचाल करणे जास्त आवश्यक आहे.

३. भारतीय शेतीचा विकास हा पारंपारिक पद्धतीकडून आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे झाला.

शिफारशी :-

१. भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करायचे असतील तर शाश्वत विकास घडवून नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरिक्त वापरास आळा घालणे गरजेचे आहे.

२. शाश्वत शेती वाढीसाठी सरकारचे उपक्रम/योजना ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या पर्यंत पोहोचविणे आवश्यक आहे.

३. रासायनिक खतांचे पूर्णपणे उच्चाटन करून शाश्वत विकासाच्या दृष्टिने कृषी विकास घडविणे.

४. योग्य प्रकारे पाणी व्यवस्थापन करून शाश्वत विकास करणे गरजेचे आहे.

• **संदर्भ सूची —:**

1. प्रा.एन.एल.चव्हाण — भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास, प्रशांत पब्लिकेशन्स, २०१२.
2. प्रा.के.एम्.भोसले, प्रा.डॉ.एस्.एम्.भोसल, डॉ.पी.एच्.कदम — भारतीय अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन, २०१९
3. डॉ.एस.एस.रूपे — भारतातील कृषी विकास, दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, २०१३